

THE LIBRARY
OF THE

Periodical Collection

CLASS

BOOK

SKRIFTER UTGIFNA AF KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN. I: 15

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

UTGIFVEN AF

HERMAN LUNDSTRÖM

FEMTONDE ÅRGÅNGEN

1914

UPPSALA & STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Original from University of Minnesota

UPPSALA 1914
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
Printed in Sweden

Innehållsförteckning.

	Sid.
<i>Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1914</i>	v

Uppsatser och undersökningar.

NILS JACOBSSON. Uppsaladocenten Gradins »deputationsresa» till patriarken i Konstantinopel 1739—1740 — ett led i Zinzendorfs missionsplaner	I
J. NORDLANDER. Urgamla kyrkliga traditioner i Norrland . .	43
EMANUEL LINDERHOLM. Teologi och pietism	53
G. WESTLING. Om Linköpings stift under förra hälften af 1600-talet	155
H. D. HALLBÄCK. J. O. Hoof och Hoofianismen	270
GUSTAF BRANDT. Carl Olof Rosenius	332
NATHAN SÖDERBLOM. Ärkebiskop Stefans invigning i katedralen i Sens år 1164	381
ERNST LUNDSTRÖM. Hvem var den egentlige upphofsmannen till den berömda s. k. Skytteanska skolan i Lycksele? . .	411
MARTTI RUUTH. Karl XII i den mystiska separatistiska profetians ljus	434

Meddelanden och aktstycken.

Liturgisk ordning vid svenska biskopsvigningar under 1700-talet af HERMAN LUNDSTRÖM	451
Prästerskapets underdåniga anhållan vid 1647 års riksdag om konkordiebokens konfirmerande och antagande såsom symbolisk bok af HERMAN LUNDSTRÖM	456

000591

Björck

JUN 25 '36

Kungl. Maj:ts instruktion af år 1650 för pastor primarius i Stockholm medd. af HERMAN LUNDSTRÖM	459
Ett litet bidrag till hedbergianismens historia i Sverige medd. af HERMAN LUNDSTRÖM	464
De äldsta kända påfvebrefven för Östra Aros medd. af KNUT B. WESTMAN och OSKAR LUNDBERG	468
In memoriam: D:r ANTON CHRISTIAN BANG †	472
» » D:r HOLGER F. RØRDAM †	477
Underrättelser	480

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen.

Till redaktionen insända skrifter.

Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1914.

Måndagen den 18 maj 1914 sammanträdde Kyrkohistoriska Föreningen till sitt femtonde allmänna årsmöte i Upsala.

Mötet öppnades af ordföranden, domprosten A. H. Lundström. Efter protokollsjustering föredrog sekreteraren följande

Årsberättelse för arbetsåret maj 1913—maj 1914.

Kyrkohistoriska Föreningens verksamhet har fortgått under samma former som förut.

Under det nu tilländagångna arbetsåret har Föreningens medlemsantal, som i förra årsberättelsen upptogs till 625, undergått följande förändringar. Genom dödsfall har antalet minskats med 4, genom anmaldt utträde med 18. Nyttillträdande medlemmar äro 5. Medlemsantalet har sålunda minskats med 17 och utgör för närvarande 608.

Bidrag till 1913 års Årsskrift ha lämnats af domprosten H. Lundström, professor Hj. Holmquist, docenterna D. Fehrman, J. Roosval och K. B. Westman, lektorerna O. Malmström, A. Rydberg och G. Westling, pastorerna H. Block och H. D. Hallbäck, fil. d:r A. Bratt samt fil. licentiaterna Y. Brilioth och G. Carlsson.

Upsala den 18 maj 1914.

Gustaf Walli.

Därpå upplästes följande

Revisionsberättelse,

afgifven den 18 maj 1914.

Undertecknade af Kyrkohistoriska Föreningen utsedda revisorer hafva denna dag granskat Föreningens räkenskaper för år 1913 och därvid funnit ställningen vara som följer:

Grundfonden:

Behållning den 31 dec. 1913:	
Kapital	kr. 1,175: —
Besparade räntor	» 879: 45
<hr/> Summa kr. 2,054: 45	

Kassakonto:

Behållning den 1 jan. 1913 från föregående år .	kr. 1,132: 82
Inkomster under året:	
527 medlemsavgifter	kr. 2,635: —
Postavgifter	» 242: 02
Försålda publikationer	» 247: 80
Räntor	» 4: 85
Statsanslag	» 1,200: —
Inbetalning å utestående fordran .	» 180: —
<hr/> kr. 4,509: 67	
<hr/> Summa kr. 5,642: 49	

Utgifter under året:	
Författarearvoden för årg. 1912 .	kr. 996: 87
Tryckningskostnader	» 3,143: 76
Postavgifter	» 299: 96
Diverse	» 110: 40
<hr/> kr. 4,550: 99	
Behållning den 31 dec. 1913	» 1,091: 50
<hr/> Summa kr. 5,642: 49	

Den i revisionsberättelsen öfver 1912 års räkenskaper omnämnda fordran å kr. 221: 55, hvarå enligt Föreningens beslut vid sammanträdet den 2 okt. 1913 kr. 100: — afskrifvits, har sedermera blifvit godtgjord till såväl återstående kapital som ränta.

Liksom i 1911 års revisionsberättelse revisorerna funnit anledning framhålla, att den kontanta behållningen enligt föredda kvittenser motvägdes af Föreningens utgifter efter räkenskapsårets slut till så stort belopp, att i själfva verket en kassabrist föreläge, få vi nu påpeka enahanda förhållande beträffande 1913 års räkenskaper, ett förhållande som knappast torde kunna undvikas utan sådan omläggning af räkenskaperna, att de komma

att afslutas för hvarje särskild årgång af Årsskriften i stället för som nu med kalenderår.

Räkenskaperna hafva vi för öfrigt funnit noggrant och riktigt förda samt med vederbörliga verifikationer försedda, hvarför vi tillstyrka, att full och tacksam ansvarsfrihet beviljas skattmästaren, herr regementspastor E. Meurling.

Upsala den 18 maj 1914.

Fr. Nath. Sandberg.

Em. Linderholm.

I enlighet med revisorernas hemställan beviljades skattmästaren, regementspastor E. Meurling, ansvarsfrihet för den tid, revisionen omfattade (1 jan.—31 dec. 1913).

Vid jämlikt § 4 af Föreningens stadgar företagen utlottning af tvänne medlemmar af arbetsutskottet föll lotten på domprosten H. Lundström och statsrådet K. G. Westman. Vid därpå företaget val omvaldes bägge.

Meddelade teol. lic. G. Walli, att han ej hade tillfälle att längre kvarstå i arbetsutskottet. I hans ställe nyvaldes docenten K. B. Westman.

Till kassarevisorer valdes docenten J. Lindblom och pastor N. Sandberg och till deras suppleanter docenten E. Linderholm och pastor H. Jonson.

Meddelade ordföranden, att till arbetsutskottet inkommit ett förslag från docenten K. B. Westman, att Kyrkohistoriska Föreningen skulle till minne af Upsala ärkesätes 750-årsjubileum utgifva en festskrift, och hade förslagsställaren erbjudit sig att för detta ändamål författa en afhandling om den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidehvarf till Innocentius III:s. På grund af en i förslaget meddelad, i samråd med P. A. Norstedt och Söners förlag uppgjord kostnadsberäkning skulle kostnaderna för Föreningen komma att stanna inom gränserna för den räntebehållning, hvaröfver arbetsutskottet enligt stadgarna äger att förfoga. Föreningen öfverlät, under uttaladt gillande af förslagets tendens, frågans afgörande åt arbetsutskottet.

Föredrag hölls af ordföranden, domprosten H. Lundström, öfver *Några nya fynd till svenska kyrkans historia*. Därvid behandlades: 1) En af föredragshållaren i Münchens Hof- und Staats-Bibliothek påträffad handskrift med titeln: *Historia de veneratione S:tæ Birgittæ*; 2) En i Linköpings stiftsbibliotek

likaledes af föredragshållaren funnen liturgisk ordning för biskopsvigning under 1700-talet; 3) Ett nyupptäckt upsaliensiskt synodalstatut af år 1513; 4) Af föredragshållaren konstaterade fall af prästvigning genom andra än biskopar; 5) En rad egendomligheter vid ärkebiskopstillsättningarna i Sverige samt slutligen 6) Ett bidrag till Emanuel Swedenborgs historia.

Arbetsutskottet består f. n. af följande medlemmar:
ordförande och redaktör för Kyrkohistorisk Årsskrift:
domprosten, professor A. H. Lundström,
vice ordförande: f. domprosten J. E. Berggren,
sekreterare: docenten K. B. Westman,
skattnästare: regementspastor E. Meurling,
ord. ledamot: statsrådet K. G. Westman.

Sekreteraren.

Uppsaladocenten Arvid Gradins »deputationsresa» till patriarken i Konstantinopel 1739—1740 — ett led i Zinzendorfs missionsplaner.

Redan vid 15 års ålder under sin skoltid hos Aug. Herman Francke i Halle hade grefve Zinzendorf genom bekantskapen med Ziegenbalg, Plütschau och Gründler, de första evangeliska missionärerna i Trankebar i Ost-Indien, som voro på besök i hemlandet, gripits af ett varmt missionsintresse och med sin bäste vän och kamrat Fr. von Wattewille (år 1715) ingått ett förbund med det storslagna målet: »Hedningarnas omvändelse, i synnerhet sådana, till hvilka ingen eljes skulle begifva sig». Att detta icke blott var några fantastiska ungdomsdrömmar, det visade han sedan genom hela sitt lifs rastlösa arbete för Guds rikssak på jorden. Grefve Z:s största och förblifvande förtjänst är utan tvifvel den att hafva gifvit upphofvet till en universellt anlagd hednamission, frigjord från alla politiska, koloniala och nationella synpunkter. Han var ett »missionsgeni», fylld af ett inre behof att få vittna om Herren, ständigt aktiv och sättande andra i arbete för Guds rike intill jordens gränser.¹ På sin bröllopsdag (1722) slöt han ett förbund med sin unga maka, att de på Herrens vink hvilken stund som helst skulle vara beredda att taga pilgrimsstafven i sin hand och gå till hedningarne för att för dem predika om Frälsaren. »Hvarest det finns mest att göra för Frälsarens sak, där skola vi ha vår hemvist.» »Hela världen är Herrens, alla själar äro Hans, jag står i skuld till dem alla», så tänkte och handlade han. Brödraförsamlingen utbildade han sedan till en själfständig kyrka hufvudsakligen för att kunna få den till en *missionskyrka*. Vid hans död öfverträffade som bekant den lilla brödraförsamlingens

¹ G. WARNECK, i Vorträge bei der Missions-Jahrhundertfeier in Herrnhut 1900 (Herrnhut 1900), sid. 6 ff., AD. SCHULZE, Abriss einer Geschichte der Brüdermission (Herrnhut 1901), s. 1 ff., N. JACOBSSON, Den svenska Herrnhutismens uppkomst (Uppsala 1908), s. 81.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

insats på missionsfältet allt, hvad de protestantiska kyrkorna utfört under 200 år. 226 missionärer hade då utsändts till 15 olika länder i 4 världsdelar, och ordnad missionsarbete bedrefs i 8 missionsprovinser.¹ Åtskilliga missionsförsök hade gjorts, hvilka ej ledde till något positivt resultat — helt naturligt, då allt ännu var så nytt och opröfvadt och då kännedomen om de främmande folkens och ländernas tillstånd var så ringa. I de flesta fall var det nödvändigt att resa ut och på ort och ställe förvissa sig, om det var möjligt att börja mission där. Öfver motgångarna och de misslyckade försöken tröstade Z. sig så: »Bättre 100 misslyckade försök till Frälsarens ära än alls inga».

I dessa greffe Z:s storslagna missionsplaner intager f. d. Uppsaladocenten Arvid Gradins utsändande på en deputationsresa till patriarken i Konstantinopel en ganska viktig plats, om än det åsyftade resultatet ej uppnåddes — såsom vi skola se af det följande. Vid skildringen af denna resa, dess orsaker och förlopp, föras vi midt upp i det varmt pulserande missionslif och det brinnande missionsintresse, som satte sin prägel på hela den af Z. inspirerade brödraförsamlingen. Vi få följa en svensk docent, som blifvit gripen och fylld af Z:s världsfamnande planer, på hans långfärd till främmande länder. Vi få blicka in i hvad som därunder rör sig i hans för Kristus hänförda hjärta. Vi få följa honom till patriarken och ärkebiskoparna i Konstantinopel och få lära känna den hårda mur af fördomar, som här mötte honom och som det gällde för honom att söka genom-bryta. Vi få en lärorik inblick i den grekiska »ortodoxa» kyrkans tillstånd vid denna tid och få lära känna några af de ledande männens karaktär och hjärtelag. Vi få äfven ett bidrag till kännedomen om den märkvärdige greffen själf, hans vidt-skådande blick och hans varma, svärmiska kärlek till den korsfäste, om hvilken han sade: »Jag har blott en passion och det är han, blott han».

Källorna till efterföljande framställning återfinnas till allra största delen bland de rikhaltiga handskrifterna i Herrnhuts arkiv. Visserligen finnes i Nachrichten aus der Brüdergemeine 1823, 2 Heft 224 ff. (Gnadau 1823) i den där införda »Lebenslauf des am 14:ten September 1757 in Neuwied entschlafenen Bruders Arvid Gradin» en utförlig skildring äfven af G:s resa till Konstantinopel, men som denna lefnadsbeskrifning tydligen

¹ SCHULZE, a. a. 43 ff.

är författad i uppbyggligt syfte (för att föreläsas på en s. k. Lesabend?), så tycks åtskilligt i framställningen vara anpassadt därefter. Den på vissa punkter framträdande motsatsen mellan Gradins och Z:s uppfattning har t. ex. här blifvit utplånad, mycket af verkligt intresse är förbigången och viktiga hufvudkällor äro oanvända. I »ΠΕΡΙ °ΕΑΥΤΟΥ, das ist Naturelle Reflexiones über allerhand Materien» (1746) kommer Z. mera i förbigående något litet in på G:s resa till Konstantinopel, dess orsaker och resultat (sid. 186—188), men framställer här saken ganska annorlunda än hvad Gradin själf berättar och primärkällorna ge vid handen.¹ Äfven i några andra af brödraförsamlingen utgifna skrifter omnämnes G:s resa, t. ex. A. G. SPANGENBERG, Schluss-Schrift (Leipzig und Görlitz 1752), sid. 405 f., 528 f.; samme författares Leben Zinzendorfs (1772—1775), V, 1210 ff.; DAVID CRANZ, Äldre och Nyare Brödra-historien (öfvers. Norrköping 1772), sid. 266 f.; FR. L. KÖLBING, Übersicht der Missions-Geschichte der ev. Brüder-Kirche in ihrem ersten Jahrhundert (1832), I, 42 f.; E. W. CRÖGER, Geschichte der erneuerten Brüderkirche (Gnadau 1852—1854), I, 405; AD. SCHULZE, Abriss einer Geschichte der Brüdermission (Herrnhut 1901), sid. 34 ff.; men framställningen är oftast påverkad af Z:s ofvan nämnda och är så ytterst kortfattad och knapphändig, att man ej får mycken aning om det hela. *Vi hänvisas alltså till ett grundligt genomforskande af primärkällorna.*

Af dessa källor äro blott några få *tryckta*. I Büdingische Sammlung einiger in die Kirchenhistorie einschlagender sonderlich neuerer Schrifften, II, 1 ff. (Leipzig 1742) återfinnes de mähriska biskoparnes skrifvelse (på grekiska) till patriarken i Konstantinopel. I samma arbete II, 704 ff. finnes ett utdrag ur patriarken Neophytos i Konstantinopel rekommendations-skrifvelse till den grekiska kyrkan för brödraförsamlingens missionärer (på grekiska samt öfversatt på tyska). I II, 712 f. finnas två bref från ärkebiskop Dercon till Arvid Gradin (på latin). I III, 304 ff. finnes Z:s skrifvelse till ärkebiskop Dercon, hvori han ber om ursäkt för att Gradin ej mottog patriarkens rekommendationsskrifvelse. I Acta Fratrum in Anglia finnes i bilagan LXVI ett utdrag ur Gradins »Bericht von meiner Verrichtung in Constantinopel».

¹ Han säger t. ex. s. 187: »Des lieben Gradins einzige Fatalität war dass ihm mehr geantwortet wurde, als er gefragt hatte».

I den synnerligen värdefulla och rikhaltiga handskriftssamlingen i Herrnhuts arkiv finnas rörande G:s resa följande handskrifter, de allra flesta i original: 1) ARVID GRADIN's »Tagebuch $^{12}/_{11}$ 1739— $^{19}/_8$ 1740» (R. 21,7, A, 2, orig.), en liten bok i fickformat, innehållande synnerligen intressanta dagboksanteckningar, tydligen gjorda under själfva resan; 2) ARVID GRADIN's Lebenslauf bis $^3/_7$ 1742 (R. 21,7, A, 1, orig.), hans mycket intressanta själfbiografi, som äfven utförligt redogör för resan till Konstantinopel; 3) Diarium meiner Reise von Marienborn über Holland nach Marseille und Constantinopel, dat. Marseille d. $^8/_2$ 1740 (R. 17, B, 2, 2 b, orig.), skrifven före afresan från Marseille till K. och mycket värdefull för denna del af resan; 4) Bericht von meiner Verrichtung in Constantinopel, dat. Marienborn d. $^{12}/_{11}$ 1740 (R. 17, B, 2, 4, orig.), behandlande själfva vistelsen i Konstantinopel $^{24}/_8$ — $^4/_6$ 1740; 5) Bericht von der Deputation nach Constantinopel an den dasigen griechischen Patriarchen und was sich dabey zugetragen von d. $^{12}/_{11}$ 1739— $^{12}/_{11}$ 1740, dat. Marienborn d. $^{14}/_{11}$ 1740 (R. 17, B, 2, 3, copia); 6) Kurzer Bericht von meiner Deputation an den Patriarchen zu Constantinopel, 2 ex. (R. 17, B, 2, 2 b, orig.). Som alla dessa af Gradin själf författade berättelser äro skrifna *under* eller *omedelbart efter* resan, präglas de af ursprunglig friskhet i framställningen. De komplettera hvarandra inbördes. Från olika platser under resan skref G. dessutom en mängd bref till sina öfverordnade och vänner såsom till Zinzendorf, Fr. v. Wattewille, biskop Polycarpus Müller, Isaac Lelong m. fl. (R. 17, B, 2, 13; 19, D, 2, 5; 21, 10, 4). Dessa bref, som i det följande närmare citeras, äro naturligtvis äfven af stort värde. I allmänhet äro de skrifna på tyska, ett par af brefven till Z. äro på franska. Under R. 17, B, 2 finnas dessutom åtskilliga andra viktiga dokument, som beröra förhandlingarna med patriarken i K. såsom Gradins (af Z. författade) instruktion för resan (se Bilagan I), Z:s skrifvelse till patriarken, hvari han ber om ursäkt för att G. icke mottagit rekommendationsskrifvelsen, hans bref till ärkebiskop Dercon i samma sak, G:s tacksägelseskrifvelse till patriarken, en grekisk trosbekännelse, som de bröder, som skulle gå till orienten, skulle lofva att antaga, m. m.

I.

Resans orsaker.

Redan på den första »böne- och fastedagen» eller »församlingsdagen» den 10 febr. 1728, då den första hänförelsens eld med klar låga brann i församlingen, rådslog man om att börja mission i långt aflägsna länder såsom Turkiet, Grönland, »Mohrenland» och Lappland, och 26 unga män anmälde sig genast såsom villiga att draga ut såsom Kristi stridsmän. De började kort därefter att förberedas i en slags missionsskola, där Z. själf var lärare.¹ Genom resan till Köpenhamn 1731 och förbindelsen med danska hofvet fick Z. sedan den yttre impulsen till begynnande af missionsarbete i Danmarks kolonier. Den 21 aug. 1732 firas såsom brödramissionens födelsedag. Då utsändes de första missionärerna till S:t Thomas i Västindien med den enkla instruktionen, att de i allt skulle låta sig ledas af Jesu Kristi ande. Knappt ett halft år därefter sändes tre andra missionärer till Grönland. De följande åren kännetecknas af lika rastlös ifver och företagsamhet för missionens sak. »Bröder» sändas till Lappland, till indianerna i N. Amerika, till Guyana, till samojederna vid N. Ishafvet, till hottentotterna i Kaplandet, till Guinea, till judarna i Holland, London m. fl. platser.² Dessutom umgicks Z. med stora planer på missionsföretag i *orienten*. *Dessa sistnämnda planer nådde sin höjdpunkt under år 1739.*³ Då sändes två bröder rundt Afrika till Colombo på Ceylon, hvilka där gjorde ett misslyckadt försök att börja mission bland singaleserna. Då planerades äfven för missionsförsök i Äthiopien, Ost-Indien (Madras), Wallakiet, Persien (bland Geberna) och Kina. Två bröder sändes till Bukarest till Hospodaren (fursten) i Wallakiet, tillhörande den grekiska kyrkan, för att undersöka möjligheten af att anlägga en »brödrakoloni» där, som skulle bli en utgångspunkt eller mellanstation för missionen i Asien. De blefvo vänligt emottagna och fingo vid återresan (1740) med sig en på latin affattad inbjudan med vissa privilegier för de handtverkare från brödraförsamlingen, som där ville bosätta sig. Men saken gjordes om intet genom Hospodarens afsättande och

¹ SCHULZE, a. a. 3 f., CRÖGER, a. a. I, 152, N. JACOBSSON, a. a. 81 ff.

² SCHULZE, a. a. 4 ff.

³ SCHULZE, a. a. 34 f.

död kort därefter och utbrytande krigsoroligheter.¹ De tre bröder, som 1736 hade sändts till samojederna vid N. Ishafvet, hade (år 1738) blifvit fängslade i Arkangel af den ryska regeringen, som misstänkte dem för att vara franska eller svenska spioner. Efter ett halft års rannsaking i Petersburg blefvo de visserligen frigifna men för alltid utvisade ur landet.²

Dessa sistnämnda händelser var det, som förde grefve Z. på den tanken att söka träda i vänskaplig förbindelse med den grekiska kyrkans ledande män. En rekommendationsskrifvelse från patriarken i Konstantinopel och grekiska kyrkans metropoliter till den ryska kyrkan för brödraförsamlingens missionärer skulle säkerligen, så trodde han, kunna blifva till stor nytta för de bröder, som skulle söka tränga fram till hedningarna vid N. Ishafvet, eller för dem, som genom Sibirien skulle söka nå till Mongoliet och Kina. En liknande rekommendationsskrifvelse ställd till prästerskapet i hela den österländska kyrkan skulle kunna få stor betydelse för de bröder, som skulle gå till Persien och Indien.³ En vänskaplig förbindelse med den grekiska kyrkan måste f. ö. vara mycket tilltalande för grefve Z., som med sitt utpräglade allianssinne icke hade svårt att bortse från dogmatiska och konfessionella skiljaktigheter, om blott hjärteförhållandet till Frälsaren fanns. Han hade ju förut stått på vänskaplig fot med kardinal Noailles och andra romerska katoliker och äfven uppsatt en (visserligen icke afsänd) skrifvelse till påfven Benedikt XIII.⁴ Möjligheten att vissa af bröderna skulle träda i särskildt nära förbindelse med den grekiska kyrkan och så därinom vinna anhängare, hvilka, utan att frångå sin grekiska ståndpunkt, i någon form skulle ansluta sig till brödernas krets, synes hafva föresväfvat honom, såsom vi skola se af den instruktion, som han utfärdade för Gradin före hans afresa till Konstantinopel (Bil. I). Detta stämmer också öfverens med hans senare utbildade »*tropidé*». Enligt denna hans uppfattning finns det egentligen blott *en* enda församling, nämligen de troendes församling eller de heligas gemenskap; ty de, som lefva i hjärteförbindelse med Frälsaren, äro i anden bröder såsom

¹ CRANZ, a. a. 265 f.

² N. JACOBSSON, a. a. 90, Grassmans Lebenslauf i Nachrichten aus der Brüder-Gemeine 1845, 4. Heft s. 568 ff. (Gnadau 1845).

³ GRADIN's Lebenslauf i Herrnhuts arkiv.

⁴ N. JACOBSSON, a. a. 31.

tjänande samme Herre. Han hade ju själf på sina resor i olika länder lärt känna Jesus-älskande själar inom olika kyrkosamfund, äfven bland katolikerna. Denna Kristi allmänna kyrka, »die Religion des Heilandes und seiner Jüngerfamilie», »die Originalreligion des Heilandes» eller »die Universalreligion des Heilandes» såsom han kallar den, finnes alltså utbredd inom alla de olika kyrkosamfunden. Dessa äro olika *τρόποι παιδείας*, gudomliga uppfostringsmetoder (dock af mycket olika värde), genom hvilka människorna uppfostras för Kristi rike. Brödraförsamlingen hade enligt denna plan, (som dock icke helt gillades af hans »bröder», hvilka voro mera separatistiskt lagda), *icke* till uppgift att bilda *en ny sekt* till de många förutvarande, ej heller att vara *ett särskildt kyrkosamfund* utan blott att utgöra en förbindelselänk mellan troende Jesu lärjungar inom olika kyrkosamfund, hvilka skulle stanna kvar hvar och en inom sitt samfund och verka för dess pånyttfödelse. Han hoppades, att så en ny trons och kärlekens tid skulle komma och hela kristenheten kunna räddas från den inbrytande rationalismen.¹ Till kristenheten hörde äfven den grekiska kyrkan, som visserligen hade urartat, men som dock var »moderkyrka» åt den böhmisk-mähriska, då Methodius och Cyrillus ju från Konstantinopel sändts till Mähren för att där verka för kristen kyrkas grundläggande. Äfven senare hade den »slavoniska» kyrkan trots förföljelser från den romerska stolen sökt hålla fast vid den gamla »slavoniska» gudstjänsten och ännu så sent som 1450 hade den calixtinske ärkebiskopen Rokyzana sändt en deputation till Konstantinopel med anhållan om anslutning till den grekiska kyrkan, hvilket äfven beviljades men hindrades genom Konstantinopels eröfring af turkarna (1453). Nu var det, menade Z., den förnyade mähriska kyrkans plikt att »åt sin moder iskänka reñt vin» och för henne förkunna nådeförbundet i Lammets blod, hvarur hon fallit; nu skulle hon vända åter till sin själs brudgum och blifva delaktig af den saliga gemenskapen och föreningen med honom.² *I sanning storslagna och högtflygande planer, värdiga Z:s världs-famnande ande!*

På en konferens med sina medarbetare (i okt. 1739, troligen i Marienborn) framlade Z. dessa tankar, och man beslöt att sända en

¹ B. BECKER, Zinzendorf und sein Christentum, Leipzig 1900, sid. 496 ff., N. JACOBSSON, a. a. 29 ff.

² GRADIN's Tagebuch och Bericht von der Dep.

högtidlig deputation till patriarken i Konstantinopel för att söka förverkliga dem. Men hvem skulle utses till ett så svårt, ömtåligt och maktpåliggande uppdrag? De flesta af bröderna voro ju olärda män, och redan språket skulle lägga oöfverstigliga hinder i vägen! Då föllo genast tankarna på en lärd, i de döda språken särdeles bevandrad svensk docent Arvid Gradin, som föregående år (1738) hade anslutit sig till brödraförsamlingen och nu befann sig i Herrnhag i närheten af Marienborn. Han tillkallades till konferensen och efter kort betänketid åtog han sig uppdraget »i förtröstan på Frälsarens hjälp».

Arvid Gradin ägde många förutsättningar för att kunna drifva verket igenom.¹ Han hade under sin studietid i Uppsala förvärfvat omfattande och grundliga kunskaper särskildt i grekiska och latinska språken, och ehuru han ej hade aflagt någon akademisk examen, hade han blifvit kallad till docent i grekiska och latin (i maj 1736)², hvilken plats han dock aldrig tillträdde, i det att själsbekymmer drefvo honom att uppsöka brödraförsamlingen i Herrnhut. Han hade äfven vana att umgås i förnäma kretsar, hade under 5 år haft kondition hos statssekreteraren frih. Olof Cederström och under en 2-årig studieresa med en ung frih. Cederström en tid vistats i Paris och bl. a. deltagit i en kunglig taffel vid Ludvig XV:s hof samt äfven i Lunéville uppvaktat konung Stanislaus Leszczynski.

I Herrnhut hade han, såsom han själf berättade för John Wesley, när denne (i aug. 1738) var på ett besök i församlingen, helt lämnat sig i sin frälsares händer och kommit fram till full trosvisshet och hvila i Kristi blod. Hans hjärta, som förut varit oroligt såsom ett upprördt haf, var nu stilla och lugnt och i ljuf frid.³ Han blef äfven så hänförd af allt hvad han såg, hörde och upplefde i Herrnhut, att han, fastän han kort därpå fick erbjudande om ett lektorat i Västerås, beslöt att för all framtid stanna i brödraförsamlingen och där lefva och dö. »Här är det nu en underlig tid», skref han till en vän i Sverige, prosten Båld på Wärmdön, »nu brinner allt som brinna kan, och det tar nu eld i alla världens ändar. I de katolska länderna ser ej heller så

¹ Om Arvid Gradins utvecklingsgång och lefnadsöden m. m. se N. JACOBSSON, a. a. 104 ff.

² Hans docentbref finnes infördt i N. JACOBSSON, a. a. bilagor, s. 46 f.

³ J. WESLEY's Journal 1737, s. 72 ff.

illa ut, särdeles i Frankrike; jag fann där en hop redliga själar.»¹ Själf kände han »en invärtes kallelse, håg och lust till att förkunna Jesu blod och död för de arma hedningarna».² Efter en tids tjänstgöring såsom lärare vid en skola i Herrnhut hade han sedan af Z. kallats till lärare vid ett af honom upprättadt »Kandidatseminarium» i Herrnhag.

Vid sin afresa från Marienborn fick G. med sig en skrifvelse från brödraförsamlingens två biskopar Nicolaus von Zinzendorf och David Nitschmann, ställd till patriarken i Konstantinopel, af G. öfversatt på grekiska. (Bil. II.)³ »Vi sända till dig, vördade fader», heter det här, »vår värderade broder Arvid Gradin, den Marienbornska församlingens främste lärde (ὁ τῆς ἐκκλησίας Μαρίας-πηγκῆς πρωτογραμματεὺς), med en fridens hälsning från den för Eder okända mähriska kyrkan (Μοραβικῇ ἐκκλησίᾳ). Orsaken till vår beskickning är våra bröders förkunnelse af Kristi evangelium bland de österländska hedningarna. Vi hoppas, att Ni genom förbön och understöd skolen medverka bland de hedningar, som finnas i närheten af den österländska kyrkan.» Därefter berättas helt kort om huru Herren Kristus har uppväckt sin gudomliga makts hand, så att hedningar på 11 olika platser i olika länder hafva mottagit sanningen. Nu skola bröderna begifva sig till hedningarna i Asien och främst vid Hvita Hafvet vid staden Arkangel. »Därför anhålla vi att få förnya vår gamla vänskap med den österländska kyrkan och bedja genom detta bref dess öfverstepräst, att han genom sina underlydande måtte bedja först och främst den ryska kyrkan och sedan de öfriga att mottaga och understödja vårt arbete bland hedningarna.»

Utom denna skrifvelse fick G. äfven med sig en gammal grekisk trosbekännelse och enligt den instruktion, som Z. sedan utfärdade för hans uppdrag (se Bil. I), skulle han försäkra, att bröderna öfverallt, hvarest de verkade inom grekiska kyrkans område, skulle lära i öfverensstämmelse med densamma. Likaledes skulle bröderna med all modesti rätta sig efter de ceremonier inom den grekiska kyrkan, som genom traditionen fortlefde där, om blott de icke strede mot den Heliga skrift och

¹ N. JACOBSSON, a. a. s. 119.

² Se Gradins trosbekännelse, inlämnad i Stockholms stads konsistorium den 30/10 1741, orig. i Kons. acta 1741 (Riksarkivet).

³ Tryckt i Büdingische Sammlung, II, 1 f. (Leipzig 1742). På grund af dess betydelse för vårt ämne meddelas den in extenso i Bil. II.

Frälsarens plan. Om det också vore rena dårskaper (blosse Torheiten), så skulle bröderna med större vördnad än eljes behandla desamma. Däremot måste man se till, att man icke gåfve ens det minsta sken till att *den mähriska kyrkan skulle vilja omvända sig till den grekiska kyrkan*, utan denna hänsyn skulle visas, emedan den grekiska kyrkan först hade fört det mähriska folket till den kristna tron.

Detta märkvärdiga erbjudande af Z., att bröderna i orienten skulle antaga en grekisk trosbekännelse och följa den grekiska liturgien, synes stå i ett visst samband med hans ofvannämnda, dock ännu icke fullt utbildade troplära, enligt hvilken bröderna kunde tillhöra hvilket kristet kyrkosamfund som helst, blott de lefde till Frälsarens ära och sökte vinna själar åt honom. Detta visade sig dock, som naturligt var, sedan vara omöjligt att genomföra i fråga om den misstänksamma, strängt ortodoxa grekiska kyrkan, som ej kunde förstå den goda afsikten med denna mycket oklara kyrkliga hållning och som uppställde så stränga fordringar, att de måste leda till hela företagets misslyckande.

Utom dessa båda skrivelser skulle G. äfven framlämna en historisk berättelse om den »slavoniska» (mähriska) kyrkan från dess uppkomst på 800-talet ända till närvarande tid och särskildt redogöra för den förnyade brödrauniteten och Guds underbara ledning af dess öden. Denna historik skulle han själf författa med hjälp af Z:s egenhändiga anteckningar i ämnet samt sedan öfversätta den till grekiska.

II.

Från Marienborn öfver Heerendyk, Amsterdam, Haag, Lyon och Marseille till Konstantinopel.

»Den 12 nov. 1739», berättar G. i sin dagbok, »begaf jag mig i väg från Marienborn på resa till Konstantinopel. Dagens lösen var Jer. 3:1: Och han har sagt: Om en man skiljer sin hustru ifrån sig och hon går ifrån honom och tager en annan man, får han då taga henne till sig? Dock, vänden om och kommen till mig, säger Herren. Jag tänkte då på, att jag hade varit skild från min själs brudgum och ofta varit otrogen mot honom, men han hade åter mottagit mig, tvagit mig ren i sitt blod och förenat mig med sig. Nu sade jag min blodsbrudgum ett evigt ja och att jag af allt hjärta önskade blifva fri och lös

från allt, som hindrade den innerligaste förening med honom. De arma människor, greker och turkar, till hvilka jag nu är på väg, äro skilda från sina själars brudgum. Nu vill han åter antaga sig dem och genom denna vår beskickning vill han förkunna för dem nådeförbundet i Lammets blod, hvartill jag utbad dem och mig mycken nåd. Jag hade till sällskap biskop David Nitschmann, som följde mig till Frankfurt, och en kopparsmedsgesäll, som vandrade med mig till Holland. Med honom samtalade jag om saligheten i Lammets blod och om Jesu lärjungars och pilgrimers ständiga glädje, så att han, som förut klagat öfver, att han måste stiga upp kl. 5, sedan var nöjd med att vi alla mornar började vår vandring kl. 3.» — Färden — mestadels till fots — gick öfver Frankfurt am Main, Bonn, Köln, Cleve, Nimwegen till Heerendyk i Holland, en herrnhutisk koloni, grundlagd 1736. Där blefvo de (den 21 nov.) hjärtligen och med stor glädje mottagna af bröderna med fottvagning och annan kärleksbevisning. Under vandringen iakttog de noggrant församlingens alla bönetimmar och böndagar, och vissa bestämda dagar tillbringades i stillhet och bön. Dagens »lösen» var som en klar ledstjärna för hvarje dag. I Heerendyk började G. att arbeta med författandet af den gamla och nya brödraförsamlingens historia från äldsta tider, hvilken han sedan skulle öfverlämna till patriarken. Material hämtade han dels ur Comenii Historia fratrum Bohemorum, dels ur grefve Z:s honom tillskickade anteckningar om Herrnhuts uppkomst och om de böhmiska brödernas historia. Efter ett par dagars hvila i Heerendyk fortsattes färden i sällskap med ett par andra bröder till Amsterdam, hvarifrån han hoppades med lämplig skeppslägenhet kunna komma till Konstantinopel eller Mindre Asien. Då detta misslyckades, beslöt han i stället att vandra *till fots* genom hela Frankrike till Marseille och därifrån med ett fartyg på Medelhafvet fortsätta till sin bestämmelseort. Om dessa ändrade resplaner skrifver han den 4 dec. 1739 till Z. från Amsterdam¹: »Tyvärr gick åtta dagar före min ankomst hit ett skepp till Konstantinopel. Visserligen skall ett afgå till Smyrna, men jag har ej tålamod att vänta, till dess det går, utan vill hellre genast gå till Marseille och det med lika stort nöje, som om jag reste till sjöss. Frälsaren stärker min tro och mitt mod från dag till dag, och jag ser inga svårigheter, genom hvilka Han ej skulle kunna

¹ R. 17, B, 2, 13, orig. H. A.

hjälpa mig. Mitt uppdrag är stort och viktigt för mig, och jag beder af innerligaste hjärta till Lammet om välsignelse och lycka i mitt företag, genom hvilket så många tusen arma själar, som ligga mig på hjärtat, kunna hjälpas. Jag hoppas af Frälsaren få en gynnsam utgång, saken är hans». Vistelsen i Holland utsträcktes till fyra veckor, under hvilken tid han förberedde sin resa, anskaffade en del rekommendationer och arbetade på sin historik öfver brödraförsamlingen m. m. Så gjorde han en uppvaktning hos franska sändebudet i Haag, markis Fénelon, till hvilken han fått en rekommendation af grefve Z., för att bedja om dels ett pass för resan genom Frankrike, dels en rekommendation till franska sändebudet i Konstantinopel. Han blef mycket vänligt mottagen och fick redogöra för brödraförsamlingens lära och inrättningar, hvarom nu var »ett stort skri» i Holland. Markisen var mycket nöjd med de af Gradin lämnade upplysningarna, och då G. följande dag var inbjuden till taffel hos honom, uttalade han sin stora glädje öfver det arbete till hedningarnas omvändelse, som bröderna börjat i Västindien, Grönland och Afrika samt lämnade honom de begärda handlingarna under de hjärtligaste artighetsbetygelser.¹ På uppdrag af Z. uppvaktade G. i sällskap med Isaac Lelong en medlem af ostindiska kompaniet i Amsterdam, v. n. Vesterveen, med en värdsam anhängan, att kompaniet ej måtte spärra vägen till hedningarna i Ostindien för brödraförsamlingens missionärer. Denne lofvade visserligen att gifva dem sin hjälp. Men något verkligt resultat ledde dessa underhandlingar icke till.

En god vän och broder vid namn Heinrich Cossart, som vid denna tid vistades i Heerendyk, beslöt nu att göra G. sällskap genom Frankrike till Marseille för att se till om något kunde göras för evangelii sak i dessa trakter. Efter fottvagnning och en rikt välsignad nattvardsgång i Heerendyk den 26 december afreste de båda bröderna följande dag. Dagens lösen löd så löftesrikt: De skola vara mitt folk, och jag skall vara deras Gud i sanning och rättfärdighet (Sak. 8 : 8). Färden gick först till Utrecht, så båtledes till Leyden, vidare landsvägen till Haag, hvarest de fingo fröjda sig med där boende trossyskon, vidare till Rotterdam, Dortrecht, Antwerpen och Brüssel. Vid Maubeuge gingo de öfver franska gränsen och fortsatte öfver Rheims,

¹ Gradins bref till Z., Amsterdam d. 4/12 1739.

Chalons sur Marne, Vitry, Chaumont, Dijon, Chalons sur Saône och Maçon till Lyon. På grund af den dåliga väderleken voro vägarna usla, och de fingo ibland vada i fotsdjup snö. »Nu först sågo vi riktigt pilgrimsaktiga ut», skrifver Gradin, »och mitt hjärta var fullt af glädje och fröjd.» Så ofta som ett tillfälle gafs, talade de med bönder och formän, värdshusvärdar och köpmän om »den riktiga och raka vägen till salighet och huru man skulle vandra på den».

I Lyon måste de dröja några dagar i väntan på skeppslägenhet utför Rhônefloden till Avignon. Därunder sökte de »att få göra något för Frälsaren», blefvo på ett håll höfligt afvisade, men fingo till sist göra angenäm bekantskap med några här boende protestanter. De blefvo inbjudna till en protestantisk familj från Genève, i hvars hus höllos privata uppbyggelsemöten, hvarigenom de äfven blefvo bekanta med flera personer, som älskade brödraförsamlingen och grefve Z. De funno snart, att de franska protestanterna intogo en lagisk ståndpunkt, moralen var för dem allt, att göra det goda och undvika det onda var den rätta vägen till salighet. Ordet om korset och försoningen var dem helt och hållet obekant. Bröderna sökte därför vid alla tillfällen föra dem till en djupare syndakännedom samt visa, att »en syndares sjuka samvete kan botas endast genom kraften af Jesu blodiga förtjänst». Förföljelserna mot hugenotterna pågingo ännu. Blott nattetid kunde de ha sina sammankomster. Nyligen hade två reformerta präster i Montpellier blifvit fängslade och den ene genast hängd; många försmäktade i fängelserna. I Cevennerbergen fortfor ännu krigstillståndet, och bönderna hade forskansat alla pass, så att de kungliga trupperna ej kunde betvinga dem. De katolska prästerna tvingade protestanterna att deltaga i mässan, men läto dock gärna muta sig. För många protestanter bestod hela deras religion i att icke vara katoliker. Som inga protestantiska präster funnos, blefvo bröderna ombedda att äfven förrätta barndop, hvilket de efter att genom lottkastning hafva rådfrågat Frälsaren också gjorde i Treenighetens namn och till Jesu död. De vunno nu alltmera protestanternas förtroende. »Alltflera kommo till oss och ville tala med oss», berättar Gradin, »och broder Cossart ville de behålla kvar hos sig. Till sist måste vi nästan med våld slita oss lösa från de goda människorna.» Och i ett bref till Z. heter det: »I Lyon har Frälsaren mot allt hopp och

förmodan gifvit oss en öppen dörr. Måhända är här den plats, där Han f. n. vill använda Cossart».¹

Efter några dagars resa genom den härligaste natur i vårens första fågring kommo de den 2 febr. 1740 till Marseille. Här fick G. vänta mer än 3 veckor, till den 26 febr., på skeppslägenhet till Konstantinopel. En herrnhutisk broder A. E. Richter hade på sin utresa till Algier, där han skulle missionera bland tillfångatagna kristna, äfven verkat bland de tyska protestanterna i Marseille, hvarför bröderna här funno marken förberedd. Hvarje afton höllo de möten, besökta af öfver 20 personer. Bland dem var stor hunger och törst efter nåd. Somliga bland dem önskade att få komma till Herrnhut eller Marienborn och helt sluta sig till brödraförsamlingen. »Här i Marseille och i Lyon», skrifver G. till en vän, »synes det nu blifva en skörd för Frälsaren. Hvem vet hvad han här vill göra?»² Flera af dessa vänner fortsatte äfven sedermera sin förbindelse med bröderna.

Strax före sin afresa från Marseille skref G. i ett bref till en af sina vänner bl. a. följande³: »Frälsaren, som hittills så underbart ledt och bevarat sina budbärare, skall äfven framgent hjälpa mig igenom. Jag är vid godt mod och beredd till allt, som han vill låta komma öfver mig. Honom tillhör jag med ande, själ och kropp, och det är för mig en nåd, om jag kan vara och allt framgent förblifva helt uppoffrad åt honom. Han har under resan gifvit mig många glädjeämnen. Han göre oss alla allt mera skickliga till att vara sanna vittnen och stridsmän. Skörden är stor, öfverallt finner man nådehunggrande själar. Men det är visst, att ordet om korset och försoningen är helt okänt bland protestanterna. Moralen är för dem allt och om de blott sköta sig redbart, så tro de, att de ej kunna gå miste om himmelen».

Den 26 febr. afseglade G. från Marseille med ett litet turkiskt skepp v. n. »L'Hirondelle» (svalan), kapten Icare. Han fick till resällskap en fru Arlot med son och dotter, härstammande från Genève men född och bosatt i Konstantinopel och kunnig i det nygrekiska språket. Han fick därför nu tillfälle att genom samtal med henne öfva sig i detta språk och skaffade

¹ Gradin till Z., dat. Marseille 5/2 1740.

² Gradin till A. Eschenbach, dat. Marseille 8/2 1740.

³ Gradin till J. Till (?), dat. Marseille 24/2 1740.

sig äfven en nygrekisk grammatik och en ordbok. Redan på andra dagen efter afresan utbröt en våldsam storm, som rasade i två dygn och dref dem ända bort till trakten av öarna Mallorca och Minorca. Bland passagerarna rådde allmän bestörtning, dödsfuktan och rop till Gud om hjälp. Med förundran sågo de det lugn och den stilla frid, som hvilade öfver G., hvilken hela tiden hade den »korsfäste Frälsaren målad för sina ögon». »Jag visste», skrifver han, »att hvad som i vidrigaste fall kunde hända mig, vore att jag skulle få gå hem till Frälsaren, och det hade jag ingen orsak att vara rädd för.» Nu fick han tillfällen att tala uppmuntrande och trosstärkande ord till fru Arlot, som uppskakad bad om förbön för sig och sina barn, samt undervisa henne om en rätt hjärtebön. När stormen var öfver, var det också slut med bedjandet och ropandet bland passagerarna, och de fortsatte samma lättsinniga och gudlösa tal som förut. Vid passerandet af Malta tänkte G. på Paulus och hans skeppsbrott därstädes. När de några dagar lågo stilla för motvind nära byn Cervi på Moreahalfön, gick han flere gånger i land för att lära känna de där boende grekerna, men hvarje gång vände han djupt nedslagen tillbaka. Hur olika var icke detta folk forntidens tappra greker! Under ett uppehåll i Avido vid Dardanellsundet gick han i land både på den asiatiska och den turkiska sidan. Nu kunde han nödtorftigt göra sig förstådd på det nygrekiska språket. Han skref nu äfven flera bref till vännerna i Marseille, Amsterdam och Heerendyk och skildrade för dem sin resa.

III.

Gradins vistelse i Konstantinopel.

Efter 28 dygns resa var G. den 24 mars 1740 framme i Konstantinopel och hade den dagen det för honom sköna, löftesrika lösenordet: Han är vår frid, Han som af de båda har gjort ett och brutit ned den skiljomur, som var ett stängsel mellan oss, nämligen ovänskapen. (Ef. 2: 14). Han fröjdade sig vid den härliga anblicken af detta »nya Rom» med dess sju kullar. Han landsteg i stadsdelen Galata och begaf sig vidare till Pera, där de europeiska legationerna hade sina bostäder. Han uppsökte där den svenska legationen, bestående af friherre Carl Fredrik

von Höpken och Edvard Carlson. Därjämte var hos dem såsom gäst en ung greve von Liewen (förmodligen en son till den pietetsvänlige generalen greve Hans Henrik von Liewen). Han hade studerat i Halle och hade tydligen sympatier för pietismen. Dessutom hade friherre von Höpken hos sig en yngre broder. Som G. från Uppsalatiden var bekant med dessa herrar och då han sade sig vara ditkommen för att studera grekiska kyrkans tillstånd, erbjödo de honom fritt uppehälle hos sig i legationsbyggnaden under den tid han skulle vistas där. Och då den förre legationspredikanten, Magnus Troilius, som hemkallats för att redogöra för frågan om en tilltänkt kyrkobyggnad i Konstantinopel, hade blifvit utnämnd till lektor i Västerås och ingen svensk präst ännu anländt i hans ställe, föreslog greve von Liewen, att G. skulle uppehålla gudstjänsten i legationskapellet, hvilket anbud han med glädje antog. Han såg däri ett tillfälle att för dem få aflägga ett vittnesbörd om Jesu försoning. Han fick därjämte en bättre och mera förtroendeingifvande ställning, som betydligt stärkte hans anseende särskildt bland det grekiska prästerskapet och kom honom väl till pass vid de följande förhandlingarna. Alla sön- och högtidsdagar predikade han nu där, omväxlande på svenska och tyska språket.

Nu gällde det för G. att på ett försiktigt sätt komma i beröring med personer, som kunde bana väg åt honom till och blifva hans förespråkare hos patriarken, hvilket ingalunda var någon lätt sak, ty denne »betraktade hvarje främling med misstro som en hemlig spion». »I barnslig förtröstan till frälsaren gick jag helt sakta och stilla tillväga, och för hvarje steg såg jag upp till honom, huru han ville leda mig», skrifver G. härom. Han måste äfven så mycket som möjligt sätta sig in i den grekiska kyrkans ställning och förhållanden särskildt i Konstantinopel. För detta ändamål uppsökte han åtskilliga personer, med hvilka han samtalade i dessa frågor. Därvid underlät han icke att samtidigt söka missionera bland dem och vinna dem för Frälsaren. Han fick förbindelse med en väl underrättad grek v. n. Alexander Ammira, hvilken hade tjänstgjort såsom tolk åt konung Karl XII, när denne uppehöll sig i Turkiet. Han gaf honom värdefulla upplysningar om grekiska kyrkan samt lofvade att vid lägligt tillfälle föra honom till patriarken. Först efter fastetidens slut vid de uppvaktningar och lyckönskningar, som voro vanliga under och efter påskveckan, ansåg han det lämpligt

för G. att göra ett besök hos honom. Därjämte besökte G. engelske legationspredikanten, Mr Payne, »en ärlig man, som dock i andliga ting blott frågade efter den moraliska teologien», samt holländske legationspredikanten, Sir Gonnet, »en född valdensare från Piemont men nu filosof af Wolffs skola». Han uppvaktade franska sändebudet Markis Villeneuve och öfverlämnade till honom den rekommendationsskrifvelse, som han fått af Markis Fénelon i Haag, men denne frågade ej ens efter ändamålet med hans resa och inbjöd honom ej heller att förnya visiten. Engelska sändebudet, Sir Edvard Falkner, visade honom där emot stor bevågenhet och inbjöd honom flera gånger till sig.

Som en äkta missionär använde G. alla tillfällen, som gåfvos honom, att tala om den sak, som brann i hans hjärta. I sin dagbok redogör han utförligt för en mängd samtal han haft med olika personer, för hvilka han ville aflägga ett vittnesbörd om försoningen i Lammets blod. Däraf framgår, att han haft ingående samtal om själens frälsning med omkring 50 personer, svenskar, norrmän, danskar, tyskar, fransmän, schweizare, italienare, greker, judar och turkar. Många blefvo så gripna af hans vittnesbörd, att de fulla af oro kommo till honom och uppenbarade sitt hjärtetillstånd. Talet om återlösningen i Lammets blod var ett nytt ord för dem, som de på grund af sin moral-lära och bristande syndakännedom hade svårt att fatta. Intressantast är G:s skildring af samtalen med de svenska sändebuden samt med den holländske legationspredikanten Sir Gonnet. Hvad de förra beträffar, meddelade han dem snart det egentliga ändamålet med sin resa, lät dem läsa den i Konstantinopel fullbordade och renskrifna framställningen af brödraförsamlingens historia och bad dem om hjälp samt anhöll, att de skulle iakttaga den för sakens framgång nödvändiga försiktigheten, hvilket de lofvade göra. Men efter genomläsandet af brödraförsamlingens historia hade de många anmärkningar och invändningar att göra, såsom att församlingen ej hörde till den lutherska kyrkan utan var en sekt, som blott ställde till oreda och virrvarr öfverallt inom andra samfund. Härpå svarade G., att församlingen hade antagit Augsburgska bekännelsen och blifvit erkänd såsom luthersk af D:r Loescher, Tübingerteologerna och andra. Författningen hade införts efter Guds ords anvisning och apostolisk praxis för att få en bättre kyrkotukt och en mera lefvande kristendom. Många både svenska och tyska teologer hade ju äfven

klagat öfver den slappa kyrkotukten. De medgåfvo då, att det stod illa till både med prästerskapet och kyrkotukten i Sverige. Då de befarade, att läran om den fria nåden och förkastandet af dygdeläran skulle leda till lättsinne, utvecklade G. för dem den paulinska läran om rättfärdiggörelsen genom tron och om den i den pånyttfödda människans hjärta inskrifna andelagen. Då de uppmanade honom att återvända till fosterlandet och ägna sina krafter åt dess tjänst, svarade han, att längtan efter salighet hade drifvit honom att söka frälsning för sin själ, och då han ej vetat någon plats mera tjänlig till detta än Herrnhut, så hade han begifvit sig dit. Där hade han helt och hållet hängifvit sig åt Frälsaren, så att han nu var ohågad för allt annat och passade till intet annat i världen än att vittna om Lammet och tjäna Frälsarens sak. Om det var Hans vilja, att han skulle begifva sig hem till Sverge och tjäna honom där, så var han beredd därtill. Då de förundrade sig öfver, att bröderna voro så ifriga att draga ut i hela världen och söka omvända alla människor, svarade G.: »Det är en helt naturlig sak, att när man själf funnit nåd, man då äfven vill föra andra till densamma». Besöket hos patriarken afrådde de på det bestämdaste. All slags brefväxling vore grekerna förbjuden af turkarne och framför allt med ryssarne. Man skulle taga honom för en spion. Grekerna brydde sig ej om sitt eget folk, ännu mindre då om hedningarna. De voro dessutom det slugaste och bedrägligaste släkte under solen. De skulle göra allt för att lura honom. De varnade honom dessutom för Ammira såsom en falsk och opålitlig människa. Men allt detta afskräckte dock ej G. Hans mod snarare växte vid alla svårigheter. — Samtalet med Sir Gonnet visar, huru utbredd upplysningstidens moraliserande förnuftstro redan nu var, och huru främmande den var för kristendomens djupaste hemligheter. Gonnet menade, att det ej var någon annan skillnad mellan kristendomen och hedendomen, än att kristendomen ger oss kraftigare bevekelsegrunder än hedendomen att göra det goda och underlåta det onda. G. fann, att denna af de engelska teologerna så högt beprisade morallära lämnade blott en skugga och ett skal kvar af den sanna kristendomen, som hämtar tro och lif ur Jesus allena.

I sina dagboksanteckningar har G. äfven infört synnerligen intressanta och lärorika skildringar af hvad han inhämtat om den grekiska kyrkan och hvori den skilde sig från den romerska,

vidare om turkarnes karaktär, om armenier, judar, bulgarer, slavonsier, »moldavier», »wallakier» och alla andra folkslag, som finnas blandade om hvarandra i Konstantinopel. Men som dessa beskrifningar äro synnerligen vidlyftiga och ej direkt höra till ämnet, är det ej möjligt att här närmare ingå på desamma. De visa dock, med hvilken noggrannhet brödraförsamlingens missionärer sökte sätta sig in i det för de olika folken karakteristiska och möjligheterna att nå dem med evangelii budskap.

Skärtorsdagen och påskdagen besökte G. S:t Gregorii kyrka, som var patriarkens kyrka, och fick då se all den pomp och ståt, som under påskveckan där förekom, särskildt då patriarken förrättade fotatvagning på tolf fattiga. Påskdagen firades med stora glädjefester, spel och dans på de offentliga gatorna. Och på kyrkogårdarna sutto de anhöriga på sina aflidnas grafvar, åto och drucko och gjorde sig glada.

Som det var plägsed att i påskveckan gå omkring och lyckönska hvarandra, hade G. till denna tidpunkt uppskjutit sina uppvaktningar hos de kyrkliga myndigheterna. Nu fördes han af den förutnämnde Alexander Ammira till patriarken, men denne var ute på sina påskvisiter. Då begåfvo de sig först till Portens dragoman, prins Gligarasco från Wallakiet, sedan till patriarken i Jerusalem, som äfven hade sitt säte här. I honom fann G. »en fin man, som vackert och flytande talade gammalgrekiska och var väl bevandrad i den äldre tidens kyrkohistoria»: Dessutom besöktes ärkebiskoparna i Cyzicus, Cæsarea och Dercon. Den sistnämnde, som kunde tala latin, hvilket här var sällsynt, visade sig vara den mest tillgänglige och tillmötesgående af dem, hvarför G. satte sitt största hopp till honom. Vid en akademisk fest i Uppsala till firande af drottning Ulrika Eleonoras födelsedag den 23 jan. 1730 hade G. fått hålla ett högtidstal på grekiska å större gustavianska auditoriet.¹ Detta tal visade han nu för ärkebiskop Dercon, som var förtjust öfver den ära, som G. därmed beredt »hans gamla modersmål», och anhöll att få skrifva af detsamma. Vid ett nytt besök några dagar senare visade ärkebiskopen sig ännu mera vänlig och hjärtlig, så att G. försiktigt började föra in samtalet på sitt egentliga ärende, i det han först talade om kristenhetens tillstånd i allmänhet och därefter om den grekiska kyrkan, om den från densamma härstammande gamla slavonska och böhmisk-mähriska kyrkan, från

¹ N. Jacobsson a. a. 109.

hvilken den nya brödrauniteten ägde sitt ursprung, samt framlämnade så till sist sin framställning af brödraförsamlingens historia. På ärkebiskopens begäran erbjöd sig G. att göra honom bekant med de svenska sändebuden, hvilket skedde redan följande dag, då ärkebiskopen aflade visit hos dem. De samtalade därvid på latin. Som gudstjänsten just skulle börja, togo de honom äfven med in i kapellet. Han tyckte mycket om G:s predikan, som tolkades för honom och som handlade om huru vi kunna bli delaktiga af Kristi frid, och sade, att det var »apostoliskt». Gudstjänstens enkelhet tilltalade honom äfven mycket. När allt var slut, följde han med G. upp på hans rum. Då passade denne på tillfället och bad honom att introducera honom hos patriarken, hvartill ärkebiskopen var mycket villig. Nu talade han äfven om, hvilket ärende han hade att framföra, och bad honom, att han personligen skulle lägga sig ut för det samma, hvilket han äfven beredvilligt lofvade. Nu hade G. alltså funnit en väg att nå sitt mål, och allt såg lofvande ut.

Den 26 april infann han sig hos ärkebiskop Dercon, som förde honom till patriarkpalatset, en gammal vidlyftig byggnad. Före inträdet hos patriarken sökte G. så mycket som möjligt klargöra för ärkebiskopen hela sitt ärende och särskildt den ståndpunkt, som brödraförsamlingen intog till bekännelsefrågan. Församlingen själf hade antagit Augsburgska bekännelsen, men de missionärer, som skulle gå till de asiatiska hedningarna, skulle vid sitt omvändelsearbete följa den grekiska kyrkans trosbekännelse från äldre tider, hvilken G. lät ärkebiskopen genomläsa och som denne gillade. Däremot kunde han (naturligt nog förresten) ej fatta, att missionärerna skulle följa en annan trosbekännelse än församlingens. Nu trädde de in till patriarken, och audiensen tog sin början. Ärkebiskopen presenterade G. såsom de svenska sändebudens »hofpredikant». Patriarken Neophytos, som var en man på 60-talet med ärevördigt utseende och med långt, böljande, hvitt skägg, satt på en soffa, klädd i en österländsk dräkt af violett färg. Sedan G. kysst honom på handen, bjöds han att sitta ned bredvid honom på soffan. Han började genast fråga, huru de svenska sändebuden mådde, huru länge G. varit här, huru länge sedan det var han lämnade Sverige, hvilka länder han besökt o. s. v. »Då fick jag», berättar G., »tillfälle att tala om, att jag blifvit bekant med de mähriska bröderna, och att jag stod i särskild förbindelse med dem, att de med afseende

på sin tro och sin kunskap om sanningen härstammade från grekiska kyrkan, och att de ända till våra dagar hade fortlefvat såsom en särskild församling. Därmed stod jag upp och framförde de mähriska biskoparnas hälsning, hvilka hade gifvit mig i uppdrag att förhandla med honom angående en sak, som stod vidare omtalad i det bref, som jag nu räckte honom. Han öppnade det och lämnade det åt ärkebiskopen. Denne icke blott läste upp det utan förklarade det också på nygrekiska språket, hvartill jag fogade nödiga tillägg. Nu öfverlämnade jag äfven trosbekännelsen, hvarvid ärkebiskopen sade: 'Här är den trosbekännelse, enligt hvilken de vilja omvända hedningarna, och här är församlingens sigill'. Till sist lämnade jag honom brödraförsamlingens historia på grekiska och sade, att det var en kort berättelse om den mähriska församlingens viktigaste öden från apostlarnes dagar intill denna dag. Patriarken sade då, att han ville läsa igenom densamma, taga allt i öfvervägande och sedan gifva mig svar. Han samtalade ännu en stund och berättade, att konung Johan af Sverige hade sändt en deputation till Konstantinopel med anledning af att han ville införa den grekiska liturgien i Sverige. Därpå inträdde en diaconus med ett kostbart rökelsekar och satte det i min hand. Det är den högsta ärebetygelse, som kan visas en främling. Sedan jag en lång stund njutit af vällukten, lämnade jag det tillbaka, hvarefter det lämnades först till patriarken och sedan till ärkebiskopen. I samma ordning kringbjöds sedan kaffe, hvarunder vi mest samtalade om min resa. Vid slutet af audiensen tog patriarken lika vänligt afsked af mig, som han mottagit mig. Ärkebiskopen följde mig ända till trappan.»

En vecka senare besökte G. åter ärkebiskopen. Patriarken och han hade nu genomläst de framlämnade skrivelserna och funnit skildringen af den slavonska och böhmisk-mähriska kyrkans historia till Konstantinopels eröfring riktig. De gladdes sig äfven åt det som skett, sedan brödrauniteten blifvit återställd. Då G. märkte, att de det oaktadt ej tänkte bry sig om att lämna någon rekommendationsskrivelse, förhöll han ärkebiskopen allvarligt och ingående såväl hedningarnas nödtillstånd som de kristnas plikt att göra allt hvad de kunna till deras räddning. Ärkebiskopen undrade då, hvarför bröderna ej blifvit mottagna i Ryssland. I den begärda skrifvelsen finge ej stå ett enda ord, som hade afseende på Ryssland, ty om turkarne finge reda

därpå, så kunde man komma i den största fara. En patriark i förra århundradet, som gifvit ett allmosebref åt en till Ryssland resande grek, hade därför blifvit afsatt från sitt ämbete och varit nära att mista lifvet. Redan G:s besök hos ärkebiskopen kunde framkalla misstankar. Man måste vara på sin vakt ej blott mot turkarne utan äfven mot de romerska katolikerna, ty de använde hvarje tillfälle att göra grekerna misstänkta hos Porten. Ja, äfven de grekiska trosförvanterna voro ej att lita på, i det att många af dem sökte göra sin egen lycka genom att störta andra. Därför bad han G. att alltid komma ensam och tidigt på morgonen till honom; i så fall skulle han få besöka honom, så ofta han ville. Till sist erbjöd sig G. att uppsätta ett förslag till skrifvelsen, såsom han önskade hafva den, för hvilket erbjudande ärkebiskopen var mycket tacksam. »Om det då beslutas något», sade han, »så vet jag, huru brefvet skall vara, och kan då säga till kanslern: ita scribendum est».

G:s följande täta besök hos ärkebiskopen ägde rum tidigt på mornarne mellan kl. 3—6 f. m. Han författade nu två förslagsskrifvelser, den ena ställd till den högsta ryska dirigerande synoden, den andra till österländska kyrkans samtliga biskopar. De voro till innehållet lika, utom att i skrifvelsen till ryska synoden hedningarne vid Hvita Hafvet särskildt nämndes. I dessa koncept betonade G. brödraunitetens härstamning från den grekiska kyrkan, och att församlingen lofvat, att dess missionärer skulle följa en ortodox-grekisk trosbekännelse samt den österländska kyrkans inrättningar och författning och förkunna för hedningarna den österländska, ortodoxa läran och iakttaga den grekiska kyrkans ritual. Samtidigt med dessa skrifvelser sände G. ärkebiskopen ett bref på latin, där han bemötte alla hans invändningar och lade honom ytterligare de många tusen hedningarnes stora nöd på hjärtat och det stora ansvar inför den högste domaren, som de ådroge sig, om de sökte hindra, att frälsningens evangelium förkunnades för dem. Dessutom bad han, att patriarkens skrifvelse åtminstone ej måtte innehålla något, som *stred* mot innehållet i hans koncept, och att han skulle få läsa igenom den före dess slutliga fastställande. Dessa G:s koncept brydde patriarken och de i det högsta konsistoriet bisittande ärkebiskoparna sig icke om. Det enda, som var hämtadt därur, var uttrycket ἀδελφοί Μοραβικοί καὶ Θεοφυλακτικοί (=mähriska och herrnhutiska bröder). Vid ett par följande besök hos ärkebiskopen fann

G., att han helt och hållet måste uppgifva tanken på en särskild rekommendationsskrifvelse till ryska synoden, då grekerna af fruktan för turkarne ej vågade korrespondera med ryssarne. Vid det första sammanträdet i patriarkrådet (eller konsistoriet), då denna sak kom på tal, hade patriarken själf vissa betänkligheter, emedan Böhmen och Mähren ju voro *romersk*-katolska länder, men hade intet beslutit utan blott frågat de bisittande ärkebiskoparna, hvad de tyckte. (»Han var», sade ärkebiskopen, »fullkomligt osjälfständig, en 'servus servorum', som blott skref under det som de andra beslöto».) Som patriarken och ärkebiskoparne ej vågade aflåta några skrivelser till främmande länder, *hade de beslutit att ej sända något svar alls till brödraförsamlingens biskopar. Ej heller kunde någon skrifvelse sändas till den ryska synoden.*

Nu syntes alltså allt hopp ute! Då föreslog G., att skrifvelsen i stället skulle ställas till grekiska kyrkans samtliga patriarker, ärkebiskopar, biskopar och präster, hvilket ju ej kunde betraktas såsom en brefväxling med främlingar. Ärkebiskopen gick in på detta förslag, och båda voro glada, att de funnit en utväg i denna sak. Då G. än en gång ville besöka patriarken och alla ärkebiskoparna, afrådde ärkebiskopen detta, emedan det skulle väcka alltför stort uppseende. I ett samtidigt bref till en god vän skildrar G. grekerna såsom ett »bedrägligt, eländigt och fördärfvadt folk» och slutar: »Bland sådana människor kan du lätt förstå, huru svårt det är att taga sig fram.»¹ Och i ett bref till Z. säger han: »Lyckas det, så är det förvisso det allra största under».²

Den 15 maj hade konsistoriet ett *andra* sammanträde i frågan och diskuterade »oändligen mycket» om den ifrågasatta rekommendationsskrifvelsen. Nästan alla ärkebiskopar ville fortfarande helt och hållet afslå brödraförsamlingens anhållan af förut angifna skäl. Dessutom framhöllo de, att alla underhandlingar med protestanterna efter reformationen varit fruktlösa, och att man ej hade någon fördel af att nu gå dem till mötes. De kunde ju skaffa sig dylika rekommendationer af ryssarna själfva och af de protestantiska regeringarna och furstarna. Erbjudandet, att brödraförsamlingens missionärer skulle förkunna den grekiska kyrkans ortodoxa lära, föreföll dem bra misstänkt, osäkert och

¹ G. till I. Le Long, dat. Konstantinopel 14/5 1740.

² G. till Z., dat. Konstantinopel 18/5 1740.

opålitligt. De vore då antingen hycklare, eller också hade bröderna själfva ej *en* tro och *en* lära.¹ Endast ärkebiskop Dercon hade tagit parti för G. »De voro alla rundt omkring mig och talade mot mig», berättade han, »och förebrådde mig skämtsamt, att Ni omvänt mig till lutheran, och att jag nu ville göra dem alla till lutheraner». På förslag af ärkebiskopen af Cæsarea beslöt man till sist att sätta upp en skrifvelse till de mähriska biskoparna men under ett främmande namn, (såsom om det vore till biskopen i Smyrna), och däri inrycka en trosbekännelse, efter hvilken de måste rätta sig. Mot detta beslut protesterade G. vid ett besök hos ärkebiskopen följande dag på det kraftigaste såsom varande fullkomligt *värdelöst*, då hvarken brödraförsamlingen, ej heller hednamissionen skulle blifva nämnda i skrifvelsen.

Kvällen förut hade han såsom tillhörande de svenska sändebudens »hofsvit» fått vara med på ett ståtligt bröllop hos Dragomanen, som gifte bort sin dotter. I detta bröllop deltog alla patriarker, ärkebiskopar och biskopar, som funnos i Konstantinopel. Det imponerade tydligen på de grekiska prelaterna, att G. var med i denna lysande samling, ty sedan visade de sig något villigare att gå honom till mötes.

För att ytterligare stärka sina aktier hos patriarken gjorde han äfven en andra uppvaktning hos honom i sällskap med »den farlige Ammira» och den yngre baron von Höpken. Patriarken var utomordentligt vänlig och artig och visade sig mycket bevågen, men på grund af sällskapet kunde G. ej underhandla om sitt ärende.

Med mycken svårighet och möda fick ärkebiskop Dercon den 17 maj till stånd ett nytt *tredje* sammanträde med patriarken och de andra ärkebiskoparna, hvarvid patriarken, som tydligen nu fått en viss respekt för G. på grund af hans förbindelse med de svenska sändebuden, hade lagt sig ut för G. och varmt tillstyrkt, att man skulle bevilja rekommendationsbrevet, *hvilket ock blef konsistoriets beslut*. För all säkerhets skull beslöt man dock att i skrifvelsen inrycka en kort ortodox trosbekännelse. G., som följande dag både genom bref från och personligt sammanträffande med ärkebiskop Dercon fick underrättelse om detta beslut, var nu »mycket glad och full af tack mot Frälsaren, som hjälpt honom igenom». Han sade sig ej ha något emot tros-

¹ G. säger själf, att detta var den ömtåligaste punkten, som blifvit honom anförtrodd, »hvari den önskade utgången knappast var att förmoda».

bekännelsen, (då ju brödraförsamlingens missionärer voro beredda att följa en sådan), blott den vore i öfverensstämmelse med den, som han framlämnat. Då ärkebiskopen just var på väg till storkansleren Critias för att få skrifvelsen utfärdad, så kunde G. nu i sista stund gifva honom noggranna instruktioner om huru brefvet borde vara affattadt. Ärkebiskopen sade då, att storkansleren var mycket svår att komma till rätta med. »Han är en lärd men listig man, som sträfvar efter patriarkvärdigheten.»

Ett par dagar därefter infann sig G. hos ärkebiskopen, som just kom hem från patriarken, hvilken hade undertecknat den nu färdiga skrifvelsen. Och nu låta vi G. själf berätta sina känslor och tankar vid genomläsandet af detta efterlängttade, af patriarken och storkansleren undertecknade och med patriarksigillet försedda, på pergament skrifna dokument, som han med sådan ihärdighet till sist hade lyckats tillkämpa sig och som han nu äntligen höll i sina händer.¹ »Det kan ej beskrifvas, huru bestört jag blef, när jag började läsa denna skrifvelse. Redan de första orden föreföllo mig anstötliga. Och innan jag läst hälften, fann jag den vara helt och hållet afvig och stridande mot vår mening, då den går ut på *en förening och trosgemenskap* (ένότης καί κοινωνία πίστεως) mellan vår kyrka och deras. Huru *oförskämdt* man handlade mot oss, då man till belöning för vår föregifna *öfvergång till grekiska kyrkan* (för att icke säga *affall*) *icke* beviljar oss den begärda rättigheten att fritt få verka till *hedningarnes* omvändelse utan blott *ett uppehåll* (»χάριν περιηγήσεως»), som man ej kan neka *någon* främling, han må vara af hvilken religion som helst.» Det som så upprörde G. var alltså, att det här såg ut, som om brödraförsamlingen i sin helhet, som ödmjukt och tacksamt erkände den grekiska kyrkan såsom sin moderkyrka, *nu hade bedt om att bli återförenad med densamma*. I skrifvelsen betonas nämligen (se Bil. III), att de s. k. mähriska och herrnhutiska bröderna utgått från grekiska kyrkan och ända till denna tid förblifvit i den ortodoxa, ostrafliga läran, ehuru de genom tidsomständigheterna måst ändra något i kyrkobruken och författningen; att de vörtnadsfullt antaga allt det som hör till den gamla grekiska kyrkan och lofva att, hvarhelst de skola uppehålla sig, följa den sunda och rätta österländska läran med afseende såväl på läropunkterna som på kyrkobruken och sakra-

¹ Vi meddela det in extenso i Bil. III, öfversatt från grekiska till tyska af Gradin.

menten (»de heliga hemligheterna«). »Dessutom bedja de oss att med kärlek upptaga deras enhet och gemenskap med oss i tron och att bistå dem såsom bröder och till det bästa anbefalla dem till alla österländska församlingar och föreståndare.» I trosbekännelsen betonas, att den rätta läran blifvit stadfastad på de sju ekumeniska kyrkomötena, och förkastas alla nyheter i läran, som söndrat Kristi kyrka, samt betonas, att anden utgår af Fadern allena (mot Filioque), »hvilket allt äfven tros och predikas af de mähriska och herrnhutiska bröderna». Patriarker, metropoliter och biskopar uppmanas att tillåta bröderna »fritt uppehåll» och att mottaga dem i kärlek såsom trosbröder och lämna dem all nödig hjälp »till förökande af vår heliga tro och det kristna namnets utbredning».

När G. nu började förehålla ärkebiskopen, att han förvrängt hans ord, och att han aldrig lofvat, att *hela brödraförsamlingen* skulle bekänna sig till den grekiska kyrkan och anta dess kyrkoförfattning, utan *blott missionärerna*, så påstod han, att G. missuppfattat skrifvelsen och bad honom lugna sig. Då talet kom in på »Filioque», skrattade ärkebiskopen blott och sade, att det var onödiga stridsfrågor. G. afbröt då tvisten med honom för att hemma i lugn genomläsa skrifvelsen, men han var dock redan nu fast besluten att lämna den tillbaka till patriarken själf för att protestera mot deras handlingssätt och »för att få deras skam fullt blottad». De skulle då få se »ett Guds barns hjältemod, som hemma är ett lamm men i striden ett lejon».

Hemkommen läste G. nu mycket noga igenom skrifvelsen och fann den listigt formulerad men så »hård», att den skulle lägga ett odrägligt ok på de bröder, som skulle gå till Asien, i det att de måste förkunna den ortodoxa grekiska läran t. o. m. i samma mening som grekerna själfva tro på den. (Man hade alltså hoppats att kunna lägga in en annan mening i trosbekännelsen än den enkla ordalydelsen.)

Hvad skulle han nu taga sig till? Han kunde icke helt uppge hoppet att till sist finna en utväg ur den dilemma, i hvilken han råkat. Han satte därför upp en skrifvelse på gammal-grekiska till patriarken (dat. d. ²²/₅ 1740), hvari han redogjorde för orsakerna till att han måste återlämna brefvet och förklarade, att det icke var fråga om *den mähriska församlingens* omvändelse till den grekiska kyrkan utan om *hedningarnes* omvändelse genom

bröderna, och att grekiska kyrkan icke kunde främja Frälsarens sak på bättre och lättare sätt än genom en sådan rekommendationsskrifvelse. »Frälsaren själf beder Eder», så slutar skrifvelsen, »Han, som med stor åstundan längtar efter de med hans heliga blod köpta själarnes salighet och som befaller oss att verka för densamma. Ja, äfven de arma hedningarnas själar bedja Eder därom, hvilkas elände och olycka borde kunna beveka och röra vårt innersta.» Själf måste han handla enligt den honom gifna instruktionen. Utom denna skrifvelse tänkte han äfven framlämna det förslag till rekommendationsskrifvelse, som han förut hade lämnat ärkebiskop Dercon, och förklara, att han ej kunde taga emot någon skrifvelse, som icke till innehållet stämde öfverens med denna.

Innan han framlämnade dessa båda skrifvelser till patriarken, beslöt han sig för att göra ett besök hos patriarken af Jerusalem, med hvilken han var särskildt bekant och som var »en lärd och fin man». Med honom gick han nu igenom hela saken från början till slut och bad honom yttra sig därom. Denne sade då, att patriarken af Konstantinopel ej hade makt att uppsätta en sådan rekommendation eller att öfverhufvud inlåta sig på sådana saker. Han är blott »primus inter pares» och det äfven bland metropoliterna i sitt konsistorium. En sådan skrifvelse har ej större betydelse än ett privatbref. En biskop rättar sig därefter så mycket han behagar och mottager den till på köpet oftast med misstro, då han ej vet, hvilken yttre fördel patriarken söker att vinna med densamma. G:s skrifvelse föreföll honom »för hård», och hans förslag till rekommendationsskrifvelse vore »omöjligt». »Något sådant kan patriarken ej göra. Har han lofvat eder något sådant, så har man troligen af vissa orsaker sökt afspisa eder med söta ord men skall noga akta sig för att hålla det. Hedningarnes omvändelse tillhör hela den österländska kyrkan, och en rekommendation därtill kan gifvas blott genom ett allmänt concilium med hela kyrkans alla förnämsta andliga.» Han trodde äfven, att patriarken hade utfärdat skrifvelsen i samråd blott med ärkebiskop Dercon och Critias. Så mycket var säkert, att *icke alla* metropoliterna hade reda på densamma. Då G. frågade, om han borde behålla patriarkens skrifvelse eller återlämna densamma, så svarade han: »Ni skall behålla den, ty den är förvisso affattad med stor klokhet och försiktighet och så satt på skrufvar, att man nog kan an-

vända den för det åsyftade ändamålet.» Då G. invände, att det stod där om en *förening* mellan de mähriska bröderna och grekiska kyrkan, sade han, att missionärernas namn och antal borde ha angifvits och ej ett sådant »mischmasch» som detta. »Där ser Ni följderna af att odugliga personer sättas till höga och viktiga ämbeten. Patriarken är en from man och en god munk men en dålig styresman, som till på köpet är alldeles obildad. Han kan knappt läsa en gammalgrekisk skrift.» — Till sist föreslog patriarken af Jerusalem, att G. »med tjänliga medel» (d. v. s. mutor) skulle söka förmå kanslern att med lätt hand ändra skrifvelsen, så att den blefve acceptabel. Då tog G. afsked af honom.

»Genom detta besök öppnades mina ögon», skrifver G., »och jag såg nu, i hvilket läge jag befann mig. Jag kunde ej följa hans råd att behålla skrifvelsen utan var snarare full af oro, så länge jag hade den kvar hos mig.» Därför kunde han ej heller, (såsom han annars brukade göra vid uppkommen villrådighet), låta lottkastning afgöra, om han skulle behålla den eller ej. Som han dock var oviss, om han *genast* skulle återlämna den eller *vänta*, tills han fått svar på sitt bref till patriarken, så fick lotten afgöra *denna* fråga. Han säger därom: »Jag frågade därför Frälsaren a) om det vore tillåtet att lotta därom, b) om jag genast skulle återlämna skrifvelsen, och fick ett dubbelt *ja*.»

Följande dag besökte han för tredje gången patriarken af Konstantinopel och tackade honom först för den bevågenhet han velat visa honom genom rekommendationsbrevet och bad honom sedan ej taga illa upp, om han nu uttalade sig därom, ty han måste handla enligt sin instruktion. Därpå framlämnade han sin förutnämnda skrifvelse till patriarken, som tog emot den och läste den högt. Men han var så okunnig i det gammalgrekiska språket, att han ej förstod en rad däraf, utan blef helt öfverraskad och bestört, när G. nu återlämnade hans rekommendationsskrifvelse, och han sökte två gånger lämna den illbaka till honom. På nygrekiska språket framlade då G. det viktigaste han hade att säga, särskildt att det ej finge stå i skrifvelsen något om en förening mellan mähriska och grekiska kyrkan, och att den gifna tillåtelsen till hedningarnas omvändelse uttryckligen skulle omnämnas.¹

¹ Jfr G:s instruktion i Bil. I.

Då sade patriarken: »Nu förstår jag, hvad Ni vill, men jag kan ej nu svara härpå. Ni får komma tillbaka om tre dagar och hämta svar». Därpå frågade han åtskilligt om församlingen. G. hoppades nu, att »den fromme och enfaldige patriarken, som ej var så skarpsynt och noga», till sist skulle villfara hans begäran. Därför satte han sig ned vid hans fötter och började att med sammanknäppta händer bönfälla honom, att han måtte förbarma sig öfver hedningarna, af hvilka många genom hans rekommendation skulle kunna frälsas. Han svarade då till sist: »Jag skall se till, hvad jag kan göra.» Då kysste G. hans hand och tog afsked.

Till ärkebiskop Dercon hade han ej längre någon vidare lust att bege sig, ty han hade nu förlorat allt förtroende för honom, som dock dittills hade varit den mest tillmötesgående af dem alla.

Den 26 maj besökte han åter för fjärde och sista gången patriarken. Denne förklarade, att han var mycket villig att göra G. till viljes, men han kunde nu alls intet uträtta. Han hade gjort hvad han kunnat. Storkansleren Critias hade rest på landet, och ärkebiskop Dercon var ej heller i staden, så att det var omöjligt att göra något vidare åt saken. Därpå började han tala om andra ting. Han var ej alls så vänlig nu som vid de föregående besöken, och G. märkte, att han var missnöjd öfver att G. hade återlämnat skrifvelsen.

Som G. den 3 juni hade till lösen: »Er hat alles recht gemacht», så fick han däraf den tanken att genom lottkastning »fråga Frälsaren», om han skulle göra ett sista försök genom att besöka ärkebiskop Dercon. Då svaret utföll gynnsamt, begaf han sig mycket tidigt följande dag till honom. Han blef mycket förvånad öfver att G. ännu var kvar i staden och ännu mer, när han fick höra, att G. hade återlämnat patriarkens skrifvelse. När G. nu förehöll honom, att han hade velat göra alla bröderna till greker, skrattade han blott. Hedningarnas omvändelse hade de ej vågat omnämna i skrifvelsen af fruktan för turkarna. »Om storviziren finge se en sådan skrift, så skulle han taga oss vid strupen och fråga, hvad vi ha att göra med dem.» För öfrigt vore skrifvelsen så affattad, att den mycket väl kunde främja brödraförsamlingens sak. Han hade själf arbetat två dagar med den. »Kanslern skref, jag läste, ändrade och uteslöt.» — »Så har Ni också omvändt hela vår församling till eder

kyrka», genmälte G. Detta ville han ej gå in på. De gingo då igenom skrifvelsen från början till slut. Orden att »församlingen antager allt, som hör till den gamla grekiska kyrkan», tolkade han så, att »församlingen antager det som hör till den gamla *apostoliska* församlingen, alltså det gemensamt kristliga, som ju äfven de mähriska bröderna antaga». G. svarade då, att det kunde ingen tänka på, om han icke blefve underrättad därom. Äfven andra uttryck sökte ärkebiskopen bortförklara genom sofismer och sade, att det och det ordet skulle förstås om missionärerna. Till sist rådde han G. att åter taga emot skrifvelsen. Allt detta hade han gjort för G:s skull. Hvad brydde han sig om *obekanta hedningar*! G. sade, att han gärna skulle ha tagit emot den, om ej orden »*förening och gemenskap*» stått där, *något som helt stred mot hans instruktion* (se Bil. I) och skulle göra honom till »en skälm och förrädare» i brödernas ögon. Efter långa öfverläggningar och många svårigheter lofvade ärkebiskopen till sist att göra hvad han kunde, för att skrifvelsen skulle omarbetas här och där, så att ordalydelsen och meningen blefve en annan.

Nu såg det alltså ut, som om ej allt vore förloradt för G. Men vid ett senare besök hos ärkebiskopen på eftermiddagen samma dag kom han att helt och hållet mot sin vilja bli orsaken till en fullständig brytning med honom. Ändamålet med hans besök var att söka förmå ärkebiskopen att redan samma dag, innan han hunne ändra mening, sända ett bud till patriarken och storkansleren med anhållan om utskrifvande af en ny rekommendation, i hvilken ordet »*förening*» skulle vara borttaget. För att icke ärkebiskopen af ekonomiska skäl skulle göra någon svårighet att sända budet, erbjöd sig G. att själf bekosta detsamma. Och då ärkebiskopen gjorde undanflykter, lämnade han honom genast en dukat i handen, hvilket han icke skulle ha gjort. Ty denne blef då mycket uppbragt och gaf den så att säga med våld tillbaka, utropande: »*si mille essent, non reciperem*» (om det också vore tusen, skulle jag ej mottaga dem). G. förstod då, att han trodde, att det varit G:s afsikt att muta honom, och försökte öfvertyga honom, att det ej var mer än rätt och billigt, att han betalade budbäraren. Han ville ej lyssna härpå utan körde ut honom i salen utanför kabinettet, där han fick stå en hel kvart, utan att ärkebiskopen sade ett enda ord till honom. Och när han då till sist måste gå, böjde han knappt

på hufvudet utan stod orörlig kvar på sin plats. Så snöpligt slutade alltså G:s många förtroliga samtal med ärkebiskopen. G. säger själf härom: »Då jag var alldeles oskyldig och ej hade förtjänat ett sådant behandlingssätt af honom, så kunde jag vara alldeles lugn och obekymrad. Jag märkte väl, att han gärna ville bli osams med mig och bli mig kvitt. Jag hade på ett höfligt sätt sagt honom *sanningen*, hvilket alltid föder hat.» Emellertid beslöt han att skrifva ett hjärtligt bref till honom för att söka göra honom försonligt stämd. Han sammanfattade i detta bref det viktigaste af det, som han föregående dag sagt honom, och förklarade ytterligare meningen med dukaten samt bad till sist om förlåtelse för att han mot sin vilja hade sårat honom. På detta bref fick han intet svar, och han insåg nu, att det var omöjligt att göra något vidare åt saken. Han frågade nu Frälsaren, om han skulle göra ännu ett besök hos ärkebiskopen, men fick ej tillåtelse därtill. Åtskilliga skäl talade dessutom för att ärkebiskopen aldrig hade sammankallat de andra konsistoriales, utan att han hade ljugit ihop allt, hvad han berättat därom. Han ville t. ex., att G. ej skulle besöka de andra ärkebiskoparne, och sade, att de voro farliga och blott sökte störta hvarandra. G. skulle ej heller visa patriarkens skrifvelse för någon *med undantag af de svenska sändebuden*. Hufvudmotivet till ärkebiskopens först visade vänlighet och tillmötesgående mot G. var tydligen, att han på äkta byzantinskt sätt ville stå på god fot med de förnäma och inflytelserika herrarna. Men G. framhåller dock såsom sin vissa öfvertygelse, att han *i början* hade menat det hjärtligt och uppriktigt mot honom och på allt sätt sökt göra honom till lags, ehuru han hade måst gifva efter för storkansleren Critias' ortodoxa nit. Emellertid hade han nu intet annat att göra än att se sig om efter en lämplig skeppslägenhet för hemfärden.

IV.

Gradins hemresa från Konstantinopel och förhandlingarna efter återkomsten till Marienborn.

Som Smyrna, som hade de bästa förbindelserna med Marseille, var smittadt af pesten, fick G. nu vänta 6 veckor i Kon-

stantinopel på skeppslägenhet till Frankrike.¹ Denna tid använde han till att se sig omkring på alla sevärdheter i och omkring Konstantinopel samt till att studera folklifvet och grundligare lära känna karaktären hos de folk, som här funnos representerade, hvarom han har mycket att berätta, som vi här måste förbigå. Så fick han tillfälle att göra ett tvåtimmars besök i Sofiakyrkan — nu en turkisk moské — och kunde ej låta bli att fälla tårar vid tanke på att den en gång hade varit en kristen kyrka. Äfven ett par andra moskéer besöktes samt Hippodromen, hvarest funnos några gamla pyramider af förvånande höjd. Han beundrade vidare Belisarii uråldriga palats och de väldiga, 4 mil långa vattenledningarna från Kejsar Valens' tid. Dessutom besökte han Kalcedon och den kyrka, hvarest det fjärde ekumeniska mötet hölls (451), och Leandertornet midt i sundet, samt reste en gång genom Bosporen ända fram till Svarta Hafvet, hvilket var en mycket angenäm resa, ty på ömse sidor syntes en mängd vackra landthus och kejserliga sommarpalats. Målade skildrar han äfven ett besök hos de dansande dervischerna med deras besynnerliga gudstjänst. De grekiska katolikerna voro mycket vidskepliga och lättsinniga, högmodiga, vekliga och yppiga, oredliga och falska mot hvarandra och kunde hastigt slå öfver från den strängaste fasta till de värsta utsväfningar. »Simonien och vidskepelsen sitta här i högsätet», skriver G. till en vän.² De romerska katolikerna hade mycket stor makt i Konstantinopel genom sina falska intriger vid Porten. Genom att muta storvisiren kunde de lätt rödja undan personer, som stodo i vägen för deras planer. Särskildt egendomlig var en s. k. *messiansk sekt* bland turkarna, som hade sitt egentliga säte i Seraljen och nu vann allt större utbredning i hela riket. De ansågo frälsaren för Messias och världens återlösare och väntade, att hela turkiska folket skulle omvända sig till honom.

Den 8 juli 1740 gick G. ombord på ett franskt fartyg, som skulle gå till Marseille. Han fick tillfälle att landstiga i Mindre Asien och se platsen, där det gamla Troja legat. Ombord på fartyget talade han ifrigt med kaptenen själf och passagerarna om »Frälsaren såsom enda grund, medel och väg till lif och salighet» och sökte visa »den naturliga fromhetens och ärbarhetens värdelöshet». Efter 6 veckors seglats, hvarunder bl. a.

¹ G. till Le Long, dat. Konstantinopel d. 30/8 1740, till Z., dat. 30/8 1740.

² G. till P. Müller i Herrnhut, dat. Konstantinopel d. 30/8 1740.

Sicilien med det rykande Etna, Sardinien och Corsika passeras, anlände de till Marseille, hvarest de, såsom kommande från pestsmittade trakter, måste ligga i karantän i 30 dagar. Härunder skref G. flera bref till sina vänner. I ett af dem heter det: »Ju närmare jag kommer den dyra församlingen, desto närmare tycker jag, att jag kommer himmelen efter att så att säga ha varit i helvetet. Lofvad vare Frälsaren, som gjort oss till herrar öfver hela världen, så att intet i världen kan locka, tvinga, rubba eller förändra oss utan vi alltid äro desamma, alltid lugna, glada och fasta hos Lammet men fattiga, eländiga och intet i oss själfva.»¹ I Marseille uppsökte han sina vänner från förra vistelsen där, hvilka bådo honom stanna någon tid hos dem, hvilket han dock ej kunde göra.²

Den 28 sept. reste G. från Marseille på Rhône till Lyon, hvarest han stannade 8 dagar hos sina vänner där, och fortsatte därefter till Genève, hvarest han äfven fann »bröder» och »väckta själar», med hvilka han tre dagar höll möten hvarje dag.³ Öfver Neuchâtel, Bern, Solothurn, Basel, (hvarest funnos åtskilliga »bröder», särskildt bland studenterna), Strassburg, Speyer, Mannheim och Frankfurt am Main anlände han, full af tacksamhet öfver den nåd Frälsaren under den långa resan låtit honom vederfaras, den 12 nov. till Marienborn, precis på dagen *ett år* efter sin afresa. Han mottogs hjärtligt af bröderna och i synnerhet af broder A. G. Spangenberg, nu »General-Diaconus» i »Pilger-Haus», hvilken kärleksfullt skötte om honom med fotatvagning.

Han aflade nu en utförlig och fullständig berättelse om sin resa och dess resultat inför Z. och de ledande männen i församlingen. I själfva »slutklämmen» sammanfattar han de skäl, som talade emot, att han skulle ha emottagit patriarkens rekommendations-skrifvelse, och säger där utom hvad förut relaterats: »Ett sådant bref skulle ej varit oss till någon nytta, allra minst i fråga om samojedernas omvändelse, som dock hade varit den förnämsta orsaken till resan. Det skulle tvärtom ha varit till skada för vår församling, ty alla protestanter skulle bli förargade öfver att vi, såsom det heter i skrifvelsen, antagit den grekiska kyrkans lära och inrättningar. Vi skulle ej våga visa ett sådant

¹ G. till P. Müller, dat. Marseille d. 21/8 1740.

² G. till Le Long, dat. Marseille d. 26/9 1740.

³ G. till Z., dat. S. Blaise d. 24/10 1740 (på franska).

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

bref för någon människa af fruktan att förråda oss själfva inför alla dem, som känna till grekiska kyrkans elände, vantro och vidskepelse. Och hussiterna skulle finna det otroligt, att vår församling antagit den grekiska religionen. Och dessutom strider det snörrätt emot vår mening och den mig gifna instruktionen.»

Visserligen blef G:s handlingssätt på det hela taget gilladt såsom öfverensstämmande med hans instruktion, men Z. ansåg dock, att han visat alltför stor »scrupolositet» angående innehållet i rekommendationsskrifvelsen och att hans återlämnande af densamma varit i högsta grad ohöfligt. Han borde åtminstone ha tagit med sig skrifvelsen såsom »ett kärt minne» af dessa underhandlingar. Z. skref nu själf ett artigt bref (på latin) till ärkebiskop Dercon (dateradt den 1 dec. 1740 och undertecknadt »Nicolaus Moraviensis»), hvori han först tackar för hans stora vänlighet och välvilja mot brödraförsamlingen och dess representant, hvarjämte han ber om ursäkt för att G. ej mottog patriarkens skrifvelse. Han berättar sedan utförligt om anledningen till deputationens afsändande och om den mähriska kyrkans uppkomst och historiska utveckling, framhållande dess samband med den grekiska kyrkan genom Cyrillus och Methodius och genom ärkebiskop Rokyzana i Prag, som hade förnyat den gamla vänskapen med densamma. Under framhållande af att Gradin var bunden af sina instruktioner ber han till sist, att ärkebiskopen skulle utverka, att patriarkens skrifvelse nu sändes till honom. Dessutom skref han till patriarken själf (på grekiska, dat. Μαριαπηγή d. ³/₁₂ 1740) och tackade för den mot G. bevisade vänskapen. »Han har berättat för oss», heter det vidare, »Edert samtycke till vår predikan bland de österländska hedningarna, hvilket Ni äfven skriftligen medgifvit oss, men denna skrifvelse har han *på grund af alltför sträng kritik* (δι' ὑπερακρίβους τινας κρίσεως) ej mottagit, af fruktan att öfverskrida den honom gifna befallningen.» Därför ber Z. nu, att patriarken ville förlåta G. detta och bevara sin vänskap till brödraförsamlingen samt sända rekommendationsskrifvelsen. På Z:s uppmaning skref äfven G. ett bref till patriarken (på grekiska, dat. Marienborn d. ²³/₁₂ 1740), hvori han tackade för all visad vänlighet och omtalade, att hans biskopar visserligen gillat hans handlingssätt såsom öfverensstämmande med instruktionen men nu önskade att få ut brefvet. Dessa tre bref sände G. sedan till de svenska sändebuden i

Konstantinopel, hvilka voro de enda, som möjligen skulle kunna på något sätt inverka på patriarken och ärkebiskoparne, jämte ett bref till dem (dat. Marienborn d. $\frac{8}{1}$ 1741), hvori han tackade dem för deras välvilja och bad dem om hjälp med brefvens framlämnande, och att de skulle söka få ut patriarkskrifvelsen. Efter en tids väntan kom svar från de svenska sändebuden frih. von Höpken och Edv. Carlsson (på franska, dat. Konstantinopel d. $\frac{1}{8}$ 1741). De tacka här för G:s bref och uttala sin glädje öfver att hans resa gått lyckligt samt meddela, att patriarken Neophytos redan hade blifvit afsatt från sitt ämbete på illvillig anstiftan af sina egna landsmän. Den nye patriarken vågade ej ens att mottaga de bref, som Z. och G. ställt till hans företrädare, af fruktan att få obehag däraf och kunde förstås ännu mindre utlämna den skrifvelse, som G. hade återlämnat. Ärkebiskop Dercon hade förgäfves försökt att förmå honom därtill. De lyckönska samtidigt G. till kallelsen till professor i Åbo¹ och hoppas, att han ej skall vägra att nu återvända till fosterlandets tjänst i detta ämbete »i väntan på något bättre».

Alltså hade nu hela saken totalt misslyckats, och det var omöjligt att för tillfället kunna uträtta något vidare på denna väg.² G:s resa hade dock icke varit utan sin betydelse. Den hade gifvit brödraförsamlingen en bättre kännedom om den grekiska kyrkan och dess djupa förfall, och den hade visat omöjligheten att få till stånd ett ärligt samarbete mellan »brödrauniteten» och dess »moderkyrka» på den af Z. företrädde allianspolitikens grundval. Utan tvifvel leddes G., trots alla de beskyllningar han fick uppbära för att ha uppträdt öfvermodigt och att »ha spännt strängarna för högt»,³ af den riktiga och sunda känslan af att den protestantiska brödraförsamlingen ägde omistliga andliga skatter af så stor betydelse, att de på intet sätt finge prisgifvas för en mycket tvifvelaktig vänskap med den grekisk-katolska kyrkan. Den fasta hållning, han (i motsats till Z:s önskningsar) i det kritiska ögonblicket intog, var tydligen en frukt af den fostran han i sin ungdom fått inom den *svenska kyr-*

¹ Frih. Olof Cederström, för hvilkens söner G. fem år varit informator, hade nu blifvit riksråd och kansler för universitetet i Åbo och önskade få docenten G. till professor därstädes. N. Jacobsson, a. a. 124.

² I en kommande uppsats hoppas jag få tillfälle att skildra G:s resa till den heliga synoden i Petersburg i ett liknande syfte.

³ Spangenberg, Schluss-Schrift, 405.

kan med dess utpräglade protestantiska riktning och dess djupt och fast rotade lutherska grundtankar. Oklarheten i Z:s kyrkliga ståndpunkt, som återspeglar sig i den för G. utfärdade instruktionen, var tydligen en af hufvudorsakerna till företagets misslyckande. Biskop Spangenberg, som i likhet med Z. ej fullt gillade hans handlingssätt, kan dock ej låta bli att uttala sin beundran öfver G:s djärfva och frimodiga uppträdande inför patriarken och ärkebiskoparne, som »nödvändigt måste frappa alla förståndiga läsare».¹ Med detta erkännande omdöme om vår landsman, som hedrats med ett så svårt och grannliga förtroendeuppdrag, vilja vi sluta denna skildring.

Bilaga I.

*Zinzendorfs instruktion för Gradin (uppsatt af hans sekreterare?)
rörande brödraförsamlingens förhållande till den grekiska
kyrkan m. m.*

(R. 17, B. 2, 1 orig. Herrnhuts arkiv.)

Sehr herzlich geliebter Bruder.

Unser lieber gnädiger Herr ist jetzt wieder eben etwas unpass, war also ausserstand, Dir selbst ausführlich zu schreiben. Er lässt Dich herzlich grüssen und überschickt Dir beiliegend die Expedition, darauf Du wartest; Du kannst sie sauber abschreiben, das erste Blatt ausgenommen, darauf das Siegel steht. Nachgehends lass es dir einbinden, schreibe aber NB mit griechischen Worten ans Ende einer jeden Seite, so dass es nur einmal durch die ganze Schrift gar ausgeschrieben ist: »Diese Schrift ist uns aus der Griechischen Kirche zugekommen und von uns in ein Enchiridion gebracht worden. Gradin.»

Findest Du nun, dass man in der Griechischen Kirche diese Lehre, wie sie in dieser Schrift steht, passieren lässt, so kannst Du versichern, dass unsere Brüder allenthalben, wo sie unter griechischer Kirche Dominatio arbeiten, darnach lehren werden. Ingleichen wo die Ceremonien, so von der Tradition herkommen, nicht gegen die heilige Schrift und des Heilands Plan sind, da werden sich unsre Brüder denenselben mit aller Modestie conformieren, gleich wie in allen andern Stücken, die darwider nicht sein. Ob es gleich sonst bloss Torheiten wären, massen unsre

¹ Spangenberg, Schluss-Schrift, 528.

Brüder solche mit mehrerer Ehrerbietung zu handeln sich anlegen sein lassen würden, als wohl sonst geschieht. Hingegen muss von uns nicht das allergeringste eingeräumt werden, was der heiligen Schrift zuwider läuft, auch dass kein Schein gegeben werde, als ob sich die Mährische Kirche zur Griechischen bekehren oder wenden wolle, sondern es geschieht alle vorherbeschriebene Condescendenz bloß aus Erkenntlichkeit, dass die Griechische Kirche das Mährische Volk zuerst zum christlichen Glauben gebracht.

2. Hier folgt auch ein Memorial an die Ostindische Compagnie, das bitte den Bruder Lelong, den ich herzlich grüsse, ins Holländische zu übersetzen. Nachgehends schreibe Du es sauber ab und wo es nötig ist, so setze des Gnädigen Herrn und Bischof Nitschmanns Namen darunter, so wie sie im deutschen Exemplar aussehen.(1) Ist's nicht nötig, so lege bloß das Holländische als eine Copie und Dolmetschung bei und übergieb alles beides selbst.

3. Uebrigens halte Dich vor jetzo noch mit Deiner Reise gegen Jedermann still. Du darfst auch nicht zu dem französischen Ambassadeur gehen, sondern schreib erst an den Gnädigen Herrn, wie es sonst mit Deiner Reise steht und wie Dir dabei ist. Der Gnädige Herr wird Dir unverzüglich antworten und sich nach Deinem Bericht regulieren, dass Du nicht wirst aufgehalten werden. Du sollst Dir lassen beim Heiland und den Brüdern indessen wohl sein, bis Du Deine letzte Order und Abfertigung empfängst.

4. Das Exemplar von der Confession, das Du hier bekommst, sollst Du in Holland lassen und nur Dein Original mitnehmen.

Bilaga II.

Brödräfsamlingens biskopars skrifvelse till patriarken i Konstantinopel.

(R. 17, B, 2, 7, kopia, Herrnhuts arkiv. Tryckt i Bűdingische Sammlung, Leipzig 1742, II, 1 f.)

Τῷ πρώτῳ τῶν πατριαρχῶν καὶ τῆς Ἱεραρχίας τῆς
 Τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἀνατολικῆς
 Ἀρχηγῷ Οἱ τῆς ἐκκλησίας Μοραβικῆς Ἱεράρχαι Δαβὶδ
 καὶ Νικολάος χαίρειν.

Πέμπομεν Σοὶ, πάτερ ὅσιε, ἐν τῷ ὀνόματι ἡμῶν τε καὶ τῶν λοιπῶν τῆς ἐκκλησίας λειτουργῶν ἀδελφὸν ἄνδρα τίμιον Ἀρβίδα Γραδίνον, τῆς ἐκκλησίας Μαριαπηγκῆς πρωτογραμματέα. Οὗτος ὁ ἀδελφός τῇ ὁσιότητι ὑμῶν εἰρήνην τὴν ἡμετέραν φέρει, μνείαν ἀνακαινῶν τῆς Μοραβικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, τῆς διὰ τὴν τῶν καιρῶν ἀνάγκην Ὑμῖν ποτε ἀγνώστου. Αἰτία δὲ τῆς αὐτοῦ πρὸς Ὑμᾶς ἀποστολῆς ἐστὶν ἡ ἀκοή τοῦ Ἐυαγγελίου τοῦ Θεοῦ καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἀνατολικοῖς διὰ τῆς τινῶν Θεοῦ δούλων τῶν ἐξ ἡμῶν διακονίας. Ἐλπίδα δὲ ἔχομεν καὶ τὴν ὁσιότητα Ὑμῶν εὐλαβῶς καὶ ταπεινοφροσύνως αἰτοῦμεν, ἵνα καὶ Ὑμεῖς ἐν τοῖς τῇ ἐκκλησίᾳ ἀνατολικῇ πλησίον ἔθνεσι προσευχῇ τε καὶ ἐπιχορηγίᾳ ἡμῖν κατ' ἐυκαιρίαν συνεργάτησθε. Τὴν μὲν χεῖρα τῆς θείας αὐτοῦ δυνάμεως ἡγείρειν ὁ Δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός· τὰ γὰρ ἔθνη τῶν βαρβάρων τῶν ὑπερβορεῶν τὴν ἀλήθειαν τὴν δι' ἡμῶν ἐπαγγελιομένην παρέλαβεν, ὁμοίως τε καὶ οἱ ἐν τῇ ἐρήμῳ τῆς λυβείας κατὰ θάλασσαν βάρβαροι, καὶ οἱ δοῦλοι αἰθίωπες ἐν τῇ Αμερίκῃ· τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τὴν θάλασσαν ἐν δώδεκα ἔτεσι διακοσάκις διαπερασάντων, καὶ ἑνδεκα κυκλόθεν τῶν ἀπίστων τόπους τῷ ευαγγελίῳ τοῦ Σωτῆρος ἀναπληρωσάντων. Νυνὶ δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ Ἀσίᾳ βαρβάρους εκτητοῦσι(?) καὶ πρῶτον μὲν πάντων τοὺς παρὰ τὴν θάλασσαν τὴν λευκὴν κατὰ τὴν πόλιν τοῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀρχαγγέλου· ἡμᾶς οὖν αἰτήσαντες, ὅπως τὴν παλαιὰν ἡμῶν μετὰ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας φιλίαν ἀνακαινῶμεν, καὶ ταύτῃ τῇ ἐπίστολῃ τὸν Ἀρχιερέα τῆς ἀνατολῆς προσευχόμεθα, ἵνα ταῖς αὐτοῦ συστατικαῖς πρῶτον μὲν τὴν τῶν Ρώσων ἐκκλησίαν, ὕστερον δὲ καὶ τὰς λοιπὰς παρακαλῇ περὶ τοῦ τὸ ἔργον ἡμῶν τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐν τοῖς ἔθνεσι δέχεσθαί τε καὶ παραλαμβάνειν. Τα δόγματα ἴδετε. περὶ δὲ τῆς λειτουργίας τῆς ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἀνατολικοῖς ἐξουσίαν ἔχει ὁ ἀδελφός οὗτος ὁ ἀφ' ἡμῶν ἀπεσταλμένος.

Χάρις Θεοῦ τρισαγίου καὶ τοῦ Ἀρνίου μετὰ τοῦ πνευματος ΣΟΥ. Ἐρῶσον, πάτερ ὅσιε. Ἐγράψαμεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Μαριαπηγκῇ τῇ 10. τοῦ Νοβεμβρίου 1739. ἀπὸ καταβολῆς κόσμου 7747.

David.

Nicolaus.

(L. S.)

Bilaga III.

Patriarken Neophytos' i Konstantinopel rekommendationsskrivelse för brödraförsamlingens missionärer, af Gradin öfversatt på tyska.

(R. 17, B, 2, 8, Herrnhuts arkiv. Ett utdrag finnes på grekiska och på tyska i Büdingische Sammlung II, 704 ff., hvori dock de för brödraförsamlingen komprometterande satserna, som af G. särskildt ogillades, blifvit uteslutna.)

Neophytus, durch die Barmherzigkeit Gottes Erz-Bischof zu Constantinopel des neuen Roms und allgemeiner Patriarch.

Denen Seeligsten und Heiligsten, dem Pabst und Patriarchen der grossen Stadt Alexandria und des ganzen Landes Egypti Herrn Herrn Cosmæ; dem Patriarchen der grossen Gottes-Stadt Antiochia und des ganzen Morgenlandes, Herrn Herrn Sylvestro; und dem Patriarchen der heiligen Stadt Jerusalem und des ganzen gelobten Lands wie auch in Syrien und Arabien, Herrn Herrn Parthenius; und denen unter Ihnen dienenden Ehrwürdigsten Metropolitnen und Gott-geliebtesten Bischöffen, unsern in Christo dem Gotte geliebten Mit-Brüdern und sehr herzlichen Mit-Dienern; Den aufrichtigsten Gruss in Christo.

Da, wie eine Kinderliebende Mutter, unsre heilige Morgenländische Kirche Christi, die durch die Würde des Stuhls des allgemeinen Patriarchen erhöht ist, das, was sie gegen alle Gemeinen an allen Orten und alle Schaaren der Gottesfürchtigen, die durch die Gnade Christi seelig werden, zu gegenwärtigen Zeiten blühen und unsern heiligen Gottesdienst des unstrafbaren Glaubens in einer Lehre und einerley Gottesfurcht beobachten, zu leisten schuldig ist, ausführen will, so unterläset sie nicht, was eine liebevolle Mutter thut, ihnen allzeit zu erzeigen und sich ihrer anzunehmen durch die Liebe Christi und die Bruder-Liebe gegen die verwandten Glieder, worinnen die Gemeinde Christi die ganze aus ihnen bestehende Gliederschafft und den Zusammenhang der rechtglaubigen Christen bewahret und unterhält, indem der Herr mit würcket und zur Beförderung und Vermehrung des wahren Erkenntnisses im Dienste Gottes stärcket. Und also auch die in Böhmen und Mähren zusammen gezogene Gemeinschaft der sogenannten Mährischen und Herrnhutischen Brüder, wie sie jetzt benennt werden und bekannt sind, welche vor Zeiten und in dem ersten Anfang ihres Gottes-Erkennnisses, als von der Zeit her, da sie das Evan-

gelische Wort angenommen, ihre Führer und Lehrer aus unserm Griechischen Volck der Morgenländischen Kirche gehabt und zur selbigen Zeit in der Gottesfurcht und Lehre geblühet, von dannen sie auch denselbigen Saamen der rechtglaubigen und unstraffbaren Lehre fortgeplantzet und in demselbigen reinen Glauben und Apostolischen Lehre, was die vornehmsten Lehr-Puncte und Hauptstücken unsers heiligsten Glaubens angeht, biss auf diese Zeit verblieben; ob sie schon in dem Kirchen-Gebrauch und den übrigen Verfassungen unsrer alten Kirche durch die Umstände der Zeiten und die Gewalt und Nachstellung der Feinde was verändertes gehabt haben; wie solches aus dem von ihnen durch den Ehrwürdigen Arvid Gradin übersandten Schreiben zu ersehen ist; worinnen sowohl die Historie ihrer Kirche als die ächte und unveränderte Bekänntniss ihres Glaubens, (was die Lehr-Puncte und Hauptstücken anbelanget), deutlich dargestellt wird, da sie die Bottschafft an uns abgehen lassen und alles dasjenige was unsrer alten Morgenländischen Kirche das Ihrige ist mit Ehrerbietung annehmen, dabey versprechen, wo sie sich irgend aufhalten werden der Regul der gesunden und rechten Morgenländischen Lehre, des Griechischen rechtglaubigen Volcks zu folgen; sowohl in den Lehr-Puncten und Hauptstücken unsers Glaubens, als in dem übrigen Gebrauch und der Beobachtung der heiligen Geheimnisse. Und über dieses bitten sie uns die Einigkeit und Gemeinschaft ihres Glaubens mit der gebührlichen Liebe aufzunehmen und ihnen als Brüdern nach Vermögen beyzustehen, sie auch allen Morgenländischen Gemeinen und Vorstehern bekannt zu machen und bestens anzubefehlen. Derowegen und auf diesem Versprechen als auf einem unbeweglichen Grund, worauf der gesunde Glaube an Christum und seine rechtgläubige Gemeinde immer ächt und unverfälschet erhalten wird und dieser Glaube geprediget durch des evangelischen Worts rechte Lehre, welche vom Heiland Christo selbst und seinen göttlichen Jüngern und Aposteln ihren Anfang gehabt, von den zusammengezogenen allgemeinen sieben Versammlungen aber versiegelt ist, in welchen die heiligen Bekenntnisse unsers Glaubens abgefasst und herausgegeben ist, die von den griechischen Christen ächt und ohne Zusatz bekennet und hergesagt wird; welche, was die Lehrpunkten anbetrifft, ehrerbietig gläubt die göttliche Natur in der Dreyheit der Personen, in der Einheit

aber des Wesens anbetungswürdig und verehrt, in dem Vater, dem Sohn und dem Geist und zwar dem Vater als allein dem Urheber, Gebährer und Hervorbringer, dem Sohn aber als Urhoben und vom Vater von Ewigkeit gebohren, dem Geist aber als von demselbigen Vater allein von Ewigkeit ausgehend und glaubt in Ansehung der Haushaltung Gottes, nach welcher wir einmüthig bekennen, dass der Sohn und das Wort um unsertwillen Mensch worden, ein vollkommener Gott ist und ein vollkommener Mensch, gebohren in einer übernatürlichen persönlichen Vereinigung; welche auch verehret die sieben Geheimnisse (sacramenta) der Gemeine Christi, und die übrigen Kirchenbeschlüsse und Verfassungen, da weggewiesen und verworfen wird alle Neuigkeit und neue Lehre, welche durch spitzige Streitfragen und Seelen-schädlichen Betrug listiger Weise zu Wege gebracht, dass die alte Kirche Christi, die im Glauben eine ist, zerrissen und zertrennet worden, und über diese gesunde und rechte Bekenntniss unsrer rechtgläubigen Religion und unfehlbaren Lehre, welche auf eine Weise und in einer Ordnung fortgeht und zusammenläuft, nach der Regel, Richtschnur und Vorschrift der Morgenländischen Kirche Christi; wie unser Volck, die Griechen, die rechtgläubigen Christen, von oben empfangen haben und dencken und glauben und eben von den obengenannten Mährischen und Herrnhutischen Brüdern geglaubt und geprediget wird. Wir bitten also Eure Seligkeit und Heiligkeit mit einer brüderlichen Ermahnung, dass ihr denen von dannen ankommenden Brüdern einen freyen Aufenthalt gestattet; und in so ferne sie an unserm unstraffbaren Glauben, nach der in dem kurzen Begriff oben abgefassten Regel nichts verändern; die Hauptstücke und vornehmsten Lehr-Puncte aufs genaueste beobachten, und den heiligen Kirchen-Ordnungen und Verfassungen nach der Weise unsrer alten Morgenländischen Kirche folgen, sie würdig achtet, angenommen zu werden, und sie also als Glaubens-Brüder in der Liebe aufnehmet, ihnen auch alle nöthige Hülffe leistet zur Vermehrung unsers heiligen Glaubens, und zur Erweiterung und Erfüllung des Christlichen Namens. Denn wir haben von den Aposteln gelernet, einander beyzustehen und vor einander zu sorgen, und dass sich die Gemeine Christi befleissigen muss, so viel möglich in eine Einigkeit und Gemeinschaft zusammen zu treten, als welche ein Haupt und einen Erz-Bischoff und heili-

gen Hohenpriester hat, den Herrn und Heyland Christum; dessen Gnade sey mit euch allen.

Neophytus

Patriarch zu Constantinopel und Bruder in Christo.
(L. S.)

Übersehen.

Im Jahr Christi 1740 den 19 May.
Der Erz-Canzler Critias.

Nils Jacobsson.

Urgamla kyrkliga traditioner i Norrland.

Uti topografiska beskrifningar öfver norrländska orter finner man tidt och ofta ett slags verser, som utan tvifvel äro värda större uppmärksamhet än den, som hittills kommit dem till del. Dessa handla om märkeliga män, som långt tillbaka i tiden lefvat i trakten, och om hvad, som dessa uträttat eller gjort. Verserna äro så byggda, att hvarje versrad innehåller dels ett personnamn och dels namnet på den by, utjord eller dyl., hvarest den på samma rad nämnda mannen enligt sägnen skall ha bott. Versraden kommer på detta sätt att få ett slags meter, nämligen två betonade stafvelser; och raderna äro mestadels 2—4, ibland äfven flere.

Med dessa verser äro vanligen, som nämndt, förknippade sägner om hvad märkligt, som utförts af de i versen nämnda personerna, eller hvad som händt på deras tid.

Ur den tryckta litteraturen må först några exempel meddelas. De sydligaste traditionerna af detta slag äro upptecknade i Helsingland och röra sig omkring *Trönö* kyrka. Fyra husfäder, nämligen:

- I. **Simeon i Simeå,**
Bo i Boåker,
Spjute i Spjutnäs (som nu kallas Kyrkbyn)
och Unar i Viken,

hade kyrkrätt i denna kyrka, men ledsnade till slut på den långa vägen dit. Såsom mäktiga förmögna män läto de därför bygga sig en egen kyrka, den i Undersvik.¹

Den andra versen handlar om ett illdåd, begånget i samma kyrka. På den tid, då *Trönö* kyrka var den enda i landet, lefde i *Bollnäs* trenne bröder, som hette:

¹ Widmark, Beskrifning öfver Helsingland, Upsala 1860, s. 67.

II. **Erik i Eriksnäsbo,
Rike i Rikbo
och Flake i Flaknäs.**

Alla tre voro mäktiga män med silfverskodda hästar, men den siste var allra ypperst. Också hade denne förbjudit att ringa samman till gudstjänst, förrän klangen af hans silfverbetsel hördes till kyrkan. En söndag dröjde han emellertid af någon anledning längre än vanligt, hvarför prästen, trots detta förbud, lät ringa och började gudstjänsten. När Flake så äntligen kom in i kyrkan, stod prästen redan för altaret och mäsade som bäst. Vred häröfver, gick den myndige mannen rätt uppför gången och stötte sitt svärd i bröstet på prästen, så att denne dog.¹

Äntligen finna vi en sådan vers upptecknad i Ångermanland i Torsåkers socken. Enligt en bland socknens befolkning gängse tradition skall kyrkobyggnaden därstädes ha blifvit påbörjad af *fem* bönder, nämligen:

III. **Pål i Veija,
Funt i Mo,
Kil i Lågdom,
Raka i Angsta
samt Hållätter i Stensätter.²**

Ur den tryckta litteraturen skulle nog ännu några exempel kunna anföras, men vi stanna tills vidare vid dessa och fråga: Hvad värde kunna dessa verser hafva? Någonstädes ha vi sett det påståendet, att de helt enkelt skulle vara en »lek med ortnamn» och följaktligen så godt som utan all betydelse. Men den, som så tänkt och skrivit, har tydligen dömt något förhastadt utan att framför sig hafva någon större samling af sådana uppteckningar och utan att hafva kunnat göra dem till föremål för något grundligare studium.

Att på något sätt kontrollera de här lämnade upplysningarna är naturligtvis otänkbart. Hvarest skulle man t. ex. finna säker uppgift om antalet af dem, som gjorde början med den i sista versen nämnda kyrkobyggnaden? Detta lär nog vara och förblifva en omöjlighet. Verserna få bära vittne om sig

¹ V. E., Helsingesägnen i tidskriften Svenska landsmålen.

² Har. Malmberg, Beskrifning öfver Ytterlännäs socken, Uppsala 1875, s. 67.

själfva. Ser man närmare på de i dem förekommande personnamnen, så finner man snart, att dessa hafva en synnerligen ålderdomlig karaktär.

I den tredje versen finna vi namnet *Funt* eller *Font* (med öppet *o*, såsom vi hört det uttalas). Enhvar, som är obekant med det gamla nordiska namnskicket, måste stå undrande och spörjande inför detta namn. Och dock är detta ett välbekant mansnamn! Det är fornnorskans och forndanskans *Fundin*, som icke heller är alldeles obekant i svenskan. Lundgren¹ har det ifrån ett uppländskt diplom, och äfven på en uppländsk runsten förekommer det, enligt samma källa, under formen *Funtin*. Oss synes det, som skulle det efter denna upplysning vara omöjligt att tvifla på att en man med detta namn en gång — låt oss säga på vikingatågens tid — lefvat i byn Mo. Att han måste ha varit en märkvärdig man, är ock klart, ty hvarför skulle eljest hans namn ha fortlefvat sekler igenom! Då det vidare ej ligger något osannolikt uti sägnens uppgift om det verk, genom hvilket denne Fundin och hans kamrater skulle ha gått till eftervärlden, så synes ej heller föreligga något skäl att tvifla därpå.

Af de öfriga mansnamnen äro flere gamla bekanta eller lätt förklarliga. Det förra är fallet med *Bo*, ett under medeltiden synnerligen vanligt mansnamn, och äfven med *Spjute*, som är känt från en södermanländsk runsten och äfven från Dalarne.

I vers II finner man, utom det allbekanta Erik, namnen *Rike* och *Flake*. Det förra är helt visst ett smeknamn i st. f. *Rikulfr*, och *Flake* är väl ingenting annat än appell. *flaki*, m. plankverk, skyddstak, af sammanfogadt trävirke gjord betäckning till skydd mot skott och stenkastning. Ett sådant ord kan så mycket hellre ha brukats som nom. prop., som sådana ju så ofta hämtats från striden och hvad därtill hör.

Af tredje versens namn är *Kil* en sammandragning af det ytterst vanliga *Kætil*, och namnet *Raka* (eller närmare efter uttalet, såsom förf. häraf hört namnet, *Räka*) torde vara att sammanställa med det jämtska *Rek*, *Ræk* eller *Ræcker*, den sista formen från år 1413. — Det är blott ett enda namn, som torde vara vanställt och troligen påverkadt af det efterföljande ortnamnet. Detta är *Hålätter* (i Stensätter). Att äfven *Simeon*

¹ Personnamn från medeltiden, s. 60.

(i Simeå) i vers I möjligen tillkommit genom inflytande af det efterföljande ortnamnet, medgifves villigt.

Vi våga hoppas, att denna lilla granskning af tre namnverser af här ifrågavarande slag varit tillräcklig att ådagalägga, att här föreligga traditioner, som äro värda den allra största uppmärksamhet. Vi anföra därför några andra verser af detta slag, som handla om kyrkobyggnader eller på annat sätt beröra kyrkliga förhållanden.

Om *Sånga* kyrka i Ångermanland, belägen omkring en mil nedanför Sollefteå, har det funnits många sägner. Märkvärdigt är också, att socknen, som har endast 7 åbor, när dessa för första gången nämnas eller år 1535, likväl har en kyrka, som tydligen går långt tillbaka i Medeltiden. Intill dess denna kyrka byggdes, måste folk, heter det, färdas ända till 20 mil för att få ett barn kristnadt. I denna kyrka säges ock mycket aflägsset boende folk haft *kyrkrätt*. Så skall ha varit fallet med de första inbyggarna i Junsele socken öfverst i landskapet på gränsen emot Lappland, och dock är det fågelvägen icke mindre än 6 gamla mil mellan de båda orterna. De första männen i denna skola varit *finnar*, som hette

IV. **Kittel i Vallen,
Labb i Ruske
och Gunne i Mo.¹**

I norra Ångermanland ungefär midt emot Sånga men genom milslånga skogar skild därifrån ligger socknen *Sidensjö*, hvars första bebyggare ock skola hafva varit af samma nationalitet. Dessa sägas hafva varit:

V. **Seffer (Sigfrid) i Tufve,
Kettil i Ris,
Tor i Solom,
Porttäl(?) i Hållen,
Silfver(?) i Klyfsnäs
och Rikemannen i Vik.**

Om dessas efterkommande berättas det, att äfven de haft kyrkrätt i samma Sånga kyrka. När dessa enligt uppgift varit *finnar*, torde detta vara att fatta så, att *finne* här förekommer

¹ Enligt meddelande af prosten Frans Blix.

i dess gamla betydelse af *lapp*. I vers IV finna vi två gamla personnamn *Labbe* och *Gunne*, som båda äro bekanta från Uppland. Däremot möta oss i femte versen två oigenkännliga namn.¹

Föga kortare kyrkoväg hade inbyggarna i Anundsjö, grannsocknen i norr till Sidensjö. Där bodde

VI. **Klemmet i Yttersel,
Homp i Norrmesunda
å'n Labb i Mellansel.**

Om dessa berättas det nämligen, att de haft kyrkrätt i *Ullångers* socken söderut vid kusten. Namnet *Homp*, som är svårt att identifiera; förekommer äfven i en variant till 3:e versen.

Från Nätra s:n vid kusten i Norra Ångermanland meddelar Hülphers² en så lydande sägen: »Då kyrkan byggdes, skall Thor i Ön gjort dörren och Spell i Bäck förfärdigat smide». Traditionen hvilar tydligen på en vers, som lydt:

VII. **Tor i Ön
och Spell i Bäck.**

Såsom en egendomlighet må antecknas, att uti 1550 års skattebok af Ångermanland upptages i Bäck en man *Spielle*, hvilket namn tydligen är detsamma som sägnens *Spell*. Af stort intresse är att sålunda finna, att ett af versens mansnamn på 1500-talets midt ännu fanns kvar i byn. Denne Spielle får väl antagas härstamma från den »Spell», hvilken vid kyrkobyggnaden, enligt Hülphers i 12 *sæculo*, förfärdigade smidet till kyrkan. Här ha vi tydligen åter ett godt bevis för dessa sägners värde.

Från Ångermanlands nordligaste socken, Grundsunda, ha vi ändtligen följande tradition, som benäget meddelats oss af skolläraren Gottfr. Holmlund i Njurunda i Medelpad. Sju bönder, nämligen:

VIII. **Sjul i Gamgård (= Finna),
Skaller i Tjärn (under Ällön),
Run i Vike
samt Tor, Björn och Ola i Fagerby (= Banafjäl)
(den sjundes namn är redan glömdt)**

¹ Säggen har meddelats oss af landtbrukaren J. Sundström i Sidensjö.

² Beskrifning öfver Ångermanland, Västerås 1780, s. 220.

hade här börjat bygga kyrka. Denna skall hafva stått på en skogsbacke några hundra meter från Kyrkviken i Skedefjärden. Enligt meddelaren, som sett grunden till denna, består den af ett hvarf bullerstenar, löst hopmakade till hvarandra och bildande en rektangelformig grund. Den byggnad, som en gång stått där, måste, enligt samma källa, ha varit af trä och har icke varit större än ett medelstort rum. — När grunden lades, skall man ha uppfört en provisorisk klockstapel för att »ringa in grunden». Men vid första ringningen flög kyrkklockan ut i fjärden, där den ännu ligger, öfversvämmad af sand. Kläppen däremot återfanns på landbacken omkring halfannan mil ifrån stället eller på den plats, där den nuvarande kyrkan står.

Af de här förekommande personnamnen torde *Skaller* vara det gamla *Skjalgr* och *Run* är tydligen detsamma som namnet *Runi*. Två gårdar i Banafjäl ha förr alltid hetat *Torsgården* och *Björnsgården*, så att ägarne af dessa alltid kallats *Tors Per Jansson* och *Björns Jan Persson* o. s. v. Vår meddelare förmodar och det säkerligen med allt skäl, att dessa gårdsnamn bildats efter två af de nämnda kyrkobyggarne i byn, nämligen Tor och Björn.

Äfven från Jämtland hafva vi några sådana namnverser, som röra sig omkring kyrkor i landskapet. En är från Lockne socken och handlar om två män,

IX. Hatt i Slått och Tor i Landsom.

Det ena mansnamnet *Hatt* väcker kanske förvåning, men då isl. *hötttr*, hatt, är känt såsom nom. prop., kan detsamma vara fallet här. Ställena, där männen bodde, äro nu ödesbölen under byn Börön i Lockne och heta Slätte och Landsomlejden. Männen omtalas särskildt därför, att de täflade i att uppträda med stor prakt. Särskildt gällde det, hvem af dem som med större ståt skulle komma till julottan i den i sägnen mycket omtalta *Hållsta-kyrkan*. Båda hade därvid sina hästar skodda med silfverskor, men Tor hade därtill satt blad eller »löf» af silfver i sömnitarna å hästhofvarna, och tack vare dessa ansågs han ha öfverglänst sin granne.

Såsom mäktiga rik hade Tor köpt brudkrona af silfver åt hvar och en af sina tre döttrar. Men dessa förverkade rätten

att bära krona, och i harmen däröfver hade mannen lagt kronorna jämte andra guld- och silfverpjäser i en kista och nedgräft denna i marken söder om »bohusen».

Samma täflan förekom ock mellan två jämtskor, nämligen:

**X. a Gräbba i Grämssved
och a Gure i Grufvan.**

Därvid gällde det Sunne kyrka. Båda hade de skott sina hästar med silfverskor och silfversöm, men den ena hade därtill slagit krona på sömhufvudena; och hon ansågs ha segrat.

En vers från Alsen i samma landskap har namnen

**XI. Tor i Myre,
Rolf i Tann,
Spjätt i Fjösåsen
och Pik i Hälle.**

Om den andre i ordningen af dessa män berättar sägnen, att han om juldagen kört till kyrkan med icke mindre än *tolf* hästar.¹

Från Ragunda socken i samma landskap, ha vi ändtligen en vers, hvilken talar om

**XII. 'n Jude i Lien,
'n Pål i Pålgård,
'n Tor i Torsgård,
'n Brodde i Hoo,
'n Ronnkel i Ammer,
'n Kel i Krånge
å 'n ? i Håsjö.**

Uppgifterna om dessa mäns betydelse äro ganska olika. Somliga säga, att de varit de första bebyggarna i socken, medan andra sätta namnen i samband med digerdöden, efter hvilken det i Ragunda »rök endast ur sju skorstenar», och det skulle vara hos dessa män. Andra åter förmena, att åtminstone

¹ En annan jämtländsk tradition, upptecknad år 1802 af Fale A. Burman, omtalar en liknande täflan. En bonde i Brattåsen hade slagit vad med en annan i Gilleråsen om hvilkendera med större ståt eller grannare skulle komma till julottan. Brattås-gubben säges ha vunnit vadet därigenom, att han haft skor af silfver under sin häst. Hälften af ena skon, som under färden förlorades, skall i senare tider blifvit hittad. Se förf:ns Norrl. samlingar s. 112.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

en af männen lefvat samtidigt med att gamla kyrkan byggdes och därvid medverkat Denne var Ronkel i V. Ammer, hvilken enligt sägnen varit en skicklig smed. Som prof på hans färdighet har man nämnt tvenne mycket granna samt »krokiga och svängda» gångjärn, som setat i smedens egen stuga på hemmanet n:o 1 i byn Ammer. Det berömda låset i socknens gamla kyrka skall ock vara hans verk. — Smedens namn är okänt; helst skulle det vara ett *Runketil*. *Jude* är väl detsamma som det hos Lundgren förekommande namnet *Iode*. *Brodde* är ett, icke minst i Jämtland, vanligt medeltidsnamn.

Från Medelpad hafva vi ännu ett par verser att tillägga. Uti Nordenströms »Beskrifning öfver Stöde socken»¹ finnas några traditioner, som tydligen höra hit. Om byn Kärfssta heter det: »I denna by voro i början endast två grannar, nämligen

XII. **Sjul i Kärfssta
och Jöns i Jönssätt.**

Dessa två män voro myndige i sin tid, och pådref den förre vår sockenkyrkas uppbyggande.»

På tal om ödesbölen i samma socken meddelar den nämnda författaren några sägner, som helt visst äro byggda på en vers af det slag, som vi här sysselsätta oss med. Vi antaga, att den haft följande lydelse:

XIII. **Bratte i Brattås,
Lucia i Lucæböle
och Wi i Wi-byn.**

Om Bratte berättas, att han varit en rik och ansenlig man samt god smed. På hans ankomst hade man måst vänta, innan prästen fick hålla tidegård, och skulle man intet få lof att ringa, förrän dönen af Brattes restyg hördes från Ökne bro. Skedde annorledes, så for gubben i ifver förbi och satte af ända till Tuna kyrka, såsom det säges händt en julmorgon.

I Njurunda vid Ljungans utlopp i hafvet har jag antecknat följande vers:

XIV. **'n Budd i Böle,
'n Hadd i Hamn,
'n Kil i Råfsund,
'n Sladd i Svala
å 'n Stöfting i Injom (= Ängom).**

¹ Intagen i förf:ns Norrländska samlingar s. 370 f.

Dessa fem män — man kallar dem ock ibland för jättar — bodde samtidigt i socknen. Några af dem brukade följas åt till julottan, och en julmorgon begaf sig Hadd till sin granne Kil för att tillsammans med denne färdas till kyrkan. Men kommen till gården, fann han denne helt lugnt stå på logen och som bäst tröska säden. Han hade nämligen icke reda på hvilken dag det var. Männen tröstade sig emellertid och vederkvickte sig rikligt med mat och dryck, och det är en härmelse, sade man, att Kil fann det så ljufligt upp på åsan (åsarne), att det ej var olikt, att det verkligen var jul.

Äfven andra traditioner rörande kyrkor finnas och särskildt i fråga om deras byggande. I Lockne socken i Jämtland har jag antecknat en, som synes mig synnerligen upplysande. Bönderna i socknens östra del ville hafva kyrkan i sin närhet, men de i den andra delen ville ha den längre västerut. Man började bygga, men det gick som vanligt, och man kom ingen väg. Då kom en okänd man vägen fram, och han rådde de byggande att hugga sina yxor i en stock och skjuta ut denna i Locknesjön. Där den sedan flöte i land, skulle de bygga. De följde hans råd och höggo yxorna — dessa voro *sju* till antalet — i en stock samt sköto ut denna i sjön. Han landade midt för det ställe, där kyrkan nu står, och där byggdes utan hinder socknens första kyrka.

I hög grad anmärkningsvärd synes oss den bestämda uppgiften om yxornas antal. Betyder icke denna, att det fanns blott *sju* bönder i socknen vid tiden för den första kyrkobyggnaden?

* *

Egentligen böra alla gamla traditioner upptecknas, men vi hålla före, att sägner af det slag, som vi här vidrört, äro förtjänta af särskild uppmärksamhet.¹ Dels förskrifva de sig från en tid, från hvilken man i dessa nordliga bygder har ytterst få skriftliga underrättelser, och böra därför, oafsedt innehållet, blott för ålderns skull betraktas som dyrbara skatter och som sådana tillvaratagas. Men härtill kommer, att i de flesta rim-

¹ Verser af annat innehåll finnas äfven. Se Norrland, Småskrifter, utgifna af Norrländska studenters folkbildningsförening, n:o 7, och Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift band 4, häft. 3.

men, trots senare tillsatser och förvrängningar, säkerligen finnes *någon* sanning, och böra vi i dessa se historiska dokument, dem förståndigt folk gärna tar vara på. För hvarje sådan namnvers, som påträffas och upptecknas, bör man vara ungefär lika glad, som när i det öfriga Sverige en runsten kommer i dagen.

Men med dessa traditioners upptecknande får man ej uppskjuta, ty det är *periculum in mora*. Verserna äro i utdöende, och tecknas de ej snart upp, så äro de för alltid ohjälpligen förlorade.

J. Nordlander.

Teologi och pietism.

Studier till den protestantiska teologiens ställning till pietismen.

I.

Pietismen inför äldre protestantisk teologi intill midten af 1800-talet.

Inledning.

Det är enligt modern kyrkohistorisk uppfattning två stora nya andliga makter, hvilka vid öfvergången ifrån 1600- till 1700-talet inleda och grundlägga den moderna tidens kyrkoutveckling. Den ena af dessa är upplysningen, den andra pietismen. Båda utpräglade hvar sin egendomliga fromhetstyp inom protestantismen.

Såväl om den pietistiska som den rationalistiska religiositeten har det från början stått en skarp strid inom teologi och kyrka. Och icke minst bitter har striden om och mot pietismen, den äldre af de båda, varit. Så starka hafva i själfva verket motsatserna i uppfattningen och bedömandet af pietismen ända in i sen tid varit, att man vid den första öfverblicken af de olika kyrkliga riktningarnas och de olika teologiska skolornas ofta diametralt motsatta meningar frestas att uppgifva hvarje tanke på en objektiv historisk uppfattning och värdering af denna historiska företeelse.

Orsakerna till denna frappant starka splittring hafva varit flera. En af dessa är utan tvifvel att söka i det faktum, att pietismen själf med sin skarpt utvecklade fromhetstyp tillhört icke blott en förgången tid och såsom många andra företeelser i egentlig mening öfvergått till historien, utan alltfört varit och är en väsentligen oförändrad, högst betydande faktor i protestantismens inre utveckling. Härvid visar det sig, att ställningen till den samtida pietismen ofta påverkat eller rent af bestämt

uppfattningen af den äldre klassiska pietism, hvars bedömande vi här företrädesvis skola följa.

En annan orsak ligger däri, att det ända in i jämförelsevis sen tid saknats och delvis ännu saknas de ingående specialundersökningar, hvilka här som eljes äro nödvändiga för vinnandet af en objektiv historisk uppfattning.

En tredje orsak leder våra tankar hvarken på bristande förmåga af opartiskhet och objektivitet eller på bristfällig specialforskning, utan visar sig ligga i ett förhållande, som blott tiden och utvecklingen själf kunnat öfvervinna. Man stod i detta som i tusen andra fall den omtvistade företeelsen, dess tid och problem alltför nära, och vidare ägde man ännu icke tillräckligt klar öfverblick öfver den nya tidens andliga totalutveckling för att kunna bedöma pietismens väsen och verkliga betydelse i sagda utveckling. Hela den andliga och framför allt den religiösa utvecklingen måste dessförinnan framskrida längre, taga upp nya problem och uppgifter samt bli till hela sin inre riktning och karaktär klarare.

I den mån som nu tidsutvecklingen gjort det möjligt att klarare förstå och öfverblicka den nya tidens kulturella och religiösa totalutveckling inom den västerländska odlingen särskildt på protestantiskt område, pietismen själf ju längre dess mer utforskats och religionsvetenskapen vunnit i säkerhet beträffande bedömandet af det religiösa lifvets olika former, i samma mån har det ock blifvit möjligt att klarare och objektivare uppfatta pietismens eget religiösa väsen samt fixera såväl dess uppgift och betydelse i protestantismens egen inre evolution som dess insats i den nya tidens andliga utveckling i dess helhet. Följaktligen är den moderna kyrkohistoriska forskningen numera öfverraskande ense om pietismens väsen och värdesättning af dess insats i utvecklingen. Snarare kanske den f. n. öfverskattas än underskattas i den moderna tyska forskningen, medan man hos oss i allmänhet ännu vidblifver den äldre ortodoxiens uppfattning eller ansluter sig till RITSCHLS skarpt afvisande, men utan all fråga af den senare forskningen antikverade ståndpunkt.

Lång och svår har vägen till den säkrare insikten varit. Därför är den ock ytterst lärorik att följa. Ovillkorligen får man ett starkt intryck dels af de svårigheter, som i verkligheten resa sig, när det gäller att objektivt bedöma en historisk företeelse, äfven om bristerna i uppfattningen och förlöpningarna i omdö-

met sällan taga sig så afskräckande uttryck som i fråga om denna företeelse, dels af den bjudande nödvändigheten att åtminstone sträfvä till ett fördomsfritt och objektivt utforskande och bedömande äfven af de religiösa företeelserna. Å andra sidan torde det kunna sägas, att en uppmärksam vandring efter den nämnda vägen också visar, att en ärlig och ihärdig sådan sträfvän icke är resultatlös, ehuru tillvaron af de tvenne olika, psykologiskt betingade grundtyper, som från början funnits, finnas och sannolikt alltid skola finnas inom kristendomen — liksom kanske i all religion — skola omöjliggöra en i ordets strängaste mening absolut enighet om värdet och berättigandet af den hufvudtyp, som företrädes af pietismen.

I min 1911 utgifna afhandling om *Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism* har jag på grundval af hela den samlade kritiskt genomgångna forskningen till den äldre pietismens historia sökt gifva en, så långt mig möjligt varit, objektiv framställning af pietismens väsen och betydelse i den moderna tidens religiösa utveckling. För detta ändamål fann jag det nyttigt och nödvändigt att från första början följa de olika uppfattningar och värderingar, som i protestantisk teologi gjort sig gällande med hänsyn till pietismen. De studier och rön, som här af blefvo en följd, kunde emellertid icke få rum i nämnda arbete, utan måste sparas.

I det följande skall jag sammanfatta resultaten af nämnda studier och till den ändan söka gifva en kritisk öfverblick af viktigare teologisk litteratur och teologiska uttalanden om den äldre pietismen. Den moderna kan här blott i förbigående beröras.

Att härvid såsom PAUL GRÜNBERG i sitt 1905 ff. utgifna stora verk om Spener beträffande denne — icke pietismen i dess helhet — referera så godt som alla de hart när oräkneliga uttalanden, som gjorts under tidernas lopp i såväl teologisk som annan litteratur ända ned till det obetydligaste, har jag icke kunnat finna vare sig önskvärdt eller nödvändigt. Massor af dylika uttalanden sakna hvarje intresse, emedan de i regel förråda en påtaglig obekantskap både med pietismen och den allmänna religiösa utvecklingen eller utgöra rena eftersägningar.

För mitt ändamål har det synts både metodiskt riktigare och fullt tillräckligt att stanna vid ett antal författare, som befunnits mer eller mindre representativa för olika teologiska sko-

lor eller kyrkliga riktningar eller markerat forskningens gång och framsteg eller ange resultatens slutliga sammanfattning och formulering.

På fullständighet kan jag dock icke heller med denna begränsning göra anspråk. Ofta hafva de stora representativa personligheter, hvilkas omdöme eller ståndpunkt skulle ha varit af intresse att känna i förevarande mål, icke uttalat sig om pietismen. I andra fall har jag icke kunnat erhålla tillgång till önskvärd äldre litteratur, trots de ansträngningar, som gjorts. Jag vågar dock hoppas, att icke alltför stora luckor skola visa sig, utan att de olika skolornas och riktningarnas hufvudsynpunkter kommit till synes.

Då flera af de äldre arbeten, som här citeras, visat sig vara ytterst sällsynta och svåra att anförskaffa och icke torde finnas i något svenskt bibliotek eller i hvarje fall äro mycket sällsynta i svenska boksamlingar, har jag genom utförliga citat af vederbörande författares hufvudställen på originalspråket sökt i någon mån ersätta denna brist. Ofta låter ju heller icke den äldre litteraturen, där redan den egendomliga stilen och själfva det religiösa språkbruket är af största betydelse, icke utan en förvanskande modernisering öfverflytta sig till nutidsspråk.

Hvad framställningens allmänna gång beträffar, skall för bättre öfversikts skull hvarje uttalande och forskningsarbete, så godt sig göra låter, inordnas under bestämda skolor och riktningar. Att karakteristiken af dessa måst stanna vid blotta antydningar, säger sig själf.

I den första afdelning, som här framlägges, skall redogöras för pietismens historiska bedömande i den äldre teologien fram till den moderna teologien och den nyare forskningen, alltså i allmänhet intill midten af 1800-talet eller — för den konservativa teologien — något längre. Att striden mellan ortodoxien och pietismen icke medtagits här, där det gäller det historiska omdömet om pietismen, är själfklart. För såväl den tyska som den svenska 1600-tals-ortodoxiens tankar om pietismen har jag i mitt ofvan anförda arbete nödtorftligen redogjort.

I den andra delen skall tecknas den modernare teologiens och den senare kyrkohistoriska forskningens uppfattning af pietismen intill n. v. tid.

Slutligen skall i en kortare tredje del gifvas en öfverblick af pietismens bedömande i svensk teologi och forskning intill samma tid.

1. Begynnande historisk betraktelse under pietismens sista tid.

Redan under den gamla pietismens sista dagar börjar ortodoxien, i förkänsla af en i det tysta framväxande ny åskådning, som skulle ifrågasätta mycket af det för både ortodoxi och pietism gemensamma, att intaga en försonligare hållning. Den lutherska ortodoxiens dåvarande borne ledare, den lärde och måttfulle VAL. ERNST LÖSCHER, hade år 1719 genom personliga förhandlingar med A. H. FRANCKE och andra hallensare t. o. m. sökt åvägabringa en formlig försoning. Att detta försök misslyckades, berodde tvifvelsutän mindrer på parternas goda vilja än på åskådningarnas oförenlighet, särskildt med hänsyn till den centrala frågan om theologia irrogenitorum, där hvarken Löscher eller Francke, utan att svika sin personliga öfvertygelse, kunde gifva efter. Stämningen i Tyskland var och förblef emellertid i det hela försonligare, trots den pietistiske JOACH. LANGES obehärskade uppträdande och den ortodoxe ERDM. NEUMEISTERS förnyande af den gamla striden. Med denna försonligare stämning var den första förutsättningen för ett mera objektivt bedömande af det nya gifven.

Af historiska framställningar från pietismens egen tid må å den pietistiska sidan nämnas den första biografien öfver Spener. Denna utgafs af dennes mångårige förtrogne vän KARL HILDEBRAND VON CANSTEIN såsom Vorrede till Speners posthumt utgifna *Letzte theol. Bedenken* och blef, ehuru den icke kan betraktas såsom ett kritiskt historiskt verk, utan snarare såsom ett pietetsfullt äreminne, hufvudarbetet för kännedomen om Speners lif och verk intill W. Hossbachs stora Spenerbiografi af 1828.¹

Å den ortodoxa sidan märkes Göttingerprofessorn JOH. WOLFG. JÆGERS *Historia Ecclesiastica*. I den andra tomen² af detta stora annalistiska verk riktar Jæger, som tidigare intagit en mera gillande ståndpunkt och fortfarande erkänner det goda syftet hos Spener, mot denne och pietismen en kritik, hvilken

¹ GRÜNBERG, P., *Philipp Jacob Spener*, III, Gött. 1906, s. 8 f.

² Pars II, Hamburg 1717, pag. 217 Bland Acta flera från de svenska östersjöprovinserna.

med hänsyn såväl till sin öppet erkända anledning som sin prägnanta formulering af ett par hufvudinvändningar mot pietismen från ortodox sida icke är utan sitt intresse. Jæger skriver nämligen bl. a. följande: »Certe id negari non potest, quod pietismus magnas turbas in ecclesia excitavit, neque omnino excusandus sit Spenerus, qui, si voluisset et justum pro puritate fidei zelum prae se tulisset, procul dubio turbas illas maxima ex parte componere et ecclesiae tranquillitatem dare potuisset. Verum, quia vir ille, coeteroquin, si intentionem spectes, non malus, theologiam dogmaticam-ejusque puritatem posthabuit theologiae practicae; inde illa confusio. Sane utraque in pari pretio est habenda, utraque pari zelo tractanda: Quin si rem ipsam et methodum spectemus, ante omnia intellectus est formandus, atque in eum introducendum est lumen fidei, sine quo voluntas facile a Principe tenebrarum sub specie angeli lucis ad avia et praecipitia duci potest . . . Fatemur porro, quod causam Spenerianam, si non juvare, mitigare tamen voluerimus . . . Postea tamen, re nobis explorata, proprio nostro exemplo, aut, si vera fateri convenit, ex odiis et persecutionibus clandestinis, eoque magis venenatis, quas sustinuimus, patuit, quod pietismus dictus non sit mera fabula, sed spiritus aliquis malignus, et quod sub larva illa lateat tumens et lubricus pharisaismus.»

Jægers ståndpunkt delas icke af hans som kyrkohistoriker långt mer betydande efterträdare CHR. EBERH. WEISMANN, som i sin *Introductio in Memorabilia ecclesiastica Historiae sacrae Novi Testamenti* vida utförligare och mera sammanhängande än Jæger behandlar hvad han kallar *Controversiae pietisticae et antipietisticae*.¹ Medan Jæger icke besväras af dylika hinder, betonar Weisman svårigheten för att icke säga omöjligheten att så snart skriva pietismens historia. Utom det att materialet var oerhördt stort till sitt omfång och ännu outforskadt, var tiden ännu icke inne för lösandet af denna uppgift: »Tam confusum et monstrosum chaos sub nomine et idea pietismi hodie coaluit, ut summa dexteritas non sufficiat ad omnes illas ideas et confusiones in ordinem redigendas et suum cuique tribuendum».² Speners förtjänster äro emellertid för Weismann höjda öfver allt tvifvel. Hans påstådda beroende af Labadie afvisas, och i motsats till Jæger finner Weismann

¹ Tom II, Stuttgart 1719, pag. 1208 sqq. Om Spener pag. 1163 sqq.

² Loc. cit. pag. 1209.

Spener alltigenom ortodox: »Demonstravit eruditionem profundam et subactam, theologiam puram, sanctam, ex intimis visceribus optima et saluberrima Lutheri doctrinae desumptam sibique semper accurate ad ipsam usque scrupulositatem phrasium constantem» etc.¹ Weismanns omdöme om pietismen i allmänhet, hvilken af honom skiljes ifrån »separatismen», d. v. s. den radikala pietismen, som naturligtvis utan vidare förkastas, är svårare att fixera, enär det förlorar sig i en rad mycket försiktiga och moderata slutomdömen vid behandlingen af de olika kontroverspunkterna, men torde få anses såsom i det hela gynnsamt.² Weismanns blida och ireniska uppfattning tränger emellertid mindre djupt än en Jægers, som visserligen icke hvilat på en strängare historisk undersökning eller skarpare historisk metod, utan liksom hos de strängt ortodoxa i allmänhet på en föga utredd instinktiv känsla af att det dock i pietismen förelåg något verkligt nytt och för ortodoxien främmande. Betecknande för Weismanns ståndpunkt och tillika för vändningen i det teologiska betraktelsesättet är hans slutord om kontroversen de theologia irrogenitorum: »De his quaestionibus diversas in ecclesia sententias fuisse toleratas, vel saltem ita discussas, ne una pars alteri haeresin objiceret; posseque de iis adhuc placide disputari, donec major lux ex comparatione utriusque sententiae affulgeat et charitas mutua interiorius reparetur.»³

Från pietismens egen tid bör nämnas äfven den lärde och vidsynte Jenaprofessorn JOH. FRANZ BUDDEUS († 1729). Starkt påverkad af den reformerta foederalteologien och nära förbunden med pietismen, utan att likväl tillhöra densamma, utgör han ännu ett exempel på den begynnande utvecklingen inom ortodoxien till större förståelse af de samtida andliga och religiösa rörelserna. Utmärkt af historiskt sinne och betraktelsesätt ser Buddens i pietismen en praktisk-religiös reaktion mot den lutherska kyrkans skolastiska teologi, liksom han i cartesianismen såg en befrielse från den filosofiska skolastiken och sannolikt är den förste, som i den nya filosofin och vetenskapen å den ena och pietismen å den andra sidan ser bundsförvanter mot den gamla skolastiken i filosofi och teologi.⁴

¹ Loc. cit. pag. 1163.

² Cfr pag. 1226, 1227. Pag. 1230 sqq. godkännas collegia pietatis under förutsättning af deras kyrkliga ledning.

³ Loc. cit. pag. 1219.

⁴ JOH. KUNZE, Art. *Buddeus* i PRE.³, III, s. 518 ff., GRÜNBERG, a. a. III, s. 31 f.

2. Öfvergångsteologien.

När med A. H. Franckes 1727 timade död pietismens glanstid är förbi, framträder under de närmaste decennierna jämte den ännu rätt inflytelserika pietismen och den alltför i den tyska teologien dominerande ortodoxien en redan hos Buddeus och Weismann gryende öfvergångsteologi.¹ I det väsentliga ortodox leder den likväl öfver till den senare upplysningsteologien genom sitt större vetenskapliga intresse, vidsträcktare synkrets och praktiska riktning men framför allt genom upptagandet och omhuldandet af den naturliga teologien bredvid och före den uppenbarade.

Representanter för denna mera allmänna typ af öfvergångsteologi äro J. G. WALCH och J. L. MOSHEIM. Starkare röjer sig öfvergången till upplysningsteologien i den teologiska wolfianismen hos G. B. BILFINGER och I. G. CANZ i Tübingen, JAK. CARPOV och J. P. REUSCH i Jena samt SIEGM. JAK. BAUMGARTEN i Halle.

Den i förstone bekämpade wolfianismen medförde ingen principiell brytning med det ortodoxa lärosystemet, utan blef snarare genom sin »demonstrativa», d. v. s. deduktiva metod ett välkommet medel till uppenbarelseteologiens rationella bevisning och försvar mot den nu framträdande naturalismen. Men icke förty undergräfvade den teologiska wolfianismen det ortodoxa systemet och leder öfver till upplysningsfilosofien genom att vända intresset från uppenbarelseteologien, dess treenighetslära, kristologi och soteriologi till den favoriserade naturliga teologien och dess lära om Guds väsen och egenskaper, om försynen och vedergällningen. Och hvad mera var: wolfianismen medförde en djupgående förändring af hela den religiösa stämningen i en pietismen diametralt motsatt riktning. »Ein selbstzufriedener, an der Schönheit und Ordnung der Gotteswelt sich erfreuender Optimismus verdrangte das Gefühl der Erlösungsbedürftigkeit.»²

¹ STEPHAN, *Handbuch der Kirchengeschichte* § 10, s. 57 ff. LOOFS, *Grundlinien*, § 302, s. 220 f. KURTZ-TSCHACKERT, *Lehrbuch der KG.*, II, s. 276 f. G. FRANK, *Geschichte der Prot. Theologie*, II, s. 399 ff. K. HOFFMANN, *Die Theologie Semlers*, s. 6 f. G. KAWERAU, Art. *Walch* i PRE⁸ XX, s. 792 f. K. HEUSSI, *Johann Lorenz Mosheim*, passim. BOSSE, Art. *Baumgarten* i PRE⁸ II, s. 464 f.

² HOFFMANN a. a. s. 7.

För pietismens vidkommande betydde följaktligen den wolfiska öfvergångsteologien, allrahelst pietismen och den wolfiska filosofien lågo i bitter fejd, just icke ökade utsikter till större förstående och historisk rättvisa, såsom ock framgår af Baumgartens nedan omförmälda arbete. Däremot visa sig hos den mera allmänna öfvergångsteologiens män såsom Walch och Mosheim aktningsvärda försök till en historisk uppfattning af pietismen.

Hos J. G. WALCH, sedan 1728 professor i Jena, leder öfvergångsteologiens starkare vetenskapliga och historiska intresse till den första grundligare, på källskrifter fotade utforskningen af pietismens historia. Resultatet af sin forskning nedlade Walch i sitt stora verk: »*Historische und theologische Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der evangelisch-Lutherischen Kirchen von der Reformation an bis auf ietzige Zeiten*». Arbetet utkom i fem delar 1730—39.¹

Walchs principer för detta arbete angifva ett betydande omslag och framsteg i den teologiska åskådningen. »Nach der Wahrheit und Liebe» har Walch velat behandla sitt ömtåliga ämne: »Den Geist der Wahrheit mus man haben, damit man auf der einen Seite keinem einen Irrthum beylege, der ihm nie in Sinn kommen, oder seinen Worten einen unrichtigen Verstand antichte und sie zerstümmelt anführe; auf der andern Seite aber die würcklichen Irrthümer nicht entschuldige, noch der evangelischen Wahrheit im geringsten etwas vergebe. . . Nur mus auch der Geist der Liebe hinzu kommen. . . Also erlangt man dadurch die rechte theologische Moderation.»² Det är helt andra principer för behandlingen af religiösa och teologiska frågor, än teologiens män blott kort förut tillämpat och en och annan ortodox hetsporre ännu följde. Också bör det om Walch sägas, att han i sitt arbete verkligen visat stor moderation och opartiskhet.

Hvad pietismen angår, har Walchs sträfvan att till sitt rätta värde och till rimliga proportioner begränsa de måttlösa beskyllningarna mot densamma utan tvifvel ledt honom till att snarare under- än öfverskatta dess från ortodoxien afvikande kynne. Så-

¹ Utom register omkr. 5,400 ss. in 8:o. Genom sina opartiska referat af ett antal nu svåråtkomliga skrifter och handlingar från pietismens tid är WALCHS verk, allra helst för en svensk forskare, oumbärligt.

² WALCH a. a. I, *Vorrede*, pag. c. 5.

lunda finner Walch icke, såsom Löscher, pietismens yttersta ursprung å utomlutherskt område i upptagandet af »skriftvidriga mystiska talesätt» eller i »förkärlek för Cocceii prophetismo»,¹ ej heller i labadismen, såsom framkastats 1734 i en mot pietismen ytterst hätsk skrift, sannolikt af SEB. EDZARD i Hamburg.² I likhet med JOACHIM LANGE³ anser Walch, att pietismen närmast och i egentlig mening leder sitt ursprung från Spener men att den förberedts genom en lång rad af fromma och nitälskande män inom den lutherska kyrkan och nämner såsom sådana Speners föregångare Joh. Arndt, Balth. Meisner, Joh. Gerhard, Andr. Kesler, Arn. Mengerling, Joh. Matth. Meyfarth, Joh. Schmidt, Sal. Glassius, Joh. Saubertus, Joh. Valentin Andreae, Joh. Mich. Dillherr, Paul. Tarnovius, Joh. Gottl. Pfeiffer, Theoph. Grosgebauer, Joh. Quistorp d. y., Heinr. Müller och Joach. Lütkekmann.⁴

Spener själf får af Walch det lifligaste erkännande. Ett flitigt studium af Speners egna skrifter hade gjort honom i sitt samvete öfvertygad därom, att Spener var »ein grosser Theologus unserer Kirche . . ., welcher mit seinen besondern von Gott empfangenen Gaben viel gutes gestiftet. Seine nicht gemeine Scharfsinnigkeit, seine tiefe Einsicht in die schwersten und wichtigsten theologischen Materien, seine weitläufige Gelehrtheit erhellen aus seinen vielen hinterlassenen Schriften, welche sich auf alle Theilen der Gottesgelahrtheit erstrecken.»⁵ För Walch var Spener »nicht nur ein gelehrter, sondern auch ein orthodoxer Theologus unserer Kirche»,⁶ och efter ett utförligt försvar för denna mening sammanfattar han sin åsikt sålunda: »Kurtz, ich halte dafür, dass Spener in einigen Stücken seine besondere Meinungen, aber keinen Haupt-Irrthum, der den Grund des Glaubens angieng, gehabt, dass er die zur Seeligkeit nöthigen Lehren richtig vorgetragen, und er daher als ein orthodoxer Theologus unserer Kirche anzusehen sey.»⁷

¹ WALCH a. a. I, s. 554.

² WALCH a. a. V, s. 541 f. Skriften ifråga utkom anonymt i Hamburg nämnda år under titel: »*Der Labadismus die Quelle des Pietismi*» och ansågs författad af Edzard. Se härom *Sammlung Auserlesener Materien zum Bau des Reichs Gottes*, III, s. 797 f.

³ Se WALCH a. a. I, s. 554.

⁴ WALCH a. a. IV, s. 1056 ff., 1071 f.

⁵ WALCH a. a. IV, s. 1078.

⁶ WALCH a. a. IV s. 1081.

⁷ *Ibldm*, s. 1085.

Nu har Walch utan tvifvel rätt däri, att Spener »icke varit den förste, som vittnat om den sanna kristendomens förfall».¹ Spener var ock i sina rent teologiska eller dogmatiska formuleringar ortodox och om sin rättrogenhet uppriktigt öfvertygad. Men från den långa rad af teologer, som Walch nämner, kan pietismen icke härledas, och trots all formell rättrogenhet representerar Spener en djupgående *religiös* motsats till ortodoxien, något som denna nogsamt kände. Denna motsats har Walch i sin sträfvan till en opartisk och rättvis uppskattning af pietismen onekligen underskattat, liksom liksom han är böjd att i de pietistiska striderna trubba af de verkliga motsatserna och skriva dem på missförståndens och öfverdrifternas räkning.

För Walch får pietismen mycket snäva gränser. Den är för honom spenerianismen och dess regelrätta fortsättning hos A. H. Francke o. a. Han opponerar följaktligen mot att ge begreppet pietism en så allmän betydelse, att därunder kunde inbegripas »allerhand Irrungen, fanatische Grillen und andere Schwermereyen».² I full konsekvens härmed har också Walch i sin framställning en särskild afdelning »*Von den neuesten, sonderlich so genannten pietistischen Streitigkeiten*» etc.³, samt en annan »*Von den chiliastischen, fanatischen indifferentistischen und andern dergleichen Streitigkeiten*»⁴, hvilka föranledts af personer som J. W. och JOH. ELEONORA PETERSEN, GOTTFR. ARNOLD och JOH. KONR. DIPPEL m. fl. Hos dessa ha vi enligt Walchs mening icke att göra med hvad han kallar pietism, utan med ett svärmeri och en fanatism, som böra skiljas från pietismen. Äfven här jämförelsevis mycket mild i sina omdömen, finner han sig dock om Dippel böra uttala en sträng förkastelse. Dennes *Vera demonstratio evangelica* är honom »eine recht gottlose und lästerliche Schrift. Denn das Hauptwerck darinnen geht dahin, dass man das Verdienst Jesu Christi und die Rechtfertigung durch den Glauben läugnet» . . . »Diesem Feind und Spötter der evangelischen Wahrheit musste man sich billig entgegen setzen.»⁵ Den radikala pietismen måste Walch från sin dogmatiska ståndpunkt förkasta. Dess inre sammanhang med den konservativa pietismen är honom icke klart.

¹ WALCH a. a. IV, s. 1071.

² WALCH a. a. I, s. 539.

³ WALCH a. a. IV, s. 1030 ff.

⁴ WALCH a. a. V, s. 937 ff.

⁵ WALCH a. a. V, s. 1010, 1012.

Walchs arbete har sålunda, såsom är att vänta, sin gifna begränsning i uppfattningen af pietismen. Denna är för honom en rent inomluthersk, specifikt speneriansk, i det hela rättrogen och om den sanna lefvande kristendomen högt förtjänt rörelse, som i sina äkta representanter bestämdt skiljer sig ifrån svärmeriet och fanatismen och därför äger hans fulla sympati och gillande.

Blott föga utöfver Walchs uppfattning af pietismen kommer i själfva verket den af gammalt fräjdade kyrkohistorikern JOH. LOR. MOSHEIM, professor först i Helmstedt och sedan i Göttingen († 1755). Genom det dogmatiskt-polemiska intressets undanskjutande och det atomistiskt annalistiska framställningsättets öfvervinnande medelst den pragmatiska metodens införande i kyrkohistorieskrifningen inleder Mosheim en ny period i den kyrkohistoriska forskningen.¹ Uti framställningen af pietismen i hans 1755 utgifna verk: *Institutiones historiae ecclesiasticae antiquae et recentioris* äro dock hans allmänna förtjänster såsom kyrkohistoriker mindre märkbara. Det dogmatiskt-polemiska intresset är blott föga tillbakaträngdt och pragmatismen af en nog så ytlig beskaffenhet. Walchs verk synes ha fått lämna det hufvudsakliga materialet och dispositionen till Mosheims korta resumé öfver hvad han liksom Walch kallar *Controversiae pietisticae*,² om hvilka han bl. a. yttrar:

»Illae vero exordium ab illis ducunt, qui, optimo sine dubio consilio, iacenti inter nos pietati subvenire atque vitiis tam publicorum doctorum quam multitudinis mederi constituerunt. Atqui, ut fit, vehementer a varii generis hominibus amplificatae et auctae sunt, quos aut ratio parum limata et imaginationis fervor aut voluntatis quaedam prava propensio inducebat, ut inusitatis opinionibus, fictis visionibus, duris et intellectu difficilibus vitae morumque praeceptis, imprudentissimis de tota civitatis christianae forma subvertenda clamoribus horribiles ubique motus concitarent.»³

I öfverensstämmelse med denna sammanfattande överblick öfver pietismens berömliga ursprung och senare urartning tecknas Spener själf såsom »theologus egregius et tam pietatis quam doctrinae copia commendatissimus». Äfven A. H. Francke, Joh.

¹ HEUSSI, *Johann Lorenz Mosheim*, s. 211 ff.

² MOSHEIM, loc. cit. pag. 943—951.

³ Loc. cit. pag. 943.

Casp. Schade och Paul Anton nämnas »pii et eruditi viri».¹ Men såväl Speners som deras i sig själft berömliga företag hade sedermera enligt Mosheims mening förts alltför vida, såsom af det redan anförda framgått. Det uppträdde snart en hel del personer, »qui pietatis incrementum cum veritatis detrimenta quaesiverunt: Altera classis, nempe eorum, qui pietatis progressus ita quaerebant, ut recepta etiam et legibus munita Lutherani coetus dogmata, totiusque ecclesiae formam mutare vellent, varii generis hominibus constat, quorum alii ex potestate mentis egressi non tam errabant, quam ratione et iudicio carebant, alii commenta, quae aut ex lectione librorum alienorum hauserant, aut ipsi pepererant, parte quadam sanioris doctrinae temperabant».²

Såsom de främsta representanterna för denna, enligt Mosheims mening urartade, pietism nämnas Gottfr. Arnold, »natura tristis, biliosus, severus», Joh. Conr. Dippel, »longe hoc deterior», och Joh. Wilh. Petersen, »vir mitis natura et placidus, verum imbecillis animi et, ingenii quadam luxuria ad se, aliosque fallendos valde proclivis».³ Dippel karakteriseras ytterligare såsom »homo natura . . . arrogans, gloriosus et ad cavillandum et ridendum factus, non tam extruebat religionis quamdam formam, quam omnes receptas destruere studebat».⁴ I det sistnämnda omdömet såg MOSHEIM utan tvifvel klarare än de många, som i *Dippel* sågo en föraktare och fördärfvare af religionen såsom sådan. Om Dippels begåfning har Mosheim för öfrigt mycket ringa tankar.

Den konservativa pietismen hos Spener, Francke och deras likasinnade har Mosheim bedömt jämförelsevis välvilligt, men mera reserveradt än den mindre kritiskt anlagde Walch och med föga insikt i pietismens väsen och betydelse. I de korta teckningarna af den radikala pietismens personligheter, hvilkas åskådningar betraktas som absurditeter, betyder det dock en human grundsats, då Mosheim preciserar deras naturliga anlag och framhåller deras ringa ratio. Dessa tjäna till någon ursäkt och förklaring af deras orimliga meningar. Särdeles långt för icke denna pragmatism, men gifvetvis ligger här ett visst framsteg utöfver Walchs summariska förkastelse.

¹ MOSHEIM, loc. cit. pag. 944.

² MOSHEIM, loc. cit. pag. 948.

³ MOSHEIM, loc. cit. pag. 948, 949, 950.

⁴ MOSHEIM, loc. cit. pag. 949.

Mosheim synes emellertid ha varit medveten om det provisoriska i sin framställning af pietismen, i det han betonar nödvändigheten af en ingående källforskning af opartiske män för en fullständig och rättvis pietismens historia.¹

Samma år som Mosheims *Institutiones* lämnade trycket, utgaf S. J. BAUMGARTEN i Halle ett mindre arbete, kalladt »*Abris einer Geschichte der Religionsparteien*», hvori äfven pietismen kommer under behandling.

Baumgartens verk kan emellertid knappast betraktas som ett framsteg vare sig i den kyrko- eller dogmhistoriska forskningen, och det är svårt att förstå, hur man kunnat beteckna hans verk såsom »eine Geschichte der Religionsparteien, die sich durch viele Kenntniss des Materials und mitunter gute Zeichnung der betreffenden Gegenständen empfiehlt, — fast eine Art Dogmengeschichte».² Baumgartens äfven för ett »Abriss» mer än lofligt torftiga framställning består nästan uteslutande af en massa namn och boktitlar, ett ändlöst register på tviste- och villopunkter, här och där upplyst af ett ogillande, kort men allt afgörande epitet ur förrådet af beteckningar på en gång för alla fördömda kätterier. Här betraktas alla, som i något afseende afvikit från sin kyrkas ortodoxi som svärmare eller lögnare, hvilka åberopat sig på *föregifna* uppenbarelsen. Eller ock är allt blott en massa oförnuftiga och onyttiga ordstrider. Allt som allt, en lång lista på mänskliga förvillelser, utan det ringaste försök till historisk uppfattning eller blick för inre sammanhang.

Detsamma gäller Baumgartens framställning af pietismen. Till »*Sechzehnter Abschnitt, von den kleinern separatistischen und fanatischen Parteien*», dit Baumgarten räknar anhängare af Kaspar Schwenckfeld, David Joris, J. G. Gichtel o. a. fram till Antoinette Bourignon och Petr. Poiret, räknas ock såväl Dippel som N. v. Zinzendorf och herrnhutismen, en brokig skara af skilda åskådningar från vidt skilda tider utan inre sammanhang. Först i »*Siebzehnter Abschnitt, von der evangelisch-lutherischen Kirche und den innern Streitigkeiten derselben*» blir det tal om de pietistiska striderna, hvilka helt enkelt inordnas i den långa raden af lärostrider från 1500- och 1600-talen alltifrån den antinomistiska, osiandriska o. s. v., den andligen fattigaste synpunkt, som öfver hufvud taget kunde anläggas beträffande en rörelse

¹ MOSHEIM, loc. cit. pag. 945, not h.

² BOSSE, Art. BAUMGARTEN i PRE³ II, s. 466.

sådan som pietismen. Så väl om stilen som om innehållet i Baumgartens skrift får man någon föreställning i följande ord:

»Die so genannten pietistischen Streitigkeiten sind theils durch Phil. Jac. Spencers collegia pietatis und Erbauungsstunden, auch Pia desideria und verschiedene andere Schriften, theils durch einige 1689 zu Leipzig von Magistris gehaltene theologische collegia und Uebungen der Gotseligkeit, auch Joh. Bened. Carpzovs Widerspruch dagegen, theils durch Christ. Thomasii Vorlesungen und Schriften, theils durch verschiedener schwererischer Leute Unruhen und derselben gar zu harte oder gelinde Beurtheilungen veranlasset worden und haben sich gar schnell weit ausgebreitet.»¹

Följer så ett naket registrerande af en rad tvistepunkter. Det är svårt att finna en torftigare framställning, och om försök till historisk uppfattning kan icke heller i fråga om pietismen bli tal. Jämfördt med Walchs och Mosheims arbeten betecknar Baumgartens *Abris* en tillbakagång. Ett »Abriss» af Walch eller Mosheim skulle otvifvelaktigt, om också än kortare, fått ett annat innehåll.

Resultatet af öfvergångsteologiens befattning med pietismen är sålunda, om vi mäta det efter Walchs (och Mosheims) arbeten, en begynnande, för öfrigt för långa tider grundläggande utforskning af pietismens historia och därtill aktningsvärda försök till en billig och rättvis uppskattning, hvilken dock tillsvidare kommer blott den konservativa pietismen till del och äfven denna, blott emedan den tolkas och uppfattas såsom väsentligen ortodox.

3. Upplysningsteologien eller neologien.

Nya synpunkter på pietismen i dess helhet och ej minst på dess radikala yttringar samt dessa närstående företeelser anläggas af neologien och rationalismen.² Under ett bestämdare inflytande af upplysningsideerna, främjadt genom lifligare förbindelser mellan England och Holland, utvecklar sig sakta men

¹ BAUMGARTEN a. a. s. 308.

² För det närmast följande hänvisas till STEPHAN, a. a. s. 59 ff. Jfr LOOFS *Grundlinien* § 302 f. KURTZ-TSCHACKERT, *Lehrbuch* s. 358 f. H. HOFFMANN, *Die Theologie Semlers*, s. 6—21.

säkert från midten af århundradet ur öfvergångsteologien den egentliga upplysningsteologien eller *neologien*, som dock först på 1770-talet vinner större betydelse och börjar nå en dominerande ställning. Då denna neologi prisgifver det ortodoxa dogmat och låter allmänna religiösa idéer och motiv bli de härskande på bekostnad af de specifikt kristliga samt värderar bibel och kyrkokristendom, blott i den mån de ingå i och stödja den naturliga teologien, följer häraf för neologiens män gifvetvis en friare ställning med hänsyn till kristendomens urkunder och historiska former och därmed också möjlighet till historisk kritik och religiös värdering.

Neologiens skapare och främste man JOH. SAL. SEMLER, professor i Halle från 1752 till sin död 1791, hade i yngre år mottagit starka pietistiska intryck och bevarar alltjämt i sitt fromhetslif en innerlighet och en värme, som utan tvifvel bero af dessa intryck. Pietist i egentlig mening blef Semler dock aldrig. Därtill har hans fromhet alltför mycket af rationalistiskt kynne.¹

Semlers äldre, med Baumgartens i det hela öfverensstämmande ståndpunkt kommer till synes ännu i den kritik af äldre och samtida religiösa rörelser och åskådningar, hvilken han gaf uti sina 1760 utgifna *Eigne historische theologische Abhandlungen, nebst einer Vorrede vom Fanaticismo*. I detta Vorrede häfdar Semler Skriften såsom den enda religiösa kunskapskällan, med uteslutande af »fanatikernas» verkliga eller förmenta upphöjande af det egna känslolifvet till en sådan och yttrar härom²: »Die Fertigkeit und Neigung das Vornemste der eigenen Religion, die man beobachtet, auf innere Empfindungen, Gefül und darin gegründete Urtheile zu bauen, nenne ich den Fanaticismus...³ Die Mystici, fratres spirituales apostolici, in unsern Zeiten die Inspirirten, Quäker, viele Separatisten, alle Anhänger von Böhmen, Gichteln und so genante Theosophen, sind fanatisch: das ist, sie beobachten ihre innere Empfindungen und Urtheile vorher, antecedenter vor allem besonders einzeln Gebrauche des Worts Gottes, wenn sie es noch brauchen... Sie nennen dies... Geist, Eingebung, Einsprüche, unmittelbare Offenbarungen und

¹ Hoffmann, a. a. s. 22 f. Jfr SEMLERS af honom själf författade *Lebensbeschreibung*, där bådadera oupphörligt kommer till synes.

² *Vorrede* etc., fol. a 6 och 7.

³ *Ibden* fol. a 7.

Erleuchtungen, welche alle vernünftige Menschen für nichts anders, als . . . för eine innere Geschichte der eignen Abwechslungen ihres Bewusstseyns und des Nachdenkens dieser Leute, halten können¹ . . . Es ist ein rechter Geist des Fanaticismus nach und nach aufgekommen. Die berleburgische Bibel, die petersenischen ganz elenden Vorspiegelungen, Poirets Seltenheiten, Gichtels Dreistigkeiten, Arnolds grobe Empfindungen waren geraume hie und da nicht nur geduldet, sondern sehr geliebt, ja anempfohlen² . . . Bis endlich der das ganze Christentum beschimpfende herrnhutische Geist, der dies alles in seinen Dienst und Gefolge annam, zum rechten Durchbruch kam³ . . .»

Semler medger dock — och detta är något absolut nytt inom teologien — att äfven »en fanatiker kan vara den allra ärligaste och redligaste människa i världen», men betonar, att detta icke är hufvudfrågan. Denna gäller, huruvida en känslo-
liffvets själsprestation skall ges ut för ett gudomligt verk. Blott Skriften är resultatet af en omedelbar gudomlig inverkan. *Vi* äro hänvisade uteslutande till den *medelbara* gudomliga påverkan genom Skriften enligt förnuftiga lagar. En äkta lutheran kan icke bli fanatiker.⁴

Semler ägde vid tiden för denna kritiks affattande ingen på egna studier grundad kännedom om sin kritiks föremål och yttrar senare själf därom: »Von den vielen separatistischen, fanatischen, mystischen Schriften habe ich längere Zeit die gemeinern Urtheile fortgesetzt und beibehalten. Erst ziemlich spät wendete ich einige Zeit besonders darauf, sie selbst mit Aufmerksamkeit zu lesen, und habe freilich sie alsdenn auch viel gelinder beurtheilt von dem ehrlichen Schwenkfeld an . . . Selbst den Zusammenhang der Herrnhutischen neuen Partey habe ich nachher gelinder beurtheilet aus der menschlichen Sphäre als anfänglich».⁵

Detta Semlers mildare bedömande af allehanda kyrkliga religiösa bildningar och tankegångar, sedan han kämpat sig fram till sin nya åskådning, finner sin förklaring i de nya epokgörande tankar, hvilka prägla densamman. Semler skiljer nu mel-

¹ *Vorrede vom Fanaticismo*, fol. b 2.

² *Ibden* fol. b 5 f.

³ *Ibden* fol. b 6.

⁴ *Ibden* fol. b 2, a 8, b 8.

⁵ *Lebensbeschreibung*, I, s. 265, 270.

lan teologi och religion och inom religionen mellan officiell och privat sådan. Yttermera har hans blick öppnats för de teologiska och religiösa tankarnas och åskådningarnas mångfald och växling och det naturliga och berättigade i detta.¹ I sin högligen intressanta *Lebensbeschreibung* yttrar Semler härom: »Immer mehr also gab ich es bey mir zu, dass in der kirchlichen Theologie viele Veränderungen entstehen könnten oder müsten, ohne dass der christlichen Religion und allem noch so sehr gewünschten Privatgebrauch derselben ein Schaden und Hindernis verursacht wurde... Die Privatreligion, eigne Erbauung und Andacht, bliebe jedem Christen frey, mochte er Taulerum, die teutsche Theologie, Thomas a Kempis, Arnds Bücher, lieber lesen und brauchen, als die vorgeschriebenen Kirchengebete und andre erbauliche Bücher der jüngern Zeit.»² Med kyrklig ordning och sed förenas denna privatreligion hos Semler på det sättet, att »privati» icke kunna anses äga rätt att angripa och som »babelsk» eller antikristlig utropa den officiella tron eller stifta lag för öfriga med denna tro tillfredsställda kristna.³

Semler förnekar naturligtvis äfven i sin senare åskådning tillvaron af direkta gudomliga inverkningar och uppenbarelser.⁴ Men icke förty intar Semler äfven härutinnan en helt annan ståndpunkt än förut. Han inser nu, att dessa, som han förut utan vidare förkastat som fanatici, haft och hafva en uppgift i den stora religiösa utvecklingen och att deras åskådning icke, som han förut menat i »Vorrede», är utan moralisk frukt. Han yttrar själf härom: »Ich bemerkte besonders, dass diese andre Partey vernemlich auf practisches Christentum, practische Religion, dringe und treibe, und ich konte in diesem Gesuch oder Verlangen eben so wenig etwas ungerechtes und gefährliches finden, als so viele warme Freunde der christlichen so wohlthätigen, so wirksamen und fruchtbaren Religion.»⁵ Och på ett annat ställe yttrar han: »Auch diese Leute bleiben, bey noch so oft und immer fehlschlagender Hofnung, für sich zufriedene, stille, eingezogene Leute... Sie machen eine besondere Classe aus,

¹ HOFFMANN a. a. s. 50 ff.

² *Lebensbeschreibung* II, s. 69.

³ *Lebensbeschreibung* II, s. 69.

⁴ Se t. ex. *Lebensbeschreibung* II, s. 68, om *Kotteri* och *Drabicii* uppenbarelser. Om Semlers senare uppfattning af Skriften, se *Lebensbeschreibung*, II, 135 ff.

⁵ *Lebensbeschreibung* II, s. 69.

welche in der moralischen Welt durchaus nicht ganz felen kan . . . Sie brauchen ihre Verstandsfähigkeit nach eben dem Rechte als andre Menschen, welche sich ein Nachdenken zutrauen.»¹ Närmast labadisterna gälla några rätt betecknande, af finaste religionspsykologiska förstånd utmärkta ord: »Man kan den sanften reinen Geist, die ernstliche heilige Gesinnung solcher Christen loben und kennen, ohne alle ihre Schritte, alle ihre Urtheile selbst zu billigen und nachzuthun. Der wirkliche Geist des Christenthums, im Unterschied des Naturalismus, lässt sich aus dergleichen kleinen Schriften am leichtesten erkennen; innerste reinste heilige Ordnung der Seelenkräfte, mehr oder weniger mystisch, rednerisch, gelert, deutlich, dunkel, zeichnet das christliche und wirksame des Christentums aus, das im Naturalismus gar nicht ist und nicht seyn kan».² I sitt *Vorrede vom Fanaticismo* hade Semler kallat herrnhutismen en broder till naturalismen. Detta var raka motsatsen till hans senare nu återgifna betraktelsesätt, men det kan ingen tvekan råda, om hvilkendera uppfattningen är den riktigaste.

I det föregående är intet nämnt om Semlers ställning till pietismen, d. v. s. till hvad man på hans tid i öfverensstämmelse med Walch och Mosheim förstod under detta namn, den konservativa, af en Spener och Francke representerade pietismen. Det är förenadt med någon svårighet att fixera Semlers ställning till denna. I hans ofvan citerade Vorrede nämnes icke den konservativa pietismen och undantages sålunda från dess skarpa kritik. I Semlers senare mig tillgängliga skrifter är det ock svårt att finna några bestämda uttalanden om pietismen. Semler har ju för öfrigt icke i sin egentliga kyrkohistoriska forskning nått fram till pietismens egen tid, utan stannat ett stycke in på 1600-talet³ och af hans 171 skrifter handlar ingen om pietismen.⁴ Semlers erkännande äfven åt långt mera avancerade riktningar och kritiska ställning till ortodoxien bör emellertid ha tillförsäkrat den konservativa pietismen ett väl så gynnsamt bedömande. Ett och annat positivt bevis kan ock gifvas härför: Spener och Francke nämnas jämte Arndt i ett sammanhang, som låter samtliga dessa män framstå som de yppersta lärare, liksom ock epitetet *teolog* i högsta mening redan under

¹ *Lebensbeschreibung* I, s. 266, 267.

² *Lebensbeschreibung* I, s. 269.

³ EICHORN i *Bibliothek der bibl. Literatur*, V, s. 97.

⁴ Ibidm *Verzeichnis der Semlerischen Schriften*, s. 184 ff.

de första professorsåren liksom senare användes af Semler ej blott om Luther och Melancton utan ock om Spener.¹ En jämförelse mellan Labadie och Spener utfaller till den senares fördel: »Labadie und seine ersten Gehülfen und nachherigen Anhänger kan man unter uns mit Speners Bemühungen vergleichen. Spener war aber viel stärker am Verstand und an Entschliessungen; zur steten bleibenden Besserung des öffentlichen Religionsstandes kommen beide sehr überein.»² Semler erkänner det berättigade i pietismens fromhet och frälsningsväg, för så vidt det gäller vissa människor, för hvilka den djupa skuld-känslan och boten äro naturliga, men han erkänner icke denna väg såsom bindande för alla.³ Vidare förhåller sig Semler kritiskt såväl till alla tendenser att sky denna världen och de sociala uppgifterna, som till förhoppningarna att förverkliga en allomfattande reformering af kyrkan och samhället. Detta var något, som både den allvarliga ortodoxien och den konservativa pietismen innerst hoppats, medan den radikala och herrnhutiska pietismen insett, att något sådant icke kan väntas.⁴ Semler delar denna uppfattning, då han yttrar de tänkvärda orden: »Eine allgemeine Besserung aller so genannten Christen ist eben so wenig möglich, als eine allgemeine bürgerliche sichere Ordnung zur vorzüglichen Wohlfart aller Menschen».⁵

Semlers åskådning är rik på nya och fina iakttagelser af det religiösa lifvet och tänkandet i dess skilda former. Det största och betydelsefullaste hos honom härutinnan är, att han mäktar se religiösa och etiska värden bevarade och häfdade äfven i en massa utomkyrkliga religiösa rörelser och tankebildningar, hvilka förut betraktats som uteslutande skadliga förvillelser. För Semler är det klart, att äfven mystici och separatister hafva sin uppgift och ett visst berättigande i den stora totalutvecklingen.

Den relativism, som Semler onekligen visade vid sitt häfdande af meningarnas frihet, delades icke af upplysningsteologiens män i allmänhet,⁶ hvarför ock Semlers ställning till omför-

¹ *Lebensbeschreibung* II, s. 61, 7.

² *Lebensbeschreibung* I, s. 268.

³ *Lebensbeschreibung* I, s. 135, 136.

⁴ Se min afhandling om Sven Rosén, s. 60 ff., s. 101 f.

⁵ *Lebensbeschreibung* I, s. 269.

⁶ Hoffmann, a. a. s. 109 ff., 125 f.

mälda religiösa grupper icke utan vidare kan anses gälla för upplysningsteologien i dess helhet. Dennas bestämdare formulering af den egna nya åskådningen medför, såsom naturligt är, en mera ingående kritik af själfva den pietistiska fromheten.

Upplysningsteologiens genomsnittskritik af den pietistiska fromheten eller af hvad man då för tiden ansåg utmärkande för densamma torde man kunna lära känna i JOH. JOACH. SPALDINGS af nya pietistiska rörelser föranledda, 1761 första gången utgifna¹ och sedermera i flera upplagor omtryckta arbete: *Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christenthum*.

Betecknande för det förändrade allmänna religiösa och teologiska läget är Spaldings erinran om den glömska, som pietismen redan fått upplefva: »Ein Name, der sonst so viel Hitze erregte und beynahe den ganzen Haufen unserer Gottesgelehrten in zwey gegen einander fechtende Partheyen theilte, wird entweder gar nicht mehr oder doch mit einer ruhigen Gleichgültigkeit genennet... Die Welt wundert sich, wie alle diese Streitigkeiten haben entstehen und ein so grosses Gewicht in den Urtheilen und Gemüthern der damaligen Menschen erlangen können, und sie hat auch recht dazu... So viele von den unzähligen Fragen..., die mit aller Wuth eines gelehrten Krieges erörtert oder verdunkelt wurden, können ohne allen Schaden des Glaubens und der Kirche unentschieden bleiben, oder sie entscheiden sich auch bey einiger Liebe zur Deutlichkeit und Unpartheylichkeit so von sich selbst, dass weitere Streitführungen darüber dem menschlichen Verstande zu nicht vieler Ehre gereichen würden.»²

Spalding ger väl pietismens män ett visst erkännande, då han talar om die »Bewegungen..., die gegen das Ende des vorigen Jahrhunderts in der evangelischen Kirche daher entstunden, dass nicht wenige verdiente und rechtschaffene Männer sich durch ein besonderes Dringen auf die Nothwendigkeit der innerlichen Besserung und des ausübenden Christenthums merklich machten».³ Men trots detta måste Spaldings först anförda ord anses vittna om upplysningsteologiens oförmåga att historiskt förstå och uppskatta pietismens uppgift och de af densamma väckta stridsfrågornas stora djupt ingripande betydelse för den religiösa utvecklingen. Herrnhutismen är för Spalding eine

¹ WAGENMANN, Art. *Spalding* i PRE³ XVIII, s. 553 f.

² SPALDING, a. a., 4:de uppl., Leipzig 1773, s. 5 f.

³ Ibidm s. 4 f.

»ungeheure neuerliche Schwärmerey, welche unter dem Vorwande, das ganze Christenthum in eine, ich weiss nicht was für sinnliche, Beschäftigung mit dem Blute und den Wunden des Lammes einzuschränken, die schädlichste Feindschaft gegen die Religion überhaupt, und besonders auch gegen die christliche, bewiesen hat.»¹

Trots pietismens undanskjutna ställning lefde dock enligt författarens eget vittnesbörd ännu den pietistiska uppfattningen framför allt i fråga om omvändelsen såsom yttrande sig i vissa bestämda inre känsloerfarenheter. »Diese Erfahrungen», yttrar Spalding, »bestehen nun bey ihnen in gewissen leidentlichen Gefühlen, dass dem Menschen in den verschiedenen Zuständen seiner innerlichen Veränderung so und so zu Muthe sey, dass er diese Angst und jene Erleichterung bey sich empfinde und wahrnehme, und dass ihm solche Eindrücke in die Seele merkbar genug seyn, um nachher beständig die Zeit seiner Umkehrung daraus angeben zu können. Hierin werden denn auch die hauptsächlichsten und bisweilen, wie es scheint, sogar die einzigen sicheren Kennzeichen seines Christenthums und des Gnadenstandes gesetzt. Man hält nur denjenigen für einen Christen, der diess auch von sich anzugeben und mit Umständen zu erzählen weiss.»²

Det är detta i alla tider typiskt pietistiska omvändelseförlopps allmängiltighet och dess lika säkert alltjämt återkommande anspråk på allenaberättigande, för så vidt det skall bli tal om verklig omvändelse, som Spalding angriper i sin för öfrigt hofsamma och sakliga framställning.

Spalding förnekar icke omvändelsens nödvändighet och förkastar för ingen del »erfarenheterna», utan tror tvärtom, att »den, som icke *erfar* kraften och verkningarna af sin religion, i grunden rakt ingen religion har».³ Ej heller förnekar han den af Skriften betygade omedelbara gudomliga inverkan i själen, utan förutsätter, »dass der Geist Gottes sich zur Wiederherstellung und Besserung des Menschen noch auf eine nähere Art thätig erweise, und dass *ausser und neben* der eigenthümlichen und moralischen Kraft der göttlichen Wahrheiten noch ein anderer und besonderer Einfluss Gottes in die menschliche Seele statt finde».⁴ Men han erinrar efter erkännandet af allt detta, att

¹ SPALDING, a. a. s. 1 f. ² Ibidm s 7 f.

³ Ibidm s. 2 f. ⁴ Ibidm s. 42.

grundfrågan icke rör sig härom. Die Frage ist gar *nicht*, »ob es solche besondere göttliche Einwirkungen bey dem Menschen giebt, sondern nur, *woran der Mensch sie erkennen* und *ob sie eben durch das unmittelbare Gefühl und Bewusstseyn selbst* von allen andern bloss natürlichen Eindrücken und Veränderungen seiner Seele unterscheiden kann?»¹

På den sista delen af denna fråga ger Spalding under en ingående psykologisk analys af det mänskliga känslolifvet och särskildt af dess religiösa sfär ett nekande svar. Det är sålunda enligt hans mening icke möjligt att genom den omedelbara känslan eller det omedelbara medvetandet själf förvissa sig om förhandenvaron af gudomliga inverkningar på det inre lifvet och skilja dessa från själslifvets naturliga känslöyttringar. Tvifvelsutan träffar Spalding den af honom angripna åskådningen ganska kännbart, då han yttrar: »Die Stärke und Lebhaftigkeit der Empfindung beweiset nicht ihren besonderen göttlichen Ursprung».² Äfven då det icke alls kan bli fråga om gudomlig inverkan, är själen mäktig de starkaste känslor.³ Det enda sättet att förvissa sig om Guds nådeverkan i själen är att ge akt på dess verkningar i samvetet. »Ich muss nicht sowol fragen: Wie sonderbar, wie übernatürlich ist mir zu Muthe? als vielmehr: Wohin führet mich diese Regung? Was für Verbesserung bringt sie in meine Seele und in mein Verhalten? Was wird aus mir, wenn ich ihr folge? Diess allein wird die zuverlässige Probe abgeben, ob es eine für mich heilsame göttliche Gnadenwirkung gewesen, oder nicht.»⁴

Härmed skulle egentligen svaret vara gifvet också på den speciella frågan, »ob und wie weit gewisse lebhaft Gefühle *zur Bekehrung* und zum Christenthum *oder* auch nur *zu* einer zuverlässigen *Ueberzeugung davon* nothwendig sind?»⁵ Spalding visar sig emellertid vid det närmare besvarandet af denna fråga med öfvad blick för olikheterna i omvändelsens förlopp hos olika personer tillerkänna känslorna en större betydelse, än man kunde vänta. Sålunda erinrar han väl om känslornas beroende af den kristliga kunskapen, särskildt om Gud, och vidare af det olika moraliska tillståndet, men han erkänner, att starka känslor af

¹ SPALDING, a. a. s. 42.

² Ibidm pag. LX. Jfr s. 31 ff.

³ Ibidm s. 34.

⁴ Ibidm s. 96.

⁵ Ibidm s. 127.

ångest och förskräckelse hos somliga människor naturligt och nödvändigt ingå i deras omvändelse, och betonar t. o. m., att man i vissa fall, såsom där ett lastbart lefverne föregått, måste t. o. m. *kräfv*a ett medvetande om *tiden* för omvändelsen. Men man får blott icke göra de starka känslorna och medvetandet om tiden till villkor för alla. Och de äro icke det viktigaste eller afgörande. »So werden wir denn», yttrar författaren, »bey der Unzuverlässigkeit aller solcher Gefühle, auf *das einzige allgemeine Kennzeichen*, ob wir wahrhaftig gute Christen sind und Gott gefallen, zurück kommen müssen, auf welches uns beides, das Wort des Höchsten und die Beschaffenheit der Sache selbst, so ausdrücklich hinweist und welches in dieser Absicht weit mehr werth und weit entscheidender ist, als noch so viele Bewegungen von Angst oder Freude, und *das ist das Bewusstseyn herrschender richtiger Gesinnungen, die sich durchgängig und standhaft in einem guten Verhalten gegen Gott und Menschen thätig beweisen*».¹

Detta senare var nu något, som äfven pietismen med all makt betonade, men därjämte betonade den ock de omedelbara ångest- och glädjekänslornas betydelse därhän, att vissheten om omvändelse och nådastånd till olycka för många söktes företrädesvis i dylika känslor, hvilkas styrka och makt ofta blefvo afgörande också för graden af förvissning. Spalding har därför utan fråga träffat en svag punkt i den pietistiska fromheten. Att dess omvändelsetyp äger sitt berättigande, det har den senaste tidens religionspsykologiska forskning till fullo uppvisat, då den konstaterat tvenne hvar för sig normala grundtyper af omvändelse, nämligen den gradvisa, mera förståndsmässiga och litet eller intet känslobetonade samt den hastiga, af starka ångest- och glädjekänslor och medvetande om tid och stund karakteriserade omvändelsen.² Det kan icke nekas, att redan Spalding visat sig äga ganska klar blick för detta viktiga förhållande och liksom William James funnit kriteriet på den verkliga förändringen i det nya sinnelaget,³ ehuru han i motsats till en James betraktar den hastiga omvändelsen mera som undantag och den gradvisa som det normala — begripligt om man betänker hans

¹ SPALDING, a. a. s. 255.

² W. JAMES, *Den religiösa erfarenheten*, s. 189 ff., jfr s. 69. Jfr J. P. BANG, *Det religiöse sjæleliv*, II, Köpenhamn 1912, s. 9 ff.

³ W. JAMES, a. a. s. 219.

rationalistiska totalåskådning, som finner den pietistiska skarpa motsättningen af natur och nåd vara en öfverdrift, som kunde bli till skada.¹

Gifvetvis kan icke Spalding anses ha sagt det sista ordet beträffande de religiösa känslorna eller förmått riktigt ange deras verkliga betydelse, och detta sammanhänger tydligen med hans underskattande af känslolifvet i allmänhet. Men utan tvifvel måste det erkännas, att Spalding med sin kritik af den pietistiska religiositeten representerar den religionens själfbesinning och själfkritik, som kom med neologien och rationalismen och som nödvändigt måste komma, för så vidt icke det religiösa lifvet skulle förlora sig i det rent patologiska, liksom det i ortodoxien förlorat sig i intellektualism och legalism.

Närmare upplysningsteologien än den egentliga rationalismen står, åtminstone i bedömandet af pietismen, dåvarande Göttingerprofessorn sedermera Württembergske statsministern L. T. VON SPITTLER i sitt 1782 utgifna arbete: *Grundriss der Geschichte der christlichen Kirche*², där författaren i en lättläst, elegant form och med ett själfständigt, aldrig af småaktighet prägladt omdöme gör läsaren bekant med själfva spetsarna på utvecklingen.³

Med skarp blick för pietismens betydelse låter Splittler densamma inleda en ny period i den lutherska kyrkans historia.⁴ Den betyder för honom en ny revolution, som hans älsklings-term lyder. Spittler låter emellertid Spener träda något tillbaka i pietismens historia och få sin plats i den föregående perioden. »Schüchtern wie ein Mann, der kaum gehört zu werden hofft, tratt endlich Spener unter die geräuschvolle Theologen seines Zeitalters hinein und gab das für die Kirchengeschichte so höchst seltene Beyspiel, dass auch fast ängstlich-vorsichtige Versuche eines eben so gelehrten als bescheidenen Mannes doch endlich Totalrevolution erregen können.»⁵ Äfven utan reformationsafsikter måste Spener ha funnit sin tids religiösa folkundervisning otillfredsställande. »Ein Vortrag an einen so gemischten grossen Haufen, als unsere Gemeinen sind, was kan er anders seyn als Saame, aus-

¹ SPALDING, a. a. s. 112 ff.

² Här citerad efter den obetydligt förändrade 2:dra uppl. af 1785.

³ BONWETSCH, Art. *Spittler, Ludw. Timoth.*, i PRE.⁹ XVIII, s. 677 ff.

⁴ Jfr Spittlers uttryck a. a. s. 485: »*Geschichte der Luther. Kirche von der Periode der pietistischen Streitigkeiten bis auf die neueste Zeiten*».

⁵ SPITTLER, a. a. s. 424.

geworfen aufs ungewisse?»¹ Dessa Spittlers ord kunna icke betraktas annorlunda än som ett principiellt försvar för Speners individualiserande undervisning i collegia pietatis, hvilka dessutom berömmas för den försiktiga, all sekterism undvikande ledningen. Likaså hade Spener i sina pia desideria uttalat sig så hofsam och opartiskt om kyrkans brister, som allena den kan, för hvilken saken gäller icke egen berömmelse utan endast och allenast Guds ära. Också blef Spener oangripen, tills »ein elender unbedeutender Diakonus zu Nordhausen, Dilsfeld,» öppnade den långa förkättringsstriden mot honom.²

Hade man före Spittler så godt som identifierat pietismen med Speners verk och låtit dess historia efter honom bli ett temligen betydelselöst appendix, så går Spittler nära nog till en motsatt öfverdrift och undervärderar Speners insats. Men å andra sidan ligger det ett bestämdt framsteg i Spittlers insikt om den stora betydelsen däraf, att pietismen med A. H. Francke vann insteg och fotfäste vid ett universitet och det af den betydelse, som universitetet i Halle omedelbart fick, synnerligast genom Chr. Thomasius. Sin mening om den konservativa pietismens män, framför allt Francke, sammanfattar Spittler sålunda:

»Unverkennbar ist das Verdienst dieser Männer um Ausbreitung und Nutzbarmachung der Bibel. Die Scholastik ist durch sie wieder gestürzt und für eine nützlichere Gelehrsamkeit Raum gemacht worden. Die Religion, bisher durch eine drückende Theologie gleichsam erstickt, blühte wieder ungehindert empor, und man müsste vergessen, dass Menschen als Menschen beurtheilt werden müssen, wenn man ihnen dagegen gleichsam aufrechnen wollte, dass wahre, auf Geschichte und Philologie sich gründende, theologische Gelehrsamkeit hie und da durch ihre Revolution Schaden gelitten, dass in das praktische Christenthum eine gewisse Förmlichkeit gekommen, und endlich manchmal die fromme Würksamkeit zur verfolgenden Gewaltthätigkeit anderer geworden ist.»³

Spittler, som för öfrigt knappast nämner den radikala pietismens förfäktare, har sålunda, visserligen under erinran om en

¹ SPITTLER, a. a. s. 424.

² Ibidm s. 425 f.

³ Ibidm s. 488 f.

och annan svag sida hos pietismen, likvisst i det hela och med betydelsefullt betonande af den halleska pietismen, betraktat den pietistiska rörelsen som ett bestämdt framsteg i utvecklingen.

4. Supranaturalismen.

Om den gamla pietismen under de följande decennierna skulle komma att af den förhärskande teologien betraktas med mera kritiska blickar, berodde detta dels därpå, att pietismen själf lefde upp igen stark och kampduglig, hvarvid kritiken ej alltid noga skilde mellan gammal och ny pietism, dels därpå att upplysningsteologien eller neologien själf med inre nödvändighet tvangs att uppgifva sin oklara förening af uppenbarelse och förnuft och från 1770-, men särdeles från 1780- och 1790-talen under inflytande af den kantska, likvisst i grunden oförstådda filosofien utvecklades till egentlig konsekvent rationalism, där uppenbarelsen sköts undan och ratio eller förnuftet i verkligheten blef religionens enda källa.¹

Suprarationalismen² åter, som i motsats till rationalismen häfdade kristendomens uppenbarelseskaraktär och liksom upplysningsteologien, vid hvilkens problemställningar den i det hela kvarstod, sökte bevisa uppenbarelsens nödvändighet och verklighet med förnuftsskäl, allt under sträfvan till dogmatisk förenkling, intog till pietismen en i det stora hela sympatisk hållning. Och då supranaturalismens historici på pietismen anlägga i hufvudsak samma betraktelsesätt, som vi funnit hos upplysningsteologiens representanter, torde det vara lämpligast att fullfölja denna linje, innan vi öfvergå till rationalismens uppfattning af pietismen. Vi vända oss alltså närmast till supranaturalismens båda främsta historici Joh. Math. Schröckh och G. J. Planck.

J. M. SCHRÖCKH, professor i Wittenberg, har redan i sin *Allgemeine Biographie*, Sechster Theil af 1787, gifvit en sym-

¹ STEPHAN, *Handbuch* s. 64 f. G. FRANK, *Gesch. der Prot. Theologie*, III, *Gesch. des Rationalismus*, s. 329 f., 368 f. KIRN, Art. *Rationalismus und Supranaturalismus* i PRE.⁸ XVI, s. 447 ff., 450, 456.

² Om denna se STEPHAN, *Handbuch*, s. 65. O. KIRN, Art. *Rationalismus und Supranaturalismus* i PRE.⁸ XVI, s. 457. G. FRANK, *Gesch. der prot. Theologie*, III, s. 379 ff.

patiskt hållen lefnadsteckning af Spener och sedermera, med vidhållande af samma synpunkter, i den 1808 utgifna 8:de delen af sin *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* tecknat pietismens historia i dess helhet.

Spener, reformator mot sin vilja, är i Schröckhs framställning icke blott pietismens upphofsman utan ock, trots Spittlers betonande af den hallensiska pietismens betydelse, dess allt behärskande gestalt. Hans hallensiska lärjungar, såsom Francke och Breithaupt, hafva blott fullföljt hans förslag och metoder.¹ Den hallensiska pietismens egenart är sålunda ännu fördold. I tvisten mellan ortodoxiens män och Spener står Schröckh afgjort på Speners sida, ehuru han icke förbiser, att äfven Spener hade sina svagheter: Han var för litet filosof för att alltid kunna gifva sina meningar och förslag så klar formulering, att missförstånd undveks. Han frambar förslag, som visserligen voro välmenta och riktiga, men för tidigt väckta. Han var för eftergifven mot allehanda svärmare och irrläriga, såsom Jakob Böhme, och för mycket böjd för katolska mystici, hvilkas sedelära var alltför dyster.

»Aber ohngeachtet aller dieser Fehltritte, bleibt doch Spener der ehrwürdigste und nützlichste Reformator, der in den neuern Zeiten unter den Protestanten aufgestanden ist... Manche haben ihn bloss vor einen frommen wehklagenden Eiferer und Volkslehrer gehalten. Er war aber in der That ein weitsehender Kopf, mit den Menschen und der Welt sehr wohl bekannt, von vieler Wissenschaft in der biblischen Auslegung, in der Kenntniss der alten Kirche, ihrer Lehrer und Schriften, in mehrern Theilen der Geschichte, von einer ausgebreiteten und kritischen Belesenheit.»²

Schröckh finner ock stora förtjänster hos Spener om kyrka och teologi, isynnerhet beträffande predikometodens förbättring och predikoämbetets förvaltning, skriftens utläggning och exegetikens uppsving vid universiteten samt den religiösa polemikens mildrande m. m. Men allt detta är enskildheter. Speners och därmed pietismens egentliga och allmänna betydelse har Schröckh i en väsentlig punkt icke illa återgifvit, då han om Spener yttar: »Er hat die Religion bey Unzähllichen zu einer *Angelegenheit des Herzens gemacht*, an Statt dass sie vorher so häufig nur

¹ SCHRÖCKH, *Kirchengeschichte*, VIII, s. 254 ff., s. 297.

² Ibidm s. 284—285.

ein Gegenstand des Gedächtnisses, der äusserlichen Uebungen, der Gelehrsamkeit und der Streitfertigkeit gewesen war.»¹

I de pietistiska striderna äro Schröckhs sympatier öfvervägande på pietismens sida gent emot ortodoxien, så länge fråga är om den Spenerska pietismen. Dock märkes ett bemödande att skipa rättvisa åt ömse sidor. Att Speners förflyttning till den ofördragsamma kursachsiska kyrkan såsom dess främste man fick sin betydelse, har Schröckh riktigt insett.

Den radikala pietismen är för Schröckh, liksom för hans föregångare, i hufvudsak en förvrängning af den spenerska pietismen. En reformation som Speners kunde icke bli utan efterapare, som väl hade god vilja men föga insikt, missbrukade Speners tankar och förslag och anslogo en bitter ton.² De förnämsta representanterna för den radikala pietismen äro alltför Arnold, Petersen och framför allt Dippel.

Intressant är emellertid att se, hurusom Schröckh, häri den förste, söker göra den af alla dittills utan vidare fördömde Dippel rättvisa och förnekar, att han varit indifferentist.³ Efter en objektivt hållen framställning af Dippels teologiska åskådning med ledning af Walchs material följer om Dippel och hans verksamhet en karakteristik, som ännu har sitt värde:

»Er besass unstreitig viele gelehrte Kenntnisse, tiefere Einsichten, und selbst nicht wenig von einem philosophischen Geiste. Einiger Tadel des protestantischen Lehrbegriffs war ihm nicht ganz verunglückt; mehrere seiner Sätze sind auch von denen, die in den neuesten Zeiten eine gleiche Verbesserung vorgeschlagen haben, wieder vorgetragen worden. Aber es fehlten ihm gewiss manche Haupteigenschaften eines Reformators, zumal für die neuern Zeiten: besonders Klugheit, auf Menschenkenntniss gegründet, Mässigung, und selbst die Geschicklichkeit, an die Stelle des so heftig von ihm angegriffenen Lehrbegriffs einen andern, durchgehends wohl überdachten, hellen und zusammenhängenden zu setzen.»⁴

Några nya större synpunkter på pietismen i dess helhet har väl Schröckh icke förmått anlägga. Hans framställning sysslar mera med den pietistiska rörelsens enskildheter. Trogen sin prag-

¹ SCHRÖCKH, KG., VIII, s. 282. Jfr Allgem. Biogr. VI, s. 454 ff.

² Ibidm s. 298 f., jfr s. 293.

³ Ibidm s. 305.

⁴ Ibidm s. 310.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

matism söker han vid behandlingen af dessa med oväld afväga beröm och tadel. Att han utsträckt detta oväldiga betraktelsesätt äfven till pietismens radikalaste representanter såsom en Dippel måste antecknas som ett betydande framsteg.

Något mera än tvenne årtionden efter Schröckhs *Kirchengeschichte* utgaf 1831 den berömde kyrko- och dogmhistorikern G. J. PLANCK, prof. i Göttingen, sin *Geschichte der protestantischen Theologie von der Konkordienformel an bis in die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts*. Planck förbigår de yttre händelserna i de pietistiska rörelserna. »Nicht sie selbst sind sonderlich merkwürdig, sondern nur *der Geist* ist es, der sie erzeugte.»¹ Förklaringen till pietismens uppkomst finner Planck främst i »die elende Beschaffenheit der damahls herrschenden Theologie und auch der Theologen dazu». Teologien var ju »fast nichts als heilloses Wiederkäuen der Konkordienformel und ihrer nutzlosen Bestimmungen».² En andra orsak till pietismens framträdande finner Planck i bristen på verklig teologisk lärdom. Hvad var den teologiska lärdomen vid denna tid, då Calovierna och Carpzoverna ansågos som mönsterlärda i den lutherska kyrkan? Svaret blir: »Der Apparat von Kenntnissen, die man allein zu der Vertheidigung der kirchlichen Orthodoxie zusammengebracht hatte und allein zu dieser verwenden durfte — die Kunst und die Gewandheit, den einfachen Lehren des Glaubens durch scholastische Formen und Distinktionen ein Aussehen von wissenschaftlicher Bestimmtheit und Präcision zu geben, und die Geschicklichkeit, alle anders Denkende dadurch aus der Kirche hinauszupolemisiren» . . .³

Detta är ju emellertid blott negativa förutsättningar för pietismens uppkomst. De positiva har Planck svårare att komma på spåren. Det nya hos Spener blir blott det, att han med större allvar, än eljes var fallet, ledde sina åhörare till en verklig kristendom och i sin predikan var mera praktisk än polemisk. En nyhet var dock äfven Speners *collegia pietatis*, som ock i hans händer säkerligen voro högst nyttiga. Af Spener själf bevarades de vid god ordning och höllos de rena från allt svärmeri. Naturligt var, att ej blott den rårare delen af folket utan ock den stora massan af dem, som dittills, trots en ganska

¹ A. a. s. 180.

² Ibdm s. 181.

³ Ibdm s. 183.

bekväm kristendom, gjort anspråk på att vara äkta kristna, skulle känna sig förbittrade på en så allvarlig och kräfvande kristendom samt gifva dess efterföljare smädenamnet pietister. Så var det Speners collegia pietatis, som blefvo den speciella anledningen till det pietistiska väsendet. Man företog sig ock att efterapa Speners företag men ägde därvid icke hans kloket och måttfullhet, stundom ej heller hans oegennyttia och redlighet. Häraf följde med konventiklarna förringande af gudstjänsten, andligt högmod och splittring samt äfven oriktiga begrepp om kristendomens väsen, och konventikelbesökandet blef enda kännemärket på en sann kristendom. Hufvudanledningen till de pietistiska striderna ser Planck sålunda i konventiklarna.¹ Hos Spener finner Planck dock ingen skuld till denna utveckling. »Dieser Mann muss immer von den übrigen Pietisten besonders unterschieden werden, ungeachtet er in ihrer Geschichte immer zu erst genannt werden muss, denn bei ihm war es gewiss, so weit Menschen nur urtheilen können, die reinste Frömmigkeit, die jeden seiner Schritte leitete, und ihm auch allein in jede der Neuerungen, die er anfieng, hineinführte.»²

Medan man eljest i allmänhet så godt som identifierat Spener och pietismen, tenderar Planck till en annan öfverdrift och söker nästan isolera Spener från pietismens historia. Detta står emellertid tillsamman med en bestämd förtjänst i Plancks framställning, nämligen hans starka betonande — långt starkare än Spittlers — af Franckes och i allmänhet af den hallensiska pietismens betydelse. Planck sätter t. o. m. i fråga, om icke Francke rent af förtjänar första platsen i st. f. Spener. Att den energiske, något härsklystne, men med naturliga chefsegenskaper utrustade Francke, jämte sina likasinnade vänner, den mera allmänbildade och liberale men tillbakadragne Paul Anton och den äldre betänksamme och lärde Breithaupt, blefvo fästa vid det nya universitetet i Halle, nära det antipietistiska Leipzig, finner Planck med rätta afgörande för pietismens fasta grundläggning och säkrare utveckling, ehuru han icke inlåter sig på en analys af den hallensiska pietismens egenart.³ I öfrigt finner han i ortodoxiens förföljelse en synnerligen viktig orsak till pietismens hastiga och starka spridning. Män som B. och S. B.

¹ A. a. s. 186—196.

² Ibidm s. 184.

³ Ibidm s. 197—209.

Carpzov samt J. Fr. Mayer betecknas som förföljare, medan en Löscher måste betraktas som blott motståndare.¹

Pietismens från ortodoxien afvikande meningar finner Planck förnämligast i dess lära *de theologia irrogenitorum*, som af lätt begripliga skäl vållade stor förargelse och ledde till ringaktning af den teologiska lärdomen samt söndring inom prästerskapet. Egentligen berodde pietismens förkastande af theologia irrogenitorum på dess uppfattning af den nya födelsen, som den i olikhet med ortodoxien icke lät börja med förståndets upplysning utan först med viljans förändring. Lika psykologiskt som dogmatiskt oriktig, skulle denna andra skiljelära dock icke gjort särdeles skada, därest man icke begagnat den som stöd för omedelbara uppenbarelser, erfarna utan förståndets afficierande. »Sie bestritten zuweilen recht eifrig damit die grosse Wahrheit, dass Gott *nur durch den Verstand* auf den Willen des Menschen würke. Sie läugneten eben damit, dass Wachstum in der Erkenntnis und Wachstum in der fertigen Ausübung des Guten in gleichem Verhältniss zunehmen müsse, und sie leiteten endlich jene seltsamen Merkmahle daraus her, wodurch und woran jeder Mensch ihrer Meinung nach den Augenblick seiner Erweckung, seiner Bekehrung und seiner Wiedergeburt untrüglich sollte unterscheiden und sich selbst angeben können». I nära sammanhang härmed står pietismens tredje skiljelära, där i motsats till ortodoxiens uppfattning lek, dans och skådespel och i allmänhet förströelser förkastas såsom synd.²

Det var enligt Plancks mening två hufvudskador, som pietismen medförde, nämligen den olyckliga inbillningen, att man kan vara teolog utan lärdom, och vidare kristendomens förvandling till en sektsak, hvarigenom hos folket väcktes en separatismens ande.³

Men pietismen har ock sina förtjänster om religion och teologi. »Einmahl ist es unläugbar, dass er in unsere lutherische Kirche einen neuen Geist brachte, dem man allein das merklichere Wiederaufleben des thätigen Christenthums zuschreiben darf, das unter den elenden theologischen Zänkereien des 17:ten Jahrhunderts beinahe völlig vergessen war. Der Pietismus brachte wieder eine christliche Erkenntniss unter das Volk, welche dieses

¹ A. a. s. 209—223.

² Ibidm s. 223—237.

³ Ibidm s. 242—246.

würklich brauchen konnte . . . Er zeigte dabey dem Volke, wie es die Wahrheiten der Religion — nicht bloss zu der Bestreitung der Katholiken und Calvinisten, sondern — auch zu seiner eigenen Besserung benutzen könne; und dadurch erweckte er auf einmahl einen neuen Ernst und ein neues Leben in der Religion, das ja wohl damahls als eine neue Erscheinung auffallen musste.»¹ Om ock något svärmeri medföljde, förtog det icke särdeles sanningens kraft, och kanske var med den tidens ringa upplysning en tillsats af detta nödvändigt för att förstärka dess verkan.²

Pietismen finge för öfrigt icke göras ansvarig för alla tiders svärmereri. »Unter die besseren Menschen dieser Art, bey denen das schwärmerische über das religiöse vorschlug, ohne jedoch das letzte ganz zu verdrängen oder zu entstellen» räknar Planck J. W. Petersen och Gottfr. Arnold. I hvarje fall kan till pietismen icke räknas fanatici som Joh. G. Rosenbach, Joh. Chr. Seiz, Christoph. Hochmann, Johann Tennhard och Eva von Butlar. I hvarje fall verkade pietismen på 30 år mer samskyldigt godt än den ortodoxa dogmatiken på ett århundrade. Detta är emellertid icke pietismens största förtjänst, utan det är, att den gaf dödsstöten åt den polemiserande dogmatik, som sedan ett århundrade behärskat teologien. Äfven om pietismen icke uträttat mera än detta, och det utan att sätta en bättre teologi i stället, förtjänade den redan därför det varmaste tack, ty detta var något, som framförallt måste göras, om det eljes någonsin skulle komma till någon »Aufklärung» i teologien.³

Det kan ej råda något tvifvel därom, att Plancks uppfattning af pietismen bär spår af en skarpare öfverblick och säkrare formulering, än vi tidigare funnit. Dock präglas Plancks framställning liksom Schröckhs af en subjektiv pragmatism, som är särskildt märkbar i teckningen af Spener. Plancks kritik är dock skarpare formulerad och mera genomgående än Schröckhs och förråder uppenbart en starkare inverkan af rationalismen. Både då det gäller att tolka och angripa pietismen utgår Planck dock alltfört från mera underordnade synpunkter. En verklig hufvudpunkt för tolkning eller angrepp är ännu icke funnen trots ansatsen därtill. Gemensamt och karaktäristiskt både för Schröckh

¹ A. a. s. 247.

² Ibdm s. 247 f.

³ Ibdm s. 251 f.

och Planck är, att kritiken alltfört gäller icke pietismen som sådan utan blott enstaka punkter af densamma. Som helhet betraktas pietismen af dessa supranaturalismens representanter afgjort som ett framsteg i utvecklingen, emedan den varit en vägröjare för den senare teologien.

5. Rationalismen.

Till en början skulle liksom i supranaturalismen äfven inom rationalismen den äldre pietismen betraktas närmast som ett framsteg.

I rationalismens kyrkohistoriska hufvudarbete, *Allgemeine Geschichte der christlichen Kirche* af H. PH. K. HENKE, hade kyrkans historia, sedd från rationalismens synpunkt, blifvit, såsom F. Chr. Baur yttrar, föga annat än »eine Reihe von Gemälden trauriger Verirrungen des menschlichen Verstandes, läppischer und lächerlicher, bitterer und blutiger Gezänke, niedriger Betrugereien und Bubenstücke, heuchlerischer Ränke und grausamer Gewaltthaten!»¹ Också hade redan Spittler i en ypperlig kritik² af verkets första del betecknat denna såsom »nicht viel besser als eine Schandpredigt».³

I ett historiskt verk af denna karaktär väntar man en skarp vidräkning äfven med pietismen. Men då Henke fr. o. m. reformationen och isynnerhet fr. o. m. 1700-talet, åtminstone beträffande protestantismen, anlägger ett mildare och mera historiskt betraktelsesätt, har äfven pietismen njutit detta till godo.⁴

Den lutherska kyrkans främste män under perioden 1648—1720 äro enligt Henkes mening Calixtus, Spener och Thomasius. Ej blott den sistnämnde, utan äfven Calixtus och Spener hade man att tacka för mera, än tiden ville medge, enär båda för sina samtida pekat på den riktiga väg till förbättring, som efterkommande sedan vandrat vidare på.⁵ Vid Speners framträdande synas alla de af Calixtus väckta goda idéerna liksom på en gång utsläckta.⁶ Bland sina samtida har Spener så nit-

¹ BAUR, F. CH., *Die Epochen der kirchlichen Geschichtsschreibung*, s. 194.

² I Gött. Gel. Anzeigen 1793.

³ Cit. efter SPITTLER'S *Vermischte Schriften*, III, s. 485.

⁴ BAUR, a. a. s. 194 f. Pietismen behandlas i del IV, utg. 1795. Här citeras efter 4:de uppl., Braunschweig 1806.

⁵ HENKE, a. a. IV, s. 251, 252.

⁶ Ibidm s. 294.

älskande och likasinnade män som Chr. Sriver och den i svensk tjänst stående med Spener nära förbundne generalsuperintendenten i Livland Joh. Fischer. Dessa och andra fingo dock mindre betydelse. Spener, som för öfrigt erhåller idel loford och utrustas med de yppersta personliga egenskaper och fullkomligheter, är det, som, också utan verkligt sammanhang med Labadismen,¹ gifvit upphof till den pietistiska rörelsen och därmed fått den betydelse, att man från honom kunde räkna en ny period i den lutherska kyrkans historia. Speners *collegia pietatis*, hans *Pia desideria*, hans häfdande af det andliga prästdömet och kritik af *theologia irrogenitorum* nämnas med sympati, men med framhållande af de vidtgående konsekvenserna. I Sachsen hindrad såväl af rådande kyrkliga förhållanden som af personlig motvilja och där liksom i Berlin skarpt angripen hade Spener likväl efter sin bortgång omsider fått ett enstämmigt erkännande.²

Sitt omdöme om Spener sammanfattar Henke sålunda: »Ihm vornehmlich war es zuzuschreiben, wenn seitdem das Christenthum in seiner höhern Beziehung und Würde, als eine Angelegenheit des Herzens und Lebens, richtiger erkannt und höher geschätzt, die Unterweisungsart in demselben fasslicher und fruchtbarer eingerichtet, das theologische Studium von eitler Formelnwissenschaft, Spitzfindigkeit und Streitkunst auf gemeinnützlichere und wichtigere Dinge hingewandt, die Lehrfreyheit erweitert, der Gebrauch und die Verbesserung der Muttersprache befördert ward.»³

I öfrigt framhållas Speners förtjänster om katekisation och konfirmation, hans kraf ej blott på prästernas »musterhafte Sitten» utan ock »innere Gemüthsreinigung» samt erkännande af församlingarnas eller det tredje ståndets rätt i kyrkliga ting.⁴

I motsats till Spittler lägger Henke mindre vikt vid den hallensiska pietismen. Francke berömmes emellertid för sina bibelexegetiska arbeten i praktisk riktning och framförallt för sitt storartade *Waisenhaus*, grundadt »ohne eine andre Hülfe, als die ihm sein heldenmüthiges Vertrauen auf Gott gewährte», samt slutligen äfven för sitt varma missionsintresse. »Unstreitig

¹ HENKE, a. a. s. 340.

² Ibidm s. 513—518.

³ Ibidm s. 519.

⁴ Ibidm s. 519 f.

ist weniger Theologen Leben so thatenreich gewesen, als das Leben dieses Francke, und nicht leicht hatte in neuern Zeiten irgend ein Lehrer so viele Freunde, Verehrer und Schüler in der ganzen Protestantischen Welt in und ausser Europa, als er.»¹

De pietistiska striderna låter väl Henke uppstå »theils durch Missdeutung, theils durch Missbrauch und Übertreibung»² och går tämligen summariskt och hårdhändt tillväga med pietismens ofta icke alltför andlige vedersakare. Men Henke visar dock blick för de pietistiska stridernas djupare betydelse: »Fast keine Glaubenslehre des lutherischen Systems, die hier nicht zu läutern versucht, für angegriffen gehalten, aufs neue vertheidigt und erörtert worden wäre. Aber auch die Sittenlehren kamen, durch die nahe Verwandtschaft, in der sie mit dem, was Speners Hauptsache war, standen, in genauere Betrachtung, als je zuvor.»³ Likväl var det orätt, att man beskyllde pietismen för så godt som allt hvad af kätteri funnits, ty Speners alla idéer gingo ut därpå, att kristendomen är »en alltigenom praktisk angelägenhet».⁴ De pietistiska striderna hade sitt goda med sig. »Immer war es nützlich, dass einmal von den Gottesgelehrten solche Fragen aufgeworfen und hin und her verhandelt wurden, welche Gesinnung, Leben und Sitten betrafen.»⁵ Stridens häftighet berodde ej blott på det allvar, med hvilket man betraktade stridsfrågorna, utan ock på den dunkelhet, som lådde vid sådana uttryck som pietism, enthusiasm, kiliasm och kväkeri o. a., samt på den fruktan, man erfor inför dessa ord. Härvid fingo lidelserna fritt spelrum.⁶

Hvad vi kalla den radikala pietismen står för Henke i tämligen löst sammanhang med hans pietism. Redan före denna föddes af den starka böjelsen för mystiken, af det månggestaltade religionssvärmeriet och reformeringssjukan åtskillig oordning. »Viele, die ihnen ergeben waren, kamen in gewissen Puncten mit Spener und seinen Schülern überein, aber *sie übertrieben alles*. Ihr Eifer hatte ein fieberhaftes Ansehn, und war nicht selten die Frucht ihrer Magendünste.»⁷ G. Arnold och

¹ HENKE, a. a. s. 547—550.

² Ibdm s. 512.

³ Ibdm s. 520.

⁴ Ibdm s. 521.

⁵ Ibdm s. 522.

⁶ Ibdm s. 523.

⁷ Ibdm s. 529.

J. W. Petersen tecknas båda under skonsam kritik. I Arnolds *Unparth. Kirchen- und Ketzer-Historie* finner Henke ej blott svåra fel utan ock betydande förtjänster. Petersen har varit i god tro beträffande sin hustrus och andras uppenbarelser.¹ Att dessa sålunda icke såsom af den gamla ortodoxien betraktas som ett djäfvulens verk och ej heller såsom t. ex. hos Baumgarten som medvetet uppdiiktade historier, betecknar gifvetvis ett framsteg i uppfattningen.

I det hela har Henke neologiens syn på pietismen, som alltfört betraktas med sympati, men med en sympati, som förgäter äfven den billiga och rättvisa kritiken, emedan pietismen betraktas som ett led i den utvecklingslinje, som leder fram till den egna positionen. Villigt medgifves, att Henke har flera förträffliga observationer och att han riktigt angifvit väsentliga sidor af pietismens egenart och betydelse i utvecklingen genom att betona dess praktiska art, dess djupa ingripande i den lutherska kristendomens och teologiens omgestaltning, det religiösa livvets afgörande vikt och hans erkännande äfven af missionen. Likväl är det svårt att undgå det intrycket, att denna alltigenom ljusa teckning af pietismen har sin djupaste grund mindre i ett värderande af pietismen själf än i författarens äfven för denna tid nog så starka antipatier mot kyrkan. Man väntar en mera saklig pröfning af Speners verk än den halft urskuldande, ej alltför kännbara anmärkningen, att Spener skulle utträttat än mera och vållat mindre tvist, »wenn er zur Untersuchung der Wahrheit und zur deutlichern Bestimmung seiner Gedanken mehr Philosophie gebraucht».² Detta är alltför menlöst, och man känner, att ett sådant betraktelsesätt från rationalismens sida icke gärna i längden kunde visa sig hållbart inför de skarpt konträra motsatser, som dock förefunnos mellan pietismen och rationalismen.

Också dröjer det icke länge, förrän motsatsen mellan pietism och rationalism kommer till synes. Liksom förut Spaldings kritik föranledts af en samtida pietistisk rörelse, väckes äfven rationalismens därigenom, att pietismen åter började lefva upp med större styrka. Under upplysningstiden hade pietismen hållit sig i en ganska stark underström. Så var särskildt, om vi frånse Brödraförsamlingen, fallet i Württemberg, där pietismen

¹ HENKE, a. a. s. 529 f.

² Ibidm s. 520.

genom Bengels inflytande fått sin största utbredning och lifsdugligaste form, samt vidare vid Niederrhein, där Sam. Collenbusch utgjorde dess drifvande och samlande kraft. Genom »*Deutsche Christentumsgesellschaft*» af 1780 samlades och organiserades de många enskilda pietister, som funnos både här och där.¹

Såväl rationalismens egen blick på pietismen som dennas nära förening nu som förr med allsköns mystik och teosofi, nu förstärkta af nya namn som Svedenborg, Oetinger och Jung-Stilling, göra, att rationalismens män i regel betrakta det hela som »mysticism». Sedan omkring 1816 den nya mäktiga väckelsen framträdde och börjat taga fastare form, blir från c. 1830 beteckningen pietism åter den vanligaste i stridslitteraturen.² Det ligger nu i sakens natur, att denna stridslitteratur rör sig hufvudsakligen om dätidens egen pietism, men då denna stod i ett historiskt sammanhang med den äldre, indrages äfven denna i striden, och underkastas pietismen i dess helhet en ingående principiell kritik som aldrig förut.

I en grundläggande och klar form framlägges den af Kant påverkade rationalismens kritik af pietismen i D:r G. W. KRAUSE's 1804 utgifna *Historische und Psychologische Bemerkungen über Pietisten und Pietismus*, till formen en samling bref, hållna i tidens känslösamma och stundom öfversvinnliga språk. Uppgårelsen med samtidens pietism åtföljes af en kritik af den äldre pietismen, som tecknas med ortodoxien som sin mörka bakgrund:

»O es ist eine traurige Geschichte, die Geschichte der lutherischen und der kalvinischen Kirche das übrige 16te und beynahe das ganze 17te Jahrhundert hindurch! Es ist fast nichts, als eine Geschichte menschlicher Thorheit, Leidenschaft und Verblendung unter dem Mantel des Eifers für Reinigkeit der Lehre; und ärger noch als das: die Geschichte religiöser Wuth, Verfolgung und Tyranney.»³ Tillståndet bland den stora hopen af kristna var därefter: total okunnighet och likgiltighet.⁴ »Da trat

¹ Se STEHPAN, a. a. s. 80 ff., 208 ff.

² G. FRANK, *Mysticismus und Pietismus im 19. Jahrhundert*. I RAUMER's *Hist. Taschenbuch* 1887, s. 195 ff. Frank har här s. 265 f. förtecknat omkr. ett 60-tal stridsskrifter om mystik och pietism från 1800-talets första hälft.

³ KRAUSE a. a. s. 30.

⁴ Ibdm s. 32 f., s. 88.

Spener auf als Lehrer eben in dieser Kirche, ein Mann von Einsichten und Kenntnissen, an Sanftmuth, Duldsamkeit und Liebe für Menschen, ein wahrhaftiger Nachfolger dessen, den er von ganzer Seele verehrte. Er sahe an das arme verlassene, irregeführte Volk, und ihn jammerte desselben. Er sahe an das Schulgezänk, das Poltern und Toben seiner Amtsbrüder, und — er verachtete es ... Er redete darüber in Schriften zu seinen Amtsgenossen und wurde herabgewürdigt und verketzert.»¹

I samma patetiska ordalag tecknas äfven Fräncke. Så länge blott är fråga om personliga egenskaper, om syften och afsikter, om »die religiöse Stimmung», flödar författarens beröm och hopas fullkomligheterna som i en helgonbiografi.

Så snart åter blir fråga om Speners »Religionstheori», om pietismens religiösa åskådning, formar sig författarens framställning till en ingående kritik af hela den pietistiska uppfattningen, en kritik, som tillika förträffligt återger rationalismens egen åskådning:

Spener är ortodox. »Sein religiöses System ist ohne bedeutende Zusätze der echt lutherische Lehrbegriff.» Skillnaden är blott den, att systemet hos Spener är ej blott en hufvudets och munnens, utan en hjärtats och lifvets sak. Den dåtida äkte pietisten afvek från den äktortodoxe lutheranen blott i mera yttre ting och i framställningens metod och form. Att Spener tog den »Religionstheorie», som förelåg, och ej gaf ett nytt system, kan dock ej räknas honom till klander, ty detta var icke *en* mans verk, och i hvarje fall saknade han de förarbeten och hjälpmedel, som först en senare utveckling gifvit.²

I den Spenerska pietismens »Religionstheori» finner Krause trenne hufvudfel, ur hvilka alla öfriga kunna härledas, nämligen dess uppfattning af människans natur, dess lära om omvändelsen samt dess »Jesuskult». Pietismens första fel är dess öfvertagna lära om den mänskliga naturens fördärf hos släktet och den enskilde, hvilken lära innebär ett misskännande af den mänskliga naturen som sådan.³ Här af följa åter »jene strengen Erklärungen und Forderungen über Busse und Bekehrung oder christliches Besserwerden», utan sinne för människornas olikhet till karaktär, temperament och sedligt tillstånd.⁴ Härtill kommer såsom det

¹ A. a. s. 36 f.

² Ibidm s. 48—52.

³ Ibidm s. 52 f.

⁴ Ibidm s. 56 f.

tredje: »das zu sinnlichlebhaftes Ausmahlen der Idee von Jesu als Erlöser, als einem menschlichen Gotte, einem Gott im Fleisch, der allein Menschen aus jenem tiefen Verderben retten, allein jene innere Angst zum Schweigen bringen könne.»

Här förfar, fortsätter författaren, pietismen fullt konsekvent. Är människans natur så genomfördärfvad, att den inre kraften och förmågan till det goda måste fränkännas henne, så måste, om hon likväl skall bli bättre, uppenbaras en kraft utifrån. Denna kraft är Guds nåd, och dess förvärfvare är Jesus Kristus, som blifvit människa för att återlösa sina eljes förlorade syndiga bröder, ett föreställningssätt, som är förklarligt hos de lågtstående folk, som missionärerna arbeta hos, och förlåtligt äfven hos en Spener, men omöjligt på en högre kulturståndpunkt med ett renare Gudsbegrepp, och för öfrigt farligt såsom ledande till ett neddragande af Jesu person.¹

Synnerligen betecknande för rationalismens uppfattning af nu omhandlade centrala frågor är det, då Krause i annat sammanhang härom yttrar:

»Das Verderben des menschlichen Herzens ist noch da, man erkennt, man fühlt es noch so wie damahls; aber man leitet es nicht mer aus jenen Quellen, nicht mer aus einer angeborenen Verdorbenheit, sondern aus eigenem Verschulden her; man glaubt an keine Zurechnung mehr, wo nicht eigne Schuld und Sünde Statt fand. Die Besserung wird noch für so nothwendig erkannt wie zu Speners Zeit. Allein man will die unbekannten Wirkungen der Gnade, von denen der Verstand nichts weiss, nicht mehr gelten lassen; man will keine Besserung mehr für echt erkennen, wozu der Mensch selbst nicht das Meiste that. Jesu Wohlthat und Verdienst wird noch dankbar geehrt; allein man will, man kann sich nicht mehr überreden, dass die Zueignung seines Verdienstes allein uns schon besser und seliger zu machen im Stande wäre.»²

Liksom Spalding, hvilkens tankar här och där spåras, ser Krause i pietismen en känsloreligion. »Der Pietismus geht aus von Gefühlen, wirkt hin auf Gefühle und findet in einer gewissen, ihr einzig gültigen Stimmung des Gefühls das wahre Wesen, die eigentliche Hauptsache der Religion.» Häri ligger pietismens

¹ KRAUSE, a. a. s. 59—66.

² Ibidm s. 124 f.

stora fara, ty intet leder så lätt vilse som känslan, om icke förståndet samtidigt skärpes.¹

Härmed vore dock icke sagdt, att det icke fanns något godt i Speners religiositet eller lärosätt. Spener kände sin tids brist och träffade det rätta medlet, då han litade till känslan. Vi måste söka andra medel. Hade Spener lefvat nu, skulle äfven han ha tänkt annorlunda och talat som sin efterträdare Spalding. Man föraktar ej sin farfar därför, att man ej går i hans kläder. Tyget kan vara bra, men snittet måste ändras efter tidens smak. »Der Stoff also, die Hauptsache des Pietismus, in so fern sie Religiosität ist, wird von keinem Vernünftigen herabgewürdigt werden. Aber die Form... kann unbeschadet der guten Sache getadelt, geändert, nach Zeit und Umständen und Bedürfnissen umgewandelt werden.»² Också utan pietism kan det här i världen gifvas ren och välgörande kristendom. Jesus Kristus var ingen pietist, men religiös i detta ords allra värdigaste och ädlaste mening.³

Det relativa erkännande, som trots all kritik förmärkes hos Krause, möter åtminstone till en tid äfven hos vulgärrationalismens representanter. Dessas ställning till pietismen synes karakteriseras å ena sidan af en växande animositet och förbittring mot den nya ju längre dess mer inflytelserika moderna pietismen,⁴ å andra sidan åter af en mildare betraktelse af den gamla spenerska pietismen, som onekligen omsider lägges tillrädda en smula efter rationalismens hufvud och följaktligen dess lättare spelas ut mot den moderna pietismen.

Så yttrar sig Königsbergsprofessorn J. S. VATER i en 1812 utgifven mindre skrift *Über Mysticismus und Protestantismus* ganska erkännande om den äldre pietismens båda främsta män: »Als Hersteller des religiösen Sinns, des Eifers für religiöses

¹ KRAUSE, a. a. s. 66 f. Jfr s. 212 f.

² Ibidm s. 94.

³ Ibidm s. 72, 73.

⁴ Se G. FRANK, a. a. i *Hist. Taschenbuch* 1887, s. 264 ff. Prof härpå finner man exempelvis i J. FR. RÖHR's *Kritische Prediger-Bibliothek* 1819 ff. och framför allt i rationalismens hufvudorgan *Allgemeine Kirchen-Zeitung* 1822 ff. I 1830 års årgång s. 71 ff. säges sålunda, att K. G. W. THEILE i en skrift, betitlad *Christus und die Vernunft*, »recht schön» häfdat pietismens förvandtskap »mit dem Demagogismus». Det vore ett faktum, att det »unter unseren neuen Frömmern» gäfves många forna demagoger och att t. o. m. en SAND hörde till dessa.

Gefühl, verehren wir Männer wie Spener und Aug. Herm. Franke, als Hersteller des lebendigen Interesses för die innere Kraft des göttlichen Worts und der das Gemüth ergreifenden Predigt von der Busse und der Unwürdigkeit der Menschen vor Gott, welche das volle Gefühl zu Gott und gerade zu dem Verhältniss führt, in dem wir zu Gott stehen.»

Å andra sidan finner Vater, att »denna ädla mysticism» var otillräcklig för att ge världen religion. Den kunde ge blott innerlighet och värme och urartade, så snart man icke beflitade sig om de religiösa begreppens tydlighet, i svärmeri, i mystiskt oförnuft och visioner.¹

I den typiske vulgärrationalisten J. FR. RÖHRS *Kritische Prediger-Bibliothek*, II, 1820, ges ett nytt exempel på denna jämförelsevis erkännsamma uppfattning af Speners pietism i en artikel *Ueber das Conventikel-Wesen*. I analogi med hvad äfven förut varit fallet i kyrkan, fick äfven den protestantiska kyrkan snart erfara, att enskilda sällskap, som i det hela voro tillgifna dess maximer och dogmer, sökte tillfredsställa sitt behof af uppbyggelse för sig själfva och icke inom kyrkan på dess lagligen fastställda tider och orter.

»Diese Erscheinung», heter det, »trat besonders... auffallender hervor, als der fromme Spener auf Anlass der damals in ihr herrschenden ganz unerbaulichen, sich in blossen dogmatischen und polemischen Klopffechtereien herumtreibenden Predigtweise an den verschiedenen Orten seines Wirkens gewisse, bald um sich greifende, collegia pietatis stiftete, in denen man darauf ausging, die einfachen verständlichen und praktischen Lehren des Christenthums durch populäre Vorträge darüber, durch katechetische Unterredungen mit Erwachsenen und andere geeignete Andachtsübungen dem Herzen der Theilnehmer näher zu bringen und ihnen einen gesegneten Einfluss auf ihr Leben zu verschaffen.»²

Liksom hos Vater och i allmänhet i upplysningsteologiens kritik förmäles härefter om den snara urartningen till sekterism och separatism, »dessen Anhänger unter einem äusserlich frommen Scheine die unverkennbarste Heuchelei und einen widrigen Pharisäersinn versteckten».³

¹ VATER, a. a. s. 12.

² Loc. cit. s. 469 f.

³ Ibidm s. 470. Den nya pietismen återföres till metodistiskt inflytande.

Ännu under 1830-talet finner man på den rationalistiska sidan en och annan, som företräder den nu antydda synpunkten på pietismen, försvarande den gamla, angripande den nya.

När Speners namn och gärning genom 1835 års firande af hans 200-årsminne åter voro å bane, upptogs i den rationalistiska *Allgemeine Kirchen-Zeitung* till besvarande den frågan: *Welcher Partei würde Spener als Theolog und Kirchenlehrer angehören?*¹ Artikeln var riktad mot Hengstenberg och de »nyevangeliske» och af dess svar på den framkastade, nog så ohistoriskt ställda frågan framgår, att författaren tydligtvis är af den meningen, det Spener snarast skulle ha tillhört det rationalistiska partiet. Visserligen skulle han inte ha skrivit Röhrs *Briefe über den Rationalismus* eller godkänt allt i dessa, men han skulle villigt ha erkänt författarens lärdom, skarpsinne och särdeles hans redligt kristliga sinne. »War ihm die subtile Polemik und das Gezänk auf Kanzeln und in Schulen damals höchst zuwider, wie würde er sich freuen, wenn er in Büchern wie in den Stunden der Andacht, in den so vielen Predigt- Gebet- und Liedersammlungen, in Kirchen und Schulen wahrhaft christliches und nicht jüdisches oder heidnisches Christenthum fände, in Vorträgen und Katechesen gesunden Glauben und sittliche Lehren ohne dogmatische, spitzfindige Untersuchungen und Herabwürdigung christlich-guter Werke verkündigen hörte!»

Spener var ju nämligen en upplyst teolog redan på sin tid, då flertalet teologer ännu sutto fast i den skolastiska teologien. Då kyrkoväsendet åter sjunkit tillbaka till samma tillstånd, som det befann sig i, då Luther visiterade kyrkor och skolor och skref sin lilla katekes, upptog Spener ånyo katekisationen och predikade icke ofruktbara läror, utan en tro, som måste vara verksam i kärlek. »Wie würde er aber im Fortgange der Zeit bei neuen Forschungen und Entdeckungen, bei der grösseren Freiheit, mit welcher wir jetzt sprechen dürfen, in Verbindung mit so vielen helldenkenden Männern, freudig und freimüthig gesprochen haben!» Han, som redan talat om de symboliska

från England och ställes därjämte i relation till den politiska befrielsen från det franska oket, som bröts »durch die sichtbarste Mitwirkung Gottes». Då kände sig tusenden starkare än någonsin gripna af religionen och sökte åter i fromma andaktsöfningar tillfredsställelse och näring för de nyvaknade religiösa känslorna. Loc. cit., s. 471.

¹ Allg. Kirchen-Zeitung 1836, sp. 685 ff.

böckernas brister, skulle icke nu deltaga i dyrkan af symbolerna eller söka denuntiera upplysta teologer eller i handböckerna behålla exorcismen, som han redan på sin tid förkastade. Talte han om mystik, afsågs en mystik, som äfven tänkaren antar, då han i det outransakliga erkänner en hemlighetsfull sida och ger känslan sin rätt — förnuftets pröfning förbehållen. Han ifrade eftertryckligt mot svärmeri och mystiskt oförnuft. Han dömde icke mildt om dans och skådespel, men förstod att skilja mellan det tillåtna och syndiga och var främmande för den dystra sinnesart, som fördömer alla jordiska njutningar. Slutligen få de nyevangeliske veta, att de icke hafva Speners snille. »Er predigte nicht immer vom Glauben, sondern auch von Pflichten, er war kein Buchstabenmensch, sondern er drang auf den Geist; er ehrte die Symbole, aber er überschätzte sie nicht: er verketzerte nicht, wohl aber wurde es verketzert.»

Om denna vederbörligen rationalistiskt färgade bild af Spener är ej stort att säga. Med den verklige Spener och med den verkliga konservativa äldre pietismen har den föga att skaffa. Historiskt sinne var nu en gång icke rationalismens starka sida.

Man kan heller icke säga, att den utpräglade senare rationalismens verkliga mening om pietismen kommer till synes i nyss relaterade utsagor. Hade rationalismens äldre representanter gifvit pietismen åtminstone något erkännande, så skulle dess yngre målsmän, hvilka alltifrån ungdomen stått under upplysningsidéernas inflytande och från början fostrats i den rationalistiska teologien, byta det relativa erkännandet i den bittraste kritik och absolut förkasta hvarje slags pietism såsom en i religiöst och andligt hänseende alltigenom fördärflig företeelse.

Det är omkring 1830, som dessa ytterligt skarpa angrepp göras. Närmast äro de riktade mot den dåtida pietismen, med hvilken förbundit sig allsköns då modern mysticism och hvarje-handa öfverspända idéer, här och där resulterande i uppenbar religiös förvildning och religiöst vansinne.¹ Det låg i sakens natur, att man i reaktionen mot dessa sorgliga förhållanden skulle betrakta äfven den äldre pietismen från samma synpunkt som den samtida. Djupast sedt är dock den senare rationalismens absoluta förkastelsedom öfver allt hvad pietism hette grundad

¹ Se KARL VON HASE, *Kirchengeschichte*, 3. II: 2, Leipzig 1867, s. 397 ff.

på den oförsonliga inre motsatsen mellan rationalismen och pietismen i religiöst hänseende.

De rationalistiska teologer af den vanliga genomsnittstypen, hvilkas kritiska angrepp mot pietismen vi här skola närmare granska, äro professorerna Dan. von Cölln i Breslau († 1833) och C. F. A. Fritzsche i Rostock († 1846) samt generalsuperintendenten i Gotha K. S. Bretschneider († 1848).

Dan. v. Cölln framlade sin kritik af pietismen i en 1830 utgifven mindre skrift under titel: *Historische Beiträge zur Erläuterung und Berichtigung der Begriffe Pietismus, Mysticismus und Fanatismus*.

Pietismen betecknar enligt v. Cölln icke hvarje falsk fromhetsriktning, icke hvarje fromleri, utan det ensidiga upprörandet af den religiösa känslan genom de kristliga lärosatserna om synd och nåd. Denna sats utvecklas af von Cölln på ett sätt, som är mycket upplysande för den rationalistiska åskådningen.

För så vidt Kristi verk, säger v. Cölln, framställer sig såsom en återlösning, växer hans förtjänst i samma grad som människans återlösningensbehof stegras. Störst blir detta, om hon icke alls har någon egen kraft till befrielse från synd och elände. »Je unvernögender der Mensch, desto vernögender der Gottessohn; je grösser die Sünde, desto grösser die Gnade!» Så länge någon ännu förmenar sig kunna göra det goda af egna krafter, fattas honom det rätta erkännandet och tillägnandet af Kristi förtjänst, d. v. s. tron, och med denna saligheten.¹

Det är på dessa grundidéer, som pietismen hvilar. Beroendekänslan får en sådan makt, att den förintar hvarje medvetande om frihet och självständighet och låter den sålunda pånyttfödde uppfatta sig såsom uteslutande ett den gudomliga nådens verktyg och denna nåd på ett oemotståndligt sätt underdånig.²

Denna pietistiska fromhet sökte stöd mindre hos Jesus än hos Paulus, hos hvilken såväl hans tidigare lif som arten af hans plötsliga omvändelse samverkade till att skapa »eine dem Pietismus sich annähernde Gefühlsstimmung».³

I fortsättningen af sin utredning af pietismens genesis erinrar v. Cölln därom, att föreställningen om den naturliga människans sedliga oförmåga förblifvit den grekiska kyrkan främmande, men

¹ v. CÖLLN, a. a. s. 30—32.

² Ibidm s. 32, 33.

³ Ibidm s. 34, 38.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

däremot vunnit ingång i Västerlandet. »Die Sünde, das Verderbniss des menschlichen Natur, fesseln die religiöse Betrachtung, erscheinen furchtbarer, entsetzlicher; die Sünde selbst zieht sich nach diesen Lehrern fort von einem Geschlechte zum andern, als haftete sie der Natur an; die Gnade als Erlösung von einer sündhaften Natur wird lebhaft, begeistert gepriesen.» En böjelse för pietism förmärkes redan hos Tertullianus, Cyprianus, Hilarius och Ambrosius. Men först Augustinus vågar totalt beröfva den naturliga människan den sedliga förmågan och låta henne behålla blott den sorgliga förmågan att vilja det onda.¹

Frågar man, huru denne »pietismens fader» kom till sin sjukliga känsloriktning, så hänvisar han själf till gången af sitt lif och sin omvändelse. Förut utsväfvande blef han en helig asket genom ett plötsligt under, utan eget åtgörande, såsom honom tycktes. Detta blef honom beviset för att bättringen och omvändelsen följa, icke genom egna ansträngningar, utan uteslutande genom gudomlig kraft.²

Luther, som växte upp i en orden, som strängare än den vanliga medeltidsuppfattningen höll fast vid den rena augustinismen och från denna leddes öfver till Paulus, kom på denna väg till den sats, som ligger till grund för hela hans frälsningslära, nämligen att människan vinner frälsningen, icke genom egen förtjänst utan uteslutande genom tillägnande af återlösarens förtjänst medelst tron. Frälsningens omöjlighet genom egen förtjänst kunde dock bevisas, blott om åt människans sedliga förfall gafs samma omfång som hos Augustinus. För att få det strängaste nådesbegrepp måste man utgå från det strängaste arfsyns-begrepp.³

Man väntar här, att författaren i nästa ögonblick skall komma med en sträng kritik äfven öfver Luther och lutherdomen. Men så sker icke. I ord och tankar, som sedan möta oss såsom det väsentliga i Albr. Ritschls kritiska jämförelse mellan pietismen å ena samt Luther och reformationstidens män å andra sidan, söker v. Cölln visa, hurusom de senare icke drogo de närliggande fördärfliga pietistiska konsekvenserna af sin nyssnämnda grundsats. Jag anför v. Cöllns ord oförändrade: »Die erneuerte evangelische Lehre», skrifver han, »hatte die Gemüther

¹ v. CÖLLN, a. a. s. 38—41.

² Ibidm s. 42, 43.

³ Ibidm s. 52—55.

mächtig ergriffen . . . Um so mehr hätte sich erwarten lassen, dass sie das Gefühl der sittlichen Ohnmacht, die sittliche Selbstvernichtung, aus welcher nach dieser Lehre der Glaube, das gänzliche Hingeben an ein fremdes Verdienst, um des Heiles gewiss zu werden, hervorgehen muss, bis zum äussersten Grade werde angefacht und somit die Herrschaft des Pietismus begründet haben.

Beobachtet man aber die bei den Reformatoren und den durch ihre Lehre ergriffenen Zeitgenossen herrschende Gefühlsrichtung in ihren Aeusserungen, so muss man auch eingestehen, dass sie eine von der pietistischen sehr verschiedene ist. Die sittlichen Kräfte erlangen bei ihnen, weit entfernt in träger Unthätigkeit zu schlummern, vielmehr die bewundernswürdigste Ausbildung und verrathen sich in dem unerschütterlichsten Beharren bei dem anerkannt Wahren und Guten. Immer sieht man sie freudig, entschlossen, in vollem Bewusstseyn der Kraft Handeln: zaghaftes Hervorheben der sittlichen Schwäche, ein Verlieren des Gefühls in die Tiefen der menschlichen Sündhaftigkeit, ein leidentliches, thatenscheues Leben, ein finsternes Hinbrüten und klägliches Kopfhängen, Aengstlichkeit im Genuss oder gar Verachtung erlaubter Lebensfreuden — wer könnte auch nur den Versuch wagen, diese traurigen Merkzeichen des Pietismus bei einem Geschlechte nachzuweisen, welches sich jederzeit so thatkräftig als gottergeben, eben so lebensfroh als andachtsvoll dem Betrachtenden darstellt? Und dennoch sind es dieselben Dogmen, welche so entgegengesetzte Gefühlsrichtungen hervorgerufen haben.»¹

Denna olika inverkan förklarades däraf, att den evangeliska frälsningsläran såsom något sammansatt kan framkalla mycket växlande religiösa känslor, allt efter som den ena eller den andra delen af densamma fyller totalmedvetandet, upplyftande eller nedböjande. Hos reformatorerna och deras hänförda samtida förenas bådadera och skapa en sund, religiös, med kristendomen förenlig känsla.²

Men redan i nästa generation utbildade sig en ny förståndsmässig skolastik, som hotade att totalt skilja religionen från hjärtats behof. Här börjar pietismens insats i och med Spener. v. Cöllns ord härom förtjäna in extenso anföras:

¹ v. CÖLLN, a. a. s. 55—57.

² A. a. s. 57—59.

»Diese Art der Rechtgläubigkeit«, heter det, »welche sich gleich trostlos und unfruchtbar erwies, war es, welcher Spener eine neue, die Weckung der frommen Gefühle und die Belebung des Willens vor allem bezweckende Behandlung des Vortrags der Glaubenslehre, so wie auch eine durchgreifende Umgestaltung der gesamten Lebenseinrichtungen glaubte entgegensetzen zu müssen. Diese neue Methodik des dogmatischen Vortrags, der Frömmigkeits-Uebungen und Lebensart war es nun, welche, um ihre Richtung als eine verfehlte zu bezeichnen, zuerst mit dem Namen des Pietismus umfasst wurde. Es lag nämlich in der Weise des Spenerischen Vortrages, dass er mehr die niederbeugenden als die erhebenden Gefühle, mehr das Bewusstseyn der durch die Sünde verloren gegangenen als der durch die Gnade wieder gewonnenen Kräfte, mehr ein ängstliches Sorgen um die Wiedergeburt als die freudige Gewissheit von derselben hervorrief, und somit dem Abhängigkeitsgeföhle ein, der ächt christlichen Gesinnung nachtheiliges, Uebergewicht verschaffte. Dieselbe Einseitigkeit der Geföhlsrichtung musste sich dann auch in der Behandlung und Gestaltung der äusseren Lebensformen, oder in jenem Methodismus äussern, welchem diese Schule folgte. In diesem nämlich spricht sich einerseits eine Traurigkeit des Gemüthes aus, welche die volle Freude an erlaubten Lebensgenüssen als eine Ungebührliches scheut; andererseits aber eine ängstliche Sorgfalt, alles zu meiden, was die Macht der sinnlichen Triebe wecken und mit ihrer Herrschaft die Gewissheit der Wiedergeburt zweifelhaft machen könnte.«¹

Så långt om von Cöllns uppfattning af pietismen. Hans skrift citeras med gillande af FRITZSCHE, som uti sina i Rostock 1832 hållna föreläsningar *Ueber Mysticismus und Pietismus*² företräder samma hufvudsynpunkt på den pietistiska fromheten, men ger den en skarpare formulering.

Fritzsches arbete är närmast riktadt mot den samtida pietismen och mysticismen och föranledd af de förvillelser, som särskildt i Schweiz framträdt i samband med väckelsen. Detta samband var dock rätt löst, hvilket icke hindrar, att den samtida pietismen utan vidare göres ansvarig för det skedda och tillskrifves så godt som alla slags försyndelser, demagogisk och upprorisk agitation icke undantagen. Pietismen betraktas för

¹ V. CÖLLN, a. a. s. 61—63.

² Tryckta i Halle 1832.

öfrigt såsom i sina yttringar och följder betänkligare än mysticismen för det sedliga och religiösa lifvet.¹ Författaren söker skilja mysticism och pietism åt och gör härvid en del observationer, som icke äro utan sitt värde.

Utan tvifvel betraktar Fritzsche sin egen tids pietism med strängare blickar än den äldre. Men äfven den gamla klassiska pietismen hos en Spener och Francke bedömes nog så strängt. Den ingrep i en ännu högst bristfällig teologi och i en än ofullkomligare folkbildning, »och de ödeläggelser, hvilka den åstadkom genom sin vidsträckta utbredning, måste hafva varit utomordentliga». Den var sedefördärfvande, stiftade hat och tvedräkt samt födde den eländiga stridsteologien om de mänskliga formler, som helgats genom de symboliska böckernas auktoritet.² Det medges dock, att den halft omedvetet hjälpte till att befria det förra århundradets teologer från symbolikens fjättrar³ och att den gamla pietismen hos Spener, Francke, Breithaupt och Lange icke såsom 1800-talets var nog förmäten att anse sina sträfvanden såsom reformatoriska och jämförliga med en Luthers och Melanchtons.⁴

Pietismens väsen, som Fritzsche tydligen ansett vara det samma både under 1700- och 1800-talen, preciseras sålunda:

»Der Pietismus . . . ist die durch das Vorurtheil, als sey die menschliche Natur an sich zur Ausübung des Guten total unfähig, grundschlecht und durchaus nichtswürdig, bestimmte, krankhafte religiöse Gefühlsrichtung, welche bei dem lebhaften Bewusstseyn der grössten religiösen und moralischen Ohnmacht die Verworfenheit der menschlichen Natur bejammert und das etwanige Löbliche und Gute, was doch noch in der Menschenwelt geschieht, für ein ausserordentliches Gnadengeschenk Gottes ausgiebt, woran der Menschen eigne Kraft und Wille auch nicht den mindesten Antheil habe.»⁵

Författaren utvecklar sedermera detta tema med all önsklig skärpa. Det skulle bli alltför vidlyftigt att följa alla dess variationer. Efter uppgörelsen med mysticismen söker författaren ånyo att precisera sin karaktäristik af pietismen, och han gör

¹ FRITZSCHE, a. a. s. 47.

² Ibidm s. 2—4.

³ Ibidm s. 93.

⁴ Ibidm s. 4.

⁵ Ibidm s. 12.

det i ordalag, som visserligen äro betydelselösa för uppfattningen af pietismen, men som äro dess mer karakteristiska för den rationalistiska teologi, han företräder, och därför förtjänar att utan förändring återgifvas. De »dogmer», som fylla pietistens hela sinne, äro dessa:

»Gott ist *streng gerecht*, der Mensch an sich *durchaus* unfähig das Wahre in der Religion zu erkennen und das Gute zu wollen und zu vollbringen; die religiöse Wahrheit, die er sieht, und das Gute, das er verwirklicht, hat nicht *er*, der Ohnmächtige, sich selbst, sondern der Gnade Gottes durch Christus zuzuschreiben; nur für den von der Gnade Gottes Erweckten gibt es ewige Seligkeit; denn ihn hat Christus, dessen Verdienst er sich durch den Glauben angeeignet, durch seinen blutigen Tod von der Strafgerechtigkeit Gottes losgekauft; der Unerweckte ist in Folge der Uebertretung der Urältern ein Sohn des ewigen Verderbens.»¹

Med dessa satser har man enligt författarens mening uttömt hela den pietistiska teologien, hvars rätta innebörd han ytterligare anser sig klargöra, då han yttrar:

»Zuvörderst muss ich... darauf hinweisen, dass die angegebenen Sätze, welche das Gemüth des Pietisten gänzlich einnehmen und sein Gefühl krankhaft afficiren, unwürdige Begriffe von der Majestät Gottes und der Kraft der menschlichen Natur enthalten, desshalb auch die Sittlichkeit der ihnen nachlebenden bedrohen, ausserdem eben so wenig unter sich selbst zusammenhängen, als sie in der h. Schrift gegründet sind und dem Geiste des Protestantismus entsprechen.»²

Till detta lägges sedermera bl. a. äfven det, att pietismen undergräver t. o. m. den borgerliga lyckan och hotar den politiska ordningen.³ Detta gäller väl dock den samtida pietismen.

Vi öfvergå till BRETSCHNEIDER's kritik af pietismen. Denna innehåller inga nya angreppspunkter. Han vill blott fastslå ett erkänt faktum: »Darüber ist man einverstanden, dass der Grundcharakter des Pietismus das vorherrschende starke Gefühl ist von der sittlichen Verdorbenheit der menschlichen Natur und

¹ FRITZSCHE, a. a. s. 47.

² Ibidm s. 48.

³ Ibidm s. 57.

der Verdammlighed des menschlichen Lebens.»¹ Detta är något, som vi funnit särdeles hos v. Cölln och Fritzsche. Något *väsentligt* nytt kommer icke heller till synes i den något utförligare karakteristik Bretschneider ger af pietismen såsom total företeelse. Men denna karakteristik är gjord så *con amore* och är i sitt slag så klassisk, att den icke kan förbigås. Den lyder:

»Die pietistische Ansicht vom Leben ist düster, traurig, niederschlagend, alle Kräfte lähmend. Bei ihr erscheint die Zeugung eines Menschen und seine Geburt als ein Unglück, das Leben selbst als eine Sünde; denn alle werden von Natur zur Sünde und zur Verdammnis geboren. Die ganze Menschheit wird erblickt als eine Schaar bis auf den Grund verdorbener, allem Guten ganz abgestorbener, dem Zorne des Schöpfers und der ewigen Verdammnis verfallener, keiner Lebensfreude würdiger Geschöpfe, die nie rein werden, nie zu sündigen aufhören, nie durch sich selbst, sondern nur durch fremdes, ihnen aus Gnade zugerechnetes, Verdienst Gotte gefallen können . . . Sie können Gott und sein Gesetz nicht erkennen, ihr Sündenelend weder begreifen noch bereuen, noch sich bessern, noch an Christum glauben. Alles muss die Gnade Gottes in ihnen wirken, und auch, wenn sie wiedergeboren sind, können sie nicht aus eigener Kraft sich erhalten, sondern nur durch göttlich geschenkte Kräfte. Sie haben daher immer zu beten und zu flehen um Stärke und Kraft, um so mehr, da die ihnen stets bleibende Erbsünde sie immerfort und täglich zum Bösen reizet und lockt. Da nun der Glaube an das Sühnblut sie rettet, so haben sie unverwandt ihre Augen auf das Opfer Christi zu richten und jedes Wanken in diesem Glauben an das Sühnblut setzt sie der Gefahr aus in den Abgrund der Verdammnis, über dem sie der Glaube hält, zurückzusinken. Sie müssen daher die Welt mit ihren lockenden Freuden fliehen, durch stete Traurigkeit ihr Sündenelend beklagen und bis an das Ende des Lebens in Busse und Reue verharren.»²

Det låg dock *något* nytt i Bretschneiders nu anförda ord, ty i dessa utsträckes anklagelsen för pietism att gälla dogmer eller en kyrklig uppfattning af centrala dogmer, som ingen dittills, så vidt jag kunnat se, tagit sig före att beteckna såsom uttryck för pietism. Men enligt Bretschneiders mening grundar

¹ B:s nedan anförda arbete, (*Die Grundlage etc.*) *Vorrede* pag. III.

² *Ibden* pag. VI.

sig denna *trons* pietism, som han till skillnad från munkväsendets botgörarpietism nämner evangelisk, på dogmerna om Adams fall, arfsynen och Kristi dessa försonande offerdöd samt rättfärdiggörelsen genom tron allena. För att angripa pietismen från själfva grunden är det, han därför företar en undersökning om Skriftens och den gammalkristna kyrkans rätta åskådning i dessa ting och ger sitt lärda antipietistiska verk den betecknande titeln: »*Die Grundlage des evangelischen Pietismus oder die Lehren von Adams Fall, der Erbsünde und dem Opfer Christi.*»¹

Detta försök att komma pietismen till lifs kan betecknas såsom rent af förtvifladt. Det framhölls ock snart i *Ev. Kirchenzeitung*,² att det vore ovetenskapligt och oriktigt att såsom Bretschneider identifiera pietismen med fasthållandet af nämnda dogmatiska läropunkter. Aldrig hade man i teologien med pietismen förstått dessa urgamla kyrkliga läropunkter. Bretschneider hade angripit icke så mycket pietismens som den evangeliska kyrkans grundvalar.

Det tjänar till intet att i detalj söka skipa rättvisa mellan pietismen och den kritik, som vederfors densamma af den senare utpräglade rationalismen. Starkast är dess position gent emot samtidens pietism, där den för besinningens och det sedliga krafvet talan liksom ock den fria teologiska forskningen. Då rationalismens anhängare såsom ett hufvudfel hos 1800-talets pietism klandra dess nära förening med ortodoxien och tydligen anse den äldre pietismens hållning mot sin tids ortodoxi såsom något för pietismen i alla tider normalt och anse förbindelsen med ortodoxien såsom ett affall från den i dogmatiskt hänseende förment friare äldre pietismen, så förbise de, att hela det religiösa och teologiska läget just genom deras eget framträdande och radikala utveckling så förskjutits, att den nya pietismens närmande till ortodoxien var mycket naturligt och i full öfverensstämmelse med dess nedärfda dogmatiska ståndpunkt. Oförmärkt kommer därför kritiken slutligen att, såsom särskildt hos Bretschneider, gälla hela den kyrkligt traditionella åskådningen i soteriologiskt hänseende och drabba äfven Luther och reformationens män, ehuru detta nödtorftigt fördöljes genom angreppets riktande mot pietismen.

Hvad angår den äldre pietismen, har den rationalistiska teo-

¹ Arbetet är tryckt i Leipzig 1833 och omfattar 426 ss.

² 1837, n:o 19, sp. 145 f.

logien just ingenting åtgjort för dess utforskning eller för ett säkrare historiskt förstående af densamma. Därtill saknade den både förmåga och intresse.

Om rationalismen det oaktadt mäktigt bidragit till ett klarare förstående af pietismens ställning och uppgift i den nya tidens religiösa totalutveckling, synes mig detta bero mindre därpå, att den själf positivt arbetat på denna historiska uppgifts lösning, än därpå, att den genom sin blotta tillvaro och sin egen såväl från ortodoxi som pietism radikalt afvikande religiositet och teologi gifvit forskningen ett nytt jämförelsematerial, en ny aflägsnare utsiktspunkt och därför ett helt nytt perspektiv på såväl pietismen som ortodoxien. Inför rationalismens avancerade åskådning förminskas den gamla, ursprungligen som oförsonlig ansedda motsatsen mellan ortodoxi och pietism och reduceras till måttliga proportioner. Likaså närmas de olika pietistiska fraktionerna till hvarandra såsom i grunden besläktade. Rationalismen förkastar såväl den konservativa som den radikala pietismen.

Såsom redan antydts, berodde detta till någon del på de timade förvillelserna inom den nya pietismen. Men äfven denna kunde i längden icke identifieras uteslutande med dylika utväxter på dess stam. Det absoluta fördömandet af allt hvad pietism hette bottnade i en grundväsentlig olikhet i uppfattningen af religion och kristen tro öfver hufvud taget. Här stodo emot hvarandra två åskådningar, som ömsesidigt uteslöto hvarandra.

Å ena sidan se vi i pietismen det djupa synd- och skuldmedvetandets och den gudomliga återlösningens religion, tvifvelsutan ensidig och med på många lifsområden förlorad blick för det mänskliga och naturliga och för det kritiska tänkandets rätt och uppgift äfven på trons område, men dock trots allt detta i afgjord släkt med urkristen religiositet och åskådning och likaså med den västerländska kristenhetens största heroer som en Augustinus och Luther, något som icke undgick motpartens män.

Å andra sidan ha vi i rationalismen den nya religiositetstyp, som växt fram på upplysningsidéernas grund och alltigenom bestämts af dess nya stämning och själfkänsla i etiskt och religiöst hänseende. Resultatet blir en starkt optimistisk själffrälsningens lagreligion.

Det är klart, att äfven denna, sådan totalutvecklingen gestaltat sig, hade sin stora mission såsom en representant för det

kristna tänkandets självkritik och den nödvändiga nyorienteringen i den nya världskulturen. Men klart är ock, att rationalismens religiositet så starkt skiljer sig både från kristendomens stora klassiska utvecklingslinje och från pietismen, att man icke kan vänta någon förståelse för denna hos rationalismen, liksom pietismen icke heller kunde eller skulle kunna förstå rationalismens *raison d'être*. Ingenderas omdöme om den andra kan därför få synnerlig betydelse. Pietism och rationalism representera de båda stora religiösa hufvudlinjerna i den moderna tidens kyrkliga utveckling. Det är två linjer, som aldrig kunna mötas, men båda äro nu som fordom lika nödvändiga för en sund religiositets växt och fullkomning.

6. Schleiermacher.

Intill 1830-talet och därutöfver bevarade väl rationalismen sin makt öfver flertalet teologer och präster liksom öfver den äldre befolkningens flertal, men öfver ungdomen och framtiden bestämde den icke längre. Vid 1830-talets början stodo icke längre rationalism och supranaturalism såsom de båda kämpande hufvudmakterna inom teologi och kyrka. Andra makter hade länge varit verksamma på valplatsen.

Hela den första hälften af 1800-talet kan i själfva verket betecknas som en restaurationens tidsålder, hvarunder en mångfald nya andliga makter, stödda af stora, i det nationella lifvet djupt ingripande yttre händelser, liksom förena sig att med gemensamma krafter andligen öfvervinna upplysningstidens utlevade och flacka åskådning. I denna riktning verkade på olika sätt och med olika medel såväl Kants kritiska filosofi som romantiken, såväl den tyska idealismen som den nya pietistiska väckelsen. Så gäfvos i lif och tänkande förutsättningar för de teologiska nybildningar, som se dagen i Schleiermachers teologi, den spekulativa och väckelseteologien, hvilka blifva rationalismens och supranaturalismens medtäflare och närmaste efterträdare.¹

SCHLEIERMACHER har i sina skrifter blott mycket sparsamt uttalat sig om pietismen. Så oklar är dock icke hans ställning

¹ STEPHAN, *Handbuch*, s. 208 ff., 215 f. R. SEEBERG, *Die Kirche Deutschlands* s. 9. REUTERDAHL, *Pietismen undersökt af nyare författare*. Theol. Quartalsskrift 1840, s. 275 f.

till denna, att man kan beteckna den som fientlig.¹ Äfven om man icke ägde ett enda uttalande af Schleiermacher om pietismen, borde ett dylikt uttalande vara tämligen öfverflödigt.

I ungdomsåren hade Schleiermacher genom herrnhutismen lärt känna det väsentliga äfven af den pietistiska fromheten, och detta intryck följde honom genom hela lifvet och framträder äfven i hans teologi.² Schleiermachers teologi är i själfva verket till sin grundåskådning och metod otänkbar utan det religiösa utvecklingsarbete, som gått förut i pietismen, och trots all olikhet i öfrigt ges det därför starka beröringspunkter mellan pietismen och Schleiermachers åskådning.

Man bör härvid erinra sig, att det i pietismen försiggått en det religiösa lifvets frigörelse från dess tidigare objektivitet. Lifvet själf får, särdeles i den radikala pietismen, ett högre värde framför allt med hänsyn till den religiösa kunskapen. Detta framträder synnerligen starkt i förkastandet af theologia irrogenitorum och häfdandet af den nya födelsen såsom en nödvändig betingelse för en verkligt religiös upplysning och teologisk insikt, hvilka sålunda kunna finnas blott som en frukt af det religiösa lifvet själf. Härigenom måste, för så vidt jag kan se, pietismen anses ha direkt förberedt Schleiermachers ståndpunkt, då han går ett steg längre och just ur det religiösa lifvet eller, som det hos honom heter, det fromma själfmedvetandet, härleder hela trossystemet med alla dess utsagor om Gud och världen.³ Då Schleiermacher vidare bestämmer religionens väsen som en känsla af absolut beroende af Gud⁴ och sålunda i motsats till både ortodoxi och rationalism gör religionen närmast till en känslans sak, så är detta en ny beröringspunkt med pietismen, äfven om denna icke kan betraktas såsom uteslutande känsloreligion. En annan, synnerligen viktig, beröringspunkt föreligger, då Schleiermacher såväl i *Reden über die*

¹ Mot F. KATTENBUSCH, *Von Schleiermacher zu Ritschl.* s. 6.

² G. FRANK, *Gesch. der prot. Theologie*, IV, s. 197. Jfr R. OTTO, Rückblick, pag. XVII i hans Ed. af SCHLEIERMACHERS *Reden über die Religion*.

³ Se SCHLEIERMACHER, *Der christliche Glaube*. Andra uppl. af 1830. I, § 15, 16, 31, 32 ff. Jfr Schleiermachers sändebref till v. Cölln och D. Schulz 1831, Werke I: 5, s. 676, där det heter: »Ich bin mir bewusst, den Glaubensinhalt des Christenthums *immer nur auf die Grundthatsache desselben und auf die innere Erfahrung von dieser Thatsache zurückgeführt zu haben*».

⁴ *Der christl. Glaube*, I, § 3 och 4.

*Religion*¹ af 1799 som i sin andra upplaga af *Der christliche Glaube*² 1830 tydligt bekänner sig till den typ af omvändelse, som vi känna som en stark, djupgående religiös kris, hvilken i ett nu förändrar hela lifsbetraktelsen och skapar en principiellt ny människa. I *Reden* talar han t. o. m. om ett angifvande af det andliga lifvets *födelsedag*.³ Men denna uppfattning af omvändelsen är just den, som vi genomgående finna i pietismen. Slutligen föreligger en visserligen allmännare men icke förtytterst betydelsefull beröringspunkt, då vi hos Schleiermacher återigen öfverallt möta *återlösningensreligionen*.⁴

Att denna djupgående inre frändskap med pietismen, som fromhet betraktad, skulle ha varit Schleiermacher själf oklar eller fördold är icke antagligt.⁵ Också finnes af honom själf ett uttalande, som tyder på, att han känt denna frändskap med den äldre pietismen. I hvarje fall karakteriseras denna i ordalag och i ett sammanhang, som uppenbart förråda hans sympati för och uppskattning af densamma. Efter en erinran å ena sidan om den wittenbergiska ortodoxiens bokstafstro, där sammanhanget mellan läran och den religiösa principen var underordnad eller knappt märkbart samt å andra sidan om Calixtus' »inre religiösa princip», som likväl icke slog igenom, utan blef betydelselös för den stora massan i kyrkan, yttrar Schleiermacher: »Das religiöse Element selbst suchte sich nun eine andere Form sich zu äussern; und so bildete sich der alten Orthodoxie gegenüber eine gewisse *mystisch praktische* Richtung, *das Bewusstsein, dass das religiöse Princip das ganze Leben regieren muss, und dass der Ausspruch desselben im Wort nur die Mittheilung desselben im Leben ist.* Je mehr die eigentlichen Organe der Kirche bei dem äusseren stehen blieben, um desto natürlicher war es, dass jenes Princip, dass man das innere Wort

¹ Sid. 265 och 268 i originaluppl., s. 163, 165 i OTTOS Ed. ² II, § 106 och 107.

³ Loc. cit. s. 268; OTTOS Ed. s. 165. Jfr OTTOS *Rückblick* pag. XVII.

⁴ OTTO. a. a. pag. XXXV, finner Schleiermachers återlösningssidé präglad mera af pietistisk-zinzendorfisk åskådning än af reformatorernas.

⁵ Det kan tilläggas, att det icke undgick den samtida rationalismen, det Schleiermacher stod i en sådan inre frändskap till pietismen. I en anmälan af första upplagan af SCHLEIERMACHERS *Christliche Glaube* i RÖHRS *Krit. Prediger-Bibliothek* för 1823 uttalas ett djupt beklagande däraf, att en med så glänsande skarpsinne utrustad författare icke kunnat motstå »der leider jetzt so sehr um sich greifende Richtung zum Mysticismus und zum positiven Formel Glauben». Loc. cit. s. 374. Så betecknades då ofta pietismen.

von dem äusseren scheiden müsse, wie bei Schwenkfeld, sich immer wieder aufs neue zeigte. Diese Richtung können wir wieder in zwei entgegengesetzten Äusserungen verfolgen: die eine diejenige, welche sich am liebsten unmittelbar an die Schrift hält und in den Aussprüchen derselben das innere religiöse Bewusstsein darzustellen sucht. Dies Element zeigte sich schon vor der Reformation in *Tauler*, nachher in *Arndt* und in der sogenannten *pietistischen Partei*. Hier ist nun in dem Zurückgehn auf die Bibel doch der Halt an die Kirchengemeinschaft im allgemeinen sichtbar . . . Das andere ist das unsichere, rein von der innern Wahrnehmung ausgehende, aber deswegen leicht das eigentliche religiöse Gebiet mit einem andern verwechselnde *mystische* Element, wie es in Weigel, Böhme und andern sich manifestirte».¹

Denna Schleiermachers karaktäristik af den äldre pietismen utesluter hvarje tvifvelsmål om hans uppfattning af densamma såsom helhet betraktad. Till yttermera visso kan man erinra sig hans märkliga och synnerligen tänkvärda slutord i de nyssnämnda föreläsningarna: Es ist »*sehr gut, dass neben den grossen auch solche kleine Religionsgesellschaften bestehen, wie die sogenannten Pietisten und Herrnhuter, die sich in der Lehre auch gar nicht von den protestantischen Kirche trennen, aber in der kirchlichen Disciplin und im eigenthümlichen Lehrtypus, der an keinen Buchstaben gefesselt ist, sich unterscheiden. Dies muss man auch als eine sehr vortheilhafte und gesunde Bewegung ansehen, indem jede grosse Kirche immer in Gefahr ist, in die Herrschaft des Buchstabens auszuarten und in Äusserlichkeiten zu versinken*».²

Utmärkande för Schleiermachers bedömande af pietismen är, att han obetingadt erkänner såväl dess protestantiska karak-

¹ FRIEDRICH SCHLEIERMACHERS *Sämmtliche Werke*. Erste Abth. Zur Theologie. Bd. 11, s. 617.

² Ibidm, Bd 11, s. 622. Härmed kan jämföras hvad Schleiermacher yttrat *Von der Beschaffenheit der Religionslehrer* 1804 (Werke I: 5, s. 41 ff.) och vidare hans *Sendschreiben an die Herren D. D. von Cölln und D. Schulz* 1831 i unions- och symbolfrågan (Werke I: 5, s. 667 ff.) Målet för utvecklingen finner Schleiermacher här vara en sådan evangelisk frihet, där t. ex. kristna, som icke ville aflägga ed, icke skulle behöfva utträda ur kyrkan och bilda egen församling. Sammalunda om några icke ville låta döpa barnen, förrän de blifvit undervisade och kunde aflägga sin bekännelse, eller om en församling skulle vilja fira nattvarden på aftonen. Jfr s. 701.

tär som dess berättigande och uppgift inom de stora kyrkosamfundet. Klart och tydligt har Schleiermacher skilt emellan pietismen och mystiken såsom tvenne olika riktningar, ehuru han låtit Tauler och Arndt höra samman med pietismen i st. f. med mystiken. Om pietismens eget väsen gifves ock en betydelsefull hänvisning.

Det är, kvantitativt sedt, icke mycket, som sålunda kunnat ur Schleiermachers skrifter anföras beträffande hans ställning till pietismen. Men hvad han sagt och hvad af hans verk kan slutas, är tillräckligt för att fastställa hans bedömande af pietismen, och de ord, han sagt, ha sitt särskilda värde såsom uttalade af det religiösa snillet och protestantismens störste teolog under 1800-talet.

7. Den spekulativa teologien.

Förefinnas starka inre beröringspunkter mellan Schleiermachers teologi och pietismen, inträder åter ett decideradt motsatsförhållande mellan pietismen och den spekulativa teologi, som af C. DAUB och PH. MARHEINEKE utvecklades först på den schellingska och sedan på den hegelska filosofiens grund och som från 1820-talets slut upptog täflan med den från dess början blomstrande schleiermacherska teologien under skarp kritik såväl af denna som supranaturalismen och rationalismen.¹

Med sitt förnyande af intellektualismen — ehuru på annat sätt än i rationalismen — och med sin restaurering af det kyrkliga dogmat i spekulativ form och sin därmed följande stränga kyrklighet kom den spekulativa teologien med inre nödvändighet i utprägladt motsatsförhållande till sin tids pietism.

PH. MARHEINEKE har i en historisk öfverblick af olika etiska åskådningar i sitt — posthumt tryckta — verk: *System der theologischen Moral*² gifvit en synnerligen bister kritik af pietismen från etisk synpunkt³: ovilja mot all slags vetenskap, ett blott yttre vidhållande af läran, i moraliska ting »ein Kleinigkeitskrämer» och i sin idiosynkrasi och skrupulositet intolerant mot sig själf och andra, intet erkännande af tillvaron af adiafora såsom kortspel och teater, men i viktigare ting ett rymligt sam-

¹ STEPHAN, *Handbuch*, s. 216 ff. LANDERER, Art. *Daub* i PRE³ IV, s. 496 f. G. FRANK, Art. *Marheineke* i PRE³ XII, s. 304 f. J. A. DORNER, *Gesch. der prot. Theologie*, s. 815. Jfr MARHEINEKE, *Dogmatik*, pag. XIV och § 34.

² Berlin 1847. ³ A. a. s. 39 f.

vete. »Ueberhaupt liebt der Pietismus den frommen Schein bis zur Heuchelei nach dem Vorbilde der alten Pharisäer und ist in Bezug auf Andre ungerecht, indem er sie nur vom Standpunkt seines individuella Gefühls, welches als solches ein particulares ist, beurtheilt.»¹

Samma aparta uppfattning är det, som åstadkommer konventiklarna. »Was diese begründet, ist das Sympathetische der Gefühle, das gleiche Pathos theilt sich da mit. Allein solche Mittheilung, wie die von Gefühlen, ist eine blott zufällige, keine nothwendige wie die eines Gedankens²». Då pietismen föredrager konventiklarna i st. f. gudstjänsten, syftar den medvetet till kyrkans upplösning.

Såsom vi af det anförda finna, är det i hufvudsak samma betraktelsesätt, som vi tidigare mött inom den senare rationalismen.

I sammanhang med den spekulativa teologien bör nämnas D. FR. STRAUSS, som ursprungligen tillhörde denna, men genom sitt *Leben Jesu* 1835 bröt sig lös och tillfogade den spekulativa skolan ett svårt slag. I den 1840 utgifna första delen af *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung* har Strauss helt summariskt betecknat den spenerska pietismen som »ein Versuch, die in den steifen Formen der Orthodoxie erstorbene Religion aufs neue zu beleben». Grundad blott på känsla och gemyt, utan fast vetenskaplig grund och med hänsyn till det praktiska lifvet behärskad af en ängslighet och trångbröstenhet, som var främmande för reformationen, var den minst af allt ägnad att medföra den reformationens fullkomning, som den utfäste.³ Sin egen tids pietism betraktar Strauss som »das piquirte Festhalten am kirchlichen Princip innerhalb des Protestantismus». Uppenbarligen är den samtida pietismen för Strauss en företeelse, som öfverhufvud ej är värd någon uppmärksamhet.

En allvarlig och ingående kritik af pietismen från den spekulativa teologiens synpunkt gafs af Strauss' förtrogne vän, dåvarande diakonen i Calw, D:r CHRISTIAN MÄRKLIN, i det 1839 utgifna arbetet: *Darstellung und Kritik des modernen Pietismus*.⁵

¹ MARHEINEKE, a. a. s. 41.

² A. a. s. 42.

³ STRAUSS, a. a. I, s. 57.

⁴ A. a. II, 1841, s. 619.

⁵ Året förut utgaf en annan af Strauss' vänner, diakonen D:r G. BINDER, en mindre antipietistisk stridsskrift med anledning af en i *Christenboten* 1836

Kritiken gäller närmast den samtida pietismen, för hvilken Märklin präglat det sedan gängbara uttrycket *den moderna*, i motsats till 1700-talets pietism, men är af vikt för att förstå hans framställning af den äldre pietismens historiska betydelse.

Långt ifrån att, som i det kälkborgerliga betraktelsesättet är regel, anse pietismen som idel skenhelighet och hyckleri, finner Märklin i pietismen ett berättigadt moment i den religiösa utvecklingen, men kan för ingen del betrakta den som en adekvat form för kristendomen. Man kan vara en god kristen och protestant utan att vara pietist.¹

Märklins genomgående, ofta upprepade, hufvudanmärkning är den, att pietismen icke mäktar genomföra sin berömvärda sträfvan till religionens förinnerligande. Den kristna religionen är, säger han, liksom hvarje positiv religion, för den enskilde i första hand något gifvet eller objektivt. Men detta objektiva skall af subjektet på ett inre sätt tillägnas och får icke, såsom i både rationalism och supranaturalism bli »ein blosser Complex theoretischer Lehrsätze». I sitt yttersta väsen är nämligen religionen »nichts anders, als eine That des Geistes, der sein eigenes Wesen und die eigenthümliche Bestimmtheit seiner selbst durch das Absolute in diese objektive Gestalt der Lehre und des Kultus herausgebildet hat».²

Detta förhållande kräfver nu hos den enskilde s. a. s. en process i motsatt riktning. Eller som författaren med erinran om Schleiermachers åskådning yttrar: »Die Frömmigkeit ist gleichsam die Wiederbelebung des objektiven Stoffes zu lebendigen Elementen des Frommen Selbstbewusstseins».³ Tron är alltså den ständiga reproduktionen af det gifna därhän, att detta blir ett element i det egna inre lifvet. Detta förinnerligande af det objektiva har alltid utgjort den sanna kristendomens väsen, och häri ligger det ena af pietismens väsentligaste element. Det andra ligger i dess prisvärda häfdande af religionens själfstän-

intagen, förmodligen af S. K. VON KAPPF författad, *Glaube und Unglaube* betitlad, kritik öfver STRAUSS' *Leben Jesu*. Binders skrift bär titeln *Der Pietismus und die moderne Bildung*. Betydelselös för kritiken af dåtidens pietism, har den än mindre att betyda för uppfattningen af den äldre pietismen, som i förbigående betecknas som »det ensidiga fasthållandet af protestantismens första historiska form» (s. 44).

¹ MÄRKLIN a. a. pag. V—VII.

² Ibdm s. 13.

³ Ibdm s. 18.

dighet i förhållande till vetandet och moralen, af dess egendomliga värde och betydelse, så att den ej längre är blott *medel* för något annat såsom t. ex. rättskaffenhet och dygd. I båda dessa hänseenden finner Märklin pietismen öfverensstämma såväl med Schleiermacher som med den spekulativa teologien.¹ Så långt ger ock författaren pietismen sitt fulla erkännande: »In diesem Streben und Drang nach subjektiver Innigkeit und lebendiger, innerlicher Aneignung des Glaubens hat der Pietismus seine volle Berechtigung und Wahrheit. *Allein das, was ihm nun eben erst zum Pietismus macht, ist dieses, dass er in diesem Streben nach Assimilation des Gegebenen doch über das Gegebene als Gegebenes . . . nicht hinauskommt*, dass er nicht zur wahrhaften, geistigen Belebung des ihm dargebotenen Stoffes gelangen kann.»²

Denna Märklins kritik verkar vid första påseendet ganska bestickande, men visar sig vid närmare beseende icke träffa sitt mål. Det var icke i det gifnas eller objektivas förinnerligande pietismen brustit, ty häri hade pietismen gått så långt, det öfverhufvud taget var möjligt. Märklin har förbisett, att icke allt i det traderade dogmat är af den natur, att det lät eller låter förinnerliga sig och göras till ett element i det egna religiösa själfmedvetandet. Så var t. ex. treenighetsläran något objektivt gifvet, men det är svårt, att inse, huru det objektiva i detta hänseende skall kunna assimileras med och bli ett lefvande element i det egna själfmedvetandet. Den spekulativa teologien menade sig väl äfven i denna, såsom Marheineke säger, mest spekulativa af kristendomens läror, ha uppnått ett sådant förinnerligande, och Marheineke förebrår också pietismen, att den gör ett så ringa bruk just af treenighetsläran, att den nära nog förnekar densamma. Men den spekulativa teologiens förinnerligande af treenighetsläran och öfverhufvud taget af kyrkans dogma var i själfva verket en illusion, som obarmhärtigt refsönder af en af dess egna, nämligen D. Fr. Strauss. Den spekulativa teologiens förinnerligande var tillika en omtolkning eller en ombildning. Och hvad Märklins kritik af pietismens bristande förmåga af dogmats förinnerligande beträffar, så blir den i grunden en förebråelse för dess bristande vilja eller förmåga att vara med om och deltaga i nämnda spekulativa ombildning.

¹ MÄRKLIN, a. a. s. 19—22.

² Ibidm s. 26.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

Här stod pietismen på en principiellt annan ståndpunkt, hvilken den icke utan att uppgifva sig själf kunde frångå. Det var icke heller dess historiska uppgift att inlåta sig på ett dylikt företag.

Märklins kritik af pietismen från dogmatisk synpunkt¹ kan saklöst förbigås, då den — själf erkännande, att pietismen i allt väsentligt vidhåller kyrkans traderade lära — träffar kyrkan lika mycket som pietismen, och det för öfrigt, såsom J. A. Dorner² riktigt erinrade beträffande Märklins kritik, är ett metodiskt fel att öfver hufvud angripa pietismen från dogmatisk synpunkt.

Ojämförligt mera träffande och värdefullare är Märklins kritik af pietismen från etisk synpunkt.³ Äfven här anklagar han den för att icke mähta förinnerliga det objektivt gifna. Märklin medger, att Guds rike såsom det högsta goda — det enda begrepp, hvilket enligt hans mening kan läggas till grund för den kristliga etikens system — spelar en stor roll i pietismen, och att det i pietismen kräfvess, att det sedliga handlandet skall främja Guds rike. Han medger ock, att pietismen, då den leder det sedliga handlandet tillbaka till den nya födelsen eller tron, äger en enhetlig inre princip för detta. Men felet är, att denna princip icke förinnerligas. »Ueberall nämlich wo es auf das *Prinzip* des Handelns ankommt, sehen wir den Pietismus das Sittliche doch stets wieder nur als den dem Menschen von aussen her in der Form des Gebots vorgehaltenen göttlichen Willen auffassen, zu dem er sich nur in dem Verhältniss der schuldigen Unterwerfung unter seine objektive Auktorität weiss».⁴ Vidare uppfattar pietismen Guds rike såsom betydande blott det *religiösa* samlifvet, medan Märklin förmenar, att det i sin egentliga betydelse måste uppfattas såsom människornas fullkomliga *etiska* gemenskap.⁵

Tvifvelsutan har Märklin härmed riktigt karakteriserat sin tids pietism från den angifna synpunkten och tillika anlagt en alltfört viktig kritisk synpunkt på pietismen. Men det bör tilläggas, att pietismen visserligen icke stod ensam om sin ståndpunkt. Sålunda protesterar en af förmedlingsteologiens män, J. A. DORNER, uttryckligen emot Märklins häfdande af det auto-

¹ MÄRKLIN, a. a. s. 45—174.

² *Theol. Studien und Kritiken*, 1840: I, s. 154, 172.

³ A. a. s. 173—269.

⁴ *Ibden* s. 188.

⁵ *Ibden* s. 191—194.

noma handlandet och hänvisar till kyrkans lära om *usus tertius legis*.¹ Och då de olika teologiska skolorna i motsats till pietismen visat sig äga mer eller mindre klar blick för de etiska uppgifterna i stort inom kulturlifvet, så kan väl ifrågasättas, om detta alltid berott på just ett mera etiskt gudsrikesbegrepp.

Ville man anlägga Märklins etiska synpunkter på den äldre pietismen, skulle man kunna göra det ungefär med samma rätt och med samma restriktioner som beträffande den moderna pietismen. Men det borde tilläggas, att den äldre pietismen gjort en betydande etisk insats genom att på det etiska liksom på det dogmatiska området sträfvat till ett förinnerligande af det objektivt gifna, i det den icke nöjt sig med ett till det yttre korrekt handlande enligt föreskrifven gudomlig och mänsklig lag, utan kräft ett mot lagens anda svarande sinnelag. Synnerligen starkt framträder detta i dess kraf på konsekvens mellan lära och lif, där den häfdat den personliga sannfärdigheten och kräft hela lifvets och kallelsens gestaltande efter sin religiösa princip.

Störst intresse för vårt ändamål har Märklins skarpsinniga och banbrytande framställning af pietismens *historiska* ställning och betydelse, däri han behandlar äfven den äldre pietismen.²

Hvad han då först framhåller, det är att pietismen, såsom helhet betraktad, är främmande för den katolska kyrkan och en specifikt *protestantisk* företeelse. I hvilket förhållande står den då till protestantismens egentliga lifsprincip, dess s. k. material-princip eller läran om rättfärdiggörelsen genom tron? Vid svaret på denna fråga bör man enligt Märklins mening hafva klart, att tron i protestantisk uppfattning betyder förinnerligandet af den i Kristo gifna gudomliga lifsprincipen, dess assimilerande med subjektets medvetande och vilja såsom dess nya lifsprincip. I katolicismen åter är tron blott underkastelse och passivitet i förhållande till det objektiva. »Der Katholicismus ist mit einem Wort das Christenthum in der Gestalt der abstrakten Objektivität, der Äusserlichkeit und Gesetzlichkeit.» I protestantismen åter erkännes och förverkligas som först subjektiviteten.³

Emellertid måste man skilja mellan denna protestantismens princip i och för sig och dess historiska realisering och utveckling. I och för sig var väl i och med reformationen den ka-

¹ *Theol. Studien und Kritiken*, 1840: I, s. 201 f.

² MÄRKLIN, a. a. s. 270 ff.

³ *Ib.* s. 270—272.

tolska åskådningen principiellt negerad, men i det verkliga medvetandet och lifvet var den ännu icke öfvervunnen. Först i den spenerska pietismen är det, som protestantismens princip åter gör sig bestämdt gällande. »Es ist unverkennbar, dass es das Princip des Protestantismus war, welches diese Erscheinung hervorrief, und wir können gewiss nichts ehrenderes von diesem älteren Pietismus aussagen, als wenn wir ihn eben als *ein entschiedenes Erzeugniss des protestantischen Principes auffassen*».¹

Däremot representerar ortodoxien, om ock i modifierad form, den katolska abstrakta objektivitetens princip. På tänkandets område hade man inom denna vant sig vid en passiv underkastelse under en objektiv auktoritet, nämligen de symboliska böckerna, hvilka betraktades som ett osvikligt gudomligt verk och trädte i den påfliga infallibilitetens ställe. På handlandets område hade det inre väsentliga sammanhanget mellan det kristliga lifvet i dess helhet och nya födelsen trädte tillbaka. Protestantismens fundamentallära ställdes väl alltjämt i spetsen men uppfattades ytligt: Nya födelsen får sin början i förståndet, alla döpta betraktas oberoende af dopförbundets hållande, från Guds synpunkt sedt, som pånyttfödda, och de, såsom man skulle säga, icke pånyttfödda anses genom den helige Andes nådeverkningar kunna hafva en sann kännedom om gudomliga ting.

På båda dessa områden återgaf pietismen åt innerligheten och subjektiviteten dess rätt. Den främjade den protestantiska principens utveckling, då den skilde mellan fromhet och ortodoxi och först och sist kräde nyfödelse samt fattade denna innerligare än ortodoxien. »In dem Spenerischen Pietismus, können wir sagen, hat der Protestantismus auf der damaligen Stufe seiner geschichtlichen Entwicklung sein Princip der Subjektivität in seiner vollen Intensität geltend gemacht, und daraus erklärt sich auch die grosse Bedeutung, welche derselbe nicht bloß für seine Zeit, sondern auch für die folgende Entwicklung der protestantischen Kirche gewann».²

Från denna äldre pietism skiljer Märklin mycket skarpt den moderna. I det denna gjort sig till ortodoxiens förfäktare kämpar den mot sin egen princip. Den äldre pietismen bekämpade den abstrakta objektivitetens protestantiskt modifierade katolska princip. Den moderna bekämpar själfva den protestantiska princip, som den utgått ifrån.

¹ MÄRKLIN, a. a. s. 278.

² Ibidm. s. 279.

Märklin har i sin kritik af den moderna pietismen med hänsyn till dess etiska ståndpunkt och förhållande till ortodoxien anlagt samma synpunkter som rationalismen, likvisst med ojämförligt djupare insikt i pietismens väsen och förtjänster midt i alla verkliga och förmenta fel. Det är riktigt, att den moderna pietismen har en helt annan ställning än den äldre. Men både rationalism och spekulativ teologi ha förgätit, att det allmänna religiösa och teologiska läget, såsom redan antydts, så förändrats, att pietismens naturliga uppgift och ställning med nödvändighet måst bli en annan.

I sin framställning af den äldre pietismen har Märklin gifvit ett alltfört värdefullt bidrag till dess karakteristik, i väsentliga punkter träffat det riktiga och föregripit den moderna uppfattningen. I sin helhet är hans verk den skarpaste och grundligaste kritik af principiell natur, som dittills presterats, och fråga är, om den ens sedan öfverträffats.

8. Väckelseteologien.

Jämsides med den spekulativa teologien växte den s. k. väckelseteologien fram¹ i sammanhang med det religiösa lifvets mäktiga uppvaknande, än i samband med kvarlevande rester af den äldre pietismen, än i närmare anslutning till kyrkolifvet såsom hos Claus Harms, än i nära anslutning till Schleiermacher, ty rent pietistisk var den stora väckelsen icke.²

De mera framstående män, som låta räkna sig till väckelseteologien, äro de kända teologerna Aug. Neander, Aug. Tholuck, Ferd. Guericke, E. W. Hengstenberg och den framstående predikanten W. Hossbach. Neander och Tholuck kunna dock räknas hit blott i sina yngre år och sin första verksamhet. Senare hafva de öfvergått till andra ståndpunkter och skall deras

¹ Jfr STEPHAN, a. a. s. 217, s. 220.

² Något mera än ett sådant allmänt samband med den stora väckelsen synes mig icke böra inläggas i denna tämligen nya terminologi, och ordet väckelseteologi är kanske icke riktigt lyckligt funnet. En enhetlig, bestående *skola*, som lämpligen borde ha detta namn, kan icke påvisas. Med nu gjorda förtydligande och förbehåll torde beteckningen likväl kunna användas och därunder sammanföras några namn och arbeten, som det eljes faller sig svårt att utan alltför starka kronologiska afvikelser ge en naturlig plats i denna framställning.

ändrade ställning, så långt denna framställning kräfver, senare komma till tals.

Det nyss sagda gäller i det hela äfven Guericke och Hengstenberg, som snart öfvergingo till en åskådning, skarpt motsatt den, de i yngre år förfäktat. Båda hafva dock under sin tidigare period producerat ett och annat, som bör uppmärksammas, särskildt med tanke på deras senare rakt motsatta bedömande af pietismen.

I viss mån gäller äfven om Hossbach, att han senare synes böra räknas till en annan teologisk riktning och inordnas bland Schleiermachers efterföljare eller bland förmedlingsteologerna. Missvisningen kan dock icke bli af farligare art, då gränserna härvidlag äro nog så flytande och Hossbachs här ifrågakommande verk i hvarje fall tillhör hans tidigare verksamhet.

WILHELM HOSSBACH¹, hvars verk här först bör komma i betraktande, var lärjunge till K. I. Nitzsch och påverkad så väl af pietismen som af Schleiermacher, hvilkens mångåriga förtrogne han blef. Väl förberedd genom sin 1819 utgifna monografi öfver Val. Andreä, vände han sig snart till Ph. Jak. Spener och utgaf 1828 i två delar sin stora monografi öfver denne under titel *Philipp Jakob Spener und seine Zeit*, ett verk, som ställde Hossbach främst i raden bland dem, som under 1800-talet gjort pietismen till föremål för mera ingående källstudier.

Inledningsvis skisserar Hossbach den utveckling, som gjorde Speners verksamhet nödvändig, härvid nämnande det 30-åriga krigets deprimerande följder, den skarpa konfessionella motsatsen till den reformerta kyrkan, det cæsareopapistiska kyrkoregementet, teologiens isolering från religionen och utveckling till en stark polemisk skolastik, en utveckling, som Calixtus förgäfves sökt hejda, såsom visade sig i de vilda synkretistiska striderna. Vidare erinras om predikans förkonstling och förfall samt katekisationens nedläggande, den teologiska utbildningens oduglighet, utvärtesheten och den blott yttre observansen i gudstjänst och kyrkolif och slutligen om det sedliga förfallet bland präster och folk.

Emellertid finner han ock krafter, som reagerat mot denna utveckling: främst den ädla mystik, som i medeltiden med den heliga känslans glöd strömmat fram hos en Bernhard, Tauler,

¹ Född 1784, död 1846. Se vidare W. HOLLENBERG, Art. *Hossbach* i PRE³ VIII, s. 396 f. och *Deutsche Allg. Biographie*, XIII, s. 185 ff.

Thomas à Kempis och Gerson samt i *Den tyska teologien* — allt såsom en reaktion mot den allt lif förtorkande skolastiken. Ur denna källa hade Luther öst, och ur denna hade reformationen framgått. Sedermera ägde den lutherska kyrkan mystiker som Arndt och Praetorius m. fl., ur hvilka en H. Müller och Chr. Sriver, mindre originella, öste under den nya skolastikens dagar. Inga af dessa hängåfvo sig dock åt den spekulativa mystiken, utan de voro kristna asketiker med ett mystiskt drag och böra skiljas från svärmiska mystici som Böhme, Hoburg, Giftheil, Gichtel o. a., hvilka liksom en Labadie, Bourignon och Poiret på det reformerta området snarast bidrogo att öka ortodoxiens förkättringsifver. Däremot gafs det en rad förträffliga män, som ej blott med djup fromhet, utan ock med vishet och insikt arbetade på kyrkans reformerande, såsom Kessler, Val. Andreä och Theophil. Grossgebaur, m. fl., hvilka anförts som reformvänner redan af Walch.¹

Alla dessa försök blefvo fruktlösa. Den rätte mannen kom först med Phil. Jak. Spener. Denne står för Hossbach såsom en Guds tjänare, som djupare än någon annan såg sin kyrkas skador, såsom en af de ädlaste, som någonsin arbetat i Herrens vingård. Efter reformationens hjältar känner den lutherska kyrkan ingen värdigare.² Själf stående i praktiskt religiöst arbete, betonar Hossbach Speners epokgörande verksamhet som predikant och kateket — närmast i Strassburg — och ger en fint formad teckning såväl af denna som af Speners kända förslag och åtgärder till kyrkans förbättring. Något reformert finner Hossbach icke i dessa, liksom han icke konstaterar något reformert inflytande hos Spener vare sig till följd af hans tidiga studium af ett par reformerta skrifter eller till följd af hans studier vid reformerta lärosäten eller åhörande af Labadie och sympatier för denne eller beundran för den reformerta kyrkans presbyteriala författning. Tvärtom uppvisar han Speners uppriktiga öfvertygelse om den lutherska ståndpunktens renhet. Dock förtiges icke Speners konfessionella mildhet med hänsyn till de reformerta, särdeles efter Nantesiska ediktets upphäfvande och de stora förföljelsernas utbrott i Frankrike.³

¹ HOSSBACH, a. a. I, s. 1—63.

² A. a. II, s. 112.

³ A. a. I, s. 64—164.

När Spener 1686 blef öfverhofspredikant i Dresden och den sachsiska kyrkans främste, möttes han, såsom Hossbach riktigt betonar, af andra kyrkliga former och en helt annan kyrklig anda än i det friare Strassburg. »Nirgend hatten die steife lutherische Orthodoxie, die scholastische Behandlung der Glaubenslehre, die heftige Polemik, die unfruchtbare Methode des Predigens so tiefe Wurzeln geschlagen als hier. Genährt und gepflegt wurde dieses Unwesen besonders durch die beiden Universitäten des Landes» ...¹ De trenne hufvudfelen i Sachsens kyrka fann Spener i det tredje ståndets uteslutande från allt kyrkligt inflytande, i det för ringa antalet predikanter och i försummelse hos de flesta, som funnos.

Härpå följer en ingående redogörelse för Speners reformförslag och förbättringar: hans med landtdagens hjälp realiserade förnyande af katekisationerna i Sachsen, hans praktiska, populära predikande äfven här och hans förträffliga förslag till de teologiska studiernas omgestaltning — han lärde själf i exegetiskt hänseende af den store Hugo Grotius — i mera fruktbar praktisk, men därför ej ovetenskaplig riktning, hans brytning med den latinska examinationen af prästkandidaterna och nya examinerande på tyska, slutligen hans sympati för den mystiska teologien, under förbehåll af det yttre skriftordets behållande och utrensande af papistiska element och dunkla talesätt. Hossbach finner väl i Speners råd och förslag, att den praktiska tendensen framträder på någon bekostnad af den teologiska lärdomen, men att de likväl utan undantag voro förträffliga för sin tid. Slutligen nämnes Speners oerhörda brefväxling. Han var hela Tysklands rådgifvare.² — I Berlin fortsätter Spener 1691—1705 sin verksamhet i samma anda. Af utomordentlig betydelse blef här hans initiativ till en teologisk fakultet vid det under bildning varande universitetet i Halle.³

I andra delen af sitt verk öfvergår Hossbach efter slutförandet af sin lefnadsteckning öfver Spener till de pietistiska striderna efter honom och ger en dogmatisk och etisk värdesättning af Spener och pietismens inflytande på den lutherska teologien och kyrkan.

Från den egentliga pietismen skiljer Hossbach noga särskildt de från 1691 framträdande och pietismen med orätt påbördade,

¹ HOSSBACH, a. a. I, s. 168.

² A. a. I, s. 165—272.

³ A. a. II, s. 9 f.

för denna skadliga, svärmiska förseelser, som yttrade sig i en massa syner, uppenbarelser och hänryckningar. Denna Hossbachs betraktelse är ju intet nytt. Men nytt är, såvidt jag kunnat finna, Hossbachs försök till en psykologisk förklaring af nämnda företeelser, som han uppfattar såsom yttringar af ett sjukligt och ytterst retbart nervsystem. Personerna i fråga, mestadels kvinnor, befunno sig uti ett tillstånd liknande den clairvoyance, som man på hans tid brukade framkalla medelst den s. k. animala magnetismen. Då hos dylika människor en religiös åskådning brukar vara förhärskande, är det förklarligt, att dylika tillstånd skulle hos dem framkallas, då de berördes af den genom pietismen väckta nya hänförelsen.¹

Denna hos Hossbach antydda synpunkt blef alldeles obeaktad af den rabiata rationalistiska kritiken och har äfven i den senare litteraturen om pietismen förbisetts. Följaktligen är ännu ett af de intressantaste och viktigaste kapitlen i pietismens historia oskrifvet. Det är ett lönlöst och från metodisk synpunkt alldeles ohållbart företag att söka komma till rätta med de stora religiösa rörelserna och deras religiositet med enbart dogmatiska eller konfessionella synpunkter. Här förhjälpas blott en psykologisk och religionspsykologisk betraktelse och undersökning till en riktig historisk värdesättning.

Den egentliga pietismen har för Hossbach ett starkt begränsadt omfång. En Arnold, Petersen, Dippel o. a. af liknande åskådning höra lika litet som de nyssnämnda företeelserna dit. Pietismens verkliga representanter äro Spener och hans stränga anhängare, framför allt hallenserna. Hossbach yttrar härom:

»Was derselbige seinem Wesen nach war, kann zunächst nur historisch aus seinem Gegensatze gegen die starre Buchstabenorthodoxie und gegen das ertödtete kirchliche Leben jener Zeit erkannt werden, und aus der bisherigen geschichtlichen Darstellung muss sich schon so viel ergeben haben, dass er eine ganz andere Erscheinung war, als jenes ängstliche, trübe, gesetzliche, am Einzelnen und Unbedeutenden hangende Wesen, als jenes kramphafte Abmühen mit Reuegefühlen und Bussübungen, als jener im Gewande äusserlicher Demuth einhergehende geistliche Hochmuth, als jenes erzwungene, geistlose, phantastische Spiel mit einer angelernten, nicht aus der Fülle eines christlich bewegten Gemüthes hervorquellenden Frömmigkeit, in welches

¹ HOSSBACH, a. a. II, s. 16 ff.

er später ausartete, und welches, auch zu unzerer Zeit gar häufig wieder hervorgetreten, durch den Namen des Pietismus als etwas Verwerfliches bezeichnet wird.

Der sogenannte Pietismus Speners und seiner Freunde war, äusserlich angesehen, nichts anderes, als die strenge sittliche Richtung auf ein thätiges, im Glauben und in der Liebe lebendiges Christenthum, entgegengesetzt der begriffsmässigen Starrheit der herrschenden Lehre und der unfruchtbaren Kälte des christlichen Lebens; innerlich aber (und dies ist das besonders Characteristische) ruhte er auf der theologischen Grundanschauung von dem in der menschlichen Natur liegenden Verderben, zu dessen Hinwegschaftung es einer höheren, als natürlichen, Kraft bedarf, die in Beziehung auf die Lehre als Erleuchtung, in Beziehung auf das Leben als völlige Erneuerung durch das Wort und den Geist Gottes sich darstellt und eine wahre innerliche Frömmigkeit erzeugt, die nicht allein die immer lebendige Quelle der Sittlichkeit, sondern sogar auch das wesentlichste Erforderniss aller wahren Theologie ist.»¹

De pietistiska striderna, fortsätter Hossbach, gällde följaktligen icke dogmats teoretiska och historiska element i egentlig mening, ej antropologien och kristologien, utan blott de dogmatiska satser, som äga praktisk betydelse, såsom läran om nyfödelsen, rättfärdiggörelsen och helgelsen samt Kristi verks och rikes fulländning, hvartill komme differenserna beträffande teologiens gestaltning och kyrkans reformerande.²

Den våldsamma skakning och omgestaltning, som den protestantiska teologin erfor från midten af 1700-talet, kan icke pietismen sägas ha medfört. Endast medelbart har den medverkat därtill, i det pietisterna voro de första, som befriade teologien från den skolastiska bråten och symboltvånget, gåfvo den en alltigenom praktisk riktning, gjorde den sanna fromheten till dess grundval och lika riktigt påvisade som lyckligt tillfredsställde det inre religiösa livets behof.³

Det meddelade må vara nog för att ge ett begrepp om Hossbachs uppfattning af pietismen. Hossbachs arbete betyder i första hand en reaktion mot rationalismens högst ensidiga bedömande af pietismen, ehuru det icke kunnat fullt frigöra sig

¹ HOSSBACH, a. a. II, s. 149 f.

² A. a. II, s. 150.

³ A. a. II, s. 261.

från den rationalistiska uppfattningen, att den radikala pietismens egendomlighet och afvikelse från ortodoxien låg i dess beto-
nande af den mänskliga naturens fördärf. Hossbachs arbete är
vidare ett uttryck för det af rationalismen negligerade, men åter
vaknade behovet af en återgång till historien och studiet af kris-
tendomens själfrealisering i olika tider¹ och saknade för öfrigt
icke vetenskapliga förtjänster. Sålunda representerade det en
börjande källforskning, för så vidt Hossbach gjort flitigt bruk af
Speners egna skrifter. I biografiskt hänseende antikverade hans
verk alla tidigare försök till teckningar af Speners lif och öfver-
träffades först genom Paul Grünbergs stora verk af 1905 ff.
Hossbachs verk är för öfrigt hållet i en nobel, sympatisk ton
och har en djupt religiös prägel, utan att dock förfalla till ett
rent uppbyggelsespråk. De brister, som vidlåda Hossbachs verk,
äro en viss konturlöshet, som gör det svårt att ur den nobla
och vackra framställningen få fram klara figurer och linjer. Så-
lunda torde väl Spener och hans pietism ha blifvit något för
ortodoxa och oskyldiga. Säkert är dock, att Hossbachs Spener-
biografi innebar ett afgjordt framsteg, äfven om man måste kon-
statera, att dess inflytande t. v. blef jämförelsevis ringa.

Stod Hossbach Schleiermacher nära och delade hans fria och
humana betraktelsesätt, förete Guericke och Hengstenberg en
från början mera sträng och ortodox syn på lifvet. De äro ur-
sprungligen pietistiska ortodoxer.

FERD. GUERICKE utgaf 1827 en biografi öfver A. H. Francke.²
Byggt på åtskilliga äldre tryck och icke på själfständig utforsk-
ning af nytt material, utgjorde detta verk intet egentligen nytt
bidrag till forskningen. Till det mesta består det af längre,
konstlöst hopfogade utdrag ur Franckes skrifter. Framställnin-
gen är alltigenom präglad af den djupaste beundran för Francke
och hållen i en from, uppbygglig ton. Guericke ger ock åt hela
den Spenerska pietismen ett varmt erkännande. Enligt hans i
detta arbete uttalade mening hade hos ganska många, ja de
flesta lärarna på Speners tid inträdt »en stel, död ortodoxi, en
skentro utan Andens frukter». En ny reningsprocess, en ny
trons väckelse, måste därför följa. Detta skedde vetenskapligt
redan genom Georg Calixtus och förbereddes praktiskt af Arndt,

¹ Jfr förordet till H:s arbete.

² Mig tillgänglig blott i den svenska öfversättningen af J. G. HEBBE,
Jönköping 1843.

Gerhard och Val. Andreae, men genomfördes först af Spener. Med honom börjar en ny epok för det kristliga lifvet i den lutherska kyrkan, i det han söker göra så teologi som religion »till en hjärtats angelägenhet». Guericke finner Spener vara nog så ortodox. Han hade »icke nekat, att sanningen kan bära frukt, äfven om den framställes af en opånyttfödd» och »ingalunda gjort evangeliets och sakramentens objektiva kraft beroende af de andliges sinnesförfattning». Speners lära om det allmänna andliga prästadömet får passera och likaså hans visligt ledda konventiklar. Sedermera förvändes och missbrukades Speners lära och afsikter.¹ — Guerickes synpunkter erinra om den äldre kritikens. Själf är han en pietistisk ortodox. Hans arbete skulle icke ha nämnts, om han icke, såsom vi skola se, vore ett utmärkt exempel på den utveckling till sträng kyrklighet och konfessionalism, som ju längre dess mer kommer att försiggå på väckelsens marker.

Äfven den berömde E. W. HENGSTENBERG är en exponent för denna utveckling. I den af honom redigerade *Evangelische Kirchen-Zeitung* recenserades Guerickes biografi öfver Francke under synnerligt beröm för dess rena ton.² I samma årgång anmäles mycket gillande en nyutgifven upplaga af Speners *Sendschreiben* af 1677.³ I följande årgång betecknas i en längre anmälan W. Hossbachs biografi öfver Spener som »eine besonders erfreuliche Erscheinung». Spener synes anmälararen vara ett välsignadt redskap i Herrens tjänst till ett renare evangeli-ums utbredning. Den spenerska pietismen befinnes väsentligen ortodox, och riktigt var, att en Petersen och Dippel icke räknats dit. Beträffande adiaföra såsom kortspel, dans och teater befinnes Hossbachs liberala uppfattning ohållbar och häfdas pietismens strängare åskådning.⁴

Af större intresse äro ett par senare artiklar i Hengstenbergs tidskrift. Då Fritzsches skrift *Ueber Mysticismus und Pietismus* utkommit, publicerades i tidskriften under titel: *Der reelle Unglaube und der vorgebliche Mysticismus*⁵ en synnerligen skarp

¹ GUERICKE, a. a. s. 1—13, 331—333.

² Ev. KZ. 1828, sp. 337.

³ Ev. KZ. 1828, sp. 769.

⁴ Ev. KZ. 1829, sp. 73 ff.

⁵ Ev. KZ. 1833, sp. 521 ff.

recension, som visserligen icke saknade sitt värde och i hvarje fall gaf klart besked.

Fritzsches skrift, heter det, styrkte blott det kända faktum, att man kan vara »en mästare i grammatik och språkkunskap men ändå en idiot i systematisk teologi». Ortodoxien hade väl alltid bekämpat de mystiska sekterna och jämväl äfven pietismen och herrnhutismen och ännu kvarstode mellan dessa båda och de nya rättrogne åtskilliga differenser, men dessa försvunno inför den nya hufvudmotsatsen, som förkastade äfven kyrkans under sagda strider å ömse sidor bevarade gemensamma grundartiklar. Den otrogna neologien sökte förgäfves gömma sig bakom den gamla ortodoxa polemiken och som denna gå löst mot katolicismen, ty den angriper icke de punkter som den gamla polemiken. Trots all affekterad kyrklighet anfölles i och med angreppen mot pietism och mystik själfva den kyrkliga ortodoxiens och konfessionens kärna. Fritzsches definition af pietismen träffade icke dennas egendomligheter, utan blefve ett angrepp på själfva den kyrkliga rättrogheten:

»Jene uralten Hauptlehren der Schrift von der Sünde und von der Gnade, jene reformatorischen Grundlehren der symbolischen Bücher, jene Fundamentaldogmen der Augsburgischen Confession mit dem neueren Namen des Pietismus zu bezeichnen, ist daher, wenn nicht eine moralische, doch eine historische Falschheit, wodurch die alten recht *gläubigen* und daher auch allein rechtmässigen Protestanten oder Augsburgischen Confessionsverwandten in den Schatten einer neueren, von der Orthodoxie selbst angefochtenen Parthei gestellt werden sollen.»¹

Det vore grundfalskt att påstå, det reformatörerna och de ortodoxa lutherska teologerna icke med samma styrka och konsekvens som pietisterna häfdat lärorna om synd och nåd. Och om Fritzsche för att sätta Luther och Spener, Melancton och Francke i en grell motsats till hvarandra tillfogar, att den lutherska kyrkans första generation varit »ein gottinniges, *thatenreiches* und dabei *lebensfrohes* Geschlecht, nicht aber eine Gesellschaft zerknirschter, mattherziger und trübsinniger Sünder» så bevisade detta oerfarenhet. Det förhåller sig nämligen icke så, att djup förkrosselse öfver synden och den egna vanmakten samt den rättfärdiggörande trons stora kraftgivande glädje och Kristi kärlek utesluta hvarandra. Tvärtom, hemligheten till hjältekraften

¹ Ev. KZ. 1833, sp. 523.

hos dessa kyrkans pelare låge just i medvetandet därom, att Herrens kraft var mäktig i deras svaghet. Sammalunda var det med de gamla pietisterna i Halle. »Denn neben dem thatenreichen Leben des einzigen *glaubensfreudigen* Francke in jener Stadt, wird ihm wohl selbst das Leben sämtlicher *lebensfroher* Neologen in und ausser Halle als thatenarm erscheinen müssen.»¹

Detta var en kritik, som uppenbarligen träffade mycket svaga punkter i Fritzsches ohistoriska betraktelser, och det kan icke bli tal därom, att ju icke kritikern i Hengstenbergs organ har en helt annan och djupare blick för religiöst lif och religiösa ting och en historiskt riktigare uppfattning af pietismen.

Några år senare finner man i Hengstenbergs organ en ny artikel af detta slag under titel: *Was wird gegenwärtig unter Pietismus verstanden?*², utgörande en lika skarp vidräkning med Bretschneiders förut anförda skrift från 1833. I denna kritik häfdas åter, att man icke, såsom Bretschneider, kan såsom speciellt pietistiska betrakta de urgamla kyrkliga lärorna om Adams fall, arfsynden och Kristi offer. Teologien vore visst icke, såsom Bretschneider försäkrat, ense därom, att pietismens grundkaraktär bestode i den starka känslan af den mänskliga naturens sedliga fördärf. Hvarje teolog vet, att tvärtom just pietismen genom sin lära om den kristliga fullkomligheten sökt *mildra* den kyrkliga läran om det sedliga fördärfvet.³ Angreppet blir äfven här betraktadt som ett maskeradt anfall mot något mer än pietismen: »Da nun jene Lehren die Hauptartikel des ev. Glaubens sind, so ist demnach das Buch des Herrn Bretschneider *nicht* sowohl gegen die Grundlagen des ev. Pietismus als gegen die Grundlagen der ev. Kirche gerichtet.»⁴

Äfven i denna kritik är den historiska rätten utan tvifvel på Hengstenbergs sida, och det var, som man af hans tidskrifts sistnämnda kritiker af Fritzsche och Bretschneider förstår, blott alltför naturligt, att den fromt ortodoxa väckelse-teologien, sådan vi lärt känna den hos Hengstenberg och Guericke, skulle taga pietismen i försvar mot den rationalistiska kritiken. De gemensamma värden, man hade att försvara, voro af ojämförligt större

¹ Ev. KZ. 1833, sp. 524.

² Ev. KZ. 1837, sp. 145 f.

³ I kritiken af Fritzsches skrift erinrades ock därom, att ortodoxien af denna anledning en gång beskyllt pietismen för synergism. Ev. KZ. 1833, sp. 524.

⁴ Ev. KZ. 1837, sp. 147.

vikt än skiljaktigheterna. Utan tvifvel hade ock väckelse-teologien en riktigare uppfattning af pietismen. Likväl öfverskattades den inre religiösa samstämmigheten, hvilket ock skulle komma att visa sig i den närmaste tidens utveckling i konfessionell riktning, däri äfven Hengstenberg och Guericke gingo med. Att pietismen, såväl den moderna som den äldre, af de konfessionella betraktades på ett helt annat sätt, säger sig nästan själf.

Men innan vi ingå härpå, är det nödvändigt att kasta en blick på den teologiens omgestaltning, som nu inträder, medförande nya synpunkter äfven för pietismens bedömande, och icke blott detta utan så småningom — såsom en frukt af de allmänna framstegen i den historiska forskningen — äfven en ny källforskning med hänsyn till pietismen och dess tid.

Vi lämna härmed den merendels blott principiella kritik, som på grundval endast af äldre tiders bristfälliga forskning, utan egentlig jämnlöpande historisk nyforskning, mött oss hos olika teologiska skolor nära ett hundratal år eller alltsedan gamle Walchs dagar. Äfven om vi också hädanefter skola stöta på denna metod, skola dock historiska verk ta mesta parten af utrymmet, ju mer vi närma oss de moderna framställningarna af pietismen.

9. Den gammalortodoxa konfessionalismen.

Mot slutet af 1830-talet och tiden närmast därefter afgå från skådeplatsen så småningom de gamla och nya teologiska skolor, som i Tyskland innehaft ledningen under århundradets första decennier, och nya teologiska skolbildningar framträda. Från den isärgående spekulativa hegelska teologien utgår den liberala teologien, representerad främst af Bours skola; från väckelsen i vidsträckt mening, förstärkt med ortodoxa rester, utgå de konfessionella skolorna, och närmast från Schleiermacher utgår en förmedlingsteologi, som söker undvika de båda förstnämndas ytterligheter.¹

Märkligast af de båda ytterligheterna förefaller i förstone — med hänsyn till den närmast föregående utvecklingen — den

¹ LOOFS, *Grundlinien*, § 350, jfr § 352. STEPHAN, a. a. § 44, jfr § 43. VON HASE, *Kirchengeschichte*, 3: II, 2, s. 402. SEEGER, *Die Kirche Deutschlands* s. 239.

nya konfessionalismen. Men då mot slutet af 1830-talet denna börjar växa sig stark och suga upp pietismen, beror detta af flera djupt liggande och samverkande orsaker, hvilka voro af dels vetenskapligt kulturell, dels religiös och dels politisk, resp. kyrkopolitisk natur.

Med 1830-talet ingick en ny tid i den allmänna utvecklingen. Såväl romantiken som den hegelska filosofien, i hvilka båda kristendom och kultur ännu, men för sista gången, enats till ett helt, störta samman. Kristendom och vetenskap gå isär, och en afkristningens tid ingår som aldrig förut. Denna nya radikala förändring i det allmänna tänkandet, genom Strauss märkbar äfven inom teologien själf, måste med nödvändighet verka i konservativ riktning på de af rörelsen berörda eller den gamla tron närstående.

Flerfaldiga faktorer af positiv art verka åt samma håll och ge den nya rörelsen en bestämd riktning. I hela den andliga utvecklingen under seklets första decennier hade ju legat en restaurerande tendens och särdeles var detta fallet med pietismen och den nya väckelsen i dess helhet. Liksom hvarje allmänne och större väckelse bar äfven denna inom sig en inre drift till klarhet och konsolidering såväl i teoretiskt-dogmatiskt som i praktiskt-kyrkligt hänseende. Och då den icke själf äger nödiga resurser härför, ligger det i sakens natur, att den generation, som upplefver 1830-talets religiösa kris, för att få fasta hållpunkter för sitt tänkande och arbete, ser den enklaste och säkraste räddningen i en återgång till fädernas tro och kyrkolif och de gamla symbolerna.

Häri styrkes den af det nya historiska intresse och den veneration för gångna tiders tankar och lifsformer, som väckts till lif såväl af romantiken som hegelianismen. För Luther och reformatörerna hade 1817 års jubelfest visat och uppväckt ett betydelsefullt intresse samt föranledt ett nytt studium af Luthers skrifter. Härtill kom en allmän politik, som genom sin konservatism gynnade en konfessionell nybildning. Det hänsynslösa genomförandet i Preussen af den 1817 inaugurerade unionen mellan lutheraner och reformerta väckte också de slumrande konfessionella instinkterna till nytt lif. Sålunda samverkade en mångfald högst betydande faktorer till skapande af en ny kon-

fessionalism i Tysklands evangeliska kyrkor och särdeles i de lutherska.¹

Inom nämnda konfessionella hufvudriktning träffa vi närmast på den *gammalortodoxa*² *konfessionalismen*, representerad af Hengstenberg och Guericke i deras senare utveckling, A. G. Rudelbach m. fl. Denna teologi är rent reopristinatorisk och betyder följaktligen en ren återgång till 1600-talets lutherska teologi.³ Följaktligen komma vi ock att ånyo finna samma synpunkter och samma anmärkningar mot pietismen, som i de gamla stridernas dagar.

Det är hos GUERICKE, hvilken under intryck af gammallutheranernas lidanden för sin tro 1833 öfvergått till dessa och brutit med unionen, som vi först märka brytningen mellan den framväxande ortodoxa konfessionalismen och pietismen. I första upplagan af sin *Handbuch der Kirchengeschichte*, utgifven 1833 före brytningen, finner han ännu rätten i allmänhet afgjort på Speners sida, om ock sanningen i enskilda punkter låg åtminstone i midten. I den andra 1837 utgifna upplagan har Guericke, då gammallutheran och därför afsatt från sin professur, avancerat längre åt höger och förmenar, att Spener väl hade rätt mot en *död* ortodoxi men en *levande* ortodoxi rätt emot denne.⁴ Guerickes ohistoriskt formulerade sats har sin betydelse såsom 1800-talsortodoxiens första, låt vara ännu tveksamt formulerade, principiella häfdande af 1600-talsortodoxiens bättre rätt gent emot den spenerska pietismen.⁵

Alltfort visar sig väl Guericke sympatiskt stämd mot Spener och Francke personligen och försvarar Spener mot öfverdrifna beskyllningar för afvikelser i läran. Speners lära, »att tron också i rättfärdiggörelsen vore levande och verksam, ehuru denna verksamhet alls icke innebure någon förtjänst och alltså icke hade något som helst inflytande på rättfärdiggörelsen», fin-

¹ STEPHAN a. a. §§ 28, 29; § 43, s. 208 f. LOOFS a. a. § 348. O. PFLEIDERER, *Die Entwicklung der prot. Theologie*, s. 157 ff.

² Då LOOFS här använder beteckningen *pietistisk* ortodoxi, är detta icke tillämpligt på Hengstenbergs och Guerickes senare åskådning.

³ SEEBERG a. a. s. 138 ff. G. FRANK a. a. IV, s. 441 f. KURTZ-TSCHACKERT II: 2, s. 53, 60.

⁴ GRÜNBERG a. a. III, s. 80. Se svenska öfversättningen af Guerickes *Handbuch* efter 3:dje uppl. (af 1838?), II, s. 390, och 4:de tyska uppl. af 1840, s. 390. Jfr Guerickes *Abriss der Kirchengeschichte*, 1842, s. 177.

⁵ Jfr GRÜNBERG ibdm s. 80.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

ner Guericke icke med nödvändighet innebära en sammanblandning med helgelsen, men ägnad att väcka missförstånd och låta läran om rättfärdiggörelsen, medelpunkten för evangelisk tro och lif, skjutas i bakgrunden.¹

Här är kritiken ännu mycket mild. Skarpare blir den, när det gäller att afgöra mellan ortodoxiens och pietismens totalåskådning, hvarvid Guericke sammanfattar sin ståndpunkt sålunda: »Die entschiedene Richtung des Pietismus auf das Innerliche im Christenthum, die Voraussetzung einer zur wahren Theologie nothwendigen Erleuchtung des H. Geistes, die Forderung, dass die Frömmigkeit der lebendige Quell der Gottesgelahrtheit seyn müsse, vertrug sich freilich schlecht mit einer Theologie, der es etwa nur darauf ankam, die Reinheit der Lehre nach symbolisch gewordenen Bestimmungen äusserlich buchstäblich zu bewahren. Dies aber war doch nicht Wesen, es war lediglich Missbrauch der strengen Orthodoxie, die, ungeachtet sie in Fesseln scholastischer Form sich schwerfällig bewegte, doch Geist und Leben in Wahrheit umschloss, doch christliche Erkenntniss, *den allein wahren und sicheren Grund der Gottseligkeit*, in Wahrheit darreichte, und *ungleich schärfer geschieden von allem Falschen, ungleich reiner in sich*, als Spenersche Innigkeit es je zu bewirken vermocht hätte.»²

Hvad Guericke sedan yttrar om följderna af den spenerska pietismens bristande nit om ren lära och dess förvrängning hos en Arnold och Dippel m. m. är af mindre intresse. Det betydelsefulla ligger i den gammalortodoxa konfessionalismens hos Guericke framträdande principiella jämförelse mellan ortodoxi och pietism. Härvid är icke svårt att inse, det pietismens egenomlighet icke är insedd och att dess värde i själfva verket alldeles negligerats till förmån för en tänkt »levande» ortodoxi. Med supponerandet af en sådan har en af de viktigaste förutsättningarna för pietismens uppkomst och raison d'être helt enkelt eskamoterats bort. Men därmed har ock hela detta af Guericke inledda, för 1800-talsortodoxien sedermera typiska resonemang lämnat den historiska verkligheten för att röra sig med fiktiva storheter och konstruerade historiska situationer. Guerickes kritik resulterar för öfrigt mest i en rad detaljanmärkingar, som ofta äro oklara nog, såsom då han låter ortodoxien på goda skäl leda pånyttfödelsen tillbaka till dopet och pietis-

¹ *Handbuch der Kirchengeschichte*⁴, 1840, s. 387.

² *Ibldm* s. 389.

men på icke dåliga grunder inskränka denna sats.¹ Äfven denna halft erkännande, halft klandrande detaljkritik är typisk för en stor del af 1800-talsortodoxien. Det blir en detaljbetraktelse, som icke tränger till djupet vare sig med ortodoxien eller pietismen och slutar med att förstå ingendera.²

Hade Guericke i sin framställning ännu låtit förmärka en viss inre slitning mellan sitt tidigare pietistiska och senare gammalortodoxa betraktelsesätt, förråder däremot HENGSTENBERG, kall och hänsynslös som han var, alls icke någon tvekan, när han 1840 i förordet till denna årgång af sin tidskrift proklamerar sin brytning med pietismen och sin fördömdedom öfver densamma.

Orsaken till Hengstenbergs omkastning var utan tvifvel af kyrkopolitisk natur. Anledning till den bittra proklamationen gafs underligt nog af Märklins förut nämnda verk mot pietismen. Man kunde ju tycka, att Märklins skrift bort föranleda Hengstenberg att åtminstone i någon mån taga pietismen i försvar. Nu finner han visserligen Märklin »enorm gottlos» och hans skrift antikristlig och hans kritik väsentligen oriktig och drabbande ortodoxien. Men detta föranleder icke Hengstenberg att hålla inne med sin kritik. Tvärtom han finner, att man alldeles saknar den riktiga uppfattningen af pietismen, d. v. s. af dess fel, och att det därför kräfves en ny själfständig undersökning. Hengstenberg tillägger, att ingen ens tillnärmelsevis uppfattat pietismen så riktigt som Loescher i sin *Timotheus Verinus*, och i själfva verket försvinner Hengstenbergs själfständighet i uppfattningen nog så betänkligt inför denna honom mycket vördnadsbjudande auktoritet.

Pietismens väsen finner Hengstenberg utsagdt i själfva namnet *pietism*, som anger ett missbruk af något godt, nämligen af *pieteten*, som åter inbegriper hvad *människan* har att *göra* i förhållande till Gud och sålunda icke utgör hela religionen, utan blott *en* sida af densamma. Då nu lutherdomens innersta väsen består i en skarp opposition emot all pelagianism, måste det

¹ GUERICKE, Handbuch der KG.⁴, s. 386.

² Typiska för denna sorts kritik äro ett par uppsatser i Rudelbachs och Guericke's organ, *Zeitschrift für die gesamte lutherische Theologie und Kirche*; den första af d:r W. SIHLER i 1843 års årgång s. 60 ff. under titel: *Auch ein Wort über den Pietismus*, den andra i 1848 års årgång s. 99 ff. af E. HOPPE under titel: *Ueber den nachtheiligen Einfluss, welchen der Pietismus auf die lutherische Kirche ausgeübt hat*.

största missbruket af pietismen bestå däri, att man på bekostnad af Guds verk i Kristus *för* oss accentuerar denna eller »das thätige Christenthum» såsom något af oss själfständigt bedrifvet. Namnet pietism hade ock uppkommit inom den lutherska kyrkan och företeelsen inskränktes till dess gebit. Det oaktadt kunde man ej betrakta pietismen som en den lutherska kyrkans äkta dotter. »Im Gegentheil», yttrar Hengstenberg, »die That-sache zeigt, dass der Pietismus dem Wesen der evangelischen Kirche fremd und ihm entgegen ist. In der katholischen Kirche kann der Pietismus als eine einzelne verkehrte Richtung und Parteiung nicht aufkommen, weil die Kirche als solche ein bedeutendes pietistisches Element in sich trägt. Der Pietismus ist hauptsächlich eine im missverstandenen Interesse der Frömmigkeit unternommene Reaktion gegen das sola fide. Wie könnte er also da stattfinden, wo das sola fide nicht das Panier der Kirche ist?»¹

Inför denna motsägelsefulla kritik kunde ju frågas, huru katolicismen som sådan då kunde innehålla ett betydande pietistiskt element. Detta påstående blir begripligt genom egendomliga vantolkningar af pietismen såsom ett nedsättande af nåden och ett pelagianiserande upphöjande af gärningarna — raka motsatsen till rationalismens och den spekulativa teologiens kritik, raka motsatsen också till pietismens verkliga åskådning. Enskilda pietisters religiösa själfgodhet kan naturligtvis ej, såsom här skett, göras till det väsentliga i pietismens åskådning.

Vid betraktandet af pietismen som historisk företeelse kommer Hengstenberg till samma negativa resultat. »Es ist bei uns», yttrar han, »das gangbare Urtheil, in dieser Erscheinung etwas durchaus Grosses und Herrliches, eine Fortbildung der Reformation in ihrem Geiste zu erblicken, ihren Kampf mit der Orthodoxie als einen kampf der Wahrheit mit der Lüge, der Frömmigkeit mit der Gottlosigkeit, des Lebens mit dem Tode zu betrachten.»² Detta vore emellertid icke riktigt. Själf hade Hengstenberg tidigare i det hela delat denna åsikt, men, betänksam vorden vid studiet af Zinzendorf, studerat Loescher och sedan med andra ögon läst Spener och Francke. Hans vördnad för och kärlek till dessa båda skulle väl alltfört bestå, men nu såge han dock redan hos dessa de första begynnelseerna till det,

¹ Ev. Kirchen-Zeitung 1840, sp. 1—4.

² Ibdm sp. 9.

som sedermera framträdde mera utveckladt hos deras efterföljare.

Nu var det Hengstenberg ock fullkomligt begripligt, att rationalismen så ifrigt berömde(!) pietismen. »Der Pietismus hatte eine Seite — und dies war grade dasjenige, was ihn zum Pietismus machte, ihn von anderen Gestaltungen der Religiosität innerhalb der Kirche unterschied — wonach er dem Rationalismus verwandt, dieser nur consequente Fortbildung seines Principes war¹». Det är rationalismens moralism, som Hengstenberg här har i sikte.

Äfven hos den spenerska pietismen finner Hengstenberg »fina afvikelser från rättfärdiggörelseläran, märkbara först genom dennas tillbakaskjutande, sedan genom att göra nåden beroende af en förtjänstfull botkamp, som utsträcktes öfver hela lifvet. »Der eine erzwungene grosse Busskampf verwandelt das ganze Leben in eine Reihe von kleinen Busskämpfen, die nur zuweilen durch einzelne Gnadenblicke unterbrochen werden». Flera exempel på pietismens förvantskap med katolicismen kunde enligt Hengstenbergs mening nämnas.²

Detta var nu tämligen tvifvelaktiga anklagelser. Spener var ju främmande för botkampen. Denna visar sig först hos Francke. Fullkomligt på hufvudet ställer Hengstenberg det verkliga sakförhållandet, när han låter pietismen begå det felet att föra människor till en *verksam* kristendom, innan de kommit till tron och sålunda kräfvat trons frukter före tron själf. Ortodoxien åter kunde icke utan skäl anklagas för ett dylikt tillvägagångssätt, och det var just mot detta pietismen satte sitt aldrig eftergifna grundkraf i sin fordran på sinnelagets omskapande eller, på dess språk, nyfödelse.

Den gamla pietismens skuldregister ökas ytterligare genom dess bristande nit för vetenskaplig teologi. Aldrig hade teologien stått så lågt som 1730—1760, och detta var pietismens fel. — Guericke hade för sin del under denna tid funnit en af pietismen föranledd blomstring. — Genom förkastandet af theologia irregentorum lades grunden till predikoämbetets förakt och därmed till okyrklighet. Vål hade den äldre pietismen en viss sanning på sin sida gentemot den dåvarande ortodoxien och dess torra skolastik och köttsliga polemik, men den intog dock en farlig ställning till kristendomens lära och underlättade indifferentismens framträ-

¹ Ev. Kirchen-Zeitung 1840, sp. 9.

² Ibidm sp. 10—12.

dande: »Der Pietismus verkannte in der ihm, wie jeder groben Einseitigkeit, eigenthümlichen bornirten Kurzsichtigkeit, dass die reine Lehre der erste und wichtigste Schatz der Kirche ist. . .» Pietismen var en välmenande reaktion mot sin tids döda ortodoxi men har förgripit sig ifråga om medlen och sökt fördrifva ondt med ondt.¹

Historien hade ock fällt sin dom öfver pietismen. Den hade runnit ut som en bäck i sanden, medan herrnhutismen bevarats.² Inför rationalismen var pietismen fullkomligt vanmäktig, och knappast någonsin hade kyrkans fästning uppgifvits så fegt åt fienden. Icke så, om ortodoxien varit oförsvagad af pietismen.³

Äfven detta sista — om pietismens öde — var, som man vet, icke så säkert, och Hengstenbergs eget angrepp bevisar ju detsamma. För öfrigt träffa hans många detaljanmärkningar icke motståndarens verkliga åsikter. Och då han, äfven härlig 1600-talsortodoxien, uppfattar pietismen som en gärningarnas och själfrättfärdighetens religion, är detta från början till slut ett misstag. Rationalismen såg i detta stycke ojämförligt klarare. Men det är öfverflödigt att närmare ingå härpå.

Det är en annan anklagelse från Hengstenbergs sida, som kräfver mera uppmärksamhet, allrahelst den aldrig förgätits inom 1800-talsortodoxien, utan ständigt upprepats, och det är den anklagelsen, att pietismen skulle ha medfört indifferentism och arbetat rationalismen i händerna.

Hvad då till en början pietismens främjande af indifferentismen angår, så bör det först erinras därom, att man såväl i Tyskland som hos oss i den teologiska litteraturen utan all fråga öfverskattat allmänneligheten af kristlig tro och sed, af kyrklig öfvertygelse och kyrklighet, särskildt hos adel och borgerskap och i allmänhet hos de högre stånden. Bland dessa hade långt före pietismen och ju längre dess mer under 1600-talets lopp det franska inflytandet och dess världsliga anda, lifsideal och lifspraxis starkt gjort sig gällande.⁴ Det var just pietismen, i det hela en aristokratisk och borgerlig men icke folklig företeelse, som i de högre stånden i det längsta hindrade såväl det

¹ Ev Kirchen-Zeitung 1840, sp. 21, 25, 20, 28.

² För herrnhutismen såsom framför allt förkunnande Kristi död har Hengstenberg vissa sympatier och betonar starkt dess inre olikhet med pietismen.

³ Ev. Kirchen-Zeitung 1840, sp. 18—19.

⁴ Se härom K. LAMPRECHT, *Deutsche Geschichte*, VII, kap. I, s. 19 ff. och kap. II.

franska inflytandet och dess världsliga ande som sedermera den nya upplysningsfilosofiens inträngande och det lättsinne, som följde såväl med det ena som det andra.

Det kan här vara i sin ordning att erinra om hvad J. R. SCHLEGEL, som för öfrigt icke är någon kritiklös beundrare af pietismen, i sin 1788 utgifna fortsättning af Mosheims kyrkohistoria — alltså vid en tid då pietismens fel och förtjänster i förevarande mål tämligen väl kunde afvägas — efter en erinran om åtskilliga brister hos pietismen yttrar: »Bei dem allen kann jedoch kein Unparteiischer leugnen, 'dass sich von jeher viel mehr rechtschaffene Christen unter dieser Partei als unter dem grossen Haufen gefunden, und dass sie sich bis auf diese Stunde der allgemeinen Verbreitung der grenzenlosen Ruchlosigkeit, dem Strom des überall einreissenden Leichtsinns in Religions-sachen und dem weiteren Fortgang der Schwelgerei, Üppigkeit, Wollust und dem Betrug in Handel und Wandel widersetzt haben, und dass sich doch der grösste Theil derselben von den herrschenden Modetorheiten und Modelastern weit entferne und in einem gewissen Verstand das Salz der Erde genannt zu werden verdiene'». ¹

Pietismens hufvudsynd, den där aldrig må förlåtas, är emellertid i den nya ortodoxiens ögon dess befrämjande af rationalismen. Bakom denna anklagelse döljer sig dock dels ett förbiseende af att äfven rationalismen hade sin uppgift, dels en högst betydlig öfverskattning af pietismens bidrag till dess framkomst och af den gamla ortodoxiens förmåga att häfda sig i det nya andliga och kulturella läget, där den i själfva verket med sitt tvångssystem skulle ha varit hopplöst förlorad.

Också den teologiska rationalismen var, som redan Tholuck insett och häfdat, en nödvändig genomgångspunkt i utvecklingen, nödvändig, såsom jag redan förut antydte, i egenskap af en religionens själfbesinning och förmälning med en mera utvecklad intellektuell ståndpunkt med mindre naiv världsförklaring och lifstolkning.

Har då pietismen beredt väg för rationalismen? Ja, den har det i någon ringa mån genom att göra individen religiöst friare i förhållande till samfundet och göra honom själfständigare också gentemot den yttre religiösa auktoriteten i allmänhet, för så vidt det religiösa lifvet själf vann ett själfständigare

¹ Efter GRÜNBERG, a. a. III, s. 46.

och högre eget värde och blef utgångspunkt för en tyst, ofta omedveten omvärdering af dogmerna efter deras religiösa verklighetsvärde. M. a. o. pietismen har försvagat ortodoxiens makt och därmed negativt men icke positivt bidragit till rationalismens framträdande, som äfven den förutan skulle ha kommit.

Det kan här — med hänsyn till Hengstenbergs anklagelse för uppväckande af förakt för predikoämbetet — tilläggas, att pietismen genom sitt kraf på personlig sanning i lifvet och samstämmighet mellan lära och lif bidragit att störta den forna, af personens karaktär oberoende, prästerliga ämbetsmyndigheten och venerationen för ämbetet själf, huru illa det än uppbars. Men äfven detta är ju intet att beklaga.

Och — för att återgå till pietismens bidrag till rationalismens framträdande — icke heller i dess frigörande af individen och hans religiösa lif ligger något att beklaga, äfven om det främjat rationalismen. Särdeles mycket kan den icke härmed ha underlättat dennas framträdande. Framför allt måste man hafva klart det faktum, att rationalismen har ett helt annat ursprung, nämligen i upplysningsfilosofien och i allmänhet i hela den nya fria vetenskapen. Bakom denna ligger ytterst som det starkast verkande den nya världsbilden och den likaledes på en ny naturkunskap grundade världsförklaringen. Den gamla pietismen står liksom ortodoxien på den gamla världsförklaringens och världsbildens grund, de äro båda en företeelse inom den gamla världskulturens gränser, ehuru pietismens religiositet till sin art, för så vidt den representerar individens och subjektets börjande frigörelse vis à vis samfundet och symbolerna, hörer med till den moderna tidens andliga krafter.

Hvarken pietismen eller ortodoxien kan anklagas för att de icke mäktade det omöjliga: att hålla människorna kvar inom den gamla kulturens och den gamla massiva trons murar med allt hvad därmed följde. Det var något, som öfvergick bådas krafter och — det bör tilläggas — bådas historiska uppgift. Det nya kom och måste komma. Det skulle ha kommit också all pietism förutan, liksom det faktiskt kom och slog igenom, äfven där ingen pietism utan en orubbad ortodoxi fanns.

När det nya kom, skulle det och måste det för den gamla religiositeten medföra en mångfald dittills ohörda problem och svårigheter. Där man icke kunde helt enkelt blunda för dessa, måste en syntes mellan kristendomen och de nya idéerna för-

sökas. Det första försöket göres i rationalismen. Om man betänker, att detta var dess historiska uppgift, och besinnar denna uppgifts ännu icke öfvervunna svårigheter, blir man betänksam inför de merendels alltför vidtgående anklagelserna mot rationalismen, betänksam också inför klandret mot pietismen för dess i hvarje fall jämförelsevis ringa medverkan till dess framträdande.

10. Den nyortodoxa konfessionalismen.

Icke alla, som kände sig dragna till fädernas bekännelse och lifsformer, funno saken så enkel som de gammalortodoxa, utan insågo omöjligheten af en allmännare direkt återgång till 1600-talets teologi och kyrkolif.¹ De sökte följaktligen icke lösningen i en enkel upprepning af det gamla, utan i en eftersträfvad, om än icke uppnådd, organisk förnyelse däraf i tidsenligare form. Så uppstod hvad man kan kalla den *nyortodoxa*² *konfessionalismen*, representerad af en lång rad helgjutna, betydande personligheter, dels kyrkomän och dels fackteologer. Vi träffa hos dessa en strängt kyrkligt inriktad kampteologi, som förklarar öppet krig emot all okyrklighet i åskådning eller organisation.

Synnerligen betecknande är hvad som säges i denna skolas program, tillfinnandes i »Vorwort» till första årgången (1838) af *Zeitschrift für Protestantismus und Kirche*.³ Med tydlig adress till Hengstenberg och gammallutheranerna yttras bland annat:

¹ Se KURTZ-TSCHACKERT, § 185: 13—15.; STEPHAN, *Handbuch*, s. 209, 217, 221; G. FRANK, a. a. IV, s. 451 ff.; v. HASE, *Kirchengeschichte*, 3: II, 2, s. 622 ff.; SEEBERG, a. a. 238 ff.; LOOFS a. a., § 350, 352. De olika grupperna inom den konfessionella teologien synas mig knappast nöjaktigt karaktäriserade. Bäst synas de olika grupperna angifna hos Kurtz-Tschackert, där emellertid grupperingen torde vinna på en sammanslagning i ett par fall och klarare partibeteckning.

² Denna också af Stephan, a. a. s. 209, använda beteckning synes mig förtjäna företräde framför v. Hases, Loofs' och G. Franks *neulutherisch* eller *Neulutherthum*, hvilket korresponderar med ett *altlutherisch*, som icke för tanken på den jämförliga gammalortodoxa *teologien* utan på den gammallutherska *kyrkobildningen*.

³ Var skolans ena hufvudorgan och utgafs af AD. HARLESS, senare med biträde af HÖFLING, THOMASius och HOFMANN. Dess andra hufvudorgan var *Kirchliche Zeitschrift*, som 1854 startades af KLIEFOTH och O. MEJER.

»Ein Räthsel muss unsere Hoffnung für diejenigen seyn, welche die Gewohnheit an sich haben, bei Kirche an nichts anderes als an etwas Starres, Stehendes und Abgemachtes zu denken... Dasselbe... gilt auch wider die Meinung derer, welche sich die Bewegung innerhalb der Grenzen kirchlichen Interesses nicht eng und beschränkt genug denken können, weil in ihrer Vorstellung das ganze lebendige Daseyn der Kirche in den gedruckten Band der symbolischen Bücher zusammenschrumpft... Was wir vor Allem festhalten und wovon unser ganzes Streben ausgeht, das ist die Wahrheit und die Bedeutung der Kirche, welche ihren Glauben in ihren Bekenntnisschriften bezeugt hat... So herrlich nun aber auch dieses Gut ist, so soll sich unsere Thätigkeit doch nicht darauf beschränken nur zu wahren, was wir in diesem Bekenntniss besitzen, sondern wir wollen auch zu wuchern suchen mit dem Pfunde, das wir überkommen haben. Nicht nur das Fundament dieser unserer Kirche, sondern der ganze Bau, die Kirche selbst nach allen ihren Beziehungen soll uns am Herzen liegen und der Zielpunkt unseres Strebens seyn.»¹

Vid realiserandet af detta, i andra punkter också mot såväl rationalistisk som pietistisk subjektivism riktade program kom man emellertid till allt annat än en organisk utveckling af luthersk och i allmänhet protestantisk åskådning. Med hänsyn till läran om kyrkan, ämbetet och sakramenten gick en inflytelserik grupp i katoliserande riktning. Sakramenten fingo åter en magisk verkan, sammanhängande med teosofiska inflytelser, och tilläggas en synnerlig vikt. I dopet sker nyfödelse äfven utan tron. Nattvarden och icke predikan är kultens medelpunkt. Nåden förmedlas uteslutande genom det andliga ståndet, och i motsats till det allmänna prästadömet idé syftas till upprättandet af en präst- och sakramentskyrka med oinskränkt nyckelmakt.²

Till denna katolicerande grupp höra THEOD. KLIEFOTH, CHR. VILMAR och W. LÖHE samt i viss mån den något yngre GERH. VON ZEZSCHWITZ. Af samma strängt kyrkliga riktning, men korrekt lutherska i uppfattningen af kyrka, ämbete och sakrament,³ äro AD. HARLESS, G. THOMASIVS, I. F. W. HÖFLING och H. SCHMID i Erlangen samt den mera gammalorto-

¹ Zeitschrift für Prot. u. Kirche 1838, s. 5, 6, 7.

² VON HASE, *Kirchengechichte*, 3: II, 2, s. 624. Jfr G. FRANK, a. a. IV, s. 451 ff. FERD. CHR. BAUR, *Geschichte der christl. Kirche*, V, s. 505 ff.

³ Se LOOFS, a. a. § 252, s. 270. Jfr AD. HARLESS, *Kirche und Amt nach lutherischer Lehre*. Stuttgart 1853.

doxe AD. PHILIPPI, THEODOS. HARNACK och J. H. KURTZ. Samtliga dessa kunna anses utgöra den mera extrema gruppen inom den nyortodoxa konfessionalismen.

En mindre partipräglad, mera moderat och af starkare känsla för reparationens vetenskapliga svårigheter utmärkt grupp företrädes af AUG. KAHNIS, Fr. H. R. VON FRANK och den något yngre O. ZÖCKLER, hvilka väl kunna anses stå förmedlingsteologien närmast.

En tredje, för vårt ändamål mindre viktig ståndpunkt representeras af konfessionalismens mest originelle, i försoningsläran nog så heterodoxe teolog, J. CHR. K. VON HOFMANN, som, särdeles genom sin med Schleiermachers metod besläktade härledning af de dogmatiska utsagorna, gjorde allvar af konfessionalismens ursprungliga reformprogram, sökande »eine neue Weise, alte Wahrheit zu lehren». Till von Hofmann slöt sig FR. DELITZSCH och senare, mera själfständigt, E. CHR. LUTHARDT.

Efter dessa knappa erinringar om den nyortodoxa konfessionalismens allmänna kynne samt olika grupper och representanter följer att bese dess uppfattning af pietismen. Alltför stora öfverraskningar äro vi efter det sagda förskonade för, och vi kunna på förhand säga oss, i hvad riktning denna skolas ömdömen skola gå, hvilket emellertid icke utesluter att kritikens formulering kan erbjuda åtskilligt af intresse.

Redan i den nyortodoxa konfessionalismens ofvan omförmälda program (s. 4) gafs rent besked om ställningen till den samtida pietismen. Man befunde sig i den bestämdaste motsats till allt slags separatistiskt väsen, hvilket man skulle bekämpa, särdeles rationalismen, den mystiskt-pietistiska riktningen och den lärda teologiska skolan. »Auch jene sogenannte Frömmigkeit können wir nur als eine Abirrung, als etwas von unserer Sache völlig Geschiedenes betrachten... Das Princip des pietistischen Separatismus verwerfen wir, und zwar so entschieden wie den Rationalismus». Här har alltså äfven den nyortodoxa konfessionalismen proklamerat sin brytning med pietismen, ehuru det bör nämnas, att man synes ha varit villig att tolerera en befintlig *kyrklig* pietism: »Kirchlein in der Kirche mag es geben, wenn sie nur wie Glieder hangen an einem Leibe».

Beträffande den nyortodoxa konfessionalismens uppfattning af den äldre pietismen intresserar det oss närmast att lära känna den katolicerande riktningens tankar. Vi vända oss då till KLIE-

FOTH och först till hans öppna bref af 1854: *An die hochwürdige theologische Facultät der Georg Augustus-Universität zu Göttingen*¹, i anledning af Göttingerfakultetens betänkande s. å. till universitetskuratoriet om den kyrkliga krisen och lärofriheten.

Kliefoths sändebref är prägladt ej blott af synnerlig skärpa, utan ock af klarhet och kraft. Man märker här en ny kyrkotanke och ett tal om kyrka och kyrkan, som man icke försport på mycket länge, om en ny kyrka, som haft och har något att betyda för kristen tro och åskådning och icke är blott som en tabula rasa eller ett experimentalfält för lärda teologer, utan kontakt med de stora landsbygders kyrkofolk, som dock, »obgleich vielleicht seit hundert Jahren kein belebender Odem frischer Predigt göttlichen Wortes darüber hingefahren ist, und keine leitende und ziehende Hand des Predigtamts es gepflegt hat, dennoch gegen rationalistische Pastoren und bürokratische Beamte und Juden und Advocaten fest gestanden hat wie Fels und Mauer, und auch aus seiner gewohnheitsmässig gewordenen Art leicht wieder aufwacht zu bewusstem Ernst und geistlichem Leben».

Men icke nog härmed. Göttingerfakulteten hade till utgångspunkt för sitt yttrande tagit 1600-talsortodoxien och be-tecknat denna bl. a. såsom en intellektualistisk hierarkisk teologi, som identifierat sig med kyrkan och gjort den till en teologkyrka. Kliefoth finner detta ogrundadt, och äfven om man icke kan ge honom rätt i allt, verkar det dock välgörande att omsider, sedan man knappast på ett hundratal år hört ett ord af erkännande åt 1600-talskyrkan och dess ortodoxi, äntligen få höra ett försvar för dessa båda, och ett ljungande sådant. Anklagelserna äro icke riktiga, menar Kliefoth. Det gafs dock på 1600-talet något mera än ortodox dogmatik. Man måste erinra sig 30-åriga krigets ödeläggelse af det kyrkliga lifvet och upprivande af kontinuiteten i dess utveckling. Häraf följde den dubbla uppgiften att dels åter knyta till vid afbruten tradition beträffande lära, lif, gudstjänst, tukt och ordning i lagmässiga former och dels att med andliga medel återväcka nytt andligt lif i de åter ordnade församlingarna. De tre första fjärdedelarna af 1600-talet ha icke lyckats harmoniskt genomföra denna dubbeluppgift, utan det framträder en antinomistisk och en nomis-

¹ *Kirchliche Zeitschrift* 1854, s. 1 ff.

tisk riktning, hvilken senare, såsom naturligt var inför den gifna uppgiften, blef något öfvervägande. I det hela vägde de dock ännu jämt.¹

Sådant var läget, då tvänne främmande element kommo till och skärpte dessa motsatser. Det ena var den absoluta furstemakten och den af densamma häfdade territorialismen, som förvandlade kyrkan till en del af statslifvet, kyrkotjänsterna till statstjänster och teologerna till en trätande republik af lärda. Det var ortodoxiens fel, att den gick med på detta system i kampen mot »Enthusiasterei» och antinomism och nomistiskt försökte främja Guds kyrka med medel, som hörde till staten och polisen.²

Men — och härmed börjar Kliefoth sin ampra kritik af pietismen — den antinomistiska riktningen har intet att säga. Vid samma tid, som ortodoxien gaf sig i territorialismens våld, trängde utifrån den spenerska riktningen in i den lutherska kyrkan, anslöt sig till de tidigare antinomistiska tendenserna, samlade dem, lyfte dem vidt öfver deras dittillsvarande ståndpunkt och gaf dem en bestämd riktning. Det hade blifvit tradition att betrakta den spenerska riktningen uteslutande som en lifsförnyelse inom den lutherska kyrkan, ehuru man, liksom nu Göttingerfakulteten, i samma andedrag måste tillägga, att den totalt misslyckats. Redan detta gör det sannolikt, att den haft en annan betydelse för denna kyrka. Kliefoth sammanfattar därpå i några synnerligen karaktäristiska och klart preciserade satsar sin uppfattning af den äldre pietistiska riktningen:

»Der Herr», yttrar han, »wolle es ihr vergelten, dass sie viele Seelen 'erweckt' und 'belebt' hat; aber das geschichtliche Leben der lutherischen Kirche hat sie nicht erweckt, sondern zersetzt und zerrissen. Spener verhält sich zu der lutherischen Kirche wie ein exotisches Gewächs. Das er in der Doctrin sich sehr sorglich an die lutherischen Lehrbestimmungen hält, will wenig besagen; das Lutherthum ist eben nicht eine blosse Doctrin, oder eine dogmatische Richtung, sondern eine Kirchengestalt. Speners Kirchenbegriff aber, und alle seine Anschauungen von kirchlichem Leben, kirchlichen Institutionen, kirchlichen Mitteln und Maassnahmen sind den lutherischen Anschauungen fremd und entgegengesetzt, sind wesentlich reformirt. Mit Spe-

¹ Kirchliche Zeitschrift 1854, s. 9—20.

² Loc. cit. s. 21.

ner beginnt jener grosse Eroberungskrieg der reformirten Kirche gegen die lutherische, der seitdem verschiedene Namen, erst Frömmigkeit, dann Toleranz, dann Union, dann Conföderation, auf sein Panier geschrieben, aber bis auf den heutigen Tag fortgedauert hat.¹

Äfven inom pietismen finner Kliefoth olika stadier. Spener själf gick försiktigt och skonsamt till väga. Han låter öfverallt det lutherska bestå, men ställer också öfverallt, ifrån det största till det minsta, det främmande bredvid det lutherska, t. ex. bredvid dopet konfirmationen, bredvid nya födelsen väckelsen, bredvid ecclesia ecclesiolae, bredvid de gamla medlen de nya, bredvid perikoperna de nya texterna. Hans efterföljare gå längre. De äro icke heller i läran lutherska, utan principiellt och öppet inortodoxa och nöja sig icke heller med att ställa det främmande bredvid det lutherskt-kyrkliga, utan vilja helt enkelt afskaffa det om möjligt. De frångå den lutherska kyrkan dess psalmböcker, ändra dess gudstjänster, bearbeta dess katekeser, rubba på dess författningsformer och skjuta helt enkelt undan ecclesia genom ecclesiolae, gudstjänsterna genom konventiklarna, dopet genom konfirmationen, predikoämbetet genom det allmänna prästadömet o. s. v. Här är det den lutherska kyrkoorganismen börjar upplösas. Och detta upplösningsverk har den spenerska pietismen på ett glänsande sätt lyckats genomföra. Väl sökte ortodoxien hejda detta, men dess salt hade förlorat sin kraft genom territorialismen. Dess lära var icke mer korrekt och dess kyrkliga handlande polismässigt, kärt och utvärtes. Så blef pietismen den, som afgick med segern, men icke till fromma för kyrkan och icke ens för sig själf, utan för den från början allt annat än försmådda bundsförvanten — rationalismen. Denna åter hade fattat pietismen vid dess subjektivism och uppslukat denna såväl som ortodoxien samt infört okyrklighet och okristlighet genom den öppning, som pietismen i fromhetens namn gjort i de kyrkliga institutionernas murar.²

Ett par år senare framlägger Kliefoth samma tankar i sitt arbete *Die Beichte und Absolution*³, där han låter Spener bero af Theophil. Grossgebauer, hvilket dock icke är riktigt. Kliefoth yttrar här om Spener, att denne hade icke blott en mycket

¹ Kirchliche Zeitschrift 1854, s. 22.

² Loc. cit. s. 22—24.

³ Liturgische Abhandlungen, II. Schwerin 1856.

noggrann kunskap om det lutherska väsendet, utan onekligen också förstånd för detsamma. Han underlät heller aldrig att teoretiskt försvara det. Men böjelse och kärlek till det lutherska hade han det oaktadt icke. Hans förståelse är något inlärdt. Hans hjärta tillhörde det reformerta väsendet, uppväxt som han var i Strassburg, där lutherskt och reformert var blandadt med hvartannat.¹

Kliefoths kritik af pietismen är uppenbarligen af högre värde än den gammalortodoxa konfessionalismens sötsura detaljkritik. Vi finna hos Kliefoth en fast och sluten tankegång och stora synpunkter, skarp blick för pietismens djupgående motsats till ortodoxien, han ortodoxifierar den icke och inser, att dess betydelse är att söka icke så mycket på dogmats som kyrkolifvets område. Det förefaller mig dock, som vore Kliefoths kritik gjord mera på känn, som hade den flutit mera af instinkt än af eget ingående historiskt studium. Därför är Kliefoth starkare i val och anläggning af synpunkter än i preciserande af det, som rättvisligen och objektivt vid ett kritiskt historiskt studium verkligen kan häfdas. Därför blir han ock alltför påtagligt partisk för ortodoxien och *mot* pietismen.

Man kan heller icke frigöra sig från det intrycket, att Kliefoth lånat sin hufvudsynpunkt från den reformerte MAX. GOEBEL, och dennes längre fram närmare behandlade stora verk om det religiösa lifvet i det västra Tysklands kyrkor, hvars båda första delar förelågo redan 1849 och 1852. Kliefoth har i så fall accepterat Goebels häfdande af pietismens reformerta ursprung men utan pröfning af det berättigade eller oberättigade däri och vändt Goebels tes som en hufvudanklagelse emot pietismen. Skarp-sinnigt och riktigt har Kliefoth framhållit den reformerta protestantismens starka inflytelse på lutherdomen, men redan detta inflytandes långvariga fortgång — det äger ju för öfrigt ännu i dag rum — borde ha lärt Kliefoth, att detta inflytandes möjlighet måste bero på djupa och historiskt ofrånkomliga förhållanden.

Pietismens verkliga egenart och stora positiva insats har Kliefoth icke sett och från sin allmänna ståndpunkt näppeligen kunnat se. Härmed är icke sagdt, att icke Kliefoth gjort åtskilliga fullt riktiga enskilda observationer. Det är t. ex. utan tvifvel fullt riktigt, att redan pietismen medförde någon upp-

¹ KLIEFOTH, a. a., s. 436.

lösning af kyrkolifvets gamla former. Men därmed är icke dess fördömelse gifven. Vi bortse därifrån, att pietismen icke var den enda eller ens den starkaste andliga makt, som gjorde ortodoxi och kyrkolif afbräck. Därom är redan taladt. Viktigare är den frågan, om icke denna upplösning af de gamla formerna var historiskt nödvändig för framkomsten af ett djupare andligt samlif, där församlingen ej längre såsom i 1600-talskyrkan betraktas som en passiv massa. Då det under 1800-talet blifvit möjligt att nå fram till ett kyrkligt lif, där församlingen är mera aktiv och själfverksam, kräfver den historiska sanningen det erkännandet, att detta icke skulle ha varit möjligt, utan såväl den äldre som den moderna pietismens förarbete.

Då Kliefoth angriper Spener och pietismen för deras upplösande inverkan på bikten, har han otvifvelaktigt rätt däri, att dessa utöfvat en sådan inverkan. Men fråga är, om detta från protestantisk synpunkt är något att beklaga. Bikten, som för öfrigt var behäftad med stora principiella betänkligheter, hade på Speners tid blifvit en tom formalitet utan religiöst eller etiskt värde. För de allvarligare prästmännen var den en svår samvetsbörda. Spener gjorde ett energiskt försök att fylla denna form med religiöst innehåll¹, men detta lyckades icke. Det gamla biktinstitutet var i själfva verket något, som icke lät sig reformeras i evangelisk anda. Snart angrep pietismen det öppet, och det var blott i sin ordning, att hela biktinstitutionen småningom upplöstes, något, som inom svenska kyrkan då redan skett oberoende af såväl pietism som reformert inflytande.

Var Kliefoths uppfattning af pietismen identisk med den rena förkastelsen, befinnes den korrekt lutherska gruppen af den nyortodoxa konfessionalismen villig att gifva pietismen ett visst erkännande, ehuru den i det hela finner densamma betänkelig.

Vi vända oss först till den kände kyrkohistorikern J. H. KURTZ, som emellertid till följd af sitt milda bedömande af pietismen icke kan anses som en fullt typisk representant af förevarande skolas uppfattning af pietismen. Kurtz, som själf i yngre år genomgått en pietistisk väckelse, häfdar, sålunda i sin 1849 första gången utgifna *Lehrbuch der Kirchengeschichte*¹, att Spe-

¹ Spener befann sig här i god öfverensstämmelse med Luther. Jfr Harless citat a. a. s. 27 ff. ur LUTHERS *Büchlein von der Beichte* 1520.

² Till mitt förfogande har stått endast AND. BLOMSTRANDS öfversättning af denna första upplaga under titel: *Lärobok i kyrkohistorien af Joh. Heinr. Kurtz*. Lund 1850.

ner var den lutherska kyrkan af hela sitt hjärta tillgifven. — Detta var raka motsatsen till Kliefoths något senare framlagda uppfattning men icke desto mindre riktigare. — Spener ansåg blott, menar Kurtz, att den lutherska kyrkan behöfde en reformation till följd af den härskande bokstafsteologien och döda rättrogheten. Men då han tillika var öfvertygad om att den lutherska kyrkan framför alla andra ägde den största fullhet af ren lära och kraftigaste förmåga att framställa ett äkta kristligt lefverne, var han långt ifrån att söka botemedlen utom hennes gränser i synkretistiska eller unionistiska sträfvanden. Speners reformationsmedel voro endast en återgång från den skolastiska dogmatiken till Skriften och den yttre rättrogna bekännelsens förvandling till en inre lefvande hjärtats teologi.

I samma sympatiska stil tecknas också Francke och hans medarbetare. Halle fick för sin tid samma betydelse som Wittenberg och Gèneve i reformationstiden. I de pietistiska striderna förfelades å ömse sidor den sanna midten. Efter förlusten af sina hufvudledare blef den halleska pietismen allt mattare, ovetenskapligare och indifferentare mot den rena läran och upplöste sig alltmer i ofta endast tillgjorda fromma känslor, på samma gång den blef allt ifrigare i fromma talesätt och metodistiska lefnadsformer. Men pietismen hade dock infört en jäsning i teologien och kyrkan, som fortfor att hälsosamt verka i många årtionden. Mer än 6,000 teologer från Tysklands olika delar hade utbildats i Halle och införde den nya surdegen i lika många församlingar och skolor.¹

Såsom vi af det förestående finna, företräder Kurtz en äldre, alltför okritisk uppfattning af pietismen, som hos honom blir till en from ortodoxi och, där den något afviker, en företeelse af alldeles för tam och oskyldig beskaffenhet. Det behöfver knappast sägas, att en Kliefoths långt ifrån objektiva omdömen likvisst långt mer än detta för en mera moderat ortodoxi typiska betraktelsesätt närmar sig verkligheten. Så prisvärd än mildhet och välvilja äro i teologiens annaler, lika säkert äro de icke nog för en riktig karaktäristik af en historisk företeelse.

Hos K. Fr. Aug. Kahnis möta vi en helt annan och ojämförligt skarpare blick på pietismen och hela dess tid. I sitt 1854 utgifna själfulla verk: *Der innere Gang des deutschen Protestantismus seit Mitte des vorigen Jahrhunderts*, inleder Kahnis

¹ KURTZ, a. a. s. 282 ff.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

sin öfverblick af pietismen¹ med en jämförelse af dess tid med en medeltida period.

Liksom i medeltiden skolastik och mystik följas åt, så uppträda de bredvid hvarandra äfven i protestantismens medeltid, d. v. s. 1600-talet, då vi bredvid den lutherska skolastiken finna mystici som Böhme och Arndt. Och liksom en mystik med reformatoriska drag på alla punkter och i de mest olika gestalter trädde fram på 1300-talet såsom en reaktion mot skolastik, förfallet kyrkoregemente och en fransk världslighetens ande, så framträder i protestantismens medeltid mot slutet af 1600-talet, efter det 30-åriga krigets förödelse, den reformatoriska andans utslocknande, de kyrkliga formernas förtyligande, lärans förbättrande och den nya världsliga andans och sedeslöshetens utbredande från Frankrike, en reagerande mystisk-pietistisk anda. Och detta inträffar icke blott inom de lutherska och reformerta kyrkorna, utan äfven inom den katolska kyrkan, för hvilkens vidkommande Kahnis erinrar om jansenismen, Mad. Guion och Fénelon i Frankrike, Molinos i Italien och Angelus Silesius i Tyskland.

I denna tid framträder Spener. Så ohistoriskt det vore att skriva alla pietismens utlöpare på Speners och hans lärjungars räkning, lika ohistoriskt vore det att bedöma pietismen utan hänsyn till dess sammanhang med mystiken. Om också endast antydningssvis har Kahnis här vidgat uppfattningen af pietismen därhän, att den framstår icke som en isolerad inomluthersk företeelse, utan som ett moment i en större samtida interkonfessionell rörelse, ytterst af samma syfte, men olika gestaltad på olika kyrkoområden. Denna betydelsefulla tanke är emellertid icke utförd, endast antydd.

Hvad angår den lutherska pietismen, finner Kahnis det obestriddligt, att den föranledts af lärans förtyligande och lifvets förvärldsligande samt att den verkat välsignelserikt till lifvets förinnerligande och kyrkans förnyande. Detta kan man erkänna och dock, såsom Speners ortodoxa motståndare, anse pietismen som ett affall från fädernas tro. För den, som står på bekännelsens grund, beror detta affalls verklighet på frågan om pietismen har lämnat denna grund. Enligt Kahnis' mening bekräftar historien detta.

¹ A. a. s. 70 ff.

Lutherdomens grundlära gäller rättfärdiggörelsen af tron. Denna hade pietismen visserligen icke bekämpat, men den hade — och här upptager Kohnis Hengstenbergs uttalande af 1840 — den hade ryckt denna lära ur dess centrala ställning och neutraliserat den. Att tron, som omfattar Kristi förtjänst, måste vara levande, hade den lutherska kyrkan städse lärt. Men det, som gör människan rättfärdig, är icke *lifvet* i denna tro, utan det *innehåll*, som den omfattar, nämligen Kristi förtjänst. Pietismen mätte tron efter dess subjektiva lifsbeskaffenhet. Eller som Kohnis uttrycker satsen i sin 1861 utgifna *Lutherische Dogmatik*: »Der Pietist macht sein Verhältniss zu Gott durch Christum von subjektiven Erfahrungen abhängig, ohne die er sich Glauben nicht denken mag... Spener und die Seinen haben der einseitigen Objektivität des Lutherthums ihrer Zeit eine einseitige Subjektivität entgegengestellt.»¹

Men icke blott lutherdomens material- utan äfven dess formalprincip har af pietismen trädts för nära. Det senare därigenom att Skriften blef mera en gudomlig uppbyggelsebok än en sanningens källa. Med pietismens likgiltighet för det objektiva följde likgiltighet för den religiösa kunskapen och den teologiska vetenskapen. Hvad Spener, Francke o. a. presterat i vetenskapligt hänseende kan ej taxeras högt. Med likgiltigheten för läran följde sådan också för bekännelsen och de konfessionella olikheterna. Pietismen hade från början ett unionistiskt drag.

Likaså förhöll sig pietismen indifferent till författning och kult. Medan Kliefoth i territorialismen ser en af pietismens förutsättningar, anser Kohnis densamma framgå *ur* pietismen. Den offentliga gudstjänstens betydelse förringas till förmån för konventiklarna. I denna likgiltighet för författning och kult, det kyrkliga samlifvets objektiva band, framkommer pietismens grundfel, *okyrklighet*.

Två ting äro för kyrkan väsentliga: hon är såsom bärarinnan af ord och sakrament trons moder men ock en trons gemenskap, som måste organisera sig i bekännelse, författning och kult. Bägge dessa sidor neutraliserade pietismen genom sitt exklusiva eftertryck på de enskildas väckelse. De ortodoxa hade rätt, då de i pietismen sågo ett donatistiskt element. »Öfverhufvud kan blott den, som uppgifver vår kyrkas grund-

¹ KAHNIS, a. a. s. 40.

valar, bestrida den ortodoxa oppositionens rätt.» Genom sin opposition mot kyrkolärans representanter har pietismen beredt väg för upplysningsidéerna.

I sin ofvannämnda dogmatik har Kahnis gjort gällande i hufvudsak samma synpunkter som i sitt här refererade arbete beträffande pietismens afvikelser från ortodoxien.

Om vi bortse från antydningen om pietismens ingående såsom ett moment i en större interkonfessionell rörelse, har Kahnis i sin kritik af pietismen blott förnyat ortodoxiens oss af gammalt kända synpunkter utan att åt dessa kunna vindicera något större berättigande. Pietismen är hos Kahnis i nämnda arbeten bedömd strängt efter nyortodoxiens egen åskådning, icke från historiska synpunkter, af hvilka det gjorts allvar. Det kan då icke förvåna, om slutresultatet blir en nog så bestämd förkastelse.

Det bör emellertid tilläggas, att Kahnis sedermera i sitt 1881 utgifna arbete, *Der Gang der Kirche in Lebensbildern*, själf gifvit uttryck åt en helt annan värdering af pietismen.

I de mest olika gestalter, yttrar Kahnis, möter oss i slutet af 1600- och början af 1700-talet både på protestantismens och katolicismens mark en riktning, som icke satte kristendomens medelpunkt i läran eller i kyrkan, »sondern in die durch die Gnade gewirkte, auf Glauben ruhende, in thätiger Liebe sich beweisende Herzensgemeinschaft des einzelnen mit Gott durch Christum setzte». På den tyska lutherdomens mark tog denna riktning gestalt i pietismen. Dess segrar hörde mindre till den teologiska vetenskapens än till det religiösa lifvets rike. »Niemand aber wird leugnen können, dass vom Pietismus ein Hauch des Lebens ausgegangen ist, der auf die ganze Kirche belebend, befreiend eingewirkt hat.»¹

Med dessa ord har Kahnis i själfva verket korsat öfver sina tidigare omdömen om pietismen och gifvit uttryck åt det modernare betraktelsesättet.

Från den nyortodoxa konfessionalismens korrekt lutherska grupp utgick äfven ett större historiskt verk öfver pietismen, nämligen H. SCHMIDS *Die Geschichte des Pietismus* af 1863.²

¹ A. a. Leipzig 1881, s. 377 ff.

² Redan i en profföreläsning 1846, tryckt i *Zeitschrift für Prot. und Kirche* sagda år, har Schmid häfdat samma synpunkter och kommit i hufvudsak till samma resultat som i sitt större arbete från 1863, dock utan att ingå

Af Albr. Ritschl har Schmid's arbete betecknats som hvarken mer eller mindre än ett utdrag ur de tre första 1730 utgifna delarna af Walchs *Einleitung*. Beviset finner Ritschl förnämligast däri, att pietismen hos Schmid har samma omfång som hos Walch 1730, hvadan ej blott brödräfsamlingen utan ock den Württembergiska pietismen uteslutits och pietismen i allmänhet betraktats från den synkrets, som gaf sig 1730.¹ Ritschl har gått för vida i detta omdöme. Schmid har själf begränsat sin uppgift till pietismens historia intill ungefär nämnda tid och naturligtvis vet han af pietismens senare utveckling i Württemberg.² Med rätta kan man däremot säga, att Schmid i hufvudsak anlagt samma synpunkter som den mildare gamla ortodoxien hos en Loescher och stannat vid dennes resultat, utan att göra något verkligt bruk af den senare litteratur om pietismen, som han citerar. Schmid's med den gamla ortodoxien väsentligen öfverensstämmande ståndpunkt gjorde denna återgång för honom naturlig. Något framsteg i forskningen blef hans verk under sådana förhållanden icke, trots sin uppenbara redbarhet och villighet att öfva rättvisa. Man kan därför icke gärna godkänna P. Grünbergs högst märkvärdiga omdöme, då han yttrar, att Schmid med sitt arbete »egentligen lagt grunden till pietismens historia», och betecknat hans verk som den första omfattande kritiska pietismens historia.³ I den sorts kritik, som Schmid öfvar, voro redan gamle Walch och Loescher hemmastadda. Både i kritik och undersökning af pietismens källor hade man hunnit vida längre än Schmid, då denne utgaf sitt arbete. Vi kunna och böra därför fatta oss kort om detsamma. Ett referat af hufvudtankarna i verkets slutkapitel, — *Das Wesen des Pietismus*, — där författaren nedlagt resultatet af sina studier, ger oss ånyo i det hela blott samma betraktelser, som vi förut funnit hos en del af konfessionalismens män.

Schmid ser icke i pietismen ett moment eller en sida i en tilläfventyrs större interkonfessionell rörelse. Den utgår helt enkelt från Spener, som alls icke ville reformera läran, utan

på den först under mellantiden genom Goebels verk aktuella frågan om den spenerska pietismens ursprung, och med starkare erkännande af pietismens öfverensstämmelse med lutherdomen beträffande läran.

¹ RITSCHL, *Geschichte des Pietismus* I, s. 3 f.

² Jfr SCHMID, a. a. s. 505—507.

³ GRÜNBERG, a. a. III, s. 93, 95.

lifvet, hvilket i reformationen försummats, och nu hade sitt största hinder i den cäsaropapistiska kyrkoförfattningen, som uteslöt det tredje ståndet från dess rätt att medverka till kyrkans förbättring.

Det för Spener egendomliga finner nu Schmid däri, att han icke söker reformera kyrkoförfattningen genom att vända sig till kyrkan som sådan och dess ämbete, utan förtviflar om hela denna väg och vänder sig till kyrkans lefvande enskilda medlemmar, andliga och lekmän, och erinrar dem om deras rättigheter och plikter som andliga präster. Såsom sådana skola de i sina *collegia pietatis*, dessa *ecclesiolae in ecclesia*, verka för ett nytt lif i kyrkan.

Schmid finner i Speners författningsideal en böjelse för reformert *ordning*. Konventiklarna finner han ej möjliga att mot Speners förnekande härleda direkt från Labadie, utan anser dem bero på ett från reformert håll gjordt lån, om hvars verkliga ursprung Spener varit okunnig. Kliefoths förhastade påstående, att Spener med hela sitt hjärta tillhörde det reformerta väsendet, inskränker Schmid därhän, att Spener velat hjälpa sin kyrka med reformerta medel. »Spener ist mit ganzer Ueberzeugung ein Gegner der reformirten Lehre und hängt mit ganzer Ueberzeugung dem lutherischen Lehrbegriff an, aber er ist an den lutherischen Einrichtungen irre geworden, denn es müsste ja, meint er, besser mit der Kirche stehen, wenn diese besser wären, und indem er nun für die reformirten Einrichtungen ein günstiges Vorurtheil fasst, übersieht er, dass diese Einrichtungen eben doch mit dem Wesen der reformirten Kirche zusammenhängen, und dass man den Einrichtungen derselben nicht zufallen kann, ohne von reformirten Wesen berührt zu werden. Daher rührt die eigenthümliche Stellung, welche Spener von der Zeit an einnimmt, wo ihm Widerspruch entgegengetreten ist.»¹

Sin rot hade sålunda Speners enda (!) medel till kyrkans förbättring i den reformerta kyrkan. Schmid medger emellertid, att *collegia pietatis* icke i och för sig behöfde strida mot luthersk åskådning, då det icke strider mot denna, att troende kristna samlas omkring ordet till uppbyggelse. Men om man som de reformerta fattar kyrkan som *congregatio sanctorum* och låter konventiklarna, med ty åtföljande, för detta slags kyrkobegrepp fundamentala, stränga kyrkotukt sammanfalla med denna, äro

¹ SCHMID, a. a. s. 444.

konventiklarna oförenliga med lutherska principer. Spener hade emellertid blott i mycket inskränkt mån upptagit konventiklarna i denna reformerta tanke och själf bevarat sin ämbetsställning inom dem. Den ställning, Spener tillerkänner församlingen, finner emellertid Schmid vara af reformert natur och oförenlig med lutherska principer.¹

Det betänkliga i pietismens användning af Speners konventiklar ser Schmid däri, att de ledde till okyrklighet.² De blefvo icke en nödhjälps, utan det kyrkliga ämbetets uppgifter flyttades öfver på dem och misstroende väcktes mot ämbetet och dess medel, hvilka gjordes beroende af ämbetsinnehafvarens person. Kyrkan som sådan fick ingen betydelse för pietisten. En sådan får hon blott, om hon fattas som ett samfund af döpta, där frälsningen i Kristus allena står att vinna. Pietisten såg kyrkan i konventiklarnas trosbröder. Den enskilde kyrkomedlemmen kände han ingen förbindelse med, om denne ej var omvänd. Lika var förhållandet till prästen. Sambandet med kyrkan inskränkte sig till barndop och möjligen nattvardsgång samt undvikande af utträde.³

Beträffande läran finner Schmid, såsom vi sett, Spener i det hela tillgifven den lutherska åskådningen men upprepar Hengstenbergs angrepp med hänsyn till läran om rättfärdiggörelsen och de vanliga anmärkningarna om pietismens likgiltighet för läran, symbolerna, konfessionella olikheter, undervärderande af kyrkans ämbete och nådemedel, teologien m. m. Alla dessa försökelse kommo däraf, att fromheten betonades för ensidigt.

¹ A. a. s. 435—445. I förbigående må anmärkas, att man på luthersk sida varit väl benägen att utan vidare anse pietismen inom den lutherska kyrkan såsom ett adekvat uttryck för ortodox reformert åskådning. Sålunda yttrar ALEX. SCHWEIZER i sitt stora verk, *Die Zentraldogmen der reformirten Kirche* (II, s. 750), att den reformerta ortodoxien icke skiljer sig från den lutherska genom att såsom pietismen betona det praktiska. Hvad Schweiz beträffar, konstaterar Schweizer en återverkan på reformert område af den lutherska pietismen, som han anser mera samlad och klart utpräglad än motsvarande riktningar å reformert område.

² Jämför Schmid's uttalande i profföreläsningen af 1846: »Die Emancipation der Gemeinde von dem Lehrstande, den Versuch durch eigene Mittel und unter eigener Leitung eine Gemeinde Gottes zu bilden bezeichnen wir sonach als das *erste Charakteristicum* des Pietismus». *Zeitschrift für Prot. und Kirche*, 1846, s. 143.

³ SCHMID, a. a. s. 445 ff.

Rötterna härtill böra sökas redan hos pietismens upphofsmän.¹

Schmid erinrar till sist, huru länge det dröjde, innan man, i sin ifver att angripa pietismen uteslutande från lärans synpunkt, lyckades komma till klarhet om dess väsen. Det var först Loescher, som — alltför sent — gjorde det. Detta var ett fattigdomsbevis för kyrkan. Ett sådant läg ock i pietismens snabba utbredning. På tal härom yttrar Schmid åtskilligt, som af hans adepter dess värre sällan observerats:

»Wäre in der Kirche mehr Geist und Leben gewesen, so hätte sie die Anregung, die von Spener ausgegangen war, sich zu Nutze gemacht und die Ermahnungen Speners sich zu Herzen genommen. Dann hätte sie auch das Vermögen gefunden, die Anregung in den rechten Bahnen zu halten. Indem die Kirche das alles versäumte, musste sie es erleben, dass die Besseren in ihr in die Kreise des Pietismus hineingezogen wurden, und ihr eigenes Salz dumm wurde. Der Pietismus hat viele tausend Seelen erweckt, aber er hat sie auch dem eigentlichen Geist und Leben der lutherischen Kirche entfremdet, und die Kirche hat sich von dem Schlag, dem sie damals erlitten, nie mehr wieder erholt.»²

Det hvilar, trots författarens erinran så i förord som slutord om den, som han menar, allmänna anslutningen till hans uppfattning af pietismen, en egendomlig osäkerhet öfver hela hans betraktelsesätt, märkbar ej minst i de sist anförda motsägelsefulla orden. Det är ett omöjligt försök att försvara två rakt motsatta synpunkter, ett ändlöst jakande och nekande, anklagande och återtagande i samma andedrag, som till slut gör oss ovissa om undersökningens verkliga resultat. Vi möta här åter den moderatortodoxes välmenande, men utsiktslösa försök att gifva lika rätt åt två håll, där båda icke kunna hafva lika jämnt afvägda fel och förtjänster, ett företag, som slutar med att göra båda parterna orätt, när ingendera ses i den fulla historiska egendomlighet, som utgjort dess raison d'être.

Detta intryck af Schmid's verk förstärkes ytterligare, då man läser hvad han yttrar allra sist. Han vill icke, att man skulle förgäta den redliga viljan hos pietismens upphofsmän och den mäktiga eggelse till verksam fromhet och allvarlig helgelse, som

¹ A. a. s. 448—465.

² A. a. s. 465—467.

genom den kommit tusenden till del. »Auch machen wir die Urheber des Pietismus nicht verantwortlich dafür, dass dieser schliesslich die alte Theologie untergrub, und den Bestand der Kirche gefährdete. Sie waren da viel mehr ein Werkzeug in der Hand der Zeit, die nach allen Richtungen hin von dem Alten sich abzuwenden anfang, wie in der Theologie so in der Philosophie und im socialen Leben, und die den Drang dazu schon in sich hatte, als Spener auftrat, der eigentlich nur dem Drang der Zeit sein Wort und seine Hand lieh, und dessen Vorsicht und Mässigung es zu danken ist, dass der Drang sich nicht ungestümer geltend machte, wie das in England wenige Jahrzehnte darauf geschehen ist... Und auch diesen Drang der Zeit wollen wir nicht schelten, er hatte seinen berechtigten Grund, und nicht den kleinsten in den Fehlern und Schwächen des alten.»¹

Äro dessa satser, hvilka till slut synas ha trängt sig på Schmid, riktiga — och de äro utan tvifvel de riktigaste i hela hans bok — så hade hans verk bort få ett annat utseende. Det går icke för sig att neutralisera äfven dessa satser med tal om vikten att träffa det rätta m. m.

Men detta sätt att umgås med historiska företeelser är illustrativt för konfessionalismens liksom förut rationalismens och delvis också den spekulativa teologiens oförmåga af ett verkligt historiskt betraktelsesätt.

Ingen historisk rörelse kan vara allt och gifva allt eller för alla tider lösa alla svårigheter. Hvarje mera betydande religiös rörelse har haft och har sin egen speciella, af dess eget tidsläge strängt föreskrifna uppgift. Fylles denna, har den fullgjort sitt värf, sin historiska uppgift och har den och får den merendels — historiskt sedt — rätten på sin sida gent emot sin egen tid. Det förhåller sig icke annorlunda med pietismen, liksom ej heller, för en tidigare period, med ortodoxien.

Ser man pietismen som en förblifvande religiös typ eller religiös idé, gäller detsamma. Den kan icke ensam gifva allt eller tillvarataga allt af kristet tänkande och kristet lif och kan icke betraktas såsom en allenagällande normaltyp för kristen tro och lif. Men den har haft och har sin speciella mission i de andliga krafternas inbördes kamp på det kristna tänkandets och

¹ A. a. s. 506.

lifvets område. Fylles denna mission, så är dess uppgift realiserad och har den sitt raison d'être.

Det är detta historiska betraktelsesätt, som vi skola lära känna i det följande, begynnelsevis redan i förmedlingsteologien och den liberala teologien, fullständigt i den moderna utforskningen af pietismens historia.

Emanuel Linderholm.

Om Linköpings stift under förra hälften af 1600-talet.

Visserligen verkade under ofvansagda period inom Linköpings stift fem biskopar, men allenast trennes hela tjänstetid låg inom dess ram, nämligen J. Kylanders, J. Botvidis och J. Petris, hvarför vi inskränka oss att teckna några drag ur dessas lif och verksamhet, stannande företrädesvis vid Botvidi personlighet och lifsgärning.

I. Stiftets biskopar.

I. Jonas Kylander.

Sedan Petrus Benedicti, Ölandus, under riksdagen 1606 gått ur tiden, utsågs i hans ställe till biskop i Linköpings stift Jonas Nicolai Kylander. Han var född 1566 i Gammalkil socken, där fadern var bonden Nils Jonsson och modern hans hustru, Karin Haraldsdotter. Som fadern lofvat honom att få gå i skola men syntes förhåla tiden för löftets uppfyllelse, begaf sig sonen, som hunnit in på elfte året, honom ovetande till Linköping, där han lyckades blifva intagen i trivialskolan. Efter några år flyttade han öfver till den i Söderköping, där han så förkofrade sig i studier, att han kunde flytta öfver till Uppsala. Hans far lofvade understödja honom under hans förestående studietid och förmanade honom före afresan från hemmet att för allting frukta Gud och fly skadligt umgänge, »akta flitigt sin bok, att han med tiden kunde blifva tjänlig uti det vördiga prästämbetet, ty därtill — sade fadern — hafver jag dig alldeles ämnat». Han önskade honom så lycka och välsignelse, gaf honom ock »testamente och sade sig intet mera få se honom i detta lifvet», en aning, som ock gick i fullbordan.¹ Sonen fortsatte studierna vidare i Stockholm, där Johan III upprättat en högskola. För sitt uppehälle där tjänstgjorde han en tid som informator. En annan tid förskaffade han sig en inkomst

¹ Kylanders lefnadsöden äro tecknade hufvudsakligen efter den likpredikan, som hölls öfver honom af Magnus Haraldi Wallerstadio.

med att leda koralsången vid gudstjänsterna å kungliga slottet. Efter att hafva blifvit prästvigd begaf han sig 1592 till utländska universitet för att fortsätta sina studier. Då han omsider af brist på medel måste i Wittenberg afbryta dessa och resa hem, ombestyrde biskop Benedicti för hans räkning en insamling bland prästerskapet, hvarigenom han sattes i tillfälle att åter begifva sig dit. Biskopen lagade ock så, att han bekom ett kungligt stipendium, hvilket gjorde det möjligt för Kylander att ännu några år kvardröja i utlandet. Hans flit och lärdom väckte omsider uppmärksamhet bland de »höglärde män, läsemästarne uti det högtberömda universitetet», så att de tillskrefvo svenska regeringen och domkapitlet i Linköping och hemställde till dem, att »de måtte låta sig vårda om honom», emedan de förmodade, »att han med tiden visserligen en märkelig man blifva skulle». Hans ekonomiska trångmål blef dock allt mera beklämmande, men då bereddes honom en lättnad därmed, att en del studenter vände sig till honom för att bekomma privat undervisning af honom, och att en af stadens rådsherrar vidtalade Kylander att öfva honom i latinska språket. Af denne lärjunge bekom han årligen »en berömlig äreskänk» af 30 Joachimsdalrar och fri bostad. Hans anseende för lärdom var där så stort, att då han 1598 tog »gradum magistri» akademien den »honom gratis confererade med hederliga äreskrifter». Efter hemkomsten till fäderneslandet och några års tjänstgöring som rektor vid Linköpings skola mottog han Vreta klostres pastorat men fortfor att som förut vara bisittare i domkapitlet. De anbud på kyrkoherdebeställningar både i Stockholm och Mariestad, som erbjödos honom, afböjdes, hvaremot han emottog Vadstena pastorat, hvilket han sedan innehade några år. Då Petrus Benedicti Ölandus aflidit, kallades han af stiftets prästerskap till biskop, hvilken kallelse blef af konungen bekräftad. »Med gråtande tårar» sökte han väl undslippa det erbjudna ämbetet men måste dock foga sig efter konungens vilja.

Som stiftschef var Kylander vaksam och myndig och nitälskade med allvar för ordning och gudaktighet. Hans fasta inskridande mot alla oordningar i församlingslivet, äfven vid »collatser och gästabud», ådrog honom somligas ovänskap, hvilken »dock strax förgången är» — enligt personaliernas försäkran. När pesten 1622 hemsökte stiftet och mycken klagan fördes mot en del präster, därför att de fegt undandrogo sig från att besöka de sjuka och begrafva de döda, till följd hvaraf folket tvingades att utan präster-

ligt biträde verkställa begrafningen, och öfver att personer, som följt de smittades lik, blefvo bortvisade från kyrkorna, uttryckte biskopen i ett utsändt herdabref sitt skarpa ogillande af prästernas flykt för faran. Vore det än icke olofligt att draga sig undan i pest-tid för folk i allmänhet, så vore det dock förbjudet för prästerskapet. Just i sådana tider behöfde folket undervisning, tröst och hjälp, och »den präst, som då flydde, visade sig därigenom bära den legda herdens kännemärke». »Och vore det fast bättre, hvar Gud så behagade, efter Kristi exempel för sina får och bröder dö, än man skulle någon den ringaste förarga och därigenom bortmista sin krona.» Han vände sig ock kraftigt mot präster, som snikna med obillighet utkräfdde likstol, hvarigenom de bedröfvade de bedröfvade och gjorde därmed »hela psästerskapet allestädes illa luktande».¹

För att tillse, att reformationens grundsatser, såsom de vid 1593 års möte blifvit fixerade för vårt folk, blefve genomförda, visiterade han med största flit stiftets församlingar, låg för det ändamålet långa tider på resor, hållande tidtals dagligen dylik förrättning. Han hade ock mot slutet af sin lefnad predikat i stiftets alla kyrkor, och vid visitationerna examinerat allmogen i catechismi lära. För att betrygga dess samvetsgranna inpräglande och för att bringa evangeliskt skick och ordning i församlingarna blefvo vid 1609 års synod prostarna ålagda att själfva hålla visitationer inom sina kontrakt, eftersom det vore omöjligt för biskopen att ensam så ofta visitera, som han ansåg behöfligt för att befästa det nya kyrkoskicket och för att kunna gå i borgen för, att den evangeliska läran blefve genom katekesen noga inlärd. Dem skulle åligga ej blott att höra efter, om prästerna flitigt förhörde katekesen, utan ock att tillse, att föräldrarna gjorde allt, hvad på dem ankomme, för att inplanta den.² Huru mån han var om att sanning och rätt befastades bland menigheterna, framgår till exempel af hans sed att efter slutadt förhör vid visitationerna ännu »vid pass två timmar tala till och förmana församlingarna» och sedermera ända in på följande natt hålla undersökningar och döma i förefallande casus, som föllo under kyrkotukt. — Äfven vid års-synoderna ålade han sina präster att söka förmå sina åhörare att inlära katekesen med dess uttydningar.

För sitt stift hade han jämväl den betydelsen, att han lyckades

¹ Anjou, L. A., Svenska kyrk. hist. efter 1593, sid. 346 f.

² Westling, G., Hufvuddragen af den sv. folkunderv. hist., s. 78.

återbörda dit såväl de båda kontrakten i Tjust som Tuna läns, Sevedes och Aspelands kontrakt, hvilka under en följd af år varit skilda från stiftet. Om prästbildningen gjorde han sig förtjänt genom att med »största flit» verka för att bringa till stånd ett gymnasium i Linköping, för hvilken läroanstalt hertig Johan gjort ett testamente, och om vars upprättande konung Gustaf II Adolf gifvit befallning. För restaurering af Linköpings domkyrka, som alltsedan danskarnas härjningståg under Erik XIV:s regering befann sig i ett bristfälligt skick, hyste han lifligt intresse och åvägbragte, att den nödtorftligen iståndsattes, försågs med »sköna orgor, välbyggda stolar, renoverade kyrkogårdsmurar» m. m.

Hans duglighet togs naturligtvis i anspråk äfven i mera allmänna värf. Tillsammans med Kenicius, Laurentius Paulinus, Joh. Rudbeckius och Peder Jonae öfversåg och granskade han ett förslag till ny kyrkoordning,¹ och i sin tids kyrkliga möten och riksdagar var han en trägen deltagare. Han säges ha bevistat ej mindre än 28 dylika möten och riksdagar.

Hans oförtrutna verksamhet, hans mödosamma visitationsresor och riksdagsfärder tärde på hans krafter. De bölder, hvarmed han under pesttiden 1622 angreps, nedsatte dem mycket, och han kände sig efter den tiden aldrig rätt frisk. Sitt sista lefnadsår var han sängliggande. När han märkte, att döden närmade sig, tillkallade han konsistoriets medlemmar, stadens prästerskap, de förnämsta af dess borgerskap och sina närmaste grannar. Han tackade dem alla »för ett godt och vänligt omgänge»; därpå gjorde han »sitt skriftermål, hämtade tröst af Guds ord och nattvarden» och låg därefter »mest hela dagen och las för sig själf, bad ock stundom andra läsa för sig af Guds ord». Söndagen den 30 maj 1630 afsomnade han på sitt 64:de lefnadsår.

2. Johannes Botvidi.

Vid sidan af Laurentius Paulinus och Johannes Rudbeckius, som gällde för att under sin tid vara svenska kyrkans förnämsta stödjepelare, står jämförlig med dem Linköpingsbiskopen Johannes Botvidi, fastän åt honom ej beskärdes förmånen att lika länge verka för sitt stift som dessa på de arbetsfält, hvilka blifvit anförtrodda åt deras omsorg. Endast vid pass tre år satt han som biskop öfver Linköpings stift, medan Paulinus verkade omkring

¹ Anjou, Sv. kyrk. hist. efter 1593, sid. 138 f. anm. 3.

28 år i Strängnäs' stift och Rudbeckius föga mindre i Västerås'. Tidens handlingar bära otvetydiga vittnesbörd om Botvidi organisatoriska förmåga, hans energi och framsynta blick för tidens behof.

Johannes Botvidi föddes 1575 i Norrköping, där hans fader var stadsskrifvare. Hans moder, Ingrid Göransdotter, var dotter till en befallningsman eller fogde öfver Norrköping, Bråborg och Bråborgs härad under Johan III:s tid. Efter slutade skolstudier begaf sig Joh. Botvidi 1599 till akademien i Uppsala, där han stannade fyra år, hvarefter han 28 år gammal med understöd från Stockholm 1603 företog en studieresa till Tyskland. Då han året därpå blifvit af konung Carl hemkallad, lät han prästviga sig och sattes kort därefter i tillfälle att återvända till utlandet för att fortsätta sina studier. Han besökte nu flera universitet och vandrade jämväl i Holland och Frankrike, begaf sig äfven öfver till England och idkade studier också vid Köpenhamns universitet. Riktad med världserfarenhet och teologisk bildning återvände han omsider 1616 på sin konungs befallning till hemlandet, där han utsågs till hofpredikant och följande år vid konungens kröning promoverades till teologie doktor. Kort därefter blef han nämnd till generalsuperintendent och praeses i fältkonsistoriet, blef öfverhofpredikant och konung Gustaf II Adolfs biktfader. Honom följde han sedan och deltog i alla fälttåg i Kurland, Preussen och Tyskland. Hans efterträdare på Linköpings biskopsstol, Jonas Petri, som jordfäste honom, meddelar i sin likpredikan öfver J. Botvidi från dennes fälttid en episod, hvilken gifver oss en vink om med hvilka vapen han förde kampen mot fäderneslandets fiender. När svenskarna gingo till storm mot en höjd vid Mewe i Västpreussen, hvilken punkt polackarna besatt, och hvarifrån dessa gjorde de svenska trupperna stort afbräck, lågo Johannes Botvidi och några andra fältpräster på knä i bön till Gud om hjälp. Gustaf Adolf, som blifvit varse deras förehafvande, yttrade om aftonen efter vunnen seger: »Herr Doktor! Det hafver intet varit ondt att strida i dag, medan Mose stod på bergkullen och stridde med bönen». Han hänsyftade på 2 Mos. 17: 8—13. Sedan Johannes Botvidi af Linköpings stifts prästerskap enhälligt blifvit kallad till dess biskop, nämndes han af konungen till detta ämbete, hvilket han dock ej ännu på länge kom att förvalta, enär han befalldes följa drottning Maria Eleonora till Tyskland och därefter sändes af konungen till Sachsen för att i vissa stift ordna kyrkoväsendet, i

följd hvaraf han icke förrän i augusti 1632 inträdde i utöfningen af sin tjänst som biskop.

Såsom chef för fältkleresiet ägde han öfverinseende öfver själavården vid hären i fält. Med stort nit skötte han detta sitt kall och sökte bringa ordning i fråga om de religiösa förrättningar, som ålågo fältprästerna att utföra. Efter mångårig erfarenhet om krigsfolkets behof och förhållanden utarbetade han och lät 1631 utgifva »*Agenda ecclesiastica in castris sveticis*». Som han sedermera vid ordnandet af vissa moment af gudstjänstförhållandena inom Linköpings stift i tillämpliga punkter följde de allmänna grundsatser, som han uttalade i agendan, må några af dess bestämmelser här anföras, så mycket hellre som de gifva oss en föreställning om de gudstjänstliga förrättningarna vid våra härar under trettioåriga kriget. »De precibus» bestämdes: »Preces uniformiter recitabuntur, ne devotio et ordo varietate turbentur». »Res contra hostes feliciter gestae solenniter annunciabuntur». »Sacra hoste adventante interrumpenda erunt.» »Postmodum militibus in genua procumbentibus orationem de piorum necessitatibus distincte pronunciabunt (exemplaria passim habentur) interdum sequentium psalmorum aliquem addent.»

»De concionibus» föreskrefs: »Materia ex omni scripturae parte sumi potest, quia omnis scriptura divinitus inspirata utilis est. Qvare prudenter faciunt ministri, qvando non solum usitatas evangeliorum pericopas sed etiam historias bellicas — — aut catechismum cum primis praecepta Domini enarrant.» Voces singulae perspicue exprimentur, nec phrases aut res inter se committentur semper inculcando: haec explicatio est, haec doctrina, haec consolatio, haec adhortatio; nam si quisquam ostentationis gratia captu discentium posthabito, verbis luxuriantibus concionatur, hoc saltem demens assequitur, ut omnes evadant deteriores.» »Deinde modi concionandi varii quidem usu invaluerunt, ideoque aliquando doctrinae post textus explicationem, aliquando alternatim collocantur — — aliquando ex eo fidei articulus pertractatur. Valde tamen conveniens est modum discentibus utilem adhibere, V. G., ut in simplice ecclesia singulis textus particulis doctrinae adjungantur, explicatione adhuc in memoria fervente.» »Ad captum auditorum et aedificationem semper attendent — — — sufficienter et ordine de singulis concionum partibus dicent.» Rörande tid för gudstjänstförrättningarna föreskrefs: »Tandem conciones in tentorio aut campo aut alio honesto loco diebus Dominicis, Festis,

Mercurii (si res fert) et Veneris aliquando tres quadrantes, aliquando integram horam pro auditorum attentione habebentur». Beträffande administrerandet af Herrans nattvard erinrades om, att ingen vikt låge på om sakramentskärlen vore af silfver eller tenn, blott att de tillika med öfriga för kommunion behöfliga ting, inneslutna i en kapsel hängande vid sidan eller på hästens sadel, ständigt medfördes och vore till hands för de täta skärmytslingarnas skull. En psalmbok borde prästen ock föra med sig. För att i allmänhet värna om religionens helgd inom de råa knekthoparna yttrade agendan: »Nemini in castris commoranti de religione male sentire aut loqui permissum est, nec horas divino cultui destinatas intermittere aut etiam speciosis morionum gesticulationibus perturbare. Vae — dixit Christus — scandalizanti». I fråga om styrelsen för de kyrkliga angelägenheterna i fält hänvisade agendan till de stadgar, som J. Botvidi 1627 utarbetat *de consistorio ecclesiastico Elbingensi*.

Som redan är nämndt, erhöll J. Botvidi efter sin utnämning till biskop i uppdrag att ledsaga drottning Maria Eleonora till Tyskland, där hon önskade sammanträffa med sin gemål. Icke ens sedan han i januari 1632 fört henne till Frankfurt am Main, tilläts honom återvända till sin tjänst i hemlandet. Konungen anförtrorde åt honom att i ärkestiftet Magdeburg och stiftet Halberstadt återställa det evangeliska kyrkoskicket, hvilket katolikerna lyckats upprifva, och hvarest protestantismen nu led svårt afbräck till följd af brist på evangeliska präster. Försedd med rekommendationsbref från Axel Oxenstjerna till furst Ludvig af Anhalt företog Botvidi i april samma år en resa till Halle. Själf hade konung Gustaf II Adolf tidigare på året tillskrifvit fursten, som tjänstgjorde som svensk ståthållare, och förberedt denne på Botvidi ankomst. Likaledes hade ständerna i de bägge stiftet blifvit underrättade därom samt om syftet med hans mission. Till hans hjälp blefvo kommitterade utsedda. Genom klokhet och uthållighet lyckades han genomföra sitt uppdrag, ehuru stora svårigheter ställdes i hans väg. Redan i juni kunde han underrätta Axel Oxenstjerna, att planen var fullständigt utarbetad. En kyrkoagenda, en kyrkoordning, en visitationsordning, en konsistorial- och en skolordning hade blifvit utarbetade. Hans plan var att i hvarje stift upprätta ett konsistorium och ett gymnasium med 145 frielever, hvilka skulle bekomma underhåll från indragna klostergoods, vidare att i hvarje stift inrätta ett indraget kloster till asyl för ålderstigna män,

som med trohet tjänat i andliga eller världsliga värf, desslikes ett annat kloster till försörjningsanstalt för sjukliga ogifta kvinnor. Hans verk blef i Zerbst godkänt af fursten-ståthållaren. I spetsen för konsistoriet i Halberstadt ställdes Johan Gerhard, den mest betydande lutherske teologen på sin tid.¹ Botvidi verk blef dock ej länge beståndande.

Efter fullbordadt värf begaf sig Joh. Botvidi äntligen hem till Sverige, där han inträffade i augusti 1632 och öfvertog vården af Linköpings stift, som nu fick njuta frukterna af hans erfarenhet och i utlandet uppöfvade organisationsförmåga.

Ledtråden för hans episkopala verksamhet gafs honom i den instruktion, som utfärdades för honom från Berowald i Mecklenburg. Enligt denna skulle åligga honom 1. att hålla kapitel och »kyrkiedom sittja»; »dock ihugkommandes det samma dom går icke på lif eller lekamen, gods eller ägor, utan bandzmål». På det ingen måtte förakta domkapitlets myndighet, anbefalldes ståthållarne, att de »ovägerligen gör sitt ämbete, när brachium seculare af kapitelsmännen fordrat varder». 2. Vidare ålåde biskopen att på sedvanliga tider hålla prästmöte och därvid förfara, huru i stiftet tillginge, samt att hålla samtal med prästerna om den evangeliska läran. 3. Biskopen borde en gång om året visitera i församlingarna och därvid rannsaka, huru prästerna lära och lefva, huruvida »religionen och vanliga ceremonier hållas i sin stadighet». »Med krigs- och adelspräster samt kaplaner skulle han hafva noga uppseende, och, om han funne några onödiga, dem afskaffa.» De präster, som intet bröd hade, skulle han råda att taga sig något före, »antingen bruka på frihet till en tid ödehemman eller eljest föda sig redligen i deras anletes svett». Vid visitationerna borde han ock rannsaka om »kyrkoskrud och byggning», om präst- och klockareägor, se till att anskaffade blefve »register uti alla kyrkor, i hvilka allt sådant samt med de döptes och begrafnas namn förtecknas skall». 4. Biskopen tillkomme äfvenså att hafva inseende öfver hospitalen, vaka öfver deras föreständares rättfärdighet, öfver deras inkomster och utgifter samt huru »allmosefolket» behandlades. 5. Han skulle öfva tillsyn öfver skolorna och draga vård om dem. 6. I fråga om församlingsvården ägde han att aktgifva på, huru åhörarne »adel såväl som oadel hålla sin gudstjänst»;

¹ Efter Jacobs, E. »Die Wiederherstellung des evangelischen Kirchenwesens im Erzstift Magdeburg und in Hochstift Halberstadt durch König Gustaf Adolf von Schweden»; Wernigerode 1897.

också se till, att ungdomen lärde sig catechismum och kristendom, rannsaka om vantro och vidskepelse etc.; om »olydnad mot föräldrar, befallningsmän och kyrkopräster», om osedlighet af alla slag, hvarvid uppräknades »trolldom, lödjeri, sabbatsbrott, tråtor, slagsmål, mord, lönskaläger, hor, tjufveri, lögner och bakdanteri» m. m. 7. Biskopen förpliktades ock att inställa sig vid »herremöte, att visa trohet mot konung och drottning och deras lifsarvingar samt att meddela sig med Kungl. Majestät i sådana saker, som kräfde hans betänkande».¹

Sedan biskopen hunnit taga kännedom om förhållandena inom stiftet, utgaf han den 5 juli påföljande år (1633) »en allvarsam undervisning för stiftets prästerskap, huru de i lära och lefverne borde skicka sig till församlingarnas tjänst och uppbyggelse».² Vid den första synod, som han höll med stiftets clerus, framställde han några »propositioner», öfver hvilka han begärde dess utlåtande, och han uttalade därvid vissa allmänna grundsatser, som prästerskapet borde beakta i sin ämbetsgärning. Med afseende på predikosättet vore att ihågkomma att aldrig tala ledd af harm, utan att god kunskap meddelades, att, när Gud bevisade någon välgärning mot någon »by, ett hus eller en människa» alltid tacka därför ifrån predikstolen, och, när uppenbara syndafall inträffade eller en olycka, borde pastorn från samma plats göra det kunnigt och uttala allvarsam varning med anledning däraf. Han ansåg, att, »när goda klockarelägenheter blefve lediga, borde kyrkoherdarne och socknens sexmän nämna präster, som sutto utan bröd». Mötet instämde så till vida i biskopens mening, att dylika lägenheter borde upplåtas till en kaplan åt pastor men ej åt andra prästmän. Som biskopen begärt höra mötets tankar beträffande en bestämd lönestat för kaplanerna, uttalade mötet den önskan, att han själf måtte uppgöra en sådan, blott med iakttagande, att dessas aflöning ej sattes högre »än kapellanens omak är och pastoris förmögenhet kan vara». Eftersom mycket tiggeri förekom och biskopen hade sig bekant, att missbruk bedrefs med de af prästerna utfärdade tiggarebrefven, hänsköt han till deras öfvervägande frågan om, för huru stort område och för huru lång tid dylika bref borde gälla. Nu inträffade, att med stöd af dylika bref tiggare drefvo omkring i hela riket. Mö-

¹ Jfr Thyselius, »Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia», Stockholm 1848.

² Kihlström, P., och Älf, J., »Prästekrönika», manuskript i Linköpings stiftsbiblioteks arkiv.

tet erkände det otillbörliga i ett sådant lösdrifvarelif och menade, att pastors tiggarebref borde gälla endast inom en viss mindre krets. Vid fall af större nöd borde den fattige vända sig till konsistorium. En pastors bref borde hafva gällande kraft allenast tre månader. De, som lidit skada af vådeld, finge taga bref af häradet. Biskopen, som insåg, att stiftets fyra hospital omöjligen kunde bereda underhåll åt dess alla allmosehjon, framhöll, att det vore en för Gud behaglig gärning, om vid hvarje kyrka, alltefter församlingens folk-mängd, en eller ett par stugor för de fattiges räkning blefve uppförda, »på det de, som genom Guds försyn äre vordne allmosefolk, icke måtte lida nöd utan där uppehållas af socknefolkets allmosor». Dessa allmosor borde en kyrkovärd och klockaren hopsamla. Prästmötet behjärtade det tänkvärda i biskopens hemställan och anmodade honom att vid sina visitationer i församlingarna »beställa» därom. Det gaf ock sitt erkännande åt hans mening, att, om någon medlem i församlingen blefve mycket utarmad, denne ej finge vräkas ut från sitt folk, släkt och vänner med en tiggaresedel, utan att det i stället vore kyrkoherdes skyldighet att höra sig för, om ej den eländige stackaren kunde bekomma plats i närmaste hospital, på det att »den eländige bekvämligen och kristligen födras såsom vår broder eller syster och medarfvinge till saligheten». Biskopen varnade prästerna för att i »dessa onda tider» taga in främmande personer i socknen med mindre de hade »godt besked, hvad och hvadan de äro». Han påyrkade således ett slags *flyttningsbetyg*. Prästerna gillade äfven denna hans mening. Eftersom erfarenheten visat, att herredagspengarna trögt inbetalades af somliga präster, hemställde han till mötet, huruvida prästerna »heller vele ordine draga till herredag och hvar lefva på sin pung» eller ock böta för försumlighet, såsom härtill skett. På denna hemställan genmälte prästerskapet, att, som ej alla vore dugliga att deltaga i herredagar, syntes rådligast vara, att »de tjänligaste i stiftet alternatim utvaldes, som resan företoge med stiftsens bekostnad». De, som underlåte att lämna bidrag till dessas underhåll, borde straffas med böter.¹

Mån om att fixera formerna för stiftets kyrkliga förvaltning framlade han ock vid den första synoden, som han höll, ett betänkande eller förslag rörande prostbefattningen och begärde det samlade prästerskapets yttrande däröfver. Han uttalade sig om, hvilka

¹ Efter »Undersökningar och aktstycken», bidrag till svenska kyrkans historia, af H. Lundström; sid. 83 ff.

kvalifikation, som borde finnas hos dess innehafvare, och om den ersättning, som borde tilläggas dessa för deras besvär. Han pröfvade skäligt, att till enhvar utginge en tunna säd af hvarje kyrkohärbärge samt tredjedelen af alla vid kyrkotukt pålagda böter, som föllo »hemma». För att alltid hafva att tillgå en arbetsför prost borde för den ordinarie utses ett »substitut», som kunde inträda, när den förre af ålder eller sjukdom vore oförmögen att tillbörligen förrätta sin tjänst. Prostens uppgift skulle öfverhufvud vara att fungera såsom mellanhand mellan stiftsstyrelsen och menige prästerskapet. Honom skulle tillhöra att installera pastorerna i deras kyrkoherdebefattningar, att begravva de aflidna, vaka öfver gudstjänstens vederbörliga förrättande efter gällande handbok, att tillse, att inga okända gjorde kyrkotjänst, att prästerna icke ställde till mässfall eller försummade att besöka församlingens sjuka och fattiga. Prosten tillkomme, att inom sitt prosteri i första hand tillrättavisa felande ämbetsbröder och, i händelse hans förmaning icke skulle bära frukt, pålägga dem böter samt att i svårare fall göra anmälan om sakförhållandet i domkapitlet. Honom ålåg att utreda, behandla och döma öfver ärenden, som fölle under kyrkotukt. Uppkomme oenighet mellan präst och församling, vore det närmast prostens sak att söka ställa allt till rätta, och, om förlikning ej kunde af honom åvägabringas, anmäla saken hos stiftsstyrelsen. Vore biskop död eller hindrad, ägde prosten skyldighet att inom sitt område förrätta alla visitationer. Vid prästmötena borde han uppteckna frånvarande ämbetsbröder och pålägga dessa böter, för så vidt de ej kunde förete intyg om laggiltigt förfall. De åter, som infunnit sig till mötet, borde han förmana, att de under tiden härför hölle sig nyktra, hvilket väl ansågs nödigt med hänsyn därtill, att samtidigt med sommarsynoden hölls i stiftsstaden en stor marknad, som erbjöd frestelser till omåttlighet för de svaga. Prostarna skulle ock vara skyldiga att vid synoderna »flitigt notera, hvad märkligt förefalla kan», på det att de sedan måtte kunna gifva anvisningar åt sina underlydande präster. Prostarne borde göra anmälan om, när någon klockare dött eller flyttat ur sin församling, på det att i dennes ställe »må fordras en ärlig, *boklär*d man, den där icke allenast väl sjunga kan utan ock uppläsa catechismum för folket och lära ungdomen *läsa*, gossar och fäntor, att de ock sjunga i kyrkan och prisa Gud». Biskopen anmodade prostarne att skaffa sig icke allenast den svenska kyrkoordningen utan äfven den sachsiska och pommerska. Såsom för-

män för kontraktets präster borde de äga en vidsträcktare insikt i protestantisk kyrkolagfarenhet för att kunna blifva för dessa en säker rådgifvare i kinkigare fall. — I afseende på prostarnes hustrur uttalade han såsom ett önskemål, att dessa bakade oblater, »något stora, hvita och sköna med crucifix på». Arbetet kunde dock få utföras af »annan gudfruktig dannekvinnas »sub juramento fidelitatis in ea re».

För öfrigt ålade han prästerskapet — jämlikt sin instruktion — att vid alla kyrkor anskaffa böcker, hvori antecknas skulle födde och döpte, dem som »fästes» och vigdes, dogo och begrofvos, kyrkornas inventarier, prästgårdarnes och klockareboställes ägor samt alla casus, som föreföllo inom socknen¹, m. m.

Den allmänna gudstjänsten och öfriga kyrkliga förrättningar reglerades visserligen af gällande handbok, men Botvidi utarbetade och utgaf en del böneformulär för att äfven användas i stiftet. De trycktes 1634 i Kalmar under titel: »*Några böner, som i Linköpings stift sedvanligen läsas å predikstolen*». I denna hans bok erinrades prästerna om det tillbörliga att därifrån frambära tack för det förkunnade ordet och bön om att Gud måtte bevara det rent »uti denna bedröfveliga tiden emot kättare och falska lärare, besynnerligen emot de påviska, som nu med mycken blodsutgjutelse, tyranni och öfvervåld din fattiga kristenhet likasom glupande ulfvar och rytande lejon jämmerligen förskingra och förhärja»; vidare om förpliktelsen att bedja för ej allenast rikets drottning utan ock för rikets råd och alla befallningsmän, att bedja om frälsning icke blott mot allt andligt ondt utan jämväl mot landets fiender: »De omlägga oss som bij, de släckia som eld i törne, men i Herrens namn vele vij förgöra dem». »Du störde ju Farao och hans här i röda hafvet; du förde ju Sennacherib tillbaka igen, du störde den stolte Haman.» etc. »Gör dem såsom de Midianiter, såsom Sissera, såsom Jabin vid den bäcken Kison.» I böneboken förekommo böner emot pestilentia och farliga sjukdomar, emot hunger och dyr tid, af hvilka olycksöden landet dessa tider ej sällan hemsöktes. I boken voro intagna äfven en del andra böneformulär att bruka vid vissa andra tillfällen och lägen. Där lades vederbörande på hjärtat, att »man alltid skall bedja i alla böner, att Gud ville nådeligen hjälpa detta farliga kriget till en god ända», att prästerna jämväl skulle bedja »för undgdomen i akademier, gymnasier, skolor och de öfriga i landet, att alla måtte »tillväxa

¹ Lundström, H., »Undersökningar och aktstycken», Uppsala 1898.

i Guds kunskap och ärligt lefverne». Vid den tid, då säden såddes, borde trenne söndagar böner höjas till Gud, att han måtte välsigna den och gifva en god årsväxt, och när om hösten skörden vore inbärgad, borde »tre söndagar ske tacksägelse till Gud med bön, att vi utan Guds förtörnelse henne bruka måtte». Sammaledes finge bön och tacksägelse icke försummas den tid fisken leker liksom ej heller när »annat sker, som märkeligt är».

Biskopens ordnande hand förmärktes äfven i hans anordningar beträffande prästmötena. För att egga det yngre prästerskapet till studier lät han för dess räkning anordna en särskild synod, som gick under namn af synodus diaconorum, hvilken inrättning fortlefde långt efter hans tid.¹ För att öfverhufvud främja prästerskapets bokliga bildning verkade han ock för upprättandet i stiftsstadens af ett *bibliotek*. Detta skulle väl närmast komma det nyinrättade gymnasiet till godo, som var att anse hufvudsakligen som en förberedande prästbildningsanstalt. Huru han sökte genomföra sina principer för kyrkoväsendets ordnande i enlighet med den instruktion, som blifvit honom gifven, framgår bland annat af hans sätt att förrätta de visitationer, som han utförde under sin tjänstetid. Hans afsikt hade varit att jämlikt nämnda instruktion besöka stiftets samtliga församlingar, men döden hindrade honom att fullfölja sitt uppsåt.

Huru öfverhufvud han vid nämnda förrättningar plägade förfara i sina sträfvanden att främja gudaktighet och god ordning i de kyrkliga förhållandena, torde kunna bedömas efter några exempel från året närmast efter hans ankomst till stiftet. En visitation, som han då höll i Säby församling, låter oss bland annat se, huru han sträfvade att höja prästerskapets kunskapsståndpunkt, en dylik förrättning i Skällvik och Sct. Annæ kapell, huru han verkade som fredsdomare, umgicks med menigheten m. m., och ett exempel från hans besök i Adelöf visar grunddragen i det program han följde vid förrättningar af ifrågavarande slag.

Eftersom han vid visitationen i *Säby* fann prästerskapet från Norra Vedbo prosteri tillstädes, begagnade han tillfället för att lägga på dess hjärta åtskilligt af vikt för en hvar personligen och äfven för utöfningen af deras kall. Först och främst framhöll han, huru angeläget det var för dem att allt djupare intränga i den heliga skrift, och han uttalade i sammanhang med denna erinran

¹ Ännu 1669 omtalas en synodus comministrorum. På synod 1722 beslöts, att alltid en komminister skulle tagas till opponens.

en önskan, att prästerna dagligen måtte läsa ett par kapitel däri. Han anmanade dem att söka skaffa sig »*Historiam ecclesiasticam Sveticam*, verterat af *Epitome Osiandri*», likaså »*Fasciculum controversiarum Delhardi*» jämte en »läkebok». Han uttalade såsom sin mening, att kyrkoherden och klockaren borde ha sin bostad i moderskyrkans närhet, under det att åt kaplanen boställe borde anskaffas i »ridkyrkans» grannskap. I enlighet med denna princip vore tillbörligt, att pastorerna med sexmännen supplicerade hos dem, »som hade gårdar och ägor i ridkyrkobyn, att de af alla ägor hjälpa, där kapellanen kan bo på och något så». Han ålade alla pastores att anskaffa *kyrkoböcker* före nästa Permässa, då synod härnäst komme att hållas, och han hotade den, som uraktlät detta, med »tillbörligt straff». Den ordningsälskande biskopen lade nämligen stor vikt vid, att dylika böcker förefunnes i församlingarna. Han uppmanade dem att »samla antiqvitates, gamla kungabref och friheters bref och skrifva efterst i samma bok», i hvilken de jämväl borde anteckna stolsrummen i kyrkan. Han förordade, att prästerna anskaffade svarfvade »borkar», hvori de kunde förvara sockenbudskalken, oblatasken jämte tennflaskan, så att allt kan tillhopa hänga på armen» under deras färder till häst vid sockenbud, likaså tillstyrkte han, att i prästgårdar, där inga inventarier öfvergingo från en företrädare till hans efterföljare, de nuvarande boställsinnehafvarna borde vara betänkta på att söka anskaffa sådana, t. ex. genom att beveka personer till testamenten. Vidare gaf biskopen åt prästerna en tillsägelse att söka vänja folket att låta skrifta sig före gudstjänstens början. »Under tron» finge det icke ske. De borde se till, att alla komme att lära sig catechismum. För det ändamålet tillhörde det dem att använda alla föreskrifna och tjänliga tillfällen därtill, såsom då någon läte skrifta sig, då de under dymbelveckan hölle förhör, då de trenne år i följd söndagligen före bönen Fader vår i predikan uppläste och utlade i ordningsföljd ett stycke däraf. Det fjärde året skulle hustaflan behandlas. Vid böndagarna under veckan borde katekesen »repeteras med kvarteren i rad». Vidare tillhöll biskopen dem att iakttaga den gamla seden att låta ringa »pro pace», att vara hörsamma mot domkapitlets påbud och att undvika rangtvister sinsemellan m. m. Han rådde dem att lägga humlegård, plantera trädgård, sätta ollon och nötter, gräfva ruddamm, låta mura skorstenar och således ej nöja sig med blott öppning i taket för röken från eldstaden. Biskopen fyllde därmed en

uppgift som banbrytare för äfven materiell kultur. — Han påpekade ock som tillbörligt, att prästerna »hålla sig väl i kläder, låta bära fram mat hederligt, hafva en hederlig kanna, när tiden kräver». De närvarande prästmännen tecknade sig till minnes biskopens ord och lofvade efterkomma hans vilja.¹ När han följande år vid en visitation i Hult sammanträffade med prästerskapet från Södra Vedbo kontrakt, framställde han också inför det samma yrkanden.

Den åberopade visitationen i *Skällvik* och *Sct. Annæ kapell* synes närmast varit framkallad af klagomål öfver därvarande pastors trätor med en i kapellförsamlingen bosatt herrgårdsfogde jämte af andra missförhållanden i pastoratet. För att undvika hvarjesken af partiskhet vid sina förestående försök att häfva oenigheten dem emellan afböjde biskopen vid ankomsten dit alla inbjudningar, hvarom han lät skrifva i protokollet: »Oansett jag böds till härberge både till prästegården och till herregården, så drog jag lijckwäll intet utan sade: Mig wele til ingen aw dem draga, förrän saken them emellan wore förhörd, på thet ingen skulle säja jag hölt mer medh then ene än som medh then andre; blew altså uti en krogh wid kapellet». Biskopen, som anlände dit den 24 augusti, predikade där följande dagen inför en talrikt församlad menighet om Jerusalems förstöring. Det var den tionde söndagen i Trefaldighet. Efter predikans slut anmodade han sina åhörare att, när gudstjänsten vore lyktad, dröja kvar i sina stolar men låta ungdomen stiga fram i koret för att höras i catechismo. Han uttalade då äfven ett ogillande af att skärgårdsbönderna af missnöje med pastorn stängt kyrkdörren för honom i stället för att hos biskopen förebringa de anmärkningar, som de hade mot honom. Likaledes kunde han ej underlåta att genast gifva till känna sitt missnöje öfver att kyrkoherden en lång tid fört en förarglig träta med fogden på Herrborum. Med anledning af dessa förhållanden kallade han »hela socknen af landet och skären» till inställelse nästföljande onsdag i Skällviks klockarestuga, där han då ämnade hålla förhör. Jämlikt befallning från höga Öfverheten gjorde biskopen äfven tacksägelse för den härliga seger Herren Gud gifvit vårt folk vid Hameln i juni 1633. En svensk här hade eröfrat den nämnda staden, som var befästad, och de våra hade slagit de kejserliga, hvars stridsstyrka uppgått till omkring 12- à 14,000

¹ Vis. prot. 29 decemb. 1633.

man. Efter tacksägelsen lät biskopen församlingen afsjunga: »O, Gud! Vi lofve dig» etc.

Sedan mässan tagit ända, anställdes det berörda förhöret med drängar, gossar, pigor och fäntor. Därom säger biskopen i protokollet: »Efter de voro mycket blyga, lät jag dem läsa hvar sitt stycke i catechismo utan utläggning och tvingade dem intet, ej heller gaf dem hård ord, att icke tal skulle utgå: »Jag är för mycket sträng, och sedan skulle de i andra socknar, som det förmärkte, intet ställa sig in till förhör, när därpå fordras». — Samma humanitet visade han ock annorstädes. — Nästföljande dag besåg han kapellet och gaf åtskilliga föreskrifter om ändringar i dess inredning, såsom att läktare borde uppföras, bestämda stolsrum anvisas åt drängar, piltar och skärkarlar, »på det man kan märka, hvilka borta äro». På eftermiddagen tog han kyrkogården i närmare ögonsikte, »och efter många kvinnor och män af stugorna däromkring kommo tillstädes, lät jag vältä mycken sten af kyrkogården på båda sidorna ned vid träplanket». Biskopen uppmanade ock folket att »rensa bort den mur, som raserades, då kyrkogården utvidgades, så att man finge en jämn yta, där man kunde allestädes begrafva». Då folket invände, att man icke ville begrafva på den nyintagna delen, eftersom den icke vore invigd, genmälte han, att därom ville han beställa nästföljande söndag. Efter att ha tillbringat natten i klockaregården red han efter inbjudning af pfalzgreffen Johan Casimir på tisdagen den 27 aug. till Stegeborgs slott för att hälsa de furstliga personerna. Vid detta besök anhöll han, att pfalzgreffen måtte låta sin fogde komma tillstädes vid rannsakingen i Skällviks klockarestuga. På slottet stannade han öfver till onsdagen, då han begaf sig till Skällvik, där han först höll en predikan och därpå inställde sig i klockarestugan. Först afhandlade han där med folket om de bägge kyrkornas förhållande till hvarandra och höll fram, att Skällviks kyrka allt framgent borde hållas för moderskyrka, förordade så vissa ändringar i dess inredning och anmodade socknefolket att hålla sig till sin egen kyrka och ej gå till kapellet, som var afsedt för Sct. Annæ församling. I den *förre* skulle de låta kristna sina barn, låta viga sina brudar och begrafva sina döda. Åt kaplanen borde klockaregården upplåtas. Den gamla klockarehustrun kunde få ett bröd i hospitalet (det i Söderköping?) och klockaren själf ditflyttas såsom dess skaffare (= syssloman). Folket gillade biskopens förslag. Som en del kvinnor jämte männen infunnit sig i

klockarestugan, tillsade dem biskopen, att de fingo gå hem, men borde möta honom på fredagen i kapellet. Därpå började han rannsakingen om de förseelser, som påkallade hans ingripande. Han förebrådde åter skärgårdsbönderna för att ha gått hans dom förbi, då de af missnöje med pastorn stängt kyrkan för honom. De skulle väl ej på en gång vara åklagare och domare. »I» — sade han — »skullen wäl med tiden sätta eder emot öfverheten.» Han fordrade nu, att de skulle angifva dem, som begått det där ofoget att stänga kyrkodörren, och han lofvade af barmhärtighet att i »anseende till den beswärliga tiden» afpruta två tredjedelar af de böter, som han ansåg de felande förtjänt. Därpå behandlades målet mellan pastorn och fogden på Herrborum. Som båda »brukat mun» på hvarandra på kyrkovägen, dömdes de bägge till böter, ty »kyrkoväg skall vara fri». Pastorn, som utpekade fogden från predikstolen, tillhölls att »hålla Kristi ordning in taxandis vitiis». Fogden hade beskyllts för att ha skinnat sin herres landtbönder medelst användande af oriktiga målkärl och för att ha förmenat dem att bjuda pastorn på »collatz», medan han tillåtit dem att invitera kaplanen. Som biskopen fann fel å ömse sidor, manade han dem till förlikning, hvilken ock afslöts inför hela församlingens ögon, hvarvid de bådo, att Gud måtte med synligt straff hem-söka den, som bröte förlikningen. Som de »gjort ondt exempel i församlingen» pålade biskopen hvardera 10 daler k:mt i böter att utgå till S:ct Annæ kapells »kyrkogårds byggning». I fråga om pastorns tvist med skärgårdsbönderna resolverade Botvidi, att, när nu förlikning blifvit afslutad äfven dem emellan, pastorn komme att insättas en vecka i »probban» i Linköping för den händelse han bröte den, och bönderna komme att införpassas till Stegeborgs torn, om de å sin sida skulle rygga den. Hans furstliga nåde pfalzgreffen godkände domen och lofvade, att »så ske skulle». Som oenighet uppstått äfven mellan kaplanen och församlingen, lät sig biskopen angeläget vara att åvägabringa försoning också mellan dessa parter, hvilket jämväl lyckades. Det bestämdes, att, om kaplanen bröte sitt ord, skulle han »mista sitt bröd», ryggade församlingen den nu ingångna försoningen, skulle den straffas med gudstjänstens inställelse.

Efter behandlingen af dessa förlikningsmål verkställdes inventering af kyrkans egendom, därpå rannsakades om klockarejorden, som påstods höra under kungsladugården, hvarför bisko-

pen beslöt tala vid pfalzgreffen om att den måtte få läggas under kyrkan.

På torsdagen återvände biskopen till kapellet, där han äfven nu tog logi i krogen. Fredagen den 30 augusti predikade han i kapellet och tog därpå kyrkoherdens hustru i upptuktelse liksom ock hennes syster och den förut bemälte fogdens maka för deras trätors skull. Han läste upp för dem »några hårda texter af bibeln om kvinnfolk, huru de kunna komma deras män i olycka och om all välfärd». Han påstod, att de vore för deras arghet och ondsko »ödekände» vordne i hela stiftet, och förklarade, att, om de ej bättrade sig, ämnade han i kraft af sitt ämbete »stänga dem ur Guds församling». Då en obehörig person ville lägga sig i saken, tystade biskopen ned honom »med hård ord och sade, han hade där intet med». — Biskopens tid upptogs sedan af en del andra mål tillhörande kyrkodisciplinen samt af inventeringar såväl i kapellet som i prästgården. Följande söndag predikade han ånyo, denna gång om »fariseen och publikanen», och begagnade tillfället för att gifva åhörarne en del förmaningar, som han ansåg vara påkallade af behovet. Han »aflyste faddersnack, buller och trätor på kyrkogård och kyrkoväg», han bjöd folket att gå in i kyrkan, »när det ringdes med lilla klockan till mässan», att det »oförsumligen» medförde barnen till kyrkan »att höra och lära catechismum», att ej låta drängar och gossar stå i koret till hinder för nattvardsgästerna, att män och kvinnor skulle hvar för sig gå fram till Herrans bord, att »kyrkotjänsten» skulle börjas klockan half nio, att åt druckna personer ej skulle lämnas tillträde till gudstjänsten, att »mögieqvällar» (mökkvällar) skulle afläggas, samt anmodade alla, som vore närvarande vid allmän gudstjänst, att stanna kvar i kyrkan till dess »välsignelsen» blifvit uttalad öfver församlingen. Så snart biskopen afslutat förrättningen i kyrkan, lät han samla menigheten på det stycke af kyrkogården, hvarmed den gamla blifvit ökad, och där ännu ingen blifvit jordad. Han förrättade nu invigningen däraf och framhöll därvid i sitt tal, hurusom »jorden intet blifver helig af vigt vatten, som papisterna fordom föregåfvo, utan genom en rätt bön till Gud, att han sådana platser ville välsigna; sedan så helgar intet jorden kropparna, utan de heligas kroppar, som varit hans helige Andes boning, de helga jorden; alltså — — — vele vi först åkalla Gud, han ville denna platsen välsigna och göra honom till en trygg sofkammare för sina utvalda och sedan våra saliga framlidna häruti begrafva med den

starka tillförsikt, att de här säkra ligga skola intill Kristi tillkom-
melse och sedan uppstå till en evig glädje». Han lät dem därpå
afsjunga: »O, Herre Gud af himmelrik, gif oss» etc.; så lät han
alla falla på knä och bad följande bön: »O, Abrahams, Isaks och Ja-
kobs Gud, som för syndens skull hafver lagt människan det uppå,
att hon dö måste och varda till jord igen, såsom hon af jorden ta-
gen är. O, Herre Jesus, världenes frälsare, som med din heliga
begrafning hafver helgat alla dina utvaldas grafvar, att de däruti
roliga sofva intill din heliga tillkommelse! O, Gud, du helige Ande,
all hugsvalelses Gud, som hafver bott i dina utvaldas kroppar och
gjort dem dig till ett tempel! Gif din heliga välsignelse öfver denna
platsen och bevara honom för fienderna och alla ogudaktiga män-
niskor, på det dina utvaldas kroppar måtte här hvilas och sofva
i ro intill den helga domedagen och då uppstå med glädje och fri-
modighet och då bekomma den eviga härlighetens oförgängliga
krono, som oss Jesus Kristus förvärfvat hafver med sin dyra död
och pino; genom samma vår Herre Jesus Kristus. Amen.»

Sedan kyrkogårdsinvigningen ägt rum och han samrådt med
socknemännen om några församlingsangelägenheter, sade han
dem farväl och befallde »dem i Guds beskärm och önskade dem lycka
i denna världen och sedan ett evigt lif och en evig salighet». För
den förargelse, som pastorns och fogdens hustrur vållat i försam-
lingen, ålade biskopen dem att till en försoningsgård låta »kläda
en fattig naken», hvilket de ock lofvade skulle ske. Innan han läm-
nade församlingen begärde han uppgift på, dels hvilka synder som
mest voro i svang i socknen, dels ock på kyrkovägens längd för de
särskilda gårdarna i pastoratet, och befanns det, att på fastlandet
hade ingen längre än fem fjärdingsväg till kyrkan, men af skär-
gårdsboarna funnos de, som hade två mil dit.¹

Det program, som Botvidi plägade i hufvuddrag följa vid sina
visitationer, framträder tydligare af protokollet från t. ex. en dy-
lik förrättning samma år (1633) i *Adelöf*, hvilken ock i öfrigt väl
karakteriserar biskopens sätt att besörja den allmänna vården
af församlingslifvet. Han började med en inventering af kyrkans
egendom, genomgick därpå inventarium presbyterii och höll så
syn på prästgårdens hus, hvarvid han framställde åtskilliga på-
ståenden, såsom om vissa förflyttningar af hus m. m. Han ville
hafva dem i en sluten fyrkant. Därpå tog han kännedom om
gårdsbruket och tillstyrkte åkerjordens uppdelning i tre skift, af

¹ Vis. prot. 24 aug.—1 sept. 1633.

hvilka tvenne årligen borde besås; befalldes, att alla gamla bref och handlingar rörande prästgårdens ägor skulle kopieras och afskrifterna införas i den påbjudna kyrkoboken.

Följande dag, söndag, predikade han själf, lät efter gudstjänstens slut anställa katekesförhör med den samlade menigheten, och vidtog därefter en rannsaking rörande tillståndet inom församlingen. Först sporde han efter huru *kyrkoherden* lärde Guds ord, om han mässade och predikade väl och aktade sin kyrkotjänst, om han gärna besökte de sjuka och tjänade hvar och en i dess nöd, om han förde ett ärligt lefverne, om han hade en from hustru, lydiga barn och ärligt tjänstfolk, om han straffade den, som motvilligen syndade och förtog förargelse. Då församlingen bejakat detta, föreläste biskopen 1 Tim. 3. — Därefter hörde han efter, om *folket* »gick flitigt till kyrkan och lärde gärna Guds ord och vaktade sig för falsk lärdom, synnerligen de påviskes»; om det gärna gick till sakramentet, skriftermål och aflösning. I samband därmed undervisade han folket om »hemligt skriftermål, huru en bedröfvad kristen skulle söka råd hos sin kyrkoherde i sin ångest och motgång». Efter att ha låtit kyrkoherden och några andra tillstädesvarande pastorer anställa förhör med kyrkfolket och därvid ha funnit, att de gamla »gjorde tämmeliga väl besked», och att de unga läste »utantill en wällig hop med utläggning, både gossar och fäntor», tog biskopen själf vid och undervisade församlingen »om morgon- och aftonböner, om hemliga böner, om allmänneliga böner, huru de skulle innerligen bedja, — — — isynnerhet huru litanian skulle betänksamt läsas och af folket svaras». Han gjorde sig därpå underkunnig om »folket älskade öfverheten och talade väl om henne». Han förmanade alla till trohet mot den unga drottningen och att bedja Gud för henne. Biskopen hörde ock efter, om folket kunde sjunga några gudliga psalmer och föreslog såsom lämpliga att inläras: »O, Gud, vi lofve dig» etc. (= ps. 263 i nu använda psalmbok), »Den, som vill en kristen heta» etc.; »Vi tro» etc. (= ps. 17), »Fader vår» etc., »Jesus Kristus är vår hälsa» etc. (= ps. 152), »Välsignadt vare Jesu namn» etc. (= ps. 64), »Jesus uppå korset stod» etc., »O, Herre Gud af himmelrik» etc. (= ps. 23), »Vår Gud är oss» etc. (= ps. 124), »Allenaste Gud i himmelrik» etc. (= ps. 24), »Min själ skall lofva» etc. (= ps. 16).

Biskopen efterfrågade, om församlingen redligt utgjorde till präst och klockare tionde af säd och fiske samt föreläste i samband med denna fråga Malak. 3: 7 ff., om folket gaf allmosa och här-

bergerade de fattiga, besökte de sjuka, tröstade de bedröfvade och lämnade gåfvor till hospitalen o. s. v. De fattiga, som hade burgna släktingar, borde bekomma sitt bröd af dessa. Botvidi sporde vidare, huru äkta makar sändes, huruvida tjänstefolket visade sig troget och flitigt, och läste så för församlingen Efes. 5 och 6. Skickade sig vederbörande icke rätt, »skulle de stå kyrkStraff eller fängslas». Om hor och lönskaläge ämnade han hålla förhör i prästgården för att slippa upptaga tiden därmed i kyrkan. Han använde i stället den återstående tiden där till att tala om »sann och tuktig mun», om trolldom och spåkvinnor och föredrog i anslutning till detta Exodus 22: 18 och Leviticus 20: 6 och be-tygade, att de, som öfvade vidskepelse, framkallade Guds straff, hänvisande till Leviticus 26. — De onda borde straffas, »somliga till döden, somliga till slott och fäste, somliga till krig, (så) att de, som ligga i lönskaläge, må vara själfskrifna till knektar».

Nästa föremål för hans rannsaking var *klockaren*. Biskopen sporde, om han var »en god kristen man», om han hade välartade barn och höll ärligen sitt hus, ringde i rättan tid och klämtade morgod och afton till bön, »ty då skall hvar och en ropa till Gud om fred, öfverhetens välfärd, om lycka och välsignelse och att Gud ville botttaga landsplågorna», och om klockaren för öfrigt uppfyllde sina åligganden, hvartill biskopen ville räkna att »hålla *skola*, lära barnen i socknen läsa, skrifva och sjunga». För det ändamålet anmodade han församlingen att inköpa 20 abc-böcker. Väl begåfvade barn borde »rådas till skolestufvor».

Därpå hörde han efter, huru *kyrkovärdarna* fullgjorde sina uppdrag att vårda sig om kyrkans medel och ägodelar och läto från predikstolen kungöra de gåfvor, som inkommit, och om de tackat för dessa och infört dem i bok. Desslikes frågades, om kyrkans *sexmän* redligen stode kyrkoherden bi att straffa olydiga med böter och hjälpte honom att förtaga det onda, som var på färde.

Biskopen rådde slutligen socknemännen att bygga ny kyrka och att låta uppföra den af tegel. De borde »taga upp» den gamla tegelladan och laga till mursten.

Han höll sedan rannsaking om otuktsbrott, bedrägeri och olydnad hos barn, anmodade pastorskan att baka oblater. Hon lofvade ock göra detta och gaf honom hand därpå. Till sist antecknades längden af sockenböndernas kyrkväg.¹

Som vi finna, ansåg Botvidi sin uppgift vid visitationerna vara

¹ Vis. prot. 30 nov.—1 dec. 1633.

ej allenast att kontrollera församlingslivet och att *rätta missförhållanden* däri utan ock att själf omedelbart lära och undervisa församlingen. Därför plägade han ofta predika, utveckla och förklara särskildt sådana sanningar, hvartill ortens förhållanden kunde gifva anledning. Till sina varningar och förmaningar anknöt han gärna uppläsning af lämpliga bibelstycken. Han blandade hofsamhet och moderation med stränghet. När vid en visitation i Hult 1634 han läst upp ett kungl. bref om att bönderna skulle gifva »pastoribus skafftione», men bönderna besvärade sig och yttrade missnöje däröfver, eftersom de dittills icke varit betungade med denna pålaga, yttrade han helt saktmodigt, att, om de ville den »godvilligen utgifva, vore det godt; hvar de icke det ville, förmantes de att de ej måtte draga på sig en skamfläck för en halmkärfves skull».

Biskop Botvidi var ganska verksam som *författare*. Hans mångåriga studier, äfven vid utländska högskolor, hade förskaffat honom en omfattande teologisk lärdom, hvilken han sökte göra fruktbärande genom disputationer och andra skrifter. Eftersom han i sin ungdom från Stockholms stad bekommit understöd, som satt honom i tillfälle att vid utländska högskolor fortsätta sina studier, kände han sig stå i tacksamhetsförbindelse till dess myndigheter och hafva en förpliktelse att göra något för det allmänna undervisningsväsendet. Därför utgaf han 1613 i Rostock till skolornas tjänst en *räknelära*. Den var en bearbetning af en af M. Heizone Buscher författad aritmetik. Afsikten med bokens utgifvande sade han i företalet just vara: »Amplissimis et prudentissimis viris, dominis consulibus et senatoribus laudatissimae reipubl. Stockholmensis, Maecenatibus suis honorandis» etc. Ämnet är ganska kort behandladt. Boken begynner med att angifva definitioner på aritmetik, talbegreppet, mångfald, hela och brutna tal m. m., angifver formen för uppställning af tal i och för uträkning o. s. v. Något talas ock om »usus», men exemplen äro få. — Han hade ock varit betänkt att skriva något om, »huru en pilt bekvämligast kunne i sin unga år utan tvång lära med lust religionen, tungomålen och de konster, som dem väl anstode», men han öfvergaf denna plan, sedan han tagit kännedom om den »dyre» mannen Doktor Lutheri »förmaning om ungdomens upptuktelse».¹ Han beslöt då att i stället öfversätta och befordra till tryckning »*D. Lutheri trogna förmaning till borgmästare och rådsherrar i alla städer*

¹ Ur företalet till förut nämnda bok.

i Tyskland, att de kristliga skolor upprätta och hålla skola». Botvidi öfversättning utkom 1614 i Lübeck. Där lät han ock samma år trycka »*Tractatus brevis de recta disputandi ratione*. Ehuru Botvidi uttalade den meningen, att det hvarken är nyttigt eller nödigt »multiplicare libros» utan att bättre är »inträda i goda mäns arbete», utgaf han dock ganska många skrifter, omkring 27, af hvilka de allra flesta voro originalarbeten. Den största delen däraf behandlar teologiska ämnen från exegetikens fält eller tillhör predikolitteraturen. Några af hans skrifter utgingo i form af disputationer. Redan före de redan nämnda skrifternas tillkomst hade han 1604 i Rostock utgifvit en disputation »*Om den fria viljan i andliga ting*» och följande år i Stockholm »*En kort och enfaldig utläggning öfver några verser i det femte cap. Esajae om de styggelser och straff, som dryckenskap hafver med sig*». Då han 1617 jämte ärkebiskop P. Kenicinus, biskop Laurentius Paulinus och hofpredikanten Joh. Rudbeckius promoverades till teologie doktor, utgaf han en disputation »*De praedestinatione*» etc. På konungens befallning utgaf han 1620 »*Theses de quaestione utrum Muscovitae sint christiani*». Den beröring, som vårt folk haft med ryssarna under det ej långt förut afslutade kriget med dem, hade utan tvifvel gifvit svenska allmänheten skäl till tvifvel om huruvida något af kristendomens ande kunde förmärkas hos dem. Efter att hafva underkastat frågan en mångsidig pröfning drager han i den femtionde eller sista tesen slutsatsen af sin historiska undersökning, så lydande: *Qvae qvoniam ita se habent, seqvitur, religionem christianam in hodiernum diem usque in Muscovia conservatam esse: atqve ita Muscovites christianos, quod erat demonstrandum*». Hans tjänstgöring vid hären i fält gaf uppslag till den förut omordade *Agendan* liksom till *Epistolae duo ad concionatores svecos in castris*, likaså till *Någre böner, brukade i kriget i denna mödosamma och fast jämmerfulla tid*», hvilken skrift utkom 1629 dels i Uppsala, dels i Elbingen. Gemensamt med Laurentius Paulinus granskade han och utgaf af trycket böneformulär.¹ De förut omtalade »Böner, som i Linköpings stift sedvanligen läsas af predikstolen», voro antagligen ock frukter af arbetet med nämnda ämne. Det mesta af Botvidi litterära produktion utgjordes af bibelutläggningar och predikningar. I Stockholm lät han 1616 trycka: »*De sju botpsalmerna och några tack-sägelser uti Davids psaltare, med kort utläggning*». Tre år därefter, 1619, följde »*Det LIII capitlet Esajae om Jesu Christi pina uti Sex*

¹ Anjou, L. A., Sv. kyrk. hist. ifr. 1593, sid. 298.

predikningar, korteligen och enfaldeligen förklarar». Året därpå lät han utgå af trycket: »*Den tjugondeandra Davids psalm, om Jesu Christi pina, uti sex predikningar*». Ett sidostycke till denna skrift voro de 1622 utgifna: »*Tre predikningar öfver ps. 91, om pestilens*». De framkallades af den då i landet härjande pesten. *Predikningar, hållna i Mitau och i Lifland*, befordrades 1627 till trycket. En af dem hade dock varit tryckt i Riga, nämligen en öfver ps. 81: 14—17. En predikan öfver evangeliet om *bröllopet i Kana* utkom 1628. En annan om »*Jesu Christi blods kraft*» med 1 Joh. 1: 7 som text, hållen i Gripsholm, hade 1623 blifvit tryckt i Strängnäs. Botvidi, som gärna anlätades för att tala eller predika vid högtidliga tillfällen, vid begrafningar och bröllop m. fl., lät en del af dessa predikningar utgå i tryck, såsom t. ex. »*Tre jubelpredikningar om den reformation, som skedde för hundra år sedan*» etc. De höllos 1621 och trycktes året därpå. På Gripsholm höll han 1623 en »*högtidspredikning vid prinsessan Christinae dop*», hvilken följande år befordrades till trycket. Ett stort antal brud- och likpredikningar af hans hand blefvo ock offentliggjorda i tryck. Den märkligaste bland dessa är den likpredikan, som han höll öfver sin afhållne herre och konung, *Gustaf den andre Adolf*, och som han dedicerade till hans änkedrottning, Maria Eleonora. Texten till denna predikan hämtade han ur Macc. 9: 17—20. Uti ett klart och ädelt språk, buret af en biblisk anda och genomträngdt af uppriktig kärlek till den döde monarken och fosterlandet, tecknar han först Judas Macabeus och dennes bedrifter och ser i honom en förebild, en prototyp till Gustaf Adolf, hvilken liksom denne offrade sig för försvaret af sitt folks religion och självständighet. Botvidi framhåller sin konungs många dygder och betonar hans gudsfruktan, på hvars verklighet han framdrager åtskilliga prof. Det stora förtroende, Botvidi hade åtnjutit af konungen, hade föranledt denne att låta Botvidi hålla likpredikan öfver hans moder, änkedrottning Kristina, liksom öfver hans lilla dotter, den nyssnämnda prinsessan med samma namn, hvilken afled 1625. Af tal, som han hållit och blifvit i tryck bevarade till eftervärlden, må ock erinras om en »*Oratio de infinita dei misericordia*», från 1628, samt en »*Oratio de praedestinatione*». Äfven som psalmförfattare uppgifves han hafva uppträdt. Honom har tillskrifvits den i 1695 års psalmbok införda *psalmen* 39, som utgör en versifierad ombildning af Psaltarens tjugoundra psalm och tecknar Kristi lidanden med drag lånade därifrån.

Botvidi predikningar voro systematiskt disponerade, såsom

man ju ej annat kunnat vänta af en begåfvad predikant från en tid, då homiletiken så starkt stöddes af retoriken, hvilken åter redan i skolorna intog en viktig plats i undervisningen. Efter en framställning af texten lät han följa en kortare uttolkning däraf, hvarpå han framdrog en del lärdomar, som kunde hämtas däraf, och därefter framställde han tillämpningar och gaf förmaningar. Enligt tidens sed inströddes talrika bibelcitater, icke minst ur det gamla testametet, ja, äfven ur dess apokryfiska böcker, allt vittnande om Botvidi stora bibelkännedom. Äfvenledes förekommo jämförelser och lärdomar ur den profana historien; någon gång inflätades en latinsk fras, som dock omedelbart öfversattes. I ett par af de små predikosamlingar, som han utgaf, grupperade han deras innehåll kring ett gemensamt tema, såsom kring läran om äktenskapet i en samling brudpredikningar; omkring ämnet »Kristi lidande såsom en segerkraft öfver de andliga fienderna» i de sex predikningarna öfver Esaias 53:de kap. Hans syfte med sistnämnda predikosamling var — efter hvad han säger i företalet till dem — att de måtte af hoffolket läsas och betraktas »synnerligen på resor, att tiden icke med fåfängelighet fördrifves». En evangelisk kristendomsåskådning ligger väl till grund för hans predikoförfattareskap, men han accentuerar kraftigt lagens fordringar och bättringens nödvändighet. De lämna god undervisning i den bibliska sanningen och fyllde därmed i sin mån en uppgift, som för den lutherska kyrkan kändes synnerligen viktig under en tid, då läskunnigheten bland allmogen var sällsynt och kampen för försvaret af reformationens grundsatser ännu alltjämt måste föras emot katolicismens påträngande.

Till sin *personlighet* var Johannes Botvidi en gudfruktig man, som med stor administrativ förmåga förenade ett ymnigt mått af tidens lärdom. Nogräknad i fråga om egen pliktuppfyllelse tillsåg han med allvar, att jämväl hans underordnade samvetsgrant fyllde sina åligganden. Att han inom sitt stift icke mindre än hans mera omtalade kolleger i Strängnäs och Västerås, Laur. Paulinus och Johan. Rudbeckius inom sina, gaf uppslag till flera gagnande reformer, synes otvifvelaktigt, men honom förunnades, såsom är sagdt, vida kortare tid än dessa att verka som stiftschef. Såsom ock är visadt och nog ytterligare kommer att framgå af det följande, arbetade han nitiskt för spridning af kristendomskunskapen och intresserade sig ock för innanläsningsskicklighetens utbredning bland allmogen, ja, t. o. m. för dess skrifkunnighet. Undantags-

vis hade kyrkoböcker förekommit före hans tid, men som en förtjänst för honom måste räknas, att han vid visitationer och andra tjänliga tillfällen pådref anskaffandet af dylika, att han påyrkade, att prästerna skulle taga till vara antiqviteter, speciellt gamla pärmefref, som belyste kyrkans och prästgårdarnas ägoförhållanden, att han nitälskade för upprättandet af ett gymnasie- och stiftsbibliotek, för användande af flyttningsattester, för hospitalens och de fattigas vård. För åtminstone det i Linköping belägna hospitalet anskaffade han en bok motsvarande församlingarnas påbjudna kyrkoböcker och skref däri med egen hand på insidan af pärmen: »Anno 1632, när jag kom till Linköping, fanns ingen bok uti spetalen om de fattiges ägor, inkomster och lägenheter — — —; därför gjordes denna bok för riktighet och efterrättelse, att alla, som begagna nu och i tillkommande tider, må veta, huru det är med de fattiges saker. Om någon denna bok borttager eller förfalskar, honom straffar Herren Gud.»

Om sin aflidne biskop yttrade lektor Jonas Petri i den likpredikan, som han höll öfver honom, att Botvidi visat allvaret i sin gudsfruktan i ett föredömligt och »nöcktert» lefverne, att han hade »grant aktat sin fastedag i hvarje vecka» och att han undflytt alla samkväm, där dryckenskap öfvades. Om hans sista sjukdom förmäles, att den bröt ut under en session i domkapitlet den 13 augusti 1635. Då han där skulle uppläsa ett memorial, som han själf författat, förmådde han ej reda ut dess innehåll eller erinra sig de personer, om hvilka han skrifvit. Han måste upplösa sammanträdet, gick så stapplande hem, där han svimmade. »Efter några veckor tycktes han blifva bättre och lät »några resor tilldela sig Herrens sakrament och tröstade sig och andra märkeligen af Guds ord och sade esomoftast sig högeligen längta efter blifva förlossad». Under sin sjukdom läste han psalmen 84, »hvilken han eljest var van i sin välmakt hvar morgon sjunga på latin». Några dagar före döden kände han ej längre igen sin omgifning. Mot slutet återfick han dock sansen och tog sin omgifning i hand. »Vid midnattstid kallade han sin kära hustru och barn till sig och tog med armen om hennes hufvud och kramade intill sitt bröst, och sedan handslog han barnen och befallde dem alla i Guds hand och sedan den äldre sonen i praeceptorens händer.» Vid klockan 3 f. m. efterskickades lektor Jonas Petri, som uttalade för honom några skriftens språk, uppläste Herrans bön, Tron och Välsignelsen. Han upplyfte då sina händer och »lät förnimma sin hjärtans för-

tröstning, så att alla, som voro tillstädes, klarligen sågo, att han förstått, hvad som talats, hvarpå han saktmodeligen och stilla uppgaf sin anda på sin ålders sextionde år».

3. Jonas Petri.

Svår kändes inom stiftet förlusten af den duglige chefen, men — yttrades i sagda likpredikan — ingenstädes så tung som inom domkapitlet och gymnasium. Längre dröjde det, innan biskopsstolen åter blef besatt, men äfven den lifsgärning, som utfördes af Botvidi närmaste efterträdare i ämbetet, hann att afslutas, innan seklets första hälft skridit till ända. Därför må några minnesord ägnas åt äfven dennes person och värf, innan vi öfvergå till teckningen af stiftsförhållandena under denna period.

Vid den utskottsriksdag, som 1636 hölls i Stockholm, uttalade prästeståndet sin mening om lämpligaste person att insätta å biskopsstolen i Linköping, men endast tvenne röster tillföllö därvid den förutnämnde lektorn Jonas Petri. Stiftets prästerskap däremot gaf honom ett betydande antal röster, och regeringen fäste sådant afseende därvid, att den i november 1636 nämnde honom till Botvidi efterträdare som biskop i Linköping.¹

Jonas Petri föddes 1587 i Linköping, där fadern var borgare. Efter studier vid stadens skola och därefter vid Uppsala akademi fortsatte han dessa vid utländska universitet enligt sed bland dem, som eftersträfvade en högre bildning. Han besökte då det nybildade i Giessen, det i Jena och det i Wittenberg och återkom 1616 efter ett par års vistelse i främmande land. Efter att en tid hafva tjänstgjort vid födelsestadens skola anställdes han som teologie lektor vid därvarande gymnasium och befordrades, såsom är nämndt, därifrån till biskop.

Liksom Jonas Kyländer och Joh. Botvidi visade han mycket nit för kristendomskunskapens spridande bland folket. Kort efter sitt tillträde till biskopsämbetet lät han utgå från domkapitlet ett cirkulär till stiftets prästerskap om sättet för katekesundervisningen. Däri förordnades ock, att alla sön- och apostladagar, utom under tiden närmast omkring vintersolståndet, katekesförhör skulle anställas under en halftimme närmast före sammanringningen. Prostarna borde »vaka öfver att ungdomen icke går och nöter sin tid bort som få utan hellre troligen och allvarligen af barndomen lära

¹ Norlin, Th., Svenska kyrk. hist. efter reform., sid. 121 ff.

känna och lyda den evige, allsmäktige Guden och vi med ett hjärtans tillbörligt nit leverera Guds ord till våra efterkommande, såsom våra fäder oss gjort hafva».¹ Biskopen och consistoriales tillstyrkte, att antingen pastorn, komministern eller klockaren skulle i hela församlingens närvaro »öfverljuddt» fråga och en annan af bemälda personer svara, »icke läsandet af någon bok» utan uttala »grunden med egna ord, att alla kunna fatta och förstå själfva meningen». Liksom Botvidi pröfvade han vid visitationerna sorgfälligt resultatet af prästernas kristendomsundervisning, och liksom denne intresserade han sig för, att allmogen förvärfvade förmåga att läsa i bok. I det syftet uttalade han sig för, att läskunniga klockare anställdes, och att dessa bekomme särskild ersättning för det extra besvär, som åsamkades dem genom barnundervisningen. Vid en visitation i Nykil, där han sammanträffade med prästerskapet i det kontrakt, dit församlingen hörde, sökte han lifva det till att med nit ägna sig äfven åt ungdomens undervisning »i all god och kristelig lärdom, helst i bokliga konster».

Utan mannamån vakade han öfver att sedelagen blef hållen i helgd, och han såg ej genom fingrarna ens med adelsfolkets själfsvåld, hvaraf man vanligen drog sig för att göra sak. Med hänsyftning på en del adelsmän anmälde han 1640, att de, som voro »i något anseende för världen», ville »icke till det ringaste undergå kyrkodisciplin, hvaraf de gemene taga sig ett ondt exempel» och söla sig »hopevis» i otukt och ville ej heller undergå kyrkoplikt. På grund härav begärde biskopen Kungl. Majestäts bistånd att nedslå synden, på det att Guds vrede måtte blifva »därmed från oss vänd».²

Strängt renlärig såg han med oro, att bekännare af den reformerta läran höllo till i Norrköping och vid Finspång, och gjorde, hvad han kunde, för att begränsa deras frihet att utöfva sina gudstjänstliga förrättningar.

Tillsammans med biskoparna Laurentius Paulinus och Joh. Rudbeckius jämte några andra prästmän deltog han i ett mindre möte, som hölls 1637 för att öfverlägga om kyrkoceremonierna och kyrkosången i syfte att söka åstadkomma större enhet i fråga om dessa. Mötet förordade gemensam psalmbok.³ Äfven för kyrkomusikens höjande intresserade han sig och »proponerade» vid

¹ Westling, G., Den svenska folkundervisningens historia, sid. 42 f.

² Norlin, Th., Sv. kyrk. hist. efter ref.. II, sid. 141 f.

³ Norlin, darsammastädes, sid. 128.

sommarens stiftssynod 1642, att prästerskapet måtte uttala sig för att kantorn vid domkyrkan måtte anmodas, att »colligera» och af trycket utgå låta en *Cantum Choralem* på prästerskapets bekostnad, hvilket förslag ock blef bifallet.

Den mest betydande frukten af hans lärdom finner man uti hans »*Dictionarium latino-sveco-germanicum, ex variis probatorum auctorum lexicis excerptum etc., Lincopiae, MDCXL*»; en väldig foliant vittnande om ofantlig studiemöda och beläsenhet. Under den kortfattade titeln: »*Lexicon Lincopense*» åberopades den i den filologiska litteraturen. Hans vetenskapliga intresse framträdde ock i hans angelägenhet om att den ungdom, som från gymnasium admitterades till universitetet, förvärfvat de insikter, som läroanstalten afsåg att bibringa sina lärjungar. Han lade förden skull vid en synod 1643 prästerskapet på sinnet, att det ej måtte sända sina söner till universitetet, förrän de i gymnasiet inhämtat »*fundamentalia*». Hans verksamhet som lektor vid sistnämnda läroanstalt och hans erfarenhet såsom examinators i prästexamen hade gifvit honom anledning att påminna om behovet af grundliga förstudier för de blifvande prästerna, hvilka till en stor del utgingo ur prästhem eller voro söner till allmoge, den pastorerna ju hade tillfälle att inverka på.

I de personalier, som höllos vid hans grafsättning i Linköpings domkyrka, säges om den aflidne biskopen, att han »haft akt på sig och hela stiftet, varit nykter och vakande, flitigt lärt androm och med sitt eget exempel till alla kristeliga dygder dem föregått». Kyrkor, skolor och hospital hade genom hans mellankomst blifvit märkeligen förbättrade. »Erkannerligen hafver han in synodis et visitationibus en synnerlig nit och arbete påskina låtit och ofta öfver krafterna sitt ämbete förrättat». Flera gånger hade han under sina senare år för sjukdom måst intaga sängen och omsider under riksdagen 1644 i Stockholm insjuknat på sitt dödsläger, där han »till vägepass anammat vår Herres och Frälsares Jesu Kristi lekamen och blod», och där han jämväl tröstat sig med Guds ord och ännu litet före dödsstunden »med hög röst begynt och utsjungit denna psalm »*Helga Trefaldighet, statt oss bi*» etc. Han afled den 13 december 1644.

II. Stiftets administration och prästerskap.

1. *Domkapitlet* bestod jämlikt 1571 års kyrkoordning af biskopen och sex bisittare. Dessas antal minskades väl af Karl IX men ökades åter efter gymnasiets inrättande. I den instruktion, som Johannes Botvidi 1631 bekom för sin ämbetsverksamhet, tillsades han att upptaga i domkapitlet icke allenast dem, hvilka då hade plats däri, utan ock inkalla dit förståndige prästmän från närliggande socknar. Som domkapitlets protokoll ej angifva, hvilka ledamöter som varit närvarande vid dess sessioner, kan icke afgöras, i hvad mån denna föreskrift blef efterföljd. Kapitlet höll sina ordinarie sammanträden på onsdagarna, och som en fordran gällde, att alla ämbetsskrifvelser, som skulle behandlas, måtte åtminstone dagen förut vara insända. Denna fordran blef dock ej noga beaktad, hvaröfver domkapitlet vid flera tillfällen utalade sitt misstykke, liksom ock öfver att präster försummade att inskicka utredning af de mål, hvaröfver de begärde, att kapitlet skulle fälla dom; och dock hade stiftets klerus redan å 1600 års synod förbundit sig att beträffande »missdådare» ej insända någon dit med mindre än att hans sak vore tillräckligt utredd i skrifvelse från hans pastor. — Åtminstone från 1640 höll domkapitlet en särskildt aflönad notarie.¹

2. *Prostarna* voro biskopens ombud i församlingarna och mellanhand mellan kapitlet och församlingarna. Enligt beslut å 1600 års stiftssynod ålåg det dem att årligen hålla visitationer i sitt kontrakt, vid hvilka tillfällen en af de närvarande prästerna borde hålla en katekespredikan. Vid dessa visitationer tillkomme prosten att fullgöra biskopens åligganden.²

3. *Stiftssynoderna*, som gåfvo pastorerna tillfälle att öfva inflytande på stiftets administration, samlades årligen i Linköping vid Permässotid eller omkring den 29 juni, då sedan gamla tider årets mest betydande marknad hölls i staden, vid hvilket tillfälle mycket folk plögade samlas där enligt sed från den tid, då stiftets största kyrkofest där firades på aposteln Petri dag i domkyrkan, som var invigd till hans åminnelse. Alltifrån biskop Joh. Botvidi tid hölls jämväl på hösten, vid Mikaelsmässotid, den 29 september, en synod för kaplanernas och det yngre, obefordrade prästerskapets räkning, såsom sed var i ett par andra stift. Detta

¹ Notarien bekom då i lön 20 tunnor spannmål.

² Jfr Norlin, Sv. kyrk. hist. efter reform., sid. 304.

prästmöte gick under namn af »synodus diaconorum» och hade närmast till syfte att egga de unga till teologiska studier och att bereda biskopen lämpligt tillfälle att lära känna det yngre prästerskapets kunskaper och dess medlemmars förmåga som talare och predikanter, en sak, som var af stor vikt vid bedömandet af dessa prästers meriter vid deras ansökningar till lediga gäll. Vid sommarsynoderna tjänstgjorde kyrkoherdar å samtliga poster. Concionatores plägade vara fyra, och för dessa liksom ock för praeses och respondenterna voro suppleanter utsedda. Materia disputationis hämtades ur dogmatiken. För ej allenast uppehållandet af prästerskapets teoretiska intressen utan ock för stiftets kyrkliga förvaltning voro dessa synoder af betydelse, enär vid dem biskoparna samrådde med det samlade clerus om en del kyrkliga organisationsfrågor och en del andra stiftsangelägenheter, om eventuella åtgärder mot ämbetsbröder, som på ett eller annat sätt förbrutit sig och mistat församlingarnas förtroende m. m. Vid synoderna delgafvo biskoparna åt prästerna nytillkomna kungliga påbud och stadgar, utdelade själfva föreskrifter, råd och förmaningar. Enär synoderna således voro af betydelse för prästämbetets vederbörliga utöfning, voro prästerna naturligtvis förbundna att inställa sig vid dem. Prostarne kontrollerade deras närvaro. Biskop Kylander öfverenskom med sitt kleresi vid 1614 års synod, att den präst, som af »idel gensträfvighet» uteblef från ett sådant möte, skulle betala 3 daler såsom böter och för en tid blifva »priverad». Äfven för sen ankomst medförde ansvar och böter, då ej laga hinder kunde anföras som skäl därtill.

Programmet för »diakonernas» förhandlingar vid höstsynoden upptog både predikan och disputationssakt, hvarvid ämnet synes varit detsamma, som ventilerats vid sommarsynoden.

4. *Visitationer.* I ännu närmare beröring med sitt prästerskap trädde biskoparna vid sina visitationsförrättningar, som ock erbjödo dem tillfälle att omedelbart påverka församlingarnas lif, och om Kylander och Botvidi, ja, äfven om J. Petri säges, att de med oförtruten ifver ägnade sig åt denna sin ämbetsuppgift. De båda förstnämnda lågo långa tider ute på ämbetsresor och sökte på ett verksamt sätt öfva inflytande på tillståndet i församlingarna. Biskoparne inskränkte sig nämligen icke till en kontrollerande och disciplinär verksamhet utan sökte ock att på ett pastoralt sätt inverka på församlingen genom predikningar och förmaningar. Botvidi plägade utreda och utveckla viktigare lärofrågor. Om bisko-

parna än uppträdde med myndighet, då de afdömde de »casus», som förelades dem, skedde detta dock icke såsom herrar öfver församlingarna utan som föredömen i rättfärdighet (1 Petr. 5: 3). — Det program, som följdes vid visitationsförrättningarna, öfverensstämde åtminstone i hufvudsak med den ordning därför, som biskop Botvidi följde i Adelöf, och hvarom förut är taladt.

Emellan synoderna och visitationerna kan man finna en viss motsvarighet i betydelse. Vid de förra undervisade och rättade biskoparne församlingarnas präster, vid de senare ej blott dessa utan ock församlingarna själfva.

5. *Prästerskapet. Utbildningen* för prästkallet grundlades redan i Linköpings gymnasium, enär detta i likhet med rikets öfriga gymnasier tjänstgjorde såsom en slags preparandanstalt för vidare fackmässiga teologiska studier. Innan denna läroanstalt kommit till stånd, sökte trivialskolorna i sin mån tillgodose prästbildningens elementära behof, särskildt den i stiftsstad, vid hvars skola en teologie lektor var fästad. Ännu bättre blef detta behof tillgodosedt, sedan dess trivialskola i gymnasiet bekommit en öfverbyggnad, som var utrustad med till och med två teologie lektorer. Den för prästkallet önskvärda teologiska fortbildningen förvärfvades vid Uppsala universitet, där till harm och förargelse för biskop och gymnasiets lärare en och annan vann inträde utan att hafva fullbordat kursen vid stiftsstadens gymnasium. Ett litet antal mera vetgiriga ynglingar nöjde sig icke med den undervisning, som Uppsalaprofessorerna förmådde meddela, utan begåfvo sig till utländska akademier, där somliga stannade kvar i årtal. Där hade, som vi sett, stiftets biskopar under denna tid vidgat sin teologiska lärdom under åtnjutande af den undervisning, som bjöds af tidehvarfvets mest gillade evangeliskt-lutherska teologer. Som dessa biskopar därigenom lärt sig uppskatta ett grundligt teologiskt vetande, sökte de efter bästa förmåga lätta möjligheten för kunskapstörstande söner af stiftet att i studiesyfte uppsöka ansedda akademier i utlandet. Biskop Petrus Benedicti utverkade af 1602 års stiftssynod ett löfte, att prästerskapet redan samma år skulle understödja fyra studenter, som då idkade studier vid tyska universitet, och jämväl söka intressera sina församlingar till offer för deras räkning. Äfven vid 1614 års synod, då Kylander satt som biskop, fördes tal om anskaffande af medel åt dem, som studerade vid utländska högskolor. Prästerna gingo in på, att hvar och en skulle för ändamålet tillskjuta minst en daler och vidare att låta

»sätta en tunna vid kyrkodörren», för att de församlingsbor, som läte sig bevekas till att lämna något bidrag, skulle äga ett bekvämt tillfälle att däri nedlägga sina gåfvor. Allt framgent påmindes prästerskapet vid synoder om denna angelägenhet, som borde ligga äfven församlingarna om hjärtat, eftersom frågan ytterst gällde att förvärfva väl förberedda församlingsherdar. Kollektstipendier blefvo ock utdelade till ynglingar, som studerade vid vårt eget svenska universitet. Någon gång hände, att en adlig magnat visade frikostighet mot fattiga studerande. Så gaf en grefvinna Ebba Lejonhuwud löfte om att understödja ett par medellösa studenter, och domkapitlet hade 1647 glädjen att hos henne anmäla tvenne hoppingifvande studerande ynglingar.

Sedan prästkandidaten efter godkänd examen pröfvats värdig att inträda i prästämbetet, ålades honom att egenhändigt unterteckna en skriftligt afgifven *edlig förpliktelse*, som vi funnit blef 1604 affattad i följande form: »Vi efterskrifne, kallade och ordinerade till prästämbetet i Linköping den 16 december 1604, utlofva och beplikta oss vilja vinnlägga oss därom, att det må rätt och vyrdeligt, Gudi till ära och hans församling till godo brukat varda; 2. vilja ock — — — stadeligen blifva vid Guds rena ord och fly all falsk och kättersk lärdom; 3. vilja ock desslikest så ställa vårt lefverne, att vi gifva godt exempel ifrå oss och ingen förarga; 4. vilja ock alltid söka allmännelig landsfred och förskaffa lydno och hörsamhet emot ordentlig öfverhet, så mycket oss står till görandes; 5. vilja ock desslikest efter Guds ord och kyrkoordningen såsom ock vid det straff och peen, som i kyrkoordningen förmäles, bevisa vår biskop och andliga förmän i kapitlet all lydno och hörsamhet, och, där vi befinnas gå efter vår nästas bröd och lägenhet eller emot bispens vilja och kallelse stämpla efter gäll — efter allt sådant är okristeligt och emot Guds bud — vilja vi förplikta oss till det straff, som kyrkoordningen innehåller; till hvilket allt Gud oss sin nåd och hjälp förläne. Amen.» Om confessio Augustana och Uppsala mötes beslut nämnes ingenting. Till Guds ord tolkning i enlighet med någon viss trosform är ej tal i denna obligation. Ett prästlöfte från 1633, då Johannes Botvidi satt som stiftets biskop, lydde så: »Jag undertecknad bepliktar mig vid Gud, min ära och redelighet, att jag vill beflita mig om all gudaktighet, göra mitt kall och ämbete med högsta flit, ingen orsak gifva till förargelse, väl förestå mitt hus och den församling mig betrodd är, fly dryckenskap, kif, tråtor och slagsmål, med

nemsta lägenhet contentera och tillfredsställa dem jag är skyldig, vara lydig och hörsam min förman och kapitlet uti allt, det lofligit och christiligit är, och således mig förhålla som en ärlig prästman ägnar och bör. Om jag detta föreskrifna icke obrottsligen håller, vill jag hafva förverkat mitt ämbete och lägenhet och aldrig begära komma därtill; så sant mig Gud hjälpe. Till visso hafver jag denna förpliktelse med egen hand skrifvit och gifvit, Linköping» etc. Stiliseringen af prästlöften från den följande biskopens, Jonas Petri, tjänstetid var enligt exempel från 1638 i det allra närmaste enahanda med dem, som förelades prästkandidaterna under Botvidii episkopat.

Betecknande för tidsförhållandena är den inflickade förbindelsen att ej stämpla efter gäll, hvilket sålunda var ett gängse oskick, som måste förebyggas. Prästerskapet vid 1613 års riksdag beslöt jämlikt, hvad redan i kyrkoordningen var bestämdt, att de ämbetsbröder, som beträddes med sådana ränker, skulle mista ämbetet. Att dylikt lycksökeri gaf anledning till öfverläggningar och beslut af prästeståndet vid riksdag, tyder på, att intriger i berörda syfte voro så pass vanliga i hela landet, att de ådragit sig allmän uppmärksamhet. Att sådana ohederliga vägar beträddes, härrörde utan tvifvel från den starka konkurrensen om lefvebrödet, som blifvit en följd af ståndsbrödernas talrikhet.

För att minska trängseln inom ståndet och söka förebygga ett öfvertaligt prästerskap lät sig stiftsstyrelsen angeläget vara att hålla kårens numerär inom vederbörliga gränser. För detta ändamål utestängde den ej allenast alla, som icke voro stiftets barn, utan äfven personer, som kunde åberopa sig på att vara födda inom dess gränser, då dessa kommit att flytta öfver till ett annat. Ett dylikt fall förmäles från 1644. En prästman, som var född och fostrad i Linköpings stift, men som öfvergått till Viborgs stift, begärde få *infödingsrätt* i sitt fädernestift, enär han sett sig ur stånd att lära sig det finska språket. Konsistorium vägrade att taga mot honom ej allenast, emedan han under sin skoltid varit försumlig och skolkat i sitt arbete och, då han längre fram i tiden af biskop J. Kylander kallats till examen, ej hörsammat denna kallelse, vare sig det berodde på att han »intet dristat sig att komma fram eller ock sig därtill för god hållit», utan jämväl af den omständigheten, att det var »konkluderat af prästerskapet, att ingen utanom stiftet ordinerad skulle där vinna försörjning».¹

¹ Kons. prot. 27 aug. 1644.

Däremot finnas exempel på, att kapitlet ställdesig med görligare, om frågan blott gällde att byta ut en prästman från det egna stiftet mot en ämbetsbroder från ett annat stift. Därmed ökades icke prästernas antal och således ej heller trängseln om brödet.

Naturligtvis voro biskoparna jämlikt kyrkoordningen noga med, att inga *obehöriga* gjorde prästtjänst i stiftet. Med skärpa tillrättavisade biskop Botvidi 1635 pastor i Tryserum, dominus Nils, emedan denne icke med nog eftertryck inskridit mot en viss Haqvin Petri, som en tid vistats hos amiralen Gyllenstjerna på Fågelvik inom nämnda socken. Mannen, som i konsistoriets protokoll omnämnes med beteckningen »Rebellen», hade gifvit sig ut för att vara präst och tjänstgjort som en slags huspredikant hos amiralen. Han hade ock en gång fått beträda församlingens predikstol. Ehuru pastor Nils blifvit ålagd att kalla honom till domkapitlet att där stå till svars för sin själftagna prästerliga verksamhet, hade dominus Nils ej med nog kläm utfört befallningen. Han hade utan tvifvel skyggat tillbaka för att stöta sig med den mäktige sockenpatronen. Kapitlet godkände ej den ursäkt, som pastorn anförde, den nämligen, att rebellen svarat »påflugeligen, att han är i vårt kapitel ingen räkenkap skyldig». Pastor Nils ålades såväl att »se noga till, hvad folk han intager i sin församling, och hvad slag där vistas», som att »akta, hvem han släpper på sin predikstol», likaledes att »strax söka upp rebellen Haqvinum Petri och med skarpa allvaret hafva honom tillsagt, att han strax packar sig af stiftet, heller hvar det icke sker, skall skrivas ståthållaren till, att han antastar honom och sätter honom i knektehopen».¹ Med samma eftertryck befallde Botvidi några månader senare prosten i S. Vedbo kontrakt förståndiga pastor i Höreda, att han »skaffar sin kos den djäkne, som han låter predika där, och låter honom draga dit han är ordinerad, så framt han vill däröfver icke komma i olycka».² Som mindre nogräknade pastorer oaktadt konsistoriets förbud tilläto sig att taga hjälp af personer, som ej bekommit någon laglig »venia», upptogs frågan af biskop Prytz vid sommarsynoden 1647, hvarvid beslöts, att pastorer ej finge »efterlåta någon diekne predika uthi theras församlingar, med mindre samme Person hafuer consistorii special skrifuelse att praesentera».

För den prästvigde mannen öppnades under ifrågavarande

¹ Kons. prot. 28 januari 1635.

² Kons. prot. 1 juli 1635.

tidsskede något rikare tillfälle till befordran än förut. Om behovet af *kaplaner* i större gäll hade redan hertig Carls bref från Örebro den 2 april 1595 talat. Biskop Botvidi mottog från regeringen skrifvelse om tillsättande af dylika ämbetsbiträden och om rätt att tilldela dessa klockareräntan med iakttagande blott, att, när så skedde, kaplanerna förpliktades att svara för klockarnes åligganden. Jämlikt detta reskript verkade han och hans efterträdare, t. ex. vid visitationsförrättningar i församlingarna, för upprättandet af komminister- eller kaplansbefattningar. Innehafvarne af dessa tjänster hade då knappast fast anställning. Då en pastor af en eller annan anledning anmälde, att han ej längre hade behof af komministern, indrogs sysslan tillsvidare, och innehafvaren förflyttades till annan församling. Botvidi verkade dock för att vid ridkyrkorna boställen anskaffades åt kaplanerna, och utvecklingen gick tydligen i riktning att göra komministraturerna till fasta tjänster. Men nog ansåg konsistorium sig äga befogenhet att vid behof förskicka kaplanerna till annan församling. Så t. ex. flyttade det 1640 en kaplan i Ringarum till Skärkind, emedan där behöfdes någon, som kunde traktera kyrkans orgel, och denne hade namn om sig att kunna spela. En annan person utsågs till kaplan i Ringarum, dit vederbörande kontraktsprost anbefalldes begifva sig för att introducera denne i församlingen.¹

Biskopens makt i fråga om besättandet af dessa tjänster var stor, hvilket dock icke hindrade, att biskopen — såsom sagdt är — t. ex. vid visitationstillfällen underhandlade med folket om anställande af en kaplan och om bidrag till hans aflönande, och att han då äfven samtalade med socknemännen om lämplig person för sysslan.

Att biskoparne insatte *vice pastorer* i gällen, berodde ej alltid af den ordinaries oförmåga att bestrida sitt kall som själasörjare, utan kunde ock motiveras af dennes vanvård af bostället. Åtminstone kunde detta högst väsentligt bidraga därtill. Biskopen ålåg ju att tillse, att kyrkans egendom ej på något sätt förfors. Han bar själf ansvar i fråga därom. Att arrendera ut prästgårdsjorden åt en lekman var högst ovanligt. Det stred mot sed och ståndsprinciper att göra så. Kyrkoherden i Askeryd och Bredestad på 1640-talet gjorde sig skyldig bland annat till vanskötsel af sin prästgård, som han »år från år låtit bruka med svedjande, låtit åker och äng ligga obrukade, hvaraf han sig så afkommen är, att

¹ Kons. prot. 7 juni 1640.

han icke förmår tillbörligen häfda och sköta prästgården sig till uppehälle, mycket mindre rättighet, som angår kronan, utgöra; husen, gärdesgårdarna och andra tillägor förfallna, kan ingen boskap eller annat slag föda till åkrarnas gödsel, och husen tarfva uppehälle, föres ett oskickeligt hushåll, därmed han kommer i största fattigdom». När biskopen vid visitation i pastoratet öfvertygat sig om ställningens ohållbarhet, samrådde han med socknemännen om behovet af en ställföreträdare för kyrkoherden och lofvade att skicka dem en »allvarlig, drifvande och tjänlig man» och öfverenskoms, att denne skulle uppbära halfparten af gället.¹ Vid föregående års sommarsynod hade pastors sak varit på tal: »Efter H. Håkon i Askerydh illa häfdar Prästegården, alltså begärades Ven. Cleri inrådande, om han icke må transfereras tädhan». Icke ens det ordinarie prästerskapet ansågs således vara immobilt.

Den jämförelsevis rika tillgången på prästerliga krafter underlättade omtänksamma pastorers sträfvanden att bekomma söner eller mågar, som voro ordinerade, till medhjälpare i ämbetet. Då likväl domkapitlet ej var obekant med att under en sådan begäran kunde dölja sig en beräkning att därmed kunna öppna utsikten för dessa att komma i åtanke hos socknemännen, när gället framdeles blefve ledigt, plägade kapitlet vid ett bifall till en slik begäran foga som tillägg, att därmed icke gäfves något »spem successionis». Som konsistorium ock erfarit, att söners och mågars egennytta kunde vara starkare än den barnsliga kärleken, hände det, att kapitlet fann skäl att ock betona, att kyrkoherden alltfört måste hållas som rätte pastor så länge han lefde, och att han ägde bruka af prästgårdens jord, hvad helst och huru mycket han behagade taga för sig — utan tvifvel ett additament af vikt för att hejda alltför tilltagsna söners, mågars eller andra vice pastorers expansionsbegär.

En del af stiftets prästmän emottogo anställning som *huspredikanter* och informatorer i mäktigare adelsfamiljer. Med hänsyn till utsikter till framtida befordran voro dessa befattningar ingalunda ofördelaktiga, eftersom deras principaler naturligtvis hade mycket att säga i sin egen hemsocken och inflytelserika förbindelser i andra församlingar. I mån som under fortgången af här behandlade tidsskede adeln tillväxte i makt och sträfvade att äfven i kyrkligt afseende afsöndra sig från den ofrälse hopen, framträdde anspråk på att få hålla egna huspredikanter. Enligt instruktionen

¹ Vis. prot. 21 nov. 1648.

för Botvidi skulle dessa stå under biskopens uppsikt, och han ägde afgöra, huruvida de vore nödiga eller icke. Biskopen ägde ock skyldighet att pröfva och döma om deras prästerliga kompetens. Att vid afgörandet därom en biskop kunde vara mycket tillmötesgående mot en adelsherres vilja, visade J. Petri, då 1643 en adlig junker anhöll att få till huspredikant en man, som ännu icke var examinerad och prästvigd. Biskopen lofvade ålägga kandidaten blott att »concionando göra ett prof på gymnasio och sedan låta sin eruditionem disputando förnimma och göra aftal med någon af lektorerna att praesidera därvid. Sedan finge han, så snart »hans herre» begärt hans prästvigning, »praemisso examine» ordinerad blifva.¹

En och annan af det yngre prästerskapet fann anställning vid hären som *fältpräst*. I följd af de långvariga krigen måste tid efter annan nya prästerliga krafter utsändas till trupperna, isynnerhet som fältprästerna tyckas ej stannat länge å sina platser vid armén. Domkapitlet hade icke alltid lätt att skaffa behöfliga själasörjare åt trupperna från hembygden, änskönt det räknades som en afsevärd merit för framtida befordran att hafva tjänstgjort som regementspastor i fält. Man finner exempel på att präster, som konsistorium sökte förmå åtaga sig dylik befattning, betingade sig löfte om befordran vid återkomsten till hemlandet, ett villkor, som konsistorium naturligtvis var obenäget att ingå på, enär den begärda »promotionen» kunde komma i strid med andras mera berättigade anspråk därpå. En kaplan i Törnevalla, som biskopen 1641 ville beveka att åtaga sig en predikantstjänst vid armén, fäste som villkor, för att han skulle lyssna till anbudet, att, »när han ett tåg uti varit och honom icke längre samma tjänst behagar, då blifva därifrån förlossad».²

Vid stiftets fyra *hospital* och vid *krigsmanshuset* i Vadstena voro ock särskilda prästmän anställda. När tillfälliga behof å någon ort påkallade förstärkning af därvarande prästerliga krafter, såsom fallet var 1639 i Norrköping, då pesten härjade där, blef en extra prästman ditsänd att tjänstgöra tills vidare.³

6. *Befordringsväsendet*. Då ett prästgäll blifvit ledigt, ägde församlingen enligt kyrkoordningen rätt att för biskopen föreslå en prästman, som den önskade bekomma till pastor, och låta honom

¹ Kons. prot. 16 december 1643.

² Kons. prot. 1 juni 1641.

³ Kons. prot. 14 november 1639.

inställa sig inför denne för att förhöras och pröfvas. Blefve han då godkänd, tillkomme det denne att nämna honom till församlingens kyrkoherde och kontraktsprosten att därpå installera honom. I praktiken tillgick vanligen så, när ett gäll skulle fördes med kyrkoherde, att ifrån det lediga pastoratet några ombud infunno sig i kapitlet och framförde en begäran att erhålla ny pastor, hvarvid de i många fall gáfvo tillkänna, hvem de önskade få till själasörjare. Om ej en dylik deputation inställde sig, uppvaktades biskopen törhända med en skriftlig anhållan, att församlingen måtte — som orden plägade falla — få en »ärlig och väl skickelig man» eller »en värdig och vällärd» och »from» till kyrkoherde, lämnande mer eller mindre åt biskopen att tänka ut någon passande. I händelse deputerade infunno sig i kapitlet, samrådde biskopen då med dessa, om hvem som kunde finnas lämplig för den lediga tjänsten. Om de då icke genast voro på det klara, hvem de borde föreslå till sin pastor, finner man Botvidi bedja dem tänka närmare efter, om de icke skulle kunna leta ut någon, som vore rätt passande. När vid ett tillfälle 1633 borgmästaren i Skeninge tillsammans med några delegerade från staden infunnit sig i kapitlet för att anmäla behovet af ny kyrkoherde, hemställde biskop Botvidi till dem, om de ej hade någon kandidat att föreslå. Efter några ögonblicks besinning och öfvervägande af situationen vände de sig till en af de närvarande capitulares, lektorn i matematik, med förfrågan, om han ej skulle kunna vara hågad att blifva deras själasörjare, och, försäkrade de, han skulle komma att gärna ses som pastor därstädes. Anbudet kom oväntadt. Efter en längre diskurs med stadens ombud beslöt han sig för att »samma pastorat vedertaga» och lofvade att med det första låta sig höra i församlingen, hvilket skedde med den framgång, att han blef nämnd till kyrkoherde där. Lika enkelt tillgick det, när i början af nästföljande år sockenbönder från Rappestads församling infunnit sig för att begära ny kyrkoherde. Vid tillfället befann sig händelsevis rektorn vid skolan i Vadstena också inne i kapitlets sessionsrum. Medan bönderna funderade på, hvem de skulle föreslå för biskopen till pastor, vände de sig till rektorn med fråga, om han vore böjd att blifva deras pastor. Han förklarade sig villig att presentera sig i församlingen och aflägga predikoprof. — Präster sökte ock själfva påskynda sin befordran genom att i domkapitlet begära få vara i gunstig åtanke vid besättandet af något ledigt gäll. Då denna myndighet ansåg sig kunna förorda någon af dem, läm-

nades honom en rekommendationsskrifvelse, med hvilken han fick begifva sig åstad för att på ort och ställe »försöka sin lycka». Sedan han där aflagt prof och biskopen blifvit underrättad om, med hvad framgång det skett, utfärdades i lyckligaste fall fullmakt för honom. Visst icke alltid anmälde sig prästerna som sökande till ett visst pastorat utan lämnade till biskopens faderliga huldhet och omdöme att bereda dem »promotion», då passande lägenhet yppade sig. När de uttalade en önskan att blifva ihågkomna till något visst pastorat, möttes de understundom af biskopens svar, att han tänkt på annan person till den platsen, och att petitionären måste gifva sig till tåls och bida till annan gång, då biskopen ville behålla honom i tankarna för befordran till bättre lägenhet än den han tilläfventyrs innehade.

Utan tvifvel sökte stiftsstyrelsen att med ledning af prästernas tjänstemeriter och med hänsyn till församlingarnas bästa reglera befordringsväsendet inom stiftet, men i vissa fall spelade dock rent personliga hänsyn in vid tjänstetillsättningar. Jag syftar på seden att i vissa fall »konservera» den aflidne pastorns hus genom att kapitlet nämnde till efterträdare åt den bortgångne en prästman, som äktade änkan eller någon af hennes döttrar. Att kapitlet dock äfven i dylika fall sökte hålla rättvisan för ögonen och se församlingarnas bästa till godo, framgår t. ex. af dess förhållande 1649, då från Hällestads församling ingått en begäran om att få en viss magister Anund till kyrkoherde, på det att den föregående pastorns änka måtte kunna blifva behållen vid gället. Domkapitlet lät svara, att det nog gärna såge, om änkan kunde få stanna kvar, men att detta endast kunde ske, ifall hon kunnat blifva försedd med en man, som vore nog meriterad och hade tjänsteår bakom sig; men som Anund nyligen »hemkommit» (fr. akademien) och hvarken tjänat vid gymnasium eller annorstädes, kunde han ej komma ifråga att sättas till kyrkoherde i Hällestad. I stället erbjöd biskopen församlingen att välja mellan tvenne andra, namngifna prästmän. För att lägga en hämsko på yngre, obefordrade prästmäns ohemula försök att på ifrågavarande genväg till förfång för andra, mera meriterande vinna befordran inkallade kapitlet dem i vissa fall till förhör för att utröna rätta bevekelsegrunden till deras åtrå efter pastoratet för att sedan kunna visligen förfara. När 1650 Åtvids pastorat blifvit ledigt i följd af kyrkoherdens frånfälle, anmälde sig som sökande till tjänsten både församlingens komminister och en annan prästman, som önskade

»konservera» huset genom äktenskap med en dotter till den af-lidne pastorn. Inom församlingen funnos partier för bägge de sökande. Biskopen afgjorde frågan på det sätt, att han riktade till den ifrågasatta mågen i förra pastorns hus en fråga på heder och ära, »om han af allt hjärta hade pigan, salig Herr Israels dotter, kär icke så mycket för lägenheten, utan fast mera för hennes skull ville godvilligen taga henne till hustru». Då svaret härå utföll jakande, uppsatte biskopen en fullmakt för den blifvande mågen i sterbhuset på kyrkoherdebeställningen med honom tillerkänd rätt till pastorsbostället och två tredjedelar af pastoralerna, medan den återstående tredjedelen anslogs till löneförbättring åt komministern.

Jämlikt kyrkoordningens medgifvande, att son till en af-liden pastor finge insättas till dennes efterträdare, begagnade sig biskopen någon gång däraf. Så skedde 1634, då biskop Botvidi vid en visitation i Hult utverkade socknemännens bifall till att förre pastorns son godkändes som kyrkoherde där. Fullmakt för honom lofvade biskopen öfversända, när han återkommit till stiftsstadens från sin tjänsteresa.¹

Rekommendationer af mera betydande personer öfvade vid vissa tillfällen inflytande på prästernas befordran. Redan under Carl IX:s tid utvecklade sig ett oskick att genom intriger skaffa sig mäktiga gynnares förord vid hofvet och därigenom fullmakt på lediga gäll med förbigående af både biskops och församlings mening. För att stäfja detta oskick fattade 1613 års riksdag det beslut, att den präst, som på olagligt sätt trängde sig till befordran, skulle afsättas.² Beslutet förebyggde dock ej det onda. I Linköpings stift såg sig prästerskapet föranlåtet att vid sin sommarsynod 1647 mot dylik äreförgäten ämbetsbroders tilltag att söka tillskansa sig ett gäll besluta, att denne ej vidare komme att »agnosceras pro fratre». Icke blott hofvet närstående personer inblandade sig i frågor om kyrkoherdeutnämningar till förmån för någon skyddsling, utan äfven andra obehöriga personer eller myndigheter lade sig ut för någon inställsam lycksökare. Så hände, att medlemmar af Göta hofrätt hos domkapitlet inlade en förbön för en illa beryktad och t. o. m. från sin kyrkoherdebefattning afsatt präst, som lyckats förvärfva deras medömkan, att denne måtte blifva »accomoderad till någon lägenhet i stiftet». Stiftsstyrelsen

¹ Visit. prot. 17 november 1634.

² Norlin, Sv. kyrkans hist. efter reform., I, sid. 306.

fann svårt att icke fästa afseende vid en hemställan från detta håll, då prästen inkom med en ansökan att bekomma »diaconatum» i Säby församling, isynnerhet som han nu lofvade vid Gud, att konsistorium aldrig till hans dödsstund skulle »finna någon oriktighet med honom». Det skref därför ett rekommendationsbref för honom till församlingen och uppdrog åt vederbörande kontraktsprost att ledsaga f. d. kyrkoherden dit och söka vidtala församlingen, att den måtte taga honom »till godo».¹

Den biskopliga auktoriteten var visserligen ganska stor, och församlingarna *protesterade* i regel icke mot de kyrkliga anordningar, som stiftscheferna föreslog eller vidtogo, men fall inträffade dock, då de halsstarrigt satte sig emot deras dispositioner och prästtillsättningar. Biskop Botvidi och hans consistoriales ville 1634 insätta en viss Carl Olai till predikant i Kristdala och sände prosten i kontraktet dit för att bereda väg för denne, men hela församlingen förklarade, att den ej ville veta af mannen. På prostens fråga efter skäl för denna vägran yttrades, att man dittills haft förmånen att äga goda predikanter, men hade om denne »förnummit en ond rök». Han hade ock visat sig pockande och till ock med begagnat öknamn om församlingen. Den afgångne pastorns änka kunde man vara med om att vilja försörja, dock icke genom gifte med besagde prästman. Junkern, som bodde i församlingen, hade icke misskund ens med änkan, ty hon påstods hafva »fällt spotska ord om adeln». Det enda prosten för tillfället kunde vinna, var, att socknemännen lofvade, att, om Hans Ärevyrdighet biskopen sände dem en »skickelig man, som de kunde hafva heder och sina själars uppbyggelse utaf, ville de honom gärna vedertaga». De yrkade på att oförtöfvadt få en duglig kyrkoherde, enär i annat fall »fördärfvas prästgården och all ting i församlingen gå oskickeligen till». Bestämdt besked fordrade de till midfastotid för att kunna hjälpa den pastor, som blefve utsedd, att flytta hans bo-hag, medan föret varade. Följande dag hade de ångrat sitt tveksamt gifna löfte att se änkan till godo. De begärde nu bestämdt att bli henne kvitt.² Äfven andra exempel förekommo, då församlingar nekade att taga emot den pastor, som kapitlet velat ditsända.

Stiftsstyrelsen gaf dock ej alltid efter för motståndet. Från Tjällmo kom 1633 till biskop Botvidi en deputation för att undan-

¹ Kons. prot. 20 januari 1646.

² Vis. prot. 12 dec. 1634.

bedja sig en viss dominus Petrus till kyrkoherde men fick till svar, att »de ingen annan hafver till att förvänta, utan dominus Petrus måtte efter Guds vilja och konsistorii kallelse blifva deras kyrkoherde och själasörjare, emedan de ingen sak emot honom hafva, för hvilken han lagligen må blifva vräken». Prosten i kontraktet gafs befallning att följa Petrus till Tjällmo och »göra sin flit att församlingen öfvertala, att hon godvilligen Dominum Petrum antager och honom för sin rätta, ordentliga kyrkoherde ärar och vyrdar».¹ Ställde sig en adlig junker, en myndig sockenpatron i spetsen för församlingens motstånd, kunde tal blifva om klagomål hos Kungl. Maj:t öfver kapitlets anordningar. Som socknarnas adelsherrskap ville inverka bestämmande på valet af pastorer, och deras tankar ej alltid voro desamma som kapitlets, inträffade kollisioner. Ett sådant fall inträffade 1642, då änkan efter Sveriges fältherre Johan Banér, Johanna Margareta, född markgrefvinna af Baden-Durlach, ville förmå domkapitlet att mot dess vilja befullmäktiga eller konfirmera som pastor i Klockrike och Brunneby en viss Petrus Gudmundi. Såsom innehafvarinna af Kungs-Norrby i den sistnämnda socknen, hvilken kungsgård hennes make i lifstiden bekommit i förläning, ansåg hon sig hafva myndighet att bestämman om kyrkoherdesysslan och hotade att, om kapitlet satte sig emot hennes vilja, själf »med sina underhafvandes consens — — — honom därtill introducera». Biskop Jonas Petri dristade dock svara, att han med sitt konsistorium såg sig förhindrad att »inställa» honom. »Komme Hennes Furstliga Nåde att honom konfirmera, kunde konsistorium intet göra till saken, utan vill för Gud, höga Öfverheten, så ock de äldre och mera förtjänste kapellaner, som häröfver kunna kvida, vara ursäktad».²

Först med erhållandet af domkapitlets »litteras confirmatorias» var efter vanlig ordning pastor i tryggad besittning af sin kyrkoherdebeställning, såvida han icke, som fallet var i fråga om de regala gällen, bekommit kunglig fullmakt. Äfven beträffande dessa pastorat öfvade biskopen i regel inflytande. Att hans mening skulle inhämtas med afseende på dessa, ansågs så själfallet, att det väckte förtrytelse, när någon gång detta ej blef iakttaget. När 1645 en fältpräst M. Cirrhäus anhöll om konfirmationsbref på V. Eneby pastorat, vägrade domkapitlet villfara hans begäran, enär Kungl. Maj:t ställt sitt utnämningssbref »absolute» direkt till

¹ Kons. prot. 16 nov. 1633.

² Kons. prot. 24 aug. 1642.

församlingen och dessutom magister Cirrhäus förbigått konsistorium och ej det ringaste »konsulterat» med det. Han finge därför nu själf presentera för församlingen sitt kungliga konfirmationsbref och »se till, huru han sig hos församlingen kan inställa».¹

Att någon präst *afsade* sig sin tjänst hörde då som nu till sällsyntheterna, men exempel därå saknas icke. Torftigt, ja njuggt tillmätt var det lefvebröd, som bjöds kaplanen, och det kunde vara så knappt, att det föranledde honom att afsäga sig sin befattning. Det steget togs 1646 af »diaconus» i Vårdsberg. Konsistorium sökte fåfängt förmå församlingen att tilldela honom klockareskäppan till förbättring af hans aflöning.

Att kapitlet måste *skilja* en och annan pliktförgäten prästman från sin tjänst, väcker ej mycken undran vid tanke på tidens allmänna råhet och det allmänna missbruket af starka drycker. Stiftsstyrelsen synes med mycken skonsamhet förfarit mot klandervärda prästmän. Strängaste straff tillhörde blott sällsynta fall. Däremot »priverades» de svårt felaktiga för någon tid den plats de innehade, eller transporterades till en annan. En kyrkoherde i Gryt blef 1650 åtalad i domkapitlet för en del svåra förbrytelser, som tycktes väl motivera en afsättning från ämbetet. Kapitlet fann dock en förmildrande omständighet uti hans olyckliga »svaghet uti drickesmål, såsom mänskligt fel vara kan». Då hans församlingsbor dock icke voro lika öfverseende utan yrkade enständigt på att blifva honom kvitt, inskränkte domkapitlet sin åtgärd till att förflytta honom till annat pastorat, dock med tillsägelse till församlingen att hafva fördrag med honom till nästa Philippi och Jacobi dag eller den allmänna flyttningstiden för ordinarie prästmän, hvarjämte församlingsborna anmanades att »intet öfverpläga honom med öl eller brännvin».² En mycket illa beryktad kyrkoherde i Hof och Appuna, som var en skamfläck för ståndet och väl mogen att afskiljas därifrån, så mycket mer som han på en sockenstämma 1640 fört »sällsamt tal» mot ståthållaren eller landshöfdingen och »gifvit stor orsak till myteri och rebellion mot öfverheten», drabbades väl omsider af afsättning från tjänsten men återfick inom kort prästerlig befattning, blef t. o. m. hugnad med pastorat, Borg och Löt, som är beläget i en annan ort af stiftet än den, där han alldeles förverkat förtroendet.³ Ännu en annan

¹ Kons. prot. 11 juni 1645.

² Kons. prot. 14 januari 1650.

³ Kons. prot. 16 juni 1640; jfr Hähl, Linköpings stifts herdaminne, II, sid. 77.

utspårad pastor, som måst skiljas från tjänsten, fick af »condolentia et misericordia» med hans familj behålla lönen och förordades några år därefter till anställning som fältpräst vid hären, som då stod i Danmark.¹ Domkapitlet förmenade väl, att hans fula antecedentia ej skulle där lägga hinder i vägen för prästerlig verksamhet. Såsom redan är nämnt, plögade biskoparna rådföra sig med det till synod samlade clerus, om hvilka mått och steg som borde tagas mot ämbetsbröder, som genom skämligt uppförande gjort sig ovärdiga att bekläda prästerligt kall. På synodens förord återbekom någon gång en afsatt präst, som lofvat bättring, en förlorad tjänst.

7. *Prästernas beskaffenhet.* Att bland stiftets präster funnos många, som inträdt i ämbetet utan inre kallelse, är att antaga, eftersom den tidens läroanstalter egentligen hade allenast en enda lefnadsbana i sikte, nämligen den prästerliga, i det att deras undervisning var inriktad på detta mål. Äfven om deras akademiska studier närmast afsågo magistergraden, sträfvade dock de flesta, som studerat vid universitetet, till en plats i kyrkans tjänst. Den betydande del af de studerande, som utgått ur prästhem, var den tiden liksom predisponerad för prästkallet, och den studerande ungdom, som utgick ur allmogehem, drogs likaledes till samma kall, som för dess föräldrar framstod som det yppersta, hvilket deras söner kunde nå. Att redan yttre omständigheter förde den stora skaran af lärjungar vid den tidens skolor emot samma mål, kunde ej annat än vålla stor ojämnhet i fråga om prästernas lämplighet för sitt kall, men utan tvifvel motsvarade den allmänna prästtypen församlingarnas anspråk. Både präst och menighet voro ju barn af sin tid. Flerstädes i visitationsprotokoll talas om att biskopen varit belåten med folkets kristendomskunskap, hvilket tyder på att vederbörande prästmän lagt sig vinn om församlingsvården.

Att flertalet af stiftets präster efter bästa förmåga sökte fylla sitt värf, vilja vi icke betvifla, men att vank och brist vidlådde åtskilliga bland dem, är otvifvelaktigt. Församlingar funnos, som med allt skäl klagade på sina herdar. Vissa fel framträdde allmännare och mera ohöljda än i en senare tid, såsom dryckenskap, brutalitet, fåfänga och rangsjuka, hvilka sistnämnda fel smittat kleresiet ej mindre än adelsfolket. Redan kyrkoordningen från 1571 varnade prästerna för lättfärdighet i klädedräkt och förmanade dem att förblifva vid den »klädebonat, som theras kall

¹ Kons. prot. 5 juni 1645, och Håhls herdaminne.

best höffues, thet är sidha kjortlar och Presteluffuor, Ty tesse stackota kappor och hoffmanshattar, som en part aff the vnga Prester nu löpa medh» — — — »haffua med sigh stoor snöpligheet och mongz manz förargelse». Lagens bud kunde dock ej förebygga flärden. Vid 1604 års riksdag fann prästeståndet själft anledning att taga itu med det prål och den yppighet, som ville utbreda sig bland ämbetsbröderna. Ståndet beslöt tillställa dem en liknande förmaning, som den kyrkoordningen innehöll. Både de och deras hustrur borde fly den lättfärdighet, som nu blifvit sed hos en part. En varning gafs att bruka »pinkmössor, hofmanshattar, stora och förargeliga skjortekragar, stackota kappor och annat sådant. Rectores scholarum skola ock hafva höflig prästedragt».¹ Huruvida denna cleri comitalis skrifvelse medförde någon verkan under närmaste tiden därefter, må lämnas osagdt; visst är, att klagorop mot flärden sedermera åter höjdes. Svagheten för prål och yppighet i lefnadssätt inom prästfamiljerna eggades af den stigande lyx och vällefnad, som under tidens fortgång alltmera utbredde sig bland adeln, och som illa harmonierade med den ekonomiskt tryckta ställning, hvori särskildt allmogen i regel befann sig.

Vid riksdagen 1642 sysselsatte sig prästeståndet äfven med ämbetsbrödernas flärd och lyx och hemställde till regeringen, att den måtte vidtaga några åtgärder för att hämna fåfänga och prål. Regeringsherrarna godkände syftet men voro villrådiga om sättet för dess realiserande och infordrade därför prästerskapets yttrande i ämnet. Det förelades kleresiet inom Linköpings stift vid sommarsynoden samma år. Frågan ventilerades, och mötet fann skäligt besluta: 1. »att såväl pastores som deras medtjänare och capellaner skola observera decorum med sin hufvudbonad, hafva sådana hattar, hattband och myssor, som ingen kan vara till förargelse såsom ock därtill med sitt hår låta kringskära; räknandes billigt, (att) hvar någor finnes, som härutinnan sig icke bekvämar, måtte ej heller agnoscera pro fratre». 2. »Emedan ock alltför stora kragar prästerskapet icke väl anstår, antingen släte eller krusade, är samtyckt och beviljat, att (de) kragar för deras stånd kunna bestå sig, när de till en half kvarters höjd» — — — »äro proportionerade; sammaledes kappekragar till ett kvarters bredd och höga; dock titulerade personer, som något förnämligit ämbete (inneha) härutinnan undantagandes, hvilkom man härutinnan icke kan så noga föreskrifva; dock må härutinnan brukas höflighet och

¹ Norlin, Sv. kyrk. hist. efter reform., I, sid. 205, anm. 8.

icke några förargeliga excesser.» 3. »Efter ock svarte kappor och kjortlar prästerskapet bäst anstår, därigenom de ifrån andra stånd bäst kunna discerneras», öfverenskom, att de därefter hvarken under resor eller dagligt umgänge skulle bruka »några högfärdiga klädräkter», ej heller »något prålade och braverande tyg därtill utvälja, mer än som deras stånd fordrar och kräfver». 4. Enär också deras hustrur, döttrar och söner borde vara androm till godt exempel, »att icke någon sig uppå dem stöta och förarga kan», tyckte Clerus tjänligt vara, att »en god moderation och ordning» blefve iakttagen, och det ville tillse, att deras hustrur och döttrar klädde sig efter sitt stånd »låtandes fara all lättfärdighet med platta myssor och åtskilliga stora snören, alltför vida halskläder, pannedoker och knytningar, underhalskläder, utringade tröjor och lättfärdiga tröjeselar med uppflängde ärmor och mera sådant; synes fördenskull prästerskapet mörke färger till deras hustrur och barn, såväl som för deras personer själfva, vara allra bekvämligast både till tröjor, kjortlar och annat, på det vis skärne och af sådant tyg gjorde, som till högfärd och braverande icke hafver anseende utan efter god plägsed i vårt kära fädernesland tillförene brukligt och tjänligt är.» 5. Efter ock icke mindre missbruk rådde med »Collats hållande», syntes de vid prästmötet närvarande rådsamt att »uti gästabud låta sig benöja med sex rätter, hvilka två resor, tre hvar gång tillika, kunna uppå bordet blifva framsatta; men mensam secundam med åtskilliga dyra confecter, hvilka deras stånd icke äro tjänliga, se de gärna att skola afskaffade blifva och remitteras adeligas personer för sig att behålla; item att collats hålles två dagar.»

Något slutligt svar på de förelagda frågorna afgaf dock ej synoden utan underställde dem prästernas närmare ompröfning kontraktsvis. I ett bevaradt exemplar af det yttrande, som präster i Göstrings kontrakt i maj nästföljande år inlämnade till kapitlet, utlät dessa sig på följande sätt i ämnet.¹ De erkände först det berättigade i sträfvandet efter enkelhet men trodde sig böra göra några erinringar beträffande synodens uttalanden. Som obilligt och hårdt ansågo de, att den prästman, som ej efterkomme bestämmelserna om klädedräkten, skulle »excluderas a fraternitate». Mera rådsamt vore, menade de, att inkalla den felande till konsistorium och där förmana honom. Skulle han ej rätta sig efter tillsägelserna, borde han påläggas »tämmeligt penningeböter». Medförde ej ens

¹ Linköpings domk. acter 1554—1650, E. III, a. N:o 1.

detta önskad verkan, borde han anmälas för »toto clero in publico conventu» för att så »med hela cleri consensu» utesluta honom ur broderskapet. De höllo ock före, att »nobilium concionatores, som ofta efter hofsätt låta skära sina kläder och intet ringare wela sig hålla än de, som äro in publicis officiis och hafwa gradum honoris, icke måtte högre stiga än pastores eller sacellani med sina klädedräkter». »Titulatis personis» bör och kan man icke någon modum föreskrifua». »Svarta kappor eller kjortlar, item underkjortlar» — — »neder om knän samt svarta tröjor, byxor och strumpor» ansågo de bäst anstå ståndet, men de förmenade, att om någon prästman täcktes bruka sådana »koftor, som ministerium in Germania brukar», borde detta kunna efterlåtas, eftersom det vore en gammal prästerlig och hederlig ornat, och som kunde med mindre omkostnad anskaffas. Sammetsuppslag frammantill på kapporna betraktade de som en »luxus», hvilken icke borde »efterlåtas pastoribus utan episcopis et doctoribus». »Sidengrofgrönt eller kamele-hår eller annat hederligt tyg, som icke är bräckerligt, tjänar magistris et pastoribus bäst; turkiskt grofgrönt till uppslag för sacellanis är nog». Likaledes ansågo de, det vore lämpligt, att man för ståndets värdighets skull skulle uttala ett ogillande af »defectum» och alldeles förkasta, »det en part in ministerio, som hafva god lägenhet efter sitt stånd sig med kläder hålla och vele dock intet göra't utan i kläder hålla sig så sordidi, att man icke kan känna dem ifrån gemene ämbetsmän eller bönder, hvarigenom de både sig själfva såsom ock ståndet uti förakt draga». Hvad som var proponerat i fråga om hustrurnas och döttrarnas klädsel, funno berörda präster väl motiveradt men höllo dock före, att, när kyrkoherdars hustrur och döttrar begagnade svartfärgadt tyg, de likväl icke, för så vidt lägenheten medgåfve, borde betjäna sig af ringare dräkt än den borgarehustrur och deras döttrar använde, på det att de, »som af hederliga föräldrar äre födde, icke må föras i förakt af oss», och så personer af annat stånd föranledas förneka redeliga män af prästernas eget stånd sina döttrar till hustrur, när de märka, att en i kläder dem alltför slätt hålla vill. Om våra döttrar understundom toge kläder uti färger, så länge de vore utom äktenskapet, kan icke vara så förargeligt; eljest kan lätteligen ske, att de hos andra stånd hade en ringa respekt och med ringa män blefve försedde, om vi alltför slätt i kläder dem hölle, ty världen sir nu inte så mycket på dygden som på det, som i utvärtes måtto för ögonen är. Och är här icke vår mening, om någon borgarehustru eller dotter i kläde-

dräkt gör excess, att våra hustrur då strax skola sådana förargeliga exempel efterfölja, utan vi mena, att i allt skall observeras en viss modus, som väl sig skickar. Om våra hustrur till kjortlar» — — — »allrahögst bruka sidengrofgrönt, kamlot eller godt kläde och till tröjor blommeradt sammet eller kläde så godt, som en förmår», — — »utan breda snören, kan det vara för dem och våra döttrar hederligt nog, men icke slät sammet till tröjor eller damask. De runde myssor, som äro fodrade och för hufvudet nyttiga, kunna väl lidas, när en med guldsnöre icke dem utstufferar, men platte myssor må väl afläggas. Till de vida halskläder och vidt omringade tröjor kring om halsen samt till de larfver, som många om ansiktet, pannan och om halsen draga, hafva vi en stor styggelse. Hvifver¹ till att skyla ögonen, ansiktet och mun för väder och damm vore nog.»

Att afgifva ett visligt uttalande »om collats och gästabud att hindra den oordning och öfverflöd, som sker med många onödiga rätter och mensis secundis, finna vi vara ett svårt betänkande». Att »i vår måltid bruka sex goda och stadiga rätter, väl kokade, kan vara nog; om någon hafver lägenhet af landsens frukt någon frambära, kan ock väl lidas. Det kan ock vara nog i två dagar hålla gästabud med sina nästa vänner, men om föräldrar, barn, förvandter eller goda vänner kallas till ens hus fjärran ifrån och någon, som inte ofta kan besöka sina, kommer till honom, är det för svårt, om de strax såsom de nästa (= grannarna) vänner skola upprycka. Näppeligen vill då någon för en sådan ordnings skull sina besöka, utan han längre har förlof hos dem fördröja». Det berörda prosteriets präster menade ock det vore till gagn, om hvar och en vid collats begynte förmiddagsmåltiden kl. 10» och hölle fördrag med det myckna anrättande, som sker i kamrarna för gäster»; eftermiddagsmåltiden »kl. 5 eller 6 och ingen sutte längre än till kl. 10 på natten, att folket i huset, som löper sig trött och hafver besvär, måtte hafva någon hvila och icke af gästerna öfver tiden uppehållas och hindras uti det de framdeles i huset skola beställa. Det kunde ock väl skicka sig, att de store kämpedrycker, som öfvas i collats med höga personers ihåggommelse, kunde afskaffas, efter Gud därtill hafver misshag och mången dricker där bort sin hälsa och sundhet; önskandes vore det, att hvar ock en finge dricka som en lyster och icke storma på naturen. Men huru ministerium sua auctoritate alla dessa missbruk i collats skall kunna

¹ Hvifver = slöjor.

förtaga och afskaffa hos åhörarne i församlingarna, kunna vi inte se, helst medan allmogen våra förbud ringa aktar. Gode och nyttige stadgar, a summo magistratu gjorde, vore medel att föra sådant af vägen».² — — —

Såväl synodens resolutioner som Göstrings prästers uttalande gifva en kulturbild, som målar lefnadssätt och åskådningar i vissa hänseenden bland stiftets prästerskap och dess familjer. De tyda på, att flärd och fåfänga behöfde dämpas, och att mot yppighet i mat och dryck behöfde sättas skrankor. Den antydning om svårigheten att bland åhörarne i församlingen göra gällande några strängare måttlighetsprinciper vid deras gången, peka på, att allmänna opinionen där icke uppmuntrade deras prästerskap till en strängare nykterhet. Det ymniga bruket af dryckesvaror förklarar helt visst i många fall de yttringar af råhet och våldsamhet, som ådrogo vissa individer af prästerskapet åtal inför biskop och konsistorium.

Såsom en tidsbild må anföras ett fall, målande den *råhet*, som kunde träffas på botten i en eller annan prästmans sinne, och i hvilket exempel pliktförgätenheten bragtes i dagen närmast af njutningsbegär och förtret öfver störd feststämning. En kvinna i Nykils socken låg illa sjuk och lät sända efter församlingens själsörjare för att af honom undfå den hel. nattvarden. Kyrkoherden lät då tillsäga klockaren att följande morgon inställa sig i prästgården för att enligt öflig sed vara pastor följaktig på socknebudet. I enlighet med denna befallning infann han sig ock å utsatt tid men möttes då af det meddelandet, att kyrkoherden ännu icke var uppstigen men skulle komma efter. Klockaren borde emellertid begifva sig af i förväg. Han lydde, men ingen pastor lät höra af sig. Omsider anlände dennes dräng med det besked, att han icke kunde komma, när han fått gäster, dem han således måste underhålla och undfägnas. Då ifrågasattes i den sjukas hem att låta efterskicka pastorn i en grannförsamling för att gifva kvinnan sakramentet. Klockaren åtog sig dock att rida till den egna pastorn och söka förmå honom att följa. Han lyckades draga honom från sällskapet och att begifva sig åstad, men full af ilska inträdde han till den sjuka och utbrast: »Ligger du här din gamla djälvul, ja, du har alltid varit en djäfvulsmänniska, sällan gått till kyrkan, haft boleti» etc. Efter denna inledning läste han en bön jämte instiftelseorden till nattvarden och räckte henne brödet men väg-

² Uttalandet är dagtecknadt den 26 maj 1643 och behandlades i Kons. 7 juni 1643.

rade henne det andra elementet i detta sakrament, hvaraf kvinnan naturligtvis blef djupt sårad och smärtsamt gripen.¹ — Biskop Jonas Petri, som väl kände, hvilken fiende till prästernas ärbarhet den allmänna dryckesseden var, fann sig 1643 föranlåten att vid sommarens prästmöte förmana ämbetsbröderna att taga sig väl i akt för alla, som sökte egga dem att »dricka mer än höfligt är». Att prästmän funnes, hvilka just genom eftergifvenhet för dryckeskapsbegäret framkallade klagomål från sina förmodligen ej alltför nogräknade församlingar, visa åtskilliga exempel. Folket föraktade dylika präster. Vid en visitation i Lomaryd några år därefter anmälades den supiga prästen för att objuden springa på gästabuden och göra sig »så gemen», att ingen respekterade honom.² Han var ej enda exemplet på dylik föraktlig efterhängsenhet.

Att i denna ännu ganska ociviliserade tid funnos prästmän, som utan någon själfbehärskning nedlätto sig till att handgripligen förfördela sina församlingsbor och jämväl andra, väcker ej någon större undran, ehuru man kunde tycka, att ämbetets värdighet bort kännas som en sourdine på det våldsamma lynnet. Några exempel må i korthet anföras. De måste naturligtvis betraktas som svåra undantagsfall. En pastor berättas hafva en helgdag gått omkring i sin kyrka med spö i handen för att därmed på effektivt sätt lära de gudstjänstbesökande att intaga de stolsrum, som blifvit dem genom stämmobeslut anvisade. Han hade råkat i vredesmod vid åsynen af att personer dristat sig till att stiga in i bänkar, som ej tillkommo dem.³ En annan pastor anklagades i kapitlet för att ha slagit en bonde, därför att denne vid ett visst moment i gudstjänsten icke fallit på knä.⁴ Ännu en annan åtalades där, emedan till stor förargelse i församlingen han midt under predikan nedstigit från predikstolen och drifvit en bondhustru ur kyrkan.⁵ En prästman beskylldes för att hafva hårdragit en dräng i sakristian.⁶ En pastor med en lång, ful meritlista anmälades i domkapitlet för att hafva hotat en sockenbo att till och med slå ihjäl honom⁷; flera andra exempel på prästers brutalitet att förtiga.

Denna sinnets otyglade häftighet hos vissa individer bland

¹ Kons. prot. 28 maj 1640.

² Visit. prot. i Lomaryd och Bälaryd 15 och 16 nov. 1648.

³ Kons. prot. 7 juni 1640.

⁴ Kons. prot. 7 juni 1643.

⁵ Kons. prot. 9 april 1633.

⁶ Kons. prot. 22 april 1639.

⁷ Kons. prot. 14 april 1641.

prästerskapet framträdde ej mindre i ohemula tillmälen och okvädinsord från själfva predikstolen. En pastor, som blifvit förbittrad på en del församlingsbor, därför att de ej betalat honom påsköre, brännmärkte dessa med beteckningen »svinhundar»; en annan hade väckt skandal genom att i en ölstuga fara ut i förbannelser mot alla som befunno sig i rummet,¹ o. s. v.

Särskildt stötande och för ståndet nedsättande voro de uppträden emellan medlemmar däraf, hvarom kapitlet måste döma. Vanligen var det då fråga om en svårare missämja mellan en pastor och hans hjälppräst. Som kaplanerna och deras gelikar höllos nere i en förödmjukande afhängighet, frestades somliga till öppet trots mot vissa pastorers öfversitteri. Den till kapitlet af kaplanerna ingifna »obligationen» till underdånighet under pastor stämde ej alla till undfallenhet. En ömklig bild ur prästernas samlif bjuder en berättelse om ett barnsöl 1646 hos en junker i Hällestad. Då pastorn i församlingen fägnat de närvarande med musicerande på en »fedela», steg en krigspräst, som var tillstädes, fram och begärde, att kyrkoherden skulle spela upp till dans. Denna begäran stötte pastorn, som genmälte, att han ej vore någon spelman. Oförskämdt stack då krigsprästen till honom en half mark, sägande, att mer skulle ej en spelman ha. Kyrkoherden blef retad och svarade med stickord. Ämbetsbrodern brusade upp i vredesmod, slog sönder »en simphoni» och ville bära hand på församlingens pastor, hvarefrån han dock hindrades af de närvarande. Det skandalösa uppträdet anmäldes i domkapitlet, och fältprästen blef »priverad officio tills vidare.² Icke ens den allvarlige och myndige biskop Botvidi gick fri från förolämpningar af en oförskämd präst, hvilken han dock högsinnadt förlät, då klokheten bjöd denne att begära misskundsamhet.

Medan ett otygladt sinnes häftighet kom en eller annan kyrkans tjänare att svårt förgå sig, förleddes andra därtill af andra defekter i karaktären. I prästernas talrika kår var det naturligt, att ock några »svarta får» skulle träda fram under en så lång period, som här är fråga om. *Egennyttan* hos en pastor framkallade en och annan gång klagomål inför domkapitlet. En pastor i Svanshals åtalades där 1639, därför att han förmenat personer att gå till nattvarden, emedan de försummat inbetala påsköre till honom.³ En

¹ Kons. prot. 28 maj 1640.

² Kons. prot. 7 okt. 1646.

³ Kons. prot. 22 april 1639.

annan blef förvunnen med att ha bedragit staten på de s. k. »Boskapspenningarna», ännu en anklagades för att ha trängt undan klockaren för att gynna en anförvandt, o. s. v. Prof på skamlig *hämndlystnad* förekomma ock i tidens handlingar. En mycket illa beryktad pastor i Hof och Appuna åsamkade sig hat bland annat genom att laga så, att för honom misshagliga män blefvo instuckna i knekthopen, hvartill tillfälle kunde erbjuda sig vid utskrifningarna af manskap, enär vid dessa förrättningar prästerskapet medverkade med företeende af mantalslängder.¹ Denne pastor var icke den ende, som skyldes för handlingar af samma förhatliga slag.

Anklagelser för förseelser i själfva *ämbetsförrättningarna* förekommo ock då och då, såsom framgått af det redan meddelade. En kaplan i Svanshals stod 1640 till rätta inför kapitlet för att hafva »excluserat alla formalia baptismi», för att predika »onyttiga fabler, åhörarna till förargelse, för att försumma socknebud m. m.²; en annan anmäldes vid en visitation för att predika »sina tråtor³»; en pastor i Locknevi och Blackstad anklagades 1640 för att några söndagar helt och hållet ha uteblifvit från kyrkan och att i stället ha tillbringat sin tid i Västervik på mindre aktningsvärdt sätt, o. s. v. Syndaregistret kunde väl förlängas men torde vara tillräckligt för att skänka en allmän föreställning om vissa lyten, som vidlådde de sämsta elementen bland stiftets talrika prästkår.

8. I fråga om *socknegränserna* eller prästerskapets verksamhetsområden ägde en del ändringar rum under här berörda tid. Inom grefve Per Brahes grefskap, Visingsborg, låg Frinnaryd, som utgjort annex till Linderås. Enligt protokoll från en visitation i den förstnämnda socknen hade grefven tackts godt vara att afskilja de socknar, som voro belägna inom hans område, från konungadömet »så till kyrkoregementet som all annan jurisdisction». Af denna orsak försåg han dem med egna kyrkoherdar, och därigenom blef Frinnaryd 1641 ett eget gäll.⁴ Linderås' pastor, som därpå blef lidande, begärde därför följande år, att en viss gård i Frinnaryd skulle öfverflyttas till hans församling, enär denna ej låge i grefvedömet. Konsistorium förklarade sig dock icke kunna göra något vid saken.⁵ Däremot utsåg konsistorium 1644 ett ombud att till-

¹ Kons. prot. 15 aug. 1639.

² Kons. prot. 5 juni 1645.

³ Vis. prot. i Törnevalla 3 dec. 1641.

⁴ Vis. prot. 17 nov. 1648.

⁵ Kons. prot. 28 sept. 1642.

sammans med annan anmodad person jämlikt en kunglig skrifvelse verkställa en öfverflyttning af några gårdar i Hvena och Hässleby socknar till Lönnberga.¹ En helt ny församling bildades denna tid intill förenämnda Linderås socken. En del af dess befolkning hade liksom den i vissa trakter af Säby och Stora Åby socknar både lång och mycket oländig väg till sina egna kyrkor. En viss Kristofer Ribbing ingick därför till Kungl. Majestät med underdånig hemställan, att de hemman, som hade längsta och obekvärmaste väg till sin kyrka, måtte få afskiljas från sina socknar och sammanföras till en ny församling, Trehörna, och att ett hemman, Pukeryd, måtte anslås till boställe åt en blifvande pastor. Som domkapitlet fann skäligt understödja denna petition, villfor Kungl. Majestät nämnda begäran, så att hans nådiga bifall kunde delgifvas prästerskapet vid sommarsynoden 1644.² Däremot ansåg sig konsistorium ej böra understödja folkets i Törnesfall åstundan att slippa förenas med Västervik, ehuru det anförde som skäl därför, att för de kyrkobesökande komme genom en sådan förening att uppstå just de olägenheter, hvilka konsistorium visade sig mån om att söka afhjälpa, när de förordade bildandet af förenämnda församling.³ Törnesfall undgick icke sitt öde att förbindas med Västervik till ett pastorat. Dess befolknings önskan att få bilda eget gäll har förut i våra dagar nått fullbordan genom ett Kungl. bref af år 1866.

9. *Prästerskapets verksamhet.* Biskop Petrus Benedicti i Linköping, som deltog i den deputation, som delgaf hertig Carl och rådet de beslut, hvilka vid mötet 1595 i Uppsala blifvit fattade i fråga om kyrkoskickets ordnande, ådagalade oförställdt nit för papismens utrotande i stiftet, alltsedan kyrkans bekännelse ett par år förut blifvit fixerad och ärkebiskop Abraham Angermanni genom sin räfst därstädes sporrat hans ifver. Detta hans nit meddelade han ock åt sitt kleresi, så att det, samladt 1600 till synod, förband sig att troget hålla fast vid de i Uppsala träffade aftalen rörande kyrkosicket och att genom trägen förmaning verka för att församlingarna blefve »enhälliga uti våra religionsartiklar, att de ingalunda därifrån afvika». På det att de papistiska ceremonier, som blifvit utdömda, verkligen blefve aflagda, fattade synoden det beslut, att prostarna skulle draga omkring i sina kon-

¹ Kons. prot. 3 juli 1644.

² Kons. prot. 8 febr. 1643 och 28 juni 1644.

³ Kons. prot. 28 juni 1645.

trakt och tillse, att vederbörande bland annat borttoge »alla ljusen, efter de ingen nytta hafva med sig». De betraktades väl som fres-tande minnen från påfvedömet's dagar, då s. k. Hallelujaljus, krist-ningaljus, helgonbelätens ljus m. m. spelade en stor roll i folkets gudsdyrkan. För att gifva ökad eftertryck åt sina tillsägelser borde prostarna på de nämnda inspektionsfärderna medföra ett par prästerliga assistenter. Om församlingarna tredskades och ej ville rätta sig efter prostarnas anmaningar, skulle påpekas, att före-skrifterna vore »riksens beslut». De bönder, som visade sig mot-spänstiga och ej ville foga sig efter de i Uppsala om kyrkoceremo-nierna fattade bestämmelserna, hvilka nyss förut vid årets riksdag i stiftsstaden blifvit bekräftade, borde af pastor antecknas såsom de där, hvilka »sätta sig upp mot riksens beslut». Årets synod fick betydelse äfven därigenom, att beslut fattades om att vid guds-tjänsterna i församlingarna skulle brukas »enhälliga» sånger, som komme öfverens med dem, som användes i domkyrkan. Ingen skulle heller »sub poena privationis» tillåtas att hålla flera helg-dagar än kyrkoordningen angaf.

Trots dessa öfverenskommelser synas åtskilliga prästmän känt betänkligheter inför detta beslut om indragning af helgdagar. De katolska föreställningarna och minnena hängde fast. Beslutet behöfde förnyas vid 1605 års synod: »Ingen helgdag skulle aktas helig eller med någon kyrkotjänst celebreras utan allenast de, som i kyrkoordningen påbjudna och approberade äro». Fortfara-rande funnos icke desto mindre präster, som voro bundna i sam-vetet och tveksamma inför denna reduktion af gudstjänsttillfällena. Frågan bragtes på tal ånyo vid 1610-års synod, då ock en plikt af 3 mark till domkyrkan utsattes för den präst, som hölle de af-lagda helgdagarna. Vore det en praepositus, som felade därmed, skulle böterna fördubblas.

Det moment uti sabbatsfirandet, som kyrkan mest betonade, var, att folket flitigt *infunne* sig vid den allmänna gudstjänsten, hvilket ägde sin naturliga förklaring däri, att gudstjänststunderna voro de allra viktigaste tillfällena, som bjödos, för att bibringa menigheten kunskap i den reformerade trosläran. Denna rigo-rism i fråga om gudstjänstbesök stegrades under tidens fortgång, och enär någon egentlig allmän stadga mot sabbatsbrott ej såg dagen under ifrågavarande period, kommo synodalbeslut och före-skrifter från stiftsstyrelsen att vara normerande i stiftet.

Förutom den allmänna tidegården å sön- och helgdagar hölls

i Linköpings domkyrka hvarje söckendag utom lördagen en *andaktsstund*. Måndagar, tisdagar och torsdagar inskränkte den sig till en morgonbön, hvilken enligt ett sockenstämmobeslut 1609, fattadt inför biskop och konsistorium, skulle begynnas kl. half nio. Onsdagar och fredagar åter hölls predikan, och samling skedde då »efter gammal sedvänja». På grund af synodalbeslut 1616 skulle dylika andaktsstunder anordnas äfven annorstädes i stiftet. Å veckans bönedag plögade man å landsbygden, åtminstone något längre fram i tiden, läsa och utlägga något kapitel ur gamla eller nya testamentet, såvida ej tiden användes till katekesförklaringar.

Till gudstjänsterna i allmänhet samlades folket *tidigare* än nu är sed. Vid en sockenstämma i Linköping 1642 beslöts, att till Ottesång skulle första gången ringas kl. 4 om morgonen, »att man från den tiden, intill sammanringt blifver strax efter klockan fem slår, kan med sitt husfolk vara färdig att stiga upp i kyrkan». Vid samma stämma framsköts klämtningen till morgonböerna å söcknedagarna till kl. half tio f. m., på det att »de Guds vänner i staden, som lust hade att gå i kyrkan, må hafva tid taga kappan uppå sig och komma till kyrkan, förrän begynt är». I fråga om tiden för högmässans begynnelse å landsbygden finner man, att biskop Botvidi vid visitationer i Södra Vedbo prosteri 1634 bestämde, att kyrkotjänsten »från Vårfrudag i fastan intill Mathaei i september (den 21) skulle taga sin början kl. 8 f. m. och från denna tid öfver hösten och vintern till Vårfrudag i mars kl. 9 f. m., hvarom pålysas skulle i kyrkorna.

Sedan folket efter sammanringningen intagit sina platser i den bänk, som blifvit åt hvar och en tilldelad, angafs gudstjänstens början med en liten klocka.

Den klämtning »*pro pace*», som varit sed under katolska tiden och då blifvit af en påfve anbefalld för att mana till bön om ro och frid från turkarna, men som i vårt land blef uppfattad som en maning att göra bön till jungfru Maria och därför 1593 blifvit aflyst, blef enligt prästerskapets öfverenskommelse vid riksdagen 1611 å nyo upptagen, och denna ringning bibehölls i Linköpings stift som sed under här berörda tid. Rikets nästan ständiga krigstillstånd blef en eggelse till att bevara detta bruk.

Eftersom papismens makt i landet blifvit nedbruten genom bibelordets oförfalskade förkunnelse, lade kyrkans myndigheter nu stor vikt vid att den bibliska sanningen inpräglades hos menige man.

Folkets kristliga undervisning blef således en hufvudangelägenhet för prästerskapets verksamhet, men då inga andra lärostolar för folkundervisningen än predikstolarna funnos att tillgå, kom den att koncentreras till gudstjänsttillfällena. Pröfningen af undervisningens resultat ägde rum vid prediko- och katekesförhör, som vid olika tillfällen anställdes.

De enda *predikningar* och kyrkliga tal från ifrågavarande tid, hvilka blifvit bevarade åt eftervärlden, hafva en accidentell karaktär och höllas vid begrafningar, barndop och vigslar. Sockenprästers helgdagspredikningar buro utan tvifvel samma typ som dessa: voro renläriga, undervisande och rikligt bemängda med bibelcitater. Kyrkoordningen tillstodde enfaldiga präster att begagna postillor, »dock så at the icke ther aff taga sigh tilfelle til oflijt och lätie, såsom man haffuer wäl förnummet, at een stor part göra plägha the ther så alztinges lijta på postillor, at the aldrih någhon tijdh läsa wilia Scrifftena» etc. I allmänhet synas predikningarna blifvit föredragna ur skrifvet concept. Åhörarne nöjde sig dock icke allestädes med en torr uppläsning däraf. Vid en visitation 1640 i Hallingeberg anförde socknemännen klagomål mot sin pastor, emedan hans »predikan sker allenast efter som för honom skrifna stå».¹ Antydningar träffas ock, att präster funnos, som talade utan concept, och att en församling stötte sig på predikantens slarfviga sätt att förbereda sin predikan. Så t. ex. framställdes 1638 mot en kyrkoherde i Linderås församling bland andra anklagelser äfven den, att han »läser först öfver om söndagsmorgnarna på kyrkvägen».² Jämlikt kyrkoordningens föreskrift behandlade prästen i sin predikan icke allenast de fastställda perikoperna utan jämväl *katekesen*. Å landsbygden skedde detta i den afdelning, som gick före bönen »Fader vår». Hvert fjärde år skulle enligt föreskrift af biskop Botvidi hustaflan behandlas i stället för katekesen. Både tros- och sedeläran skulle bibringas menigheten. Å veckans bönedag eller — i städerna — bönedagar borde katekes likaväl som bibelstycken behandlas. Enligt beslut å 1610 års stiftssynod i Linköping skulle prostarna biträda biskoparna att kontrollera undervisningen. Nitiska pastorer beredde sig tillfällen äfven å andra tider än de reglementerade att bibringa sina åhörare troslärans hufvudsanningar. Så inberättade 1642 prosten i S. Vedbo kontrakt, att en åldrig pastor i en dithörande församling plägade

¹ Visit. prot. 11 nov. 1640.

² Kons. prot. 29 juni 1638.

så långt hans krafter megåfvo, informera dess ungdom i klockarestugan, dit han kallade den tillsammans.¹ Prästerskapet understöddes flerstädes af klockaren. I församlingar, där denne ej var läskunnig, verkade Botvidi och hans efterträdare för att få denne ersatt med en annan, som var boksynt, eller ännu hellre af en kaplan, som kunde biträda pastor i folkets religionsundervisning och insättas på klockarebolet. Domkapitlet lade så stor vikt vid att för det sagda ändamålet en duglig lärare fanns vid pastors sida, att det behöll en viss kaplan kvar på sin post, änskönt kyrkoherden begärt att blifva af med honom.² Någon gång hände det, att församlingen själf visade sig angelägen att för kristendomsundervisningens skull bekomma en kaplan. Så var fallet vid ett tillfälle i Vinnerstad och Ask.³ Dylikt intresse torde inneburits i den anklagelse, som 1640 riktades mot en kyrkoherde i Hallingeborg, att katekes aldrig blifvit där predikad, sedan han blifvit pastor, hvarför ungdomen blifvit »fördärfvad» och de »åldriga socknemännen kvilla (där)öfver vid sina samkväm» — — »arripiunt multi ansam vivendi pro arbitrio».⁴

Med afseende på undervisningssättet föreskref biskop Botvidi, att prästerna ej finge stanna vid en torr, naken förklaring af texten, utan borde de belysa budordens mening med stycken ur bibeln och således på konkretare sätt lära folket »usum totius catechismi, dock korteliga». Hans efterträdare, Jonas Petri, erinrade 1637 i ett cirkulär till prästerskapet, att regeringen prisat den »modus informandi, som härtilldags är hållen i Strängnäs' stift med frågor och svar och icke allenast med blotta utläggningen, ty en part, när de hafva utläggningen upprepat, veta näppeligen ändå, hvad de svarat». Han förordade därför som en lämplig ledtråd vid katekisationerna Laur. Paulinus' »Thesaurus catecheticus» eller »Gyllene klenodium». Han anmodade jämväl prostarne att se till, att ungdomen »icke går och nöter sin tid bort som få utan hellre troligen och allvarligen af barndomen lära känna och lyda den evige, allsmäktige Guden, och (att) vi med en hjärtans tillbörligt nit leverera Guds ord till våra efterkommande, såsom våra fäder oss gjort hafva».⁵

¹ Kons. akter, 17 nov. 1642.

² Kons. prot. 28 sept. 1642.

³ Kons. akter, 22 januari 1643.

⁴ Visit. prot. 11 nov. 1640 och Kons. prot. 10 febr. 1641.

⁵ Linköpings bibl. samlingar, N:o 50; jfr Westling, Gottfr., Hufvud-
dragen till sv. Folkunderv. hist., sid. 42 f.

Jämlikt kyrkoordningen anställdes förhör med dem, som en nästföljande söndag ämnade begå Herrens nattvard. Botvidi och Prytz nämnas ha vid sina visitationer framhållit vikten af dylika förhör, som man finner försiggått vid veckogudstjänsten närmast före den söndag, då kommunionen skulle äga rum. Som en nyttig åtgärd förordade nämnda kyrkoordning ett förhör af brudgum och brud i vissa kristendomsstycken, och i enlighet därmed förekommo ock sådana med personer, som ämnade inträda i äktenskap.

Sagda kyrkoordning förordade ock, att *trolofningar* måtte bekräftas af församlingens präst, och från kyrkans sida uttalades 1612 såsom önskvärdt, att de ingingos offentligen i kyrkan i hela församlingens åsyn.¹ Som ett dylikt tillvägagångssätt var ägnadt att stärka förbindelsernas fasthet, sträfvade biskoparna att utbilda en sådan praxis och att befästa seden att genom lysning från predikstolen offentliggöra ingångna trolofningar, på det att i händelse af behof jäf måtte hinna inläggas mot äktenskapskandidaternas förening genom vigsel. Det oskick, som uppkommit, att trolofvade ej brydde sig om att besegla sin förening med laglig vigsel, framkallade redan vid årssynoden 1600 ett beslut att allvarligen bekämpa detta, och böter utsattes för den präst, som lät det stanna vid blott trolofning. Oskicket var dock ej lätt att utrota. Ännu långt senare måste det bekämpas. Biskop Prytz ifrade för att prästerskapet skulle genomföra den praxis, att kontrahenterna inom senast ett halft år fullbordade äktenskapet med vigsel. Såsom skäl för detta sitt yrkande angaf han vid en visitation 1648 i Linderås, att »så många oredor och kapitelsbesvär sig förorsaka af den långa tid, som unga folk pläga vara i trolofningen». Allt för ofta visade sig, att särskildt kvinnan däraf råkade i olycka. Vid ofvannämnda synod 1600, då en mängd kyrkliga organisationsfrågor för stiftet behandlades, bragtes ock på tal de onaturliga äktenskap, som uppstodo, då personer af alltför stor skillnad i ålder äktade hvarandra. Man beslöt ock att motarbeta de »olagliga» giftermål, som uppstodo, då »alltför gammal och ung kommo tillhopa».

Stiftsstyrelsen arbetade för att äfven *barndopen* ägde rum i kyrkan. Därför bestämdes vid ett tillfälle, att den pastor, som tilläte barndop i hemmen »absque casu necessitatis», skulle »per tres menses» blifva »priverad officio» och därtill erlægga böter.

¹ Anjou, Sv. kyrk. hist. från 1593, sid. 333.

Om sättet för nöddop i hemmen, då präst ej hunne efterskickas, gaf biskop Jonas Petri vid ett tillfälle den föreskriften, att »vore en ärlig och redlig mansperson tillstädes, så döpe han barnet», hvarvid han borde begagna den »form och ordasätt, som uti församlingen brukeligt är». Vore åter ingen sådan mansperson till hands, så »tage en ärlig och hederlig matrona barnet och döpe det» läsande öfver det »Tron och Fader vår eller hvad de kunna».¹ Kyrkoordningens föreskrift, att barn borde så snart ske kunde, döpas, häfdades. Man finner t. o. m., att böter utsattes för de föräldrar, hvilka utan nödtvång fördröjde sina barns dop. Om dessa aflede, innan de blifvit kristnade, och föräldrarne befunnes varit försumliga och bure skuld till att de ej fått dop, ålades föräldrarne jämligt kyrkoordningen skrift. Principen, att barnaföderskor skulle *kyrkotagas* i templet, genomfördes. För dessas räkning var särskild bänk framemot koret upplåten. Seden bjöd, att vid en dylik akt framburos gåfvor, hvilka nedlades på en bestämd plats, som nämndes »offer»- eller »kakaltare».

Begrafning. Högt skattades medvetandet, att en gång ens döda ben skulle komma att finna sin lägerstad å aktad plats i församlingens vigda kyrkogård. Den förmånen finner man blifvit ifrågasatt för personer, som blifvit mördade. De kunde ju tänkas ha burit någon skuld till sitt olycksöde. När vid ett tillfälle en bonde blifvit ihjalskjuten af en adelsjunker, emedan han nekat denne häst för skjutsning, och pastor frågade i kapitlet, huru han borde förfara med afseende på den dräptes begrafning, svarades, att han visserligen finge på öfligt sätt begrafvas, men pastorn borde för jordefärdspredikan välja sådan text, som han visste passa efter mannens lefverne, och någon »aftonmåltid» eller graföl finge ej hållas efter honom.² I ett annat fall, då kapitlet ock tillspordes om sättet att behandla liket efter en mördad person, tillstodde det väl, att det finge jordfästas, enär det ett par månader stått ofvan jord och ej längre kunde där kvarstå, men eftersom den döde varit åtalad för tjufveri, skulle hans släkt tillförbindas att »gifva till kyrkan en ansenlig föräring», i händelse att vid rannsakingen inför tinget om mordet det komme i dagen, att han gjort sig saker till tjufnadsbrott.³ Föreställningen om släktens gemensamma ansvarsskyldighet lefde således ännu kvar.

¹ Vis. prot. 23 maj 1640.

² Kons. prot. 31 dec. 1641.

³ Kons. prot. 13 febr. 1638.

I fråga om själfspillingars jordande var visserligen bestämdt, att deras lik ej finge läggas i kyrkogården, men konsistorium synes — åtminstone under Jonas Petri episkopat — dömt skonsamt i ömtåligare fall. En f. d. borgmästare i Vadstena, Brodde Svensson, hade ljutit döden i en källa. Man påstod, att »hufvudsvaghet» var skuld till den förtviflade gärningen. Domkapitlet medgaf därför, att han »tillbörligen blefve begrafven, så mycket hellre som han hade ett godt vittnesbörd af församlingen i staden och hans efterlevande utfäst sig att gifva testamente till kyrkan och ett »honorarium singulare» till hospitalet. Konsistorium föreskref dock, att man skulle hafva »återhåll med efterringning och flera sådana excesser, som eljest uppå några begrafningar ske plägar».¹ Flera villkor utfäste konsistorium, då vid ungefär samma tid en pastor sporde kapitlet till, huru han borde förfara med liket efter en person, som hängt sig i ytterlig förskräckelse, för att — som han inbillade sig — värfvare slogo efter honom för att få honom fatt och taga honom till knekt. Konsistorium medgaf, att mannen finge jordas i kyrkogården, — dock läggas afsides — om vid häradstinget vittnen kunde styrka, att han begått sin gärning af hufvudsvaghet. Någon procession finge likväl ej ifrågakomma, och i såväl moderförsamlingens kyrka som i annexans borde pastor från predikstolen förmana sina åhörare att taga varning af den fattige syndarens felsteg och att bedja Gud bevara dem för djäfvulens onda råd och ingifvelser.²

Liksom barndop understundom blefvo förrättade af andra personer än präster, inträffade fall, då äfven begrafning kom att förrättas af lekmän. Såsom redan förut är omnämndt, nödgades biskop Kylander förehålla en del prästmän i stiftet för att af fruktan för pestsmitta 1622 hafva dragit sig undan sin plikt att jordfästa de i farsoten aflidna, hvarigenom personer ur hopen blefvo tvungna att verkställa denna förrättning. Äfven från ett senare tillfälle, då samma sjukdom hemsökte stiftet, gifvas exempel på att ifrågavarande prästerliga förrättning blef utförd af en man ur mängden. Prosten i Västervik anmälde 1639, att i en församling af Södra Tjusts prosteri en bonde hade i pesten förlorat både hustru och barn. »Ingen tröst af Guds ord hade de bekommit.» Själf hade bonden begraft dem i en sandbacke. När smittan bringat

¹ Kons. prot. 16 juni 1641.

² Kons. prot. 17 mars 1641.

död äfven åt hans tjänstepiga, hade han ock nedmyllat henne där.¹

Prästernas *ämbetsgörömal* ökades denna tid med en del nya skrifarbeten och världsliga bestyr, som Kungl. Majestät pålade dem. Redan Carl IX tog deras hjälp i anspråk, men deras besvär ökades betydligt under följande tid. På dem lades ansvar för uppbörden af Älfsborgs lösen. Prästerna voro ålagda att uppgöra mantalslängder, förteckningar till ledning för utskrifningar af manskap, längder, som angåfvo antalet boskaps kreatur i folkets ägo och kvantiteten af dess utsäde å åkrarna, för att tjäna som vägledning vid beräkning af den skatt, som bar namn af boskapspenningar, prästerna skulle ock stå värfvarne till tjänst vid dessas bestyr. Rikets prästerskap sökte — som bekant — vid flera tillfällen lindring i sina besvär, och Linköpings stifts kleresi gaf vid flera synoder uttryck åt sin missbelåtenhet. Särskildt vid den, som hölls sommaren 1642, besvärade prästerna sig öfver att »politici» sökte påtvinga dem att skrifva »mer än en förseglad mantalslängd och register, som förefalla». De utsågo inom sig en deputation af tre personer, som i stiftskleresiets namn skulle taga besked hos »välborne castellanen» om hvad som *måste* expedieras. I öfrigt borde man hålla sig till gifna resolutioner.

Kyrkoböcker härrörande från äldre tider omtalas men ock, att de förkommit eller fördärfvats. Att Botvidi vid sina visitationer påyrkade, att sådana skulle föras, är nämndt. Där sådana saknades, skulle nya anskaffas. I dem skulle antecknas kyrkans egendom, inom församlingen födda och döpta barn, döda och begrafna personer m. m.

Pastor i församlingen anlidades för att utskrifva *pass* åt dem, som önskade begifva sig till främmande ort. Församlingarna bildade nämligen ganska bestämdt afgränsande enheter i förhållande till andra och kände därför i likhet med deras pastorer ansvar för, huru det moraliska lifvet gestaltade sig inom dem, och voro mer eller mindre måna om att inga okända och ovederhäftiga personer trängde därin och eventuellt bringade skada åt församlingslifvet. Denna känsla af samhörighet och gemensamt ansvar kom en sockenstämma 1609 i Linköping att fatta beslut om att ingen i staden finge längre än en natt hysa hos sig en utsocknes person utan att förete hans pass eller besked för fogden och borgmästaren. Om-sider framställde biskop Botvidi yrkande på att särskilda betyg

¹ Kons. prot. 13 nov. 1639.

skulle affordras personer, som ämnade flytta in i annan socken. Man synes ock gjort allvar af fordran härpå. Han varnade präster för att taga in obekanta personer i socknen. Ett protokoll från en sockenstämma i Linköping 1639 omförmäler, att de närvarande beslöto, att en razzia skulle anställas i staden för att uppspåra personer, som tagit in där utan att hafva företett »bevis och vittnesbörder, huru de hafva ställt och förhållit sig på de orter, dädan de komne voro». Från samma år berättas, att en kvinna i Svanshals socken ådömdes böter, emedan hon hyst ett mindre välkändt kvinnfolk och försummat att affordra henne besked om uppförande från den ort, hvarifrån hon kommit.¹

Till pastors åligganden hörde ock ledningen af *sockenstämmorna*, hvilka under ifrågavarande period genom prästerskapets privilegier fingo sitt verksamhetsområde och sin form reglerade. Socknemännens skyldighet att efter stämmans pålysning infinna sig fasthölls. Biskop Botvidi dömde personer, som vid hans visitationer anmälts för försumlighet att bevista stämmorna, till böter.²

Inom sockenstämmornas maktområde låg *kyrkodisciplinen*, hvars närmaste och faktiske handhafvare var pastor, som därvid skulle biträdas af församlingens sexmän, hvilka ock tillkom att utkräfvat de böter, som blifvit pålagda de felande. Ärkebiskop Abrahams barbariska räfst i stiftet hade hvarken bortrensat resterna af den katolska vantron eller bortröjt förvirringarna i det moraliska lifvet, men denna lagiska tuktan, som till sin art var nära besläktad med den världsliga rättens straffbestämmelser, åtnjöt likväl, om än mera modererad än i ärkebiskopens hand, alltför de kyrkliga myndigheternas förtroende som ett outhärligt uppfostringsmedel. — Vid årssynoden 1600 lade därför biskopen klerus på hjärtat att »granneligen akta på alla saker, som uti deras församling hända kunna, som är hor, mord, menedare, boleti, trospillingar, och sedan gifva sina prostar det tillkänna och prostarna sedan episcopo». »Hvilken det icke efterkommer utan antager sådana missdådare uti sina socknar och dem kyrkotjänst bevisar, skall vara priverad.»³ Till ledning vid tukdens tillämpning hänvisade biskop Kylander vid 1619 års stiftssynod sitt prästerskap till de bestämmelser, som 1617 blifvit fastställda i Örebro, enligt hvilka personer, som »fallit i uppenbar synd och last mot första,

¹ Kons. prot. 22 april 1639.

² Vis. prot. i Ekebyborna; okt. 1634.

³ Linköpings kons. arkiv.

andra, fjärde, femte, sjätte och sjunde buden, skulle försändas till domkyrkan att där taga skrift, så ock att sådana skulle undergå den risplikt, som tillförene hafver brukligt varit». Huruvida någon därefter dömts af kapitlet att slita ris, ses ej af dess handlingar.

Ett af prästernas besvär var länge nog att utskrifva *tiggarebref* eller licenser åt en del fattiga att bettla inom ett visst område. I följd af krigens bördor, näringslivets relativa svaghet m. m. rådde ganska mycken nöd och brist bland allmogen, hvarför folket besvärades af en mängd tiggare. Mot slutet af här berörda period utkommo visserligen förordningar om att hvarje församling ägde taga vård om sina hjälpbehöfvande, men därmed förebyggdes ej det onda. Fattigstadgan af 1642 föreskref, att, om skäl verkligen förelåge att medgifva någon nödställd tillåtelse att vandra omkring för att uppsamla allmosor, pastor jämte församlingens sexmän skulle förorda denne hos prosten, som efter samråd med kontraktets präster ägde bestämma omfånget af det distrikt, inom hvilket denne finge insamla allmosor. Med anledning häraf beslöts vid sommarsynoden 1647, att pastorerna skulle alldeles upphöra med att utskrifva tiggarebref. Detta komme att blifva prostens ensak, och denne skulle inskränka tillåtelsen till kontraktets område.¹ Konsistorium sökte ock i sin mån dämpa anspråken på tiggarebref. Då 1647 vid ett tillfälle en person i konsistorium anhöll om dess förord hos vederbörande att bekomma tillåtelse att upphämta allmosor, afslogs hans begäran med hänvisning till Kungl. Maj:ts tiggareförordning, men kapitlet tillerkände af barmhärtighet den sökande en gåfva af 3 daler ur »consistorii fisco» samt gaf honom löfte om en kollekt i St. Lars kyrka.

Beträffande *tattares* behandling bestämde den nämnda stadgan af 1642, att dessa skulle drifvas ur riket. Herredagen i Stockholm 1560 hade redan påbjudit, att präst ej finge taga befattning med dem, icke ens döpa deras barn eller begrafva deras lik.² Så strängt synes man knappast förfarit inom Linköpings stift. När t. ex. pastor i Eksjö 1645 förfrågade sig i kapitlet, om han skulle tillåta ett tattarebarn, som ett torparefolk sedan fjorton år tillbaka tagit upp, komma till Herrans nattvard, då det inhämtat katekesen, ehuru man ej hade sig bekant, om det någonsin blifvit döpt, resolverade konsistorium, att detta medgäfves, dock borde kyrkoherden göra efterforskningar hos andra pastorer, som han kunde förmoda

¹ Synodalakter 1647.

² Jfr Norlin, Sv. kyrk. hist., I, sid. 280.

vara i tillfälle att lämna några upplysningar om barnet.¹ Domkapitlet antog således möjligheten af att präst gifvit det dop. Tillstadjelsen för barnet att få åtnjuta sakramentet är anmärkningsvärd.

Under kyrkans hägn och vård stodo stiftets fyra *hospital*, belägna i Linköping, Vadstena, Söderköping och Norrköping och afsedda att tjäna som försörjningsanstalter för fattiga och elända af alla slag. Först under ifrågavarande tidsskede började föras tal om att hvarje församling borde uppföra stugor för de husarmas räkning, men denna tanke hann då ytterst obetydligt, om ens något att realiseras. Allt sedan gamla tider voro dessa anstalter i besittning af jordegendom och hade efter reformationens införande blifvit tillförsäkrade andelar i kronotionden, hvarförutom den enskilda gifmildheten i viss mån stödde deras ekonomi. Hvarje hospital hade en eller ett par »beddare», som färdades omkring i det distrikt af stiftet, som konsistorium anvisat åt hvarje hospital att beskatta. Dessa hospitalsbeddare voro förbundna att redovisa inför församlingens pastor, för hvad de lyckats tigga ihop. Denne ålåg att försegla den företedda listan på de influtna gåfvorna liksom också att »göra besked» för den tionde, som från kyrkohärberget kom på hospitalets lott, och att med egen namnunderskrift bestyrka uppgifternas riktighet.¹ En inkomst för hospitalen var äfven den afgift, som för hvarje nytt »allmosehjon» erlades vid dess intagning i anstalten. Denna afgift var väl ej strängt fixerad, ty än säges, att den inträdande understödstagaren erlagt 20 daler hvitt mynt, än att han betalat 30, och exempel finnes på att en person levererade en kviga såsom ingiftspenning.² Om än blott 20 daler beräknas såsom minimum, kändes dock äfven detta pris väl drygt för den, som kunde anses vara kvalificerad för intagning i en försörjningsanstalt af ifrågavarande slag. Biskop Jonas Petri, som ömmade för alla dessa utarmade, som ej utan största svårighet kunde sammanbringa nödigt belopp för att blifva upptagna såsom hospitals-hjon, vände sig därför 1642 till rikskansleren med en hemställan, att ingiftspenningarna måtte i vissa fall sättas till lägre belopp. Skulle församlingarna åläggas att i stället för den utfattige erlägga den äskade afgiften, blefve det ock för dem en kännbar tunga, och mäktade de än betala för ett hjon, förmådde de törhända ej

¹ Kons. prot. 17 dec. 1640.

² Obs.! Åtminstone längre fram i tiden var afgiften bestämd till 30 daler såsom minimum.

göra det för ännu en, som dock torde vara i lika stort behof af hospitalshjälp som den förra. Biskopen sade sig veta, att bland det arma folket rådde »en stor suckan», hvarför man kunde befara, om ej lindring gäfves i inskrifningsafgiften, antingen att de elända blefve öfvergifna och måste förgås eller ock mer tiggeri förorsakades.¹

Biskop Botvidi sökte bringa ordning och säkerhet i hospitalens äganderättsförhållanden och lät i det syftet anställa en grundlig undersökning af dessa och, åtminstone i fråga om det i Linköping, uppgöra noggrann förteckning öfver alla deras tillhörigheter. Under hans efterträdares Jonas Petri tid beslöts i konsistorium, att de personer, som kunde antagas äga någon kännedom, om hvilka af sistnämnda hospitals ägor som i mannaminne blifvit undandragna därifrån, måtte åläggas att inför stadens borgmästare gå ed på, hvad de visste att förmäla därom.² Hospitalen voro nämligen ganska ofta utsatta för orättmätiga försök att komma åt deras jordar. Till och med den rike Louis de Geer åtalades 1642 i domkapitlet för försök att »klandra ifrån» Norrköpings hospital en kvarn, som sedan »urminnes» tider tillhört detta hospital, men hvilken han tyckte ligga till hinder för sina anläggningar på »holmen». Domkapitlet fann sig nödsakat att anmäla saken hos Kungl. Majestät och anhålla, att han tacktes »tillse, att de fattiges egendom ej måtte förolämpad och förryckt blifva».³

Hospitalens medel användes ej uteslutande till förmån för dem, som inom deras murar funno sitt uppehälle. Ur deras tillgångar beviljade kapitlet anslag åt en och annan i sockanarna kvarboende nödställd person samt understundom till pensionering åt uttjanta och afsigkomna prästmän, som lämnat prästerlig verksamhet och betarfvade understöd.

De allmänna grunderna för hospitalens skötsel och för ordningen inom dem angåfvos i den »Skrå» eller det reglemente, som var utfärdadt för dem. Hvert och ett hade sin skaffare och sin predikant; den förra för att sörja för de materiella, den senare för de andliga behofvens tillfredsställande inom anstalten. Vid flera tillfällen visade det sig svårt att finna lämpliga personer för särskildt den förstnämnda sysslan, och konsistorium hade upprepade gånger besvär med att mäkla fred mellan dessa och de ofta svårhandterliga hjonen. En ej ovanlig anledning till deras klagomål

¹ Linköpings bibl. arkiv Tom. 48, Qvarto.

² Kons. prot. 5 aug. 1644.

³ Kons. prot. 2 juni 1642.

gaf mathållningen. De menade, att sysslomannen ej gaf dem sådan kost, som den af Kungl. Majestät fastställda spisordningen förunnade dem, en annan orsak funno de i hans fördelning af håfvorna, som de kunde skylla vara partisk, åter en annan i hans sätt att bemöta dem, o. s. v. Det hände, att hjonen förenade sig om gemensam klagoskrift till domkapitlet med anhållan att blifva af med en illa liden syssloman. Hjonen i Söderköpings hospital dristade sig 1642 att till och med förklara, att därest domkapitlet ej gjorde dem kvitt den dåvarande föreståndaren, ämnade de »söka assistens hos höga öfverheten, den kungliga regeringen».¹ Äfven mot hospitalspredikanterna ingåfvos klagoskrifter. Helt visst saknade det ej svårigheter att tillfredsställa en hop eländiga stackare, som motgångar i lifvet gjort ömtåliga och anspråksfulla. Att deras klagomål kunde vara befogade, synes t. ex. af en hotelse af domkapitlet till en felaktig hospitalspredikant, att han komme från sin lägenhet blifva »utvräken», om han ej bättrade sig.²

III. Om de ekonomiska förhållandena inom stiftets kyrka.

Aflöningen åt prästerskapet. Pastorerna brukade i regel själfva de hemman, som blifvit upplåtna åt dem till boställen. Det betraktades till och med som tecken till oduglighet för tjänsten, om deras innehafvare vanskötte dem. Såsom kyrkans tjänare måste de väl vårda äfven dess materiella egendom. Pastorn i Hallingeberg ålades vid en visitation därstädes 1640 att hålla ämbetsbiträde, emedan det lagts i dagen, att han vanvårdat sitt boställe, och det styrkts, att hans hustru ej dugde till att nöjaktigt häfda det. Detta ämbetsbiträde skulle öfvertaga en del af prästgårdens jord till brukning.³ Med detta fall för ögonen lade biskopen vid följande års sommarsynod sitt prästerskap på sinnet att väl sörja för jordens skötsel vid sina boställen. Han uttalade sig emot, att boställsjorden brukades »till halne eller annat sådant, däraf vidlyftighet i framtiden sig förorsakar».⁴ Ehuru han således ogärna såg, att prästgårdarnas åkerbruk öfverläts i främmande händer, måste han dock någon gång tillstådja utarrendering af boställsjord. Domkapitlets bifall till dylik åtgärd måste alltid inhämtas.

¹ Kons. prot. 19 sept. 1642.

² Kons. prot. 3 aug. 1642.

³ Vis. prot. 11 nov. 1640; jfr ock ex. sid. 33.

⁴ Synodalprotokoll.

Då kyrkoherden i Marbäck 1642 ingick till domkapitlet med begäran därom, när han var »sjuklig och ej hade någon hustru, som kunde beställa om dess häfdande», fann det skäligt bifalla hans anhållan, i ty att af den framgick, att fråga ej var om själfva prästgårdsjorden utan om det kronohemman, som blifvit lagt under prästbostället, och som i annat fall skulle kommit att ligga öde.¹ Biskop Botvidi, som var en praktisk och förståndig man, gick vid sina visitationer prästerna till handa också med goda råd och anvisningar, huru de ändamålsenligast borde ombesörja sitt jordbruk. Vid en dylik tjänsteförrättning i Adelöf 1633 gaf han, som förut är nämndt, prästerna det rådet, att de skulle fördela den öppna åkerjorden i trenne skift, låta två af dem bära skörd men låta det tredje ligga i träde. När han samma år vid en visitation i Säby sammanträffade med präster från det prosteri, dit den församlingen hörde, gaf han, såsom förut är berättadt, dessa flera nyttiga vinkar beträffande skötseln af deras boställen. På somliga ställen försvårades ett välordnadt jordbruk däraf, att ännu inga laga skiften afskilt ägilotterna från hvarandra, och af att på somliga ställen viss mark brukades tillsammans med grannar, hvarigenom pastorn hindrades att fritt disponera öfver den och således ock att fritt vidtaga förbättringar i fråga om dess häfdande. Vid en visitation i Hult 1634 fann biskop Botvidi, att därvarande pastor endast hvart tredje år ensam hade brukningsrätt af viss jord. Det därpå följande året delade han denna rätt med åboarne i en grannby, medan han det tredje året icke alls ägde någon som helst rätt att draga nytta af ifrågavarande mark.

Visserligen var den öppna åkerns areal mindre än i våra dagar och sädesskörden därför ock obetydligare, men prästerna följde den allmänna seden att svedja i skogsmarkerna och beså de afbrända tomterna med säd. Väl vanns därmed en ökning i skördebeloppet men skogen föröddes, så att i nuvarande skogsbygder funnos pastorsboställen, som till en del eller helt och hållet saknade skog till husbehof. Ett sådant pastorsboställe fann biskop Botvidi 1634 i Marbäck, och skulden till bristen var just svedjebruket. Nu saknades där både bränsle och virke. Äfven i öfrigt var det illa lottadt. Nödigt mulbete saknades, dess äng gaf endast fyra vagnslass hö, och den öppna åkerjorden var ringa. Biskopen lofvade därför ingå till öfverheten med begäran, att den till löneförbättring åt pastor måtte anvisa ett indräktigare boställshemman

¹ Kons. prot. 23 nov. 1642.

eller åtminstone ett torp till augment åt den nuvarande. Regeringen beaktade omsider framställningen och donerade 1641 ett halft hemman Gåseryd till upphjälpande af pastorslönen. Öfverhufvud delade nog prästerskapet flerstädes mer eller mindre de knappa villkor, hvori allmogen framlefde sitt lif i dessa örligstider.

Konsistoriets arkiv bevarar ock mångfaldiga exempel på att prästerskapets boställen och löningsjordar utsattes för ohemula inkräktningsförsök från öfvermodiga och egennyttiga sockenpatroners sida, hvilkas förgripelser ökades i samma mån adeln tillväxte i makt och anspråk. Än får man lära om att en kvartermästare, J. Oxe, i Odensvi låtit sina kreatur afbeta en äng, som hörde prästerskapet till¹, än omförmäles, att pastor i Västra Harg trängdes från sitt fiskvatten och därvarande klockare från sitt mulbete af en adlig fru²; än att pastor i Ed anført klagomål i kapitlet öfver att herrn på Vindö genom list och ränker dragit till sig ett halft hemman krono under frälse, hvilket hemman pastorn och kaplanen fått häfda och bruka under trettio års tid³; än att en öfvermåttan rik och myndig öfverste Hamilton sökt tillskansa sig några präst- och klockareägor i Bobergs härad⁴ och några år därefter beröfvat en där boende pastor en kålgård jämte annan jord. Bönderna i församlingen, Ljung, hade ej vågat »lägga sig något däremot för hot och undsägelse skull». ⁵ Fall inträffade till och med, då dylika herrar gjorde försök att tränga bort pastorer helt och hållet från deras boställsjord för att själfva tillkräkta sig den. Ett dylikt försök gjorde en Anders Strähle 1635. Han ville taga för sig både kyrkoherdeboställets och klockarehemmanets jord och nödgade konsistorium att anmäla tillgreppet för ståthållaren och begära hans skydd mot öfvergreppet. Ståthållaren lofvade tillskrifva inkräktaren och ålägga honom att »afstå med orätt och våld, ty oansedt han är adelsman, är han ej friad att lag undergå». ⁶ Med ej mindre oförsynta anspråk framträdde en Ture Bjelke till Ollonö i Östra Stenby socken, i det att han sökte sätta sig i besittning af prästgården i V. Ryd, föregifvande, att hans förfäder hade donerat den men fäst vid gården det villkor, att deras efterkom-

¹ Kons. prot. 9 aug. 1643.

² Kons. prot. d. 2 maj och 9 aug. 1643.

³ Kons. prot. 12 januari 1645.

⁴ Kons. prot. 16 mars 1643.

⁵ Kons. prot. 23 juli 1646.

⁶ Kons. prot. 30 juni 1635.

mande skulle äga rätt, därest omständigheterna det kräfde, »revocera» den. Domkapitlet nödgades vidtaga åtgärder att vid domstol »efter Kungl. Majestäts resolution förhjälpa samma prästgård defendera och försvara»; den hade »sedan urminnes tid varit oklandrad»¹; o. s. v.

Det var ej uteslutande från adelsfolkets sida, som prästrättigheterna trädde för nära. En kyrkoherde anklagade sina grannar, som hade gemensam skogsmark med prästgården, för att de så öfverflödigt där fällde skog, brände fällor och besådde svedjeland, att de skadade hans intressen.² Borgerskapet i Västervik anmälde 1635 för att söka roffa åt sig ett par åkrar tillhörande pastorsbostället.³ Äfven hospitalens jordar rönte ofta intrång af borgare i de städer, där dylika anstalter förefunnos.

Själftva gårdsplanen vid prästboställena var i regel kringbyggd med en mängd småhus, som voro ordnade till en någorlunda sluten fyrkant, hvars hufvudingång merendels bildades af ett porthvalf genom ett hus med loft. De hus, som socknemännen enligt husesyneordningen den 20 augusti 1607 voro förbundna att bygga och underhålla, voro »sätessstufva, stekehus, visthus, stall, fähus och lada». Som prästerna själfva för sin bekvämlighet ock läto uppföra stugor, var prästgårdstomten ofta belamrad med en mängd, vanligen ofärgade, småhus. Hvilken mängd af dylika små stugor man här och där kunde träffa vid en prästgård, märkes t. ex. af en uppgift från en visitationsförrättning, som biskop Botvidi verkställde i Flisby 1634. Där funnos då å gårdstomtens *norra* sida utom själfva sätessstufvan två nattstufvor och en annan gammal stufva; »item en liten afsättning»; *västantill* stodo två gamla loft; *östantill* såg man en sängstufva, fem bodar och två stall; *söderut* lågo ett svinhus och en gåsestia. Midt på gårdsplanen sågs »en skön och stor stufva öfver källaren». »Fägården» omgafs *nordantill* af ett getehus, en foderlada och ett fähus; *östantill* af tre sädeslador; *sunnantill* af ett fähus, en »skön» foderlada, ett fårhus och ett stall; *emot sjön* af ett bryggghus, ett nothus, en badstufva och en smedja. Synbarligen följde man ännu den gamla seden att för hvarje behof uppföra särskildt hus. De af gårdsfolket använda stugorna innehöllo ofta blott ett rum, undantagandes sätessstugan, som kunde inrymma flera. Vid de husesyner, som biskoparna förrättade i

¹ Kons. prot. 26 febr. 1646.

² Kons. prot. 29 aug. 1635.

³ Kons. prot. från 1650.

samband med sina visitationer, utverkade de ändringar och förflyttningar af hus, dessas reparation och ombyggnad m. m. Biskop Botvidi tålde ej gärna, att husen stodo skeft och snedt i förhållande till hvarandra, påyrkade, att gårdsplanen, där så behöfdes, kringgärdades med plank samt utverkade å visitationsstämmorna, att vederbörande underkastade sig böter för underlåtenhet att fullgöra åtagna förbindelser. I Linderås ålades vederbörande vid tio dalers vite att flytta en stuga så, att gården formerade en fyrkant. Biskopens gårdsregleringar voro förmodligen flerstädes välbehöfliga. Vid somliga prästgårdar fanns ett särskildt s. k. biskopsloft, afsedt att hysa hans »ärevyrdighet» biskopen vid eventuella besök. Brygghus och badstufva kunde man icke undvara, snarare trädgårdstäppa och kålgård. Prästgårdshusen i allmänhet voro täckta med torf, och i brygghusen saknades ofta skorstensmur. Spjällen voro anbringade ofvan skorstenen såsom en fällbar läm. Järnspjäll inom hus räknades som en anmärkningsvärd bekvämlighetsartikel, som antecknades i *inventarium domesticum* liksom antalet med glas försedda fönster. Dörrarna tillslötos merendels med en klinka. Där lås förekom, användes vanligen »stockelås» eller en, där mekanismen var innesluten i ett urhålkadt trästycke, men »smällesås» omnämnes ock såsom ett slags stängsel. Äfven låsar plägade upptagas i det *inventarium domesticum*, som man sträfvade att samla och underhålla vid pastorsboställena, och som upptog en del bohagsartiklar m. m., hvilka utan förminskning eller försämring borde öfvergå från företrädare till hans efterföljare för att lätta dennes öfvertagande af bostället. Äfven kreatur och någon kvantitet spannmål kunde ingå i inventariet. Stora svårigheter mötte alltjämt för att hålla allt fulltaligt och i giltigt skick. När sterbhuset efter en pastor, som förbrukat inventarierna, var medellöst, kunde en efterträdare icke alltid ens med konsistoriets påkallade hjälp utbekomma, hvad som bort tillkomma honom. Inventariet lopp därför alltjämt fara att smälta ihop eller försämrast.

Af alla de utskylder, som församlingen ägde utgöra till pastor, vållade nog ingen mera förargelse än »*jura stolae*». Denna utlaga kunde ock på ganska kännbart sätt ingripa i ett allmogehems ekonomi. Arfvingarna hade väl svårt att fatta, hvarför de vid förlusten af t. ex. en far eller mor skulle utgöra en så dryg skatt till församlingens pastor för hans besvär med begrafning och likpredikan. Som för denne åter likstolen kunde vara ett afsevärdt tillskott i hans årsintäkter, var han mån om att det icke gick honom

ur händerna. För att förebygga allt prejeri hade prästerskapet redan vid 1600 års synod öfverenskommit, att ingen pastor finge »tvinga församlingarna till större testamenten, än de själfva med god vilja vele gifva». Som dock icke alla pastorer följde denna hälsosamma anvisning, framkallades tvister, hvori konsistorium i vissa fall måste inskrida som skiljedomare. Framför allt måste domkapitlet vaka öfver att prästerna ej visade egen nytta och att förebygga, att folkets tillit till deras rättrådighet ej rubbades. Biskoparna förmanade ock pastorerna till moderation, när de utkräfdes denna pålaga. Att biskop Kylander varnade dem för att genom obillighet vid dylika tillfällen göra hela prästeståndet »illa luktande», är redan omnämndt. Likaledes varnade biskop Botvidi sitt prästerskap för att genom snikenhet förverka sina församlingars förtroenden. Han aflät 1634 till det i Södra Vedbo prosteri ett memorial, hvori han bland annat yttrade: — — — »skall ock varligen handlas med likstol, att icke klagomål komma». Biskop Prytz förmanade vid en visitation i Haurida församling de tillstädesvarande prästmännen från Norra Vedbo kontrakt, att de i fråga om likstol skulle visa förnöjsamhet, »så framt de icke ville, det skulle blifva räknadt dem för girighet och slem vinning, som Paulus förbjuder». Han hade vid denna visitationsförrättning fått särskild anledning att gifva vederbörande denna förmaning i följd af därvarande bönders klagomål mot deras kyrkoherde för att vid utkrävande af likstol vilja dem »något högt föreskrifva och pålägga». Eftersom bönderna icke haft sig bekant, efter hvilka grunder denna pålaga skulle utgöras, hade de nu begärt att få besked därom. Biskopen svarade diplomatiskt, att en hvar »skulle gifva efter sin heder, ära och lägenhet, hållande sig vid verserna, som därom förmäla och blifver dem uppläsen, och sedan gifva som samvete var likmätigt».¹

Ett exempel har anträffats, där konsistorium tillade sig rätt att förfoga öfver en afliden persons kvarlåtenskap till förmån för en pastor såsom ett slags surrogat för likstol. En person, som dog 1641, efterlämnade allenast sex daler kmt. och saknade arfvingar. Kyrkoherden i hans hemsocken tillsporde kapitlet, om han ej kunde få tillägna sig dessa medel. Konsistorium medgaf detta med hänsyn därtill, att pastorn i mannens ungdom »hafver haft omak att lära honom hans kristendomsstycken och nu omsider gjort hans likpredikan».²

¹ Visitat. prot. 12 nov. 1648.

² Kons. prot. 30 juni 1641.

Kaplanernas lönevillkor voro svaga. Eftersom de såsom komministar skulle vara biträden åt pastorerna, tillkom det dessa att väsentligen bidra till deras underhåll. Enstaka uppgifter om kyrkoherdarnas lönetillskott tyda på, att det varierat mellan åtta och tolf tunnor spannmål, åtta och tjugu daler kmt. i penningar samt en del klädespersedlar. Under sin sträfvän att bringa till stånd fasta komministertjänster arbetade biskoparna, som nämnt är, på att åt dessas innehafvare måtte upplåtas klockarebolen, och att äfven klockareskäppan komme att tilldelas dem. De lyckades ofta därvid, men å andra sidan ledde somliga kaplaner intrång i sina rättigheter af egennyttiga pastorer. I Källstad tvistade kyrkoherden 1635 med sin kaplan, om hvem utaf dem som skulle uppbära altarskäppan, hvarvid kapitlet afgjorde frågan till kaplanens förmån, enär bönderna i socknen förklarat, att de ej ämnade betala den, om den icke komme att tilläggas kaplanen, såsom sed varit i biskop Kylanders tid.¹ Nådårspräster, som hade kvarter i prästgården, bekommo utom pengar och kost diverse klädespersedlar, såsom skjortor, skodon eller en »stöfvelhud», m. m. Som hjälpprästerna på somliga ställen hade svårt att utbekomma sin aflöning, förmanade Botvidi kyrkoherdarna att låta kaplanerna »vara väl hållna och få sin årliga lön».²

Om *nådår* för prästänkor vet 1571 års kyrkoordning ingenting att förmåla, men i hertig Carls furstendöme tillätos änkor efter kyrkoherdar att sitta kvar vid gället ett år och att därunder uppbära inkomsterna därifrån. Denna princip vann erkännande äfven anorstädes. Prästerskapet öfverenskom 1617, att ingen pastor skulle tillträda ett gäll, utan att företrädares änka dessförinnan åtnjutit ett nådår. Denna öfverenskommelse vann kungligt erkännande såsom regel genom prästerskapets privilegier. Som enligt kyrkoordningen »prestaskiffte» skulle äga rum vid Philippi och Jacobi tid, kom nådåret att sluta med utgången af april, om än egennyttiga efterträdare någon gång sökte undantränga änkan tidigare. Om tillträdaren ej löste till sig den växande grödan från föregående höst, ägde änkan ej allenast att afberga den utan ock att låta i prästgården aftröska den.

Sedan kaplanernas antal hunnit blifva större, framträdde sträfvanden att se äfven deras änkor till godo. Vid sommarsynoden 1643 framställdes begäran, att »Rev. D(omini) Praepositi wille

¹ Kons. prot. 4 juni 1635.

² Visit. prot. 17 nov. 1634.

skiffteligen fatta och lefwerera d(omi)no Notario Consistorii sine betänkiande, huruledes Capelans enkior efter theras s. män måge någorlunda kunne hulpne och försorgde blifua».

Att åt *uttjänta prästmän*, hvilka ej kunde hjälpa sig själfva, samt åt sådana ämbetsbröder, hvilka så råkat på förfall, att kapitlet ej vidare kunde anförtro dem prästerlig verksamhet, bereddes en nödtorftig bergning genom att intaga dem i något af stiftets hospital eller genom att ur dessas förråd tilldela dem någon kvantitet spannmål, är redan i det föregående antydt. Såsom hospitalshjon stodo de fortfarande under domkapitlets uppsikt och inför möjligheten af att i händelse af dåligt uppförande frändömas sitt underhåll. Inför denna fatalitet ställdes 1641 en f. d. kaplan i Vikingstad. Han hade ådragit sig ett ondt rykte genom att ha tagit för sed att objuden, som snyltgäst inställa sig vid graföl, hvilket konsistorium med skäl fann »otjänligt och verbi ministerio förviteligt».¹

Klockare. Eftersom denne var en kyrkans tjänare, må med några ord hans ställning och verksamhet beröras, särskildt efter meddelanden från Joh. Botvidi biskopstid. Klockarens hufvudsakligaste åligganden voro att vid kallelse följa pastor på sockenbud och biträda vid en del andra förrättningar, besörja ringning och klämtning och kyrkopostens fortskaffande, leda kyrkosången och biträda prästen vid påklädnad af ämbetsskruden, ombestyrja kyrkogårdens renhållning, att »icke boskap tränga dit in eller svin rota och gräfva, ty där hvila de saligas kroppar». Honom tillkom ock att draga försorg om kyrkans städning och — åtminstone på somliga ställen — att beställa om att den sommartiden pryddes med löf och gräs. Såväl Botvidi som hans efterträdare (Jonas Petri) verkade för att klockarne biträdde pastor med undervisning, och att, då klockaren var oförmögen att läsa med församlingens barn, han ersattes med en kaplan, som då ock öfvetog »aedituatum».²

Klockarne hade i regel boställsjord med stuga och åtnjöto ock som lön den s. k. klockareskäppan, som utgick från hvarje hemman i socknen. Därjämte hugnades de med offer jul, påsk och pingst. I fall församlingen ännu ej uppfört någon stuga för klockarens räkning, lät Botvidi sig angeläget vara att söka förmå den att uppföra bostadslägenhet åt honom. Då i Järeda 1634 ännu ingen dylik stuga var byggd, sökte han beveka socknemännen att låta

¹ Kons. prot. 1 april 1641.

² Vis. prot. 30 nov., 1 dec. 1633, Kons. prot. 30 juni 1641.

upptimra ett tjänligt hus åt denne med att påvisa den stora nytta deras egna barn kunde få däraf, när de komme frusna till kyrkan. Dessa finge tillfälle att då hos klockaren gå in och värma sig. Dessutom finge bönderna själfva därmed en lokal, där de »kunde gå tillsammans och talas vid om kyrkans och socknens nytta».¹ Klockarens rum skulle således tjäna dem till sockenstuga. När så behöfdes, använde han maktspråk för att förmå ovilliga socknemän att uppföra bostadshus åt klockaren. Så gjorde han följande dag vid visitation i Virserum. Där förklarade han, att de »skola utan gensägelse skaffa sig klockarstufva», hvarjämte pastorn förpliktades att tillägga klockaren en utjord, som afsöndrats från prästgården.² Då han under samma tjänsteresa kom till Ingarp (= Inga-torp), tillsade han prosten i kontraktet, dit församlingen hörde, att se till, det klockarebolen blefve behållna vid de ägor, tomter, åker och äng, som alltsedan förra tider tillkommit dem. Han tillade: »Ho, som detta icke efterkommer, skall svara i kapitlet och böta 5 daler kmt. första gången». Då han under resan kom under fund med, att man på vissa ställen hade inkräktat på klockarens rättigheter, begagnade han det tillfälle att sammanträffa med kontraktets präster, som visitationen i Hult erbjöd, till att ålägga dessa att så laga, att klockarebolen »ändtligen restitueras, de, som till en tid varit undandragna».³ Någon gång, när han fann klockarebolets ägovidd vara alltför otillräcklig för innehafvarens nödtorftiga bergning, begagnade han till afhjälpande af missförhållandet en utväg, som visserligen var enkel och möjligen lätt kunde leda till målet, men som efter vårt sätt att döma förefaller väl förmäten. Då han i Haurida funnit, att klockarejorden gått förlorad för tjänstinnehafvaren, men försport, att i kyrkobyen funnes tvenne själfägande bönder, ålade han pastor vid vite att i hela församlingens namn tillskrifva dessa och anhålla, att hvar och en af dessa måtte till klockarens förmån afstå ett tunnland jord jämte bete för dennes boskap samt nödigt bränsle. Vägrade de lyssna till församlingens önskan, finge man söka Kungl. Majestät och kronan för att återbekomma ett torp, som förr tillkommit klockaren.⁴

Icke alla församlingar hade egna klockare. Ett par församlingar tillhörande ett och samma pastorat kunde hafva en gemensam.

¹ Vis. prot. 30 nov. 1634.

² Vis. prot. 1 dec. 1634.

³ Vis. prot. 17 nov. 1634.

⁴ Vis. prot. 17 dec. 1633.

Denne följde då pastorn på tjänsteförrättningar i bägge. Botvidi verkade dock för att hvarje församling underhölle en egen.

De jordar och skogslotter, som Gustaf Vasas recess lämnat kvar i kyrkornas ägo, värnades af biskoparna med samma trohet och nit, som de sökte försvara präst- och klockareboställes mot egennyttiga personers inkräktningförsök. I Mörlunda fann Botvidi vid en visitation, att bönder bytt kyrkans jord sig emellan, och att socknemännen opåttåt låtit en kyrkans äng, som var belägen invid allmänna vägen, afbetas af vägfarandes ök. Både han och hans efterträdare voro måna om att efterspana alla gamla handlingar, som rörde kyrkans ägorätt till sin jord, och som ännu kunde anträffas. De, som hittades, lät Botvidi afskrifva i visitationsprotokollen. Välbehöfliga voro dessa rannsakingar. Biskop Prytz fann 1650 vid visitation i Väderstad och Harstad, att redan 1622 hade ett par kyrkovärdar »förvändt bort kyrkiones böcker, som voro perkeböcker», uti hvilka voro upptecknade kyrkans handlingar sedan trehundra år tillbaka, och — anmärkes — »kostade samma böcker på den tid, de köptes till, ett par oxar».¹

Naturligtvis lågo kyrkornas underhåll och omdaningar efter tidens behof biskoparna om hjärtat. Botvidi gaf ock allmogen vid sina visitationer anvisningar om bästa sättet att utföra de påsynade åtgärder. Som vanligt fastställdes vite för underlåtenhet att verkställa de arbeten, som socknemännen vid visitationsstämma åtagit sig. När biskop Prytz t. ex. vid en dylik stämma i Ekeby och Rinna åstadkommit beslut om en kyrkoreparation, utverkade han ock beslut om att den bonde, som ej körde fram de byggnadsmaterialier, som han blifvit ålagd att framforsla, skulle plikta ett stop vin till kyrkan, och, om han sedan trots påminnelse ej fullgjorde sin skyldighet, till och med sättas ifrån kyrkans friheter.²

Vid inventeringar af kyrkornas *lösegendom* anträffades flerstädes en del ganska kostbara kyrkliga föremål, värdefulla ej blott med hänsyn till deras pris i penningar utan ock med afseende på deras kulturhistoriska betydelse. I somliga kyrkor funnos t. ex. mässhakar, prydda med crucifix i pärlstickeriarbete eller sydda med silfver- eller guldtråd. Mässesärkar af gyllenduk anträffades. I Linköpings domkyrka sågos vid visitation därstädes 1634

¹ Vis. prot. 12 mars 1650.

² Vis. prot. 14, 15 maj 1650.

bland andra klenoder en kalkduk besatt med äkta pärlor och plåtar af förgylldt silfver, tre korkåpor från katolska tiden, tre dalmatikor, tre antependier, hvaraf ett var tillverkadt af hertig Johans af Östergötland bårtäcke. Äfven i landsbygdens kyrkor förvarades korkåpor, dalmatikor och dyrbara altarkärl, men man saknade pietet för minnena från gången tid. Allraminst kunde föremålen påräkna någon helgd, om de Erinrade om papism och den katolska kulten. En så upplyst biskop som Botvidi rådde sockenmännen i Järeda att låta sprätta sönder en korkåpa och sy om den till brudpäll.¹ Ett liknande råd ha vi funnit, att biskop J. Petri 1641 gifvit församlingen i Mörlunda.² Församlingarna voro fattiga, och den föreslagna utvägen förde för lindrigaste pris till målet.

Som kyrkoordningen ej ställde sig ogin mot kyrkliga bilder och prydnader och endast föreskref, att de beläten skulle bortröjas, »ther eenfaldigt och wantrogit folck pläghar löpa til», och att icke någon »tender liws för them, icke rökier, icke knäfaller, kryper» etc., anträffades ännu i åtskilliga kyrkor såväl snidade bilder som altarskåp med figurer, antingen insatta i scener ur passionshistorien eller fristående, af hvilka bilder och skåp förmodligen flertalet ännu finnes i behåll. I Mellby kyrka stod 1634 madonnans beläte ofvan altaret. Skulpterade crucifix förekommo i en del kyrkor. Predikstol utsirad med bildverk omtalas. Målad altartafla omnämnes någon gång. I Östra Ryds kyrka förvarades en monstrans. Eftersom den var förfärdigad af mäsing, hade den undgått kyrkornas olycksöde under konung Gustafs tid, att dess altarkärl af ädel metall blifvit bortförda, nedsmälta och förvandlade till mynt. I samma kyrka hade man från katolska tiden rökelsekar och ett »offerkors med kristallstenar». Flisby kyrka ägde 1634 en brudkrona af guld. Taflor af papper omnämnas bland kyrkors prydnadsföremål, o. s. v.

Kyrkornas bokförråd var naturligtvis mycket obetydligt. I åtskilliga kyrkor förvarades ännu »Munkeböcker». Ur några visitationsprotokoll, som härröra från ett par kontrakt i stiftets sydliga, inom Småland belägna del, ha vi antecknat, att i Hulsts kyrka funnos 1634 en »Glorificat», två missalia, två psalteria, en officiale och en antiphonale. Samma år upptogos å bokförteckningen i Bälaryds kyrka två munkeböcker och i Mellby kyrka en. I Edshulsts kyrka anträffade biskop Prytz 1648 två munkeböcker

¹ Vis. prot. 30 nov. 1634.

² Vis. prot. 19 sept. 1641.

och ett missale, o. s. v. — I alla kyrkor torde ha funnits åtminstone en bibel, handbok och psalmbok och väl också en »sångbok» (= koralbok). I ett par kyrkor inom nyssnämnda kontrakt funnos Postilla Musaei, en kyrka ägde dessutom Postilla Hemmingii och Postilla Tillesii, därtill äfven Luthers kyrkopostilla; ännu en annan kyrka i prosteriet förvarade i sin ägo Homiliae Brentii. Predikosamlingarna hade naturligtvis förvärfvats för att tjäna prästerskapet som stöd vid dess verksamhet. Enkom för dess tjänst voro äfven andra böcker, som anträffades i ortens kyrkor, afsedda, såsom: Supputatio annorum mundi M. Lutheri, Loci communes Manlii, Corpus doctrinae christ. Philippi, Lucas Lossius': Super acta apostolorum, m. fl.

Kyrkornas bokförråd var visserligen ytterst knappt men ägde dock en viss betydelse för prästerskapets fortbildning, så mycket mer som prästernas oftast knappa tillgångar ej tilläto dem att offra nog penningar på egna bokinköp. Biskop Botvidi plägade dock under sina resor i stiftet uppmuntra dem att idka teologiska studier och att söka skaffa sig själfva böcker.¹ Han uppgjorde en förteckning på teologisk litteratur, som han ansåg värd att anskaffa. Bland skrifter, som han förordade, må nämnas: Dedekenni The-saurus consiliorum etc. decisionum och Balduini Casus conscientiae.²

IV. Församlingslivet.

Uniformiteten i fråga om lära och bekännelse var i det allra närmaste ogrumlad. Under seklets första årtionde strök nog en och annan katolsk klerk eller lekman omkring i stiftet, gengångare från Johan III:s och Sigismunds katolicerande tid, verksamma för att konservera de katolska föreställningar, som lågo kvar på djupet af folksjälén. Dessa papister synas dock ej länge dröjt kvar i stiftet. Konsistorieprotokollen förmäla ej om förföljelser mot några påfvekyrkans anhängare. Örebro stadga 1617, enligt hvilken alla katoliker inom tre månader måste lämna riket, synes knappast behöft tillämpas i stiftet. Längre fram i tiden uppspårades enstaka individer, som bekände den katolska tron. De anträffades i sjöstäderna Norrköping och Västervik, hvilkas handelsförbindelser med länderna söder om Östersjön ditförde allehanda

¹ Vis. prot. 24 nov. 1634.

² Anjou, Sv. kyrk. hist. från 1593, sid. 247, anm. 1.

folk. Undantagsvis kom i följd däraf en och annan af den romersk-katolska religionen att dröja kvar i vårt land, änskönt dess bekännare där voro så illa lidna. Biskop Jonas Petri råkade 1640 i Västervik på ett par anhängare af den katolska läran och lät sig angeläget vara att söka föra dem öfver till den evangelisk-lutherska tron, anmanande dem på det högsta att »gå till kyrka och det högwyrdiga sakramentet». Den ene, som var mera halsstarrig och »confidens operibus», uppmanades att söka förlåtelse för sin ungdoms brister, den andra, en kvinna, var mjukare och lofvade att »gärna låta sig undervisas i vår religion».¹

Med oroligt nit riktade kyrkans målsmän sin uppmärksamhet äfven på de anhängare af reformerta läran, hvilka inkommit i riket från Nederländerna och här anträffades vid Finspongs järnverk och i Norrköping. De fördrogos endast nödtorftligen, och noggrann uppsikt hölls öfver deras religionsutöfning, på det att deras villoläror ej måtte kunna spridas. Domkapitlet brefväxlade med pastor i Risinge, i hvilken socken Finspong är beläget, om huru de förhöllo sig i fråga om sina gudstjänster. På dem ägde pastor att granneligen gifva akt. Omsider erhöll han befallning att anställa rannsaking beträffande vissa misstänkta förehafvanden och taga reda på, »hvad Lovis (= Louis de Geer) hafver försmädeligen mot Gud talat».² Året förut, 1642, fann domkapitlet anledning att tillskrifva rikskanslern Axel Oxenstjerna om det betänkliga i att de reformerta i Norrköping uppenbarligen firade gudstjänst, hvarigenom de icke allenast befästade sig själfva i sin villfarelse utan kunde vålla, att våra egna »ifrån den evangeliska läran afdragas».³ Denna polisartade inspektion var dock ej en yttring af en för Linköpings domkapitel utmärkande ofördragssamhet. För kyrkans tjänare framstod det som en bjudande samvetsplikt att göra sitt bästa för att draga de vilseförda öfver i vår kyrkas sköte, en plikt, som uttryckligen ålades prästerskapet i den ej långt därefter utkommande religionsstadgan 1655, som dock bjöd, att det skulle ske »erkanneligen förmedelst kristliga undervisningar och saktmodiga förmaningar».

Stiftets befolkning följde sina själaherdar i tro och bekännelse och lät sig undervisas af dem i den läroåskådning, som Uppsala möte 1593 fixerat för vår svenska kyrka. Ett oför-

¹ Vis. prot. 28 okt. 1640.

² Kons. prot. 21 maj 1643.

³ Linköpings bibl. arkiv, Tom. 48, quarto.

trutet arbete bedrefs ock för att göra församlingarna förtrogna med den ev. lutherska tros läran. Biskoparne och prostarna kontrollerade de resultat, som prästernas undervisning medfört. Att den ej varit förgäfvad, märkes bland annat af utlåtanden i protokoll från biskoparnas visitationer. Flerstädes vitsordades menigheten för att hafva lärt väl sina kristendomsstycken, understundom tillägges, att den jämväl kunde redogöra för »uttydningarna» på dem. Någon gång förmäles dock, att biskopen funnit menighetens insikter otillfredsställande. Så bedömde han dem 1640 i Hallingeberg. Omdömet fann en naturlig förklaring däraf, att — såsom förut är nämnt — pastor aldrig drifvit katekesen och således ej öfvat folket i »catechismi förstånd», änskönt han suttit där som kyrkoherde fem år.

Biskop Botvidii och hans efterträdares sträfvanden att skaffa församlingarna läskunniga klockare, som kunde undervisa deras barn äfven i innanläsning, öfvade naturligtvis ett hälsosamt inflytande på folkets förmåga att tillägna sig kristendoms kunskap.

Hos flertalet af menige man förblef väl denna kunskap ett dödt vetande, och endast långsamt ändrade sig folkets allmänna lifsåskådning och föreställningsvärld. Detta märktes icke minst i det sega fasthållandet vid fäderneärfd *vidskepelse*. De gamla skötesynderna *dryckenskap* och *våldsamhet* frodades ymnigt vid sidan af *otukt* och *svärjande*. Däremot framträdde ej någon öppen *opposition* mot religionen och kyrkans verksamhet. De få exempel, som kunde tyckas tyda därpå, tedde sig mindre som reflekterade anlopp mot religionen än som lättsinniga utfall mot någon kyrklig anordning, som väckt misshag. Råa och smädefulla kunde dock orden vara i de ondskefullas mun. Så t. ex. när biskop Jonas Petri 1639 vid en visitationsförrättning i Söderköping förhöll en man, som blifvit anmäld för att i prästgården hafva talat »öfverflödiga» ord, för detta hans otillständiga skrävel och lättsinniga prat, erinrande honom om Jesu ord i Matt. 12: 36, hvilka tala om den räakenskap, som väntar den, som talar fåfänga ord, utbrast han: Sanct Matteus ljuger som en hund», och uppretad som han var, yttrade han om biskopens kristendomsförhör i en grannsocken: »Jag vill säga som B. i Hälla om sin piga: »Om vi skulle så läsa, så toge fanen vid oss». Att katekesläsningen illa fördrogs af en del folk i socknarna, gifvas flera antydningar på, såsom ett åtal 1641 mot en bonde från Rappestads och Sjögestads pastorat för att denne »skällt catechismi öfning med ungdomen och kallat den ett skadligt påfund, att man inga legofolk därför

kan bekomma». Uti dessa och dylika utfall lågo dock knappast några angrepp mot själfva religionen.

Folket hade för sed att infinna sig vid församlingens allmänna gudstjänst och tillhölls ock att ej försumma den. Predikningarna och kristendomsförhören voro ju snart sagdt enda medlet att bringa allmogen trossanningarna. När biskop Botvidi vid sina visitationer lät anteckna, huru långt hvarje gård var aflägsen från församlingens kyrka, afsåg han därmed utan tvifvel bland annat att blifva satt i stånd att rättvist döma om folkets flit att besöka gudstjänsten och om anmärkningar mot en pastor för försumlighet att inställa sig vid sockenbud. Om än folket i allmänhet flitigt inställde sig vid tidegården, så var detta ej alltid och allestädes fallet. Klagomål öfver somligas underlåtenhet att infinna sig i Herrens hus hördes icke minst från prästerskapet i domkyrkoförsamlingen. En sockenstämma där 1609 uttalade sitt bekymmer öfver »de säkra och ogudaktiga, som med dryckenskap och annat otillbörligt hinder försumma kyrkan». Dessa ansågos böra »efter lag och gammal sedvänja» straffas och förvisas från staden. För att förebygga frestelsen för dem att stanna hemma eller på krogen beslöts med tanke på, att begäret efter rusdrycker var en vanlig orsak till att allmänna gudstjänsten blef försummad, att den, som sålde öl eller brännvin efter klockan 8 lördagsaftonen eller under mässan, skulle därmed förverka både sitt öl och sitt brännvin, hvilka i stället skulle komma stadens fattiga till godo. Någon varaktig förbättring vanns icke. Samma klagan förspordes äfven sedan. Vid en sockenstämma 1642 beskärmade man sig öfver att personer funnos, som, medan tidegården pågick, sutto på torget utbudande sitt kram. Att detta lönade sig, tyder på, att äfven köpare då ströfvade ute. Om några yttrades vid stämman, att de »löpa utur kyrkan och öppna sina gatubodar», hvarigenom sabbatshelgden blef öppet kränkt. Några år därefter, den 8 aug. 1647, anmärktes å sockenstämma, att en part af domkyrkoförsamlingen »sällan på söndagarna och aldrig på böndagarna i veckan infinna sig i templet utan antingen af slem vana eller för fåfänga sysslors skull låta sig därifrån förhindra, så att kyrkan måste stå öde och bänkarna tomma, som nu en lång tid skett är». De försumliga fingo förmaning att bättra sig och försäkrades dem, att, om de icke rättade sig, de komme att för »Herrens ords föraktare blifva märkte och ökände». Förmaningar och hotelser saknades ej heller annorstädes, men hörsamheten motsvarade dem icke.

Förordningar utfärdades, men de åtlyddes ej noggrant. Äfven från landsförsamlingar förspordes, isynnerhet mot slutet af ifrågasvarande period, anmälningar om folks olust att taga vara på gudstjänsttillfällena. Måhända hade landets långvariga krigstillstånd någon del i den förslappning, som märktes i hågen att bevista församlingens allmänna gudstjänst. Äfven å landsbygden vållade kroglivets/frestelser, att somliga försummade tidegården; så mycket mer som krogar flerstädes lockade i kyrkornas grannskap och förledde kunder att stanna vid krogdisken i stället för att träda in i Herrans hus. Andra lämnade gudstjänsten å sido för att på kyrkvallen få råka och samspråka med bekanta, hvartill kanske bäst tillfälle erbjöd sig där, enär de fåtaliga vägarnas mångenstädes usla beskaffenhet lade svårigheter i vägen för den glest boende befolkningen att annorstädes sammanträffa. Denna osed att stanna utanför templet i stället för att därinne lyssna till predikan och Guds ord bekämpades af biskoparna, som vid sina visitationer bötfällde dem, som utpekats såsom de mest försumliga. Sockenstämmor sökte ock hämma denna ovana. På en dylik stämma 1614 i Linköping beslöts till och med, att de drängar, som under gudstjänsttid höllo till på kyrkogården, skulle sättas i »kistan» förutom att de skulle åläggas böter till domkyrkan.

Att skälen till gudstjänstens försummelse kunde vara mångfaldiga, framlyser ock till ex. ur förut berörda utlåtande af präster i Göstrings kontrakt angående yppighet i kläder och förplägning vid gästabud. De utlätto sig där äfven om vanliga orsaker till folks försummelser af allmänna gudstjänsten, sägande: »Många ibland allmogen hafva för sed bittideliga om söndagsmorgonen resa på frieri och taga hos hvarandra ja-ord på deras vägnar, som dem hafva utsändt. När de komma och reda sitt värf, sätta de sig sedan till bords, dricka sig druckna med hvarandra, medan folket är i kyrkan, och försumma med värden i huset gudstjänsten. De, som äro kallade i brudfärd och om lögerdagsafton framkomma till bröllopgården, sitta ock mångenstädes natten öfver och dricka, komma sedan druckna till kyrkio och sitta där och sofva i stolarne. När pastores med penningeböter till kyrkan dem därför näpsa, hafva de ett feigt hufvud. Och hålla vi det så före, att dessa och andra sabbatsbrott besvärligen kunna afskaffas, utan höga Öfverheten härom låter utgå ett strängt mandat i alla provincier i riket och pålägger landshöfdingarna och befallningsmännen exequera straffet hos dem, som brottsliga finnas». Egennyttä och världs-

liga bestyr buro som vanligt också skuld till att somliga åsidosatte kyrkobesöken. Blott man infunne sig vid församlingens allmänna gudstjänst, räknade man icke så noga med, huru återstoden af helgdagen blef använd. Kyrkoordningen medgaf, att menige man ej behöfde »så noga akta helgen, att han däraf tager någon märkelig skada, utan sedan man varit i tidegården om dagen, må man väl vara ute om sitt bästa på åker och äng» etc.¹ Såsom redan förut är antydtt, använde en och annan kyrkoherde yttre tvångsmedel för att drifva likgiltiga församlingsmedlemmar till kyrkobesök, enär dessa ansågos som omistliga för allmogens kristendomsundervisning. Somliga förleddes därvid af sitt nit att gå för långt. Det hände t. o. m., att de togo en försummelse af ifrågavarande art till förövändning för brutal behandling. En pastor åtalades 1640 i domkapitlet för att ha lyst en person ur församlingens gemenskap, därtill affordrat denne en kviga såsom böter därför, att denne en söndag försummat tidegården. Illvillig hade pastorn till och med intrigerat, för att hans son måtte blifva utskrifven till knekt.²

I följd af somliga kyrkobesökares alltför ymniga bruk af starka drycker inträffade fall, då deras uppförande under gudstjänsten blef så pass anstötligt, att det föranledde åtal i domkapitlet. Öfver ungdomens uppförande i Linköpings domkyrka klagades vid flera tillfällen å sockenstämmor i staden. Anmärkningarna gällde det stoj, den förde i koromgången, bakom högaltaret, där fridstörarnes upptåg ej kunde ses af kyrkfolket.

Hvarje församlingsmedlem hade sin *bestämda* plats i kyrkan, hvarigenom det blef lättare för pastorn att kontrollera kyrkobesöken. Frågan om bänkplatsernas fördelning var ett ämne, som afhandlades vid biskoparnes visitationer. Vanligen sträfvade en hvar att få sitt stolsrum så långt fram mot koret som möjligt, så att man nästan kunde bedöma en del socknemäns sociala anseende efter den plats, som blifvit anvisad honom och hans familj i templet. Åt församlingens adelsherrskap reserverades stolsrum i eller framemot koret, dock med iakttagande att där tillförsäkrades en bänk åt kyrkogångskvinnor. Äfven i Linköpings domkyrka fanns en »frustol», där enligt sockenstämmobeslut den 26 maj 1613 ingen utom kvinnor af »adelsfolket» ägde taga plats. Tvister om stolsrum blefvo understundom så intensiva, att de drogos inför kapitlet. Ville en ofrälse person vinna någon utsikt

¹ Jfr ock Anjou, Sv. kyrk. hist. efter 1593, sid. 309.

² Kons. prot. 28 nov. 1640.

att bekomma en hedersplats i kyrkan, borde han, åtminstone jämlikt den princip, som biskop J. Petri följde, ha visat sig som en kyrkans välgörare. Då vid en visitation i Järeda församling en ofrälse löjtnant O. Knutsson gjorde anspråk på att få »stå med de främste i kyrkan», gaf biskopen honom det besked, att denna förmån endast i det fall kunde förunnas honom, att han spenderade det, »som anseende är till kyrkan, vid pass 20 daler gott mynt, därhos taga (toge) något hvitt (stort) stycke på kyrkan eller kyrkogårdsmuren, som han med byggande stadigt skall hålla vid makt, hvilket byggande skall alla tider lyda till hans gård». Samma princip följde biskopen följande året, då han vid en visitation i Blackstad församling den 7 juni 1640 tillbakavisade en bondes anspråk på främsta bänken i kyrkan, ehuru denne åberopade som bevekande skäl, att han varit den förste, som väckt tal om kyrkoreparationen. Biskopen förklarade detta oaktadt, att han måste vänta »till dess, han genom någon skänk till kyrkan gjort sig förtjänt af en sådan förmån». Den bestreds honom dessutom af en adelsman, som visserligen själf flyttat ur socknen men dock ansåg, att hans underhåfvande närmast hade rätt till det omstridda stolsrummet.

Adelsherrskapen ådagalade vid åtskilliga tillfällen ett anstötligt öfvermod mot ofrälse, som förmenades hafva gått deras rättigheter för nära. En välboren fru på Medhamra i Hagebyhöga socken blef så uppbragt öfver att kyrkoherdens tjänsteflickor dristat sig stiga in i hennes »pigestol», att hon tillkallade »sina karlar» att drifva ut de förmättna kvinnorna. Då drängarna stodo tvekande inför befallningen, nedlät hon sig att själf handgripligen antasta kvinnorna; ryckte sönder kappan för en, som ej hunnit fly undan, hvaraf »en stor förargelse i kyrkan förorsakades». Att junkrar och framför allt adelsdamer sinsemellan kifvades om försteget i Guds hus, var icke oerhördt. Vid en tvist mellan tvenne adliga fruar i Vikingstads socken om främsta platsen i kyrkan tillerkände konsistorium primatet åt den, hvars man gjort en föräring till kyrkan, och kapitlet gjorde det så mycket hellre som det förnummit, att motpartens gård förr ej varit annat än en »bondgård». Enär den tillbakasatta frun varit upphofvet till trätan, dömdes hon till böter, men eftersom hon var en adlig dam, lämnades henne frihet att själf bestämma deras belopp. Konsistorium litade på, att hennes noblesse skulle förplikta henne till frikostighet, och det bedrog sig ej heller

därpå, ty efter en tid öfverlämnade hon till kyrkan en nattvardskalk af silfver med patén.¹

Kyrkobesöken påminte väl folket att åkalla Guds namn, men fäderneärfd vana förledde det till att i *svordomar* och *förbannelser* anropa djäfvulens. Svärjandet var i vårt land en så allmän folksed, att t. o. m. jesuiten Possevin vid sitt besök i Sverige lagt märke till den, och i det s. k. Rosengrenska lagförslaget, som såg dagen under Carl IX:s tid, klagades öfver det förfärliga svärjandet i landet, men märkligt nog yttrade sig hvarken landslagen eller kyrkoordningen om några straff därför. Oseden beifrades dock från kyrkans sida och var föremål för kyrkotukt.² Att befolkningen i Linköpings stift var mindre än den i andra orter smittad af det onda, finnes ej skäl att antaga. Vid flera sockenstämmor i stifts-staden från de första årtiondena af 1600-talet klagades öfver den gängse vanan att svärja och förbanna. Vid en dylik stämma därstädes den 10 sept. 1620 sökte man hämma det onda genom att pålägga plikt på dem, »som lättfärdeligen svärja och missbruka Guds namn». Denna plikt skulle höjas för hvarje gång den felande ertappades med denna synd. Skulle böter ej hjälpa, komme syndaren att lysas ur Guds församling, och om ej ens detta hjälpte, skulle han förvisas ur staden. Med dylika hotelser afskrämdes dock ej vanesvärjarna från sin onda sed. År 1640 beslöts å sockenstämma i staden, att »kyrkovärdarne», som borde verka som »fäder i församlingen» och vara »ett» med stadens pastor att hafva ett öga på dem, som »vanka i dryckenskap och svordom», skulle se till, att »sådana synder måtte blifva straffade». Också från andra orter i stiftet förspordes, att svärjande och bannande voro allmänt gängse synder.

Djäfvulens namn användes icke allenast i de hvardagliga svordomarna, utan i hans och andra onda makters namn föröfvades en stor del af de mångartade *vidskepelser*, som bedrefvos denna tid, under det en annan del ägde rum under missbruk af Guds namn. Tiden var i hög grad superstitiös. Landets högt bildade konung Carl IX, som bekämpade viss vantro, gick själf icke fri från smittan, liksom ej heller prästerskapet. Vidskepelsen var ett arf från förra tider. Vid flera tillfällen, då personer stodo till rätta inför domkapitlet för löfjeri, signeri och annan svartkonst, påstodo de an-

¹ Kons. prot. 26 april och 22 juni 1642.

² Anjou, Sv. kyrk. hist. från 1593, sid. 343 och Norlin, Sv. kyrk. hist. efter reform., I, sid. 263.

klagade, att de lärt sina »läsningar» af kringströfvande munkar och andra anhängare af den aflysta religionen. Ej blott under Johan III:s och Sigismunds regeringar utan ännu under Carl IX:s första regeringstid drefvo ju papister omkring i landet. — Det lutherska prästerskapets starka betonande af vikten af lärans renhet alstrade hos många den tanken, att det väsentliga i religionen var bifallet till den nya trosläran. Men då blotta försanthållandet af den evangeliska läran ej räckte till för att omdana folkföreställningarna, enär naturligtvis endast ett mindretal genomträngdes af det gudomliga ljuset, frodades vidskepelsen alltfört. En myckenhet däraf uppdagades under Abraham Angermanni beryktade visitationsfärd i stiftet, och de luttringsmedel, hudstrykning och vattenspolning, som han föreskref, förslogo för visso icke att utdrifva eller bortskölja vantron. En lång lista på gängse vidskepelse får man i de förmaningsord, som biskop Botvidi vid en visitationsförrättning 1633 ställde till Adelöfs församling, som han bad taga sig till vara för trolldom och spåkvinnor, för afguderier vid källor och beläten, för vidskeplig fruktan för stänger, lagda i kors i grindöppningar, för korstecken på dörrar, för dagväljande och för att tro på gastar, troll och tomtebissar. Vanlig var tro på drömmars profetiska betydelse och på vissa personers förmåga att tyda dem, på att ett öde regerar öfver lifvet, på möjligheten att genom lottkastning utröna ödets vilja. Af protokollet vid en visitation i Pelarna erfar man, att där fanns en man, som brukade »läsa i planeter» och spå i händerna, och som tre gånger varit på besök i en familj och »lärt fruns och hennes barns planet». Tron på spöken och att de döda kunde »gå igen», var ej mindre utbredd. Själfva kyrkoordningen höll för möjligt, att efter en persons död spöke komme att visa sig, och manar blott till att trösta de efterlevande med att »hwar något spökelse wore på färde, at man thet intet sköter, ey heller ther före rädhes vtan medh een rett troo giffuer sigh vnder Gudz beskerm, så förmå dieffulen, som spöker, ingen skado göra». Huru allmogen inbillade sig kunna förekomma besök af dylika gengångare, kan ses af en tilldragelse från Landeryd, en socken i grannskapet af stiftsstad. Saken behandlades 1635 i domkapitlet. I en gård uti nämnda socken hade en person aflidit. Då å begrafningsdagen liket blifvit affördt till kyrkogården, hade en objuden kvinna infunnit sig och med uppskörtad kjortel ställt sig midt i förstugudörren med en yxa i handen hållande den med handen om själfva viggen, betjänande sig af skaftet som käpp. Så snart liket

blifvit affördt till kyrkogården, gjorde hon upp en eld för att — såsom hon bekände — den döde ej måtte »löpa igen», och — försäkrade hon inför kapitlet — att så förfara var gängse sed.¹ Folkfantasien hade tillskapat en mängd mystiska andeväsen, som förmenades innebo i naturen och behärska dess krafter, så att de kunde använda dem vare sig till gagn eller skada för människorna. Älfvor och vettar existerade för folkföreställningen. Tron på *necken* och hans människorof synes ej varit alldeles främmande ens för konsistoriets egna medlemmar. Då 1638 en pastor i Grebo församling tillsporde domkapitlet, huru han skulle förfara i fråga om begrafning af en gosse, som satt lifvet till i en där belägen sjö, svarade konsistorium, att det väl genom bref och berättelser försport, »att necken, som alla år i samma sjö plägar ett kreatur borttaga, hade låtit se sig i samma sjö något förrän bemälte pilt bortkom», men tillät likväl, att pilten finge begravas med öfliga ceremonier, emedan dels han var minderårig, dels »rummet, där han fanns, var farligt, så att han lätteligen kunnat där mot sin vilja omkomma.»² De funnos, som litade sig till en s. k. »*Spiritus familiaris*», en fantasi-varelse, som erinrar om de gamle romarnas larer och penater. Komministern i Vårdsberg anklagade 1643 en adlig fru för att hålla sig en dylik skyddspatron.³ Exempel på verklig fetischdyrkan saknas ej. En person från Älfvestad församling stod 1635 tillrätta inför kapitlet för att hafva fallit ned för *en sten* och hyllat den under kyssande. Väl sökte han slingra sig undan ansvaret genom att påstå, att han snafvat och därvid fallit omkull och så med munnen kommit att vidröra stenen, men ett vittne intygade, att han lyft hatten för stenen och vederbörligen kysst den.⁴ Huru öfverraskande stor vantron och fåkunnigheten kunde vara hos en eller annan individ, framgår t. ex. af ett mål, som 1639 blef draget inför domkapitlet. En handtverkare i själfva stiftsstadn hade förfärdigat åt sig »af allehanda trä ett spöke, som satan skulle sätta lif uti och blifva en tomtegubbe af att draga honom något till». Då han i konsistorium tillspordes, huru han tänkte sig, att detta skulle försiggå, förklarade han, att han ämnat ställa träbelädet tre torsdagar i en korsväg och väntade då, att det den tredje skulle få lif. Första torsdagen hade han »döpt» det med sitt eget blod, som han låtit

¹ Kons. prot. 2 maj 1635.

² Kons. prot. 11 juli 1638.

³ Kons. prot. 2 juli 1643.

⁴ Kons. prot. 3 aug. 1635.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

från sitt skurna finger droppa dels på belätets hufvud och dels vid hvartdera örat under åkallan af den heliga treenigheten. Som mannen försmädat Gud och vändt sig till satan om hjälp, insattes han i häkte, till dess saken hunne andragas för landshöfdingen.¹

Den superstitiösa andan i tiden rörde sig bland annat äfven i föreställningen om att man kunde hafva sinnliga förbindelser med satan. En pastor i Tryserum anmälde 1638 i konsistorium en gammal piga, som beskylldes för att i 46 år *bolat med djäfvulen*, och kapitlet tycktes ej betvifla möjligheten däraf. Det anbefallde hennes åklagare att närmare undersöka fallet, att det måtte blifva klart, antingen hon blifvit förförd af en »verus homo» eller en »incarnatus diabolus».²

Liknande köttsliga förbindelser menade man människor kunna ingå med de öfvernaturliga varelser, som gingo under namn af rå, af hvilket slag skulle finnas flera species, såsom *gårdsrå*, *tomträ*, *sjörå*, *bergsrå*, *skogsrå*, och hvilka i allmänhet tänktes som feminina väsenden. Ett prof på hvilka fantastiska dikter lögnaktigheten och en öfverspänd inbillningskraft kunde hopspinna, och hvilka troddes till och med af domkapitlet, erbjuda några konsistorieprotokoll från 1635 angående »den handel, som skedd är mellan skytten Per Håkansson i Smedstorp, Nykils socken och Sassan, skogsran». Då den vidlyftiga rannsakingen inför domkapitlet synbarligen ådrog sig mycken uppmärksamhet, synes vara skäl att någorlunda fullständigt redogöra för målets behandling inför denna myndighet, isynnerhet som den gifver ett lifligt intryck af den lättrogenhet, hvarmed äfven konsistorium tog för kontant dikter ur sagans värld. — Då Per Håkansson den 5 juni nyss sagda år stod till rätta inför kapitlet, visade han sig »beängstad, att han således utaf djäfvulen hafver varit bedragen», och han uttalade nu en längtan att blifva honom kvitt. Som första villkoret därför var, att han ärligt bekände sin förvillelse, anmodades han att fullständigt uppenbara satans bedrägeri. Han berättade då, att han, som öfvat skytte både i Småland, Uppland och Östergötland, hade under den tid, som han tjänade som skytt i Rydaholms socken, lärt känna en gammal hustru vid namn Sisela. För henne hade han kommit att berätta, att det händt honom, som dock kunde påstå sig vara en träffsäker skytt, att villebrådet undgått honom och att han skjutit miste. Han hade sport henne till, om hvad orsaken kunnat vara till detta

¹ Kons. prot. 27 febr. 1639.

² Kons. prot. 14 mars 1638.

oväntade förhållande, och Sisela hade genast varit färdig att gifva förklaring därpå. De djur, på hvilka han skjutit bom, hade varit »Fredsdjur», som tillhörde skogsrået och därför gingo fria för skott. Per hade då tillfrågat henne, huru han skulle kunna bete sig för att fälla äfven sådana. Hon genmälte: »Det är bäst, att du låter dem gå; dock om du ändtligen vill ha råd, för att de ej skola undkomma dig, skall du förfara på följande sätt: Om påskmorgonen, när hvarken dag eller natt är, skall du taga ett stenfärd och binda ett ark papper däröfver, därpå borra ett hål däri och skriva Jesu namn omkring detta hål med ett kol.» Därefter skulle han stiga upp i kyrktornet eller i klockstapeln, skafva malm af klockan och dess kläpp, där de voro nötta och grant förvara denna materia för att sedan stöpa dem i blyloden eller kulorna för bössan. Förfore han så, kunde han vara viss om, att fredsdjuren ej skulle kunna undgå honom. Per hade följt rådet och betygade inför konsistorium, att det hade medfört lycka, och att hans skott nu ej förfelade sitt mål, äfven om han siktat på ett fredsdjur. Consistoriales sporde honom, ifall skogsrån också ägde frifåglar. På denna fråga måste han genmäla, att det vore honom obekant. På en ny fråga, huruvida Sisela lärt honom några andra konster, svarade han, att han visserligen kunnat få lära mycket af henne, om han hade velat, och tillade, att hon besöktes af många i sådana ärenden. Han berättade äfvenledes, att hon hade en märkelig källa vid sitt hem, att hon som trollmedel använde »brändt horn af en bagge, hvilket hon jämte bröd lade under sin vänstra patte», då hon frågade satan. Denne sades uppenbara sig för henne i en liten svart gosses hamn. När hon ville blifva af med honom, slog hon åt honom med afviga handen, hvilket hade till verkan, att han försvann. Sisela kunde nu ej vidare anträffas, ty hon hade rymt till Danmark.

Per blef vidare åtspord, om han kunde »förgöra och bota» bössor. Han förklarade, att han kunde göra båda delarna, och uppläste »några sällsamma ceremonier och ramsor därtill brukliga» samt berättade, att den konsten lärde han först af en gammal skytt, Per Jönsson vid namn, hvilken både här och där vankade omkring i Småland. Han tillade, att en skytt, Nils, i Gammalkils socken praktiserade samma manér för att förgöra och bota bössor.

Per bekände vidare, att han för fem år sedan första gången »kom i knipa» för skogsrået. Han sköt en bock (råbock) på en molid i Vikingstads socken, på Gismestad ägor. Det var en afton, i skymningen. Djuret stupade på fläcken. Per lade sig därefter på

marken att sofva, hvilande hufvudet på den fällda bocken. När han omsider vaknade, reste sig och tog sin bössa, tyckte han sig vara i ett vackert hus med bocken liggande vid sina fötter. Medan han stod och såg på denne, reste sig upp ur en vrå »en gammal och stygger och såg surt och illa ut; voro ock med honom några flera, som hade stora brinnande ögon, hängande öron och stora läppar, för hvilka Per blef mycket förfärad». Den gamle stygge tilltalade honom strängt för att han skjutit på dennes djur och hotade med att sänka både Per och den skjutna bocken i en kittel. Förskräckt sökte denne undskylla sig, bedyrande, att han ej visste, att djuret var den gamles egendom. Denne svarade då, att det skulle han nog få förnimma, innan han sluppe dädan. Då framsteg till Per, såsom honom tycktes, »en dejelig och grann piga, uti klädedräkt icke som en hofjungfru utan en borgare- eller prästedotter», och tilltalade honom, där han satt. Hon lofvade att rädda honom ur faran och tillförsäkra honom oafslätlig jaktlycka, ja, att stämma fram både fyrfotadjur och fåglar, så att han skulle kunna nedlägga så många han ville och när han behagade, om han blott ville följa henne in i skogen och skänka henne sin kärlek. Betagen af häpnad gick Per in på ackordet men var så bestört och handfallen, att han ingenting kunde äta, änskönt honom bjöds mat. Han hade ej heller behof af hennes bjudning, ty han hade själf ost och bröd i skräppesäcken. Omöjligt var det honom ock att »läsa och åkalla Gud». Detta allt tilldrog sig mellan Magdalena och Jacobi dag, d. v. s. i slutet af juli. Om aftonen ledsagade skogsrådet honom ut ur skogen, och, när han kom ut, var huset försvunnet, och han stod på en väg. Sedermera hade skogsrådet flerfaldiga gånger uppsökt honom i skogen, därvid hon varit klädd i samma granna dräkt, med skor på fötterna och handskar på händerna. Vid dessa möten med honom hade de fört långa samtal med hvarandra, därvid hon bland annat styrkt honom till att aldrig träda i äktenskap, något som han ock lofvat henne. Det oaktadt hade han förlidet år gift sig.

När han vid rannsakingen tillspordes i kapitlet, om han gifvit skogsrådet något löfte om älskog, nekade han visserligen till en början men kraftigare ansatt att noga hålla sig till sanningen medgaf han, att han verkligen gifvit henne ett förhastadt löfte därom, men hvilken tillförsäkran han dock aldrig infriat, ty han hade fruktat att därigenom komma i hennes våld, och han hade haft i minne, huru det gått en af hans bekanta vid namn Nils, den hon gjort halt. Förtörnad öfver Pers motsträfvighet affordrade hon af Per hans vän-

tade barn. Hon ville fostra det, så att det »skulle blifva lärdt och förståndigt och veta mycket, när det åtfrågadt blifver att berätta». Rået lofvade »leverera» igen barnet, när det vuxit upp. Vid ett annat tillfälle fordrade hon, att Per skulle skaffa henne »Herrens sakramente», det välsignade brödet från nattvardsbordet och desslikes blod af hans »läkefinger» på vänstra handen. Dessa fordringar hade han likväl aldrig uppfyllt. Barnet ville hans hustru icke mista, sakramentet kunde han i många människors åsyn ej taga ur munnen. Han visste ock, att han hade ådragit sig dyrt straff, om han gjort detta. Ej heller blod af hans finger hade hon bekommit. För allt detta hade hon blifvit honom mäktig »gramse och ifrig», så att han på ett och ett halft år ej haft samma jaktlycka som förut. Han hade dock ej knotat däröfver, på det ej andra skyttar måtte för hans skull råka i ogunst och han själf icke misstänkas för någon »ond konst».

Då han tillspordes, huruvida han haft någon ytterligare kännning af skogsråets förbittring, yttrade han, att han, innan han trädde i äktenskap, kände inemot dagningen om nätterna en viss oro, så att sömnen stördes. Sedan han blifvit gift och han hade följt sin hustrus råd att flitigt gå till kyrkan och bruka Herrens nattvard, hoppades han att med Guds hjälp blifva förskonad från hennes anfäktelser. Likaledes berättade han, att, sedan han pingstdagen brukat Herrens sakrament, han följande dag begifvit sig ut på jakt åt skogen. Vädret var kyligt, och han hade därför gjort upp eld på marken för att värma sig, eftersom nattkylan känts honom besvärlig. Då hade skogsrået åter uppenbarat sig för honom och förebrått honom för att han icke förskaffat henne det välsignade nattvardsbrödet. Rået skuffade honom då t. o. m. i elden, så att ett stort hål förbrändes i hans blå jacka. Han försäkrade, att änskönt skogsrået var mindre och spensligare till växten än han själf, besatt det dock vida större krafter än han själf. Det tycktes sedan som om rået ångrat sin bisterhet, ty sista gången, som han sammanträffade med det, hade det rådt honom att ej lämna sin tjänst, ty djur och fåglar skulle ej komma att tryta vid hans jakter. Per hade emellertid ställt sig kärf och afvisande mot henne, och sedermera hade han och skogsfrun ej ens hälsat på hvarandra.

Då Per följande dag ånyo inställdes för konsistorium, ålades han, »på det hans själ därmed må hulpen blifva», att bekänna, »hvad löfte han Satan gjort hade». Per försäkrade, att han redan sagt allt, hvad därom var att säga, men »gudfruktig hustru Kristina,

vällärde Herr Larses hustru i Nykil», vittnade, att han tre veckor före pingsten infunnit sig en söndagsafton i prästgården och där kommit i träta med en skraddare och därunder fällt det yttrandet: »Så mycket vet jag, att, om du skjuter en orre i skogen, tröstar jag taga den från dig». Sedan han blifvit drucken och skulle ledsagas upp i en nattstuga, glömde han kvar sin bössa i den kammare, där han suttit. Då en pojke sprang upp till honom med den men ställde den i sopvrån, vardt Per så uppbragt däröfver, att han utbrast: »Magga i Finneberg hafver icke lärt mig så sätta min bössa». Då hade hustru Kristina fallit in och sport honom: »Hvad är det för en djäfvul?» De orden tycktes ha träffat honom, så att han sorgsen yttrade: »Jag hafver låtit henne få det mesta jag kan, men nu begär hon piltebarnet, som min hustru födt hafver»; därjämte yttrade Per: »Gud nåde den, som gifver sig i djäfvulens våld, som jag gjort hafver». Skytten sökte väl nu neka till, att han fällt dessa ord, men hustru Kristina fäste konsistoriets uppmärksamhet på, att klockaren också varit tillstädes och hört hans ord, och att denne då sagt: »Hafver du tjänt Satan härtill, så tjäna vår Herre härefter» etc. Pers hustru anmodades nu att meddela, hvad hon kunde hafva att säga i detta mål. Hon yttrade blott, att hennes man för en liten tid sedan klagat öfver att han kände sig så sorgsen, och sagt: »Det lär gå underligen för mig i detta året; jag hafver ingen ro». Hon hade ock några gånger förstått honom haft oro i sömnen. För öfrigt visste hon ingenting utaf. — Prästens hustru Kristina föll däremot in och tillade, att Per hade i fredags om aftonen varit på besök hos sin syster. Under den följande natten hade han slagit i väggen med händerna, så att man ej kunnat tro annat, än att han fått fallandesjuka, och, när bonden i gården höll honom, gaf han denne en slag i sidan, att refbenet ömt blef.

Till sist bekände Per, att han för en tid sedan sköt (på) en bock (råbock) i Småland. Det var ett fredsdjur med tre märken i örat och »blef därför icke anfäktadt», utan allaredan om natten kom »en stormvind, att taket brakade därvid, men Per tog till sin byssa och sade sig vilja tända upp eld och blef sålunda kvitt mädan den gången».

Per blef tills vidare insatt i häkte, som den tiden var förlagdt i slottet eller det nuvarande länsresidenset. Då efter omkring en vecka biskopen och några consistoriales infunno sig där för att höra efter, om Per där hade bekänt ytterligare något, funno de honom sjuk. Han begärde bekomma Herrans nattvard och sade sig komma

att dö, men någon vidare bekännelse kom ej öfver hans läppar. Han kvarhölls i fängelset och skrifvelse afsändes till hans husbonde, herr Ture Oxenstjerna, för att infordra hans utlåtande i detta sällsamma mål, där lögn och själfbedrägeri så innerligt blifvit samman väfda med hvarandra. Det invecklade målet sysselsatte myndigheterna länge. Ännu ett par år därefter hvilade det i Göta hofrätt, som då infordrade från konsistorium ett utlåtande om huruvida skytten själfmant infunnit sig hos de vördiga fäderna i Linköpings domkapitel för att hos dem söka tröst och råd i samvetsängslan, eller om han af denna myndighet blifvit instämd för att stå till svars för sitt ogudliga beteende. Målet syntes kungl. hofrätten så kinkigt, att den stod villrådig, hvad dom som den borde fälla, hvarför den begärde, att domkapitlet måtte tillkännagifva sin mening beträffande det straff, som borde åläggas skytten, hvilken alltfört satt inom lås och bom. Konsistorium, som förut yttrat sig i målet, var ej hågadt att stå hofrätten till tjänst med ett råd. Det inskränkte sig till att öfversända en afskrift af Ture Oxenstjernas utlåtande samt förklarade, att, enär skytten inför världslig rätt förnekat, hvad han inför domkapitlet bekänt, var detta förhindradt att gifva något råd i målet, utan lämnades »uti Kungl. rättens högvisa moderation och betänkande, hvad med honom görandes eller låtandes är.¹ Liksom särskilda trakter, ja, särskilda socknar tyckas varit mera smittade än andra af skrock och öfvertro — i allmänhet väl beroende af att någon trollkunnig person där hade sitt stamhåll — så synas utöfvarna af vissa yrken ha starkare frestats till tro på öfversinnliga väsendens inblandning i tingens vanliga lopp och på deras framträdande i materialiserad form. Att skyttar flera gånger omförmälas såsom inblandade i vidskepliga upptåg, torde finna en viss förklaring af deras ensliga kringströfvande i den tidens ödsliga skogar, då lätt fantasien sattes i rörelse, samt af allmänhetens lättrogenhet inför deras spännande jakthistorier.

Denna lättrogenhet visade sig framför allt i folkets fruktan för eller tillit till de många, som utgåfvo sig för att med mystiska medel kunna förmå öfversinnliga makter att gå deras ärenden vare sig för att skada ovänner eller att biträda hjälpsökande klienter. Uti ett utlåtande, som Uppsala domkapitel 1619 afgaf till kungl. hofrätten i Stockholm angående ett par signerskor, grupperades de trollkunniga i tre slag. Dessa hade motsvarigheter i Linköpings stift och voro: 1. »uppenbarliga *trollkonor*, som gjort förbund med

¹ Kons. prot. den 5, 6 och 12 juni 1643 samt 19 maj 1645.

satan och hafva med honom hvarjehanda gemenskap för att kunna göra andra människor skada» etc.; 2. »sådana *löfjerskor*, som hota och undsäga folk med olycka»; 3. »*signerskor*, som läsa i salt, malt eller annat för att bota sjukdomar, hindra kraften af trolldom, tillrättaskaffa bortkommet gods» m. m.¹

De sistnämnda, som handlade i en viss välmening, ansågos som minst brottsliga. Dessa uppsöktes flitigt särskildt vid sjukdomstillfällen, hvilket mindre förvånar, när man besinnar, att inga egentliga läkare stodo allmogen till buds, och att läkekonsten och sjukvård af ålder legat i kvinnors händer. Vid de kurer, som signerskorna använde, liksom suggererades folket af deras »hokus, bokus», och därtill medverkade de ofta vidunderliga beståndsdelarna i de läkemedel, som de föreskrefvo, och för öfrigt af sjukdomarnas hela behandlingssätt. Öfver alltsammans hvilade en vidskeplig karaktär. De »läsningar», som anlitades, bestodo mestadels af meningslösa ramsor, ofta gifvande vid handen, att de ledde sitt ursprung från påfvekyrkans tider.

Somliga signerskor visste bot för allenast en sjukdom, andra hade »läsningar» i beredskap för flera. Från 1642 omtalas en mångkunnig signerska från Ekebyborna socken. Hon ansågs veta bot för ett flertal sjukdomar och dessutom att kunna hjälpa i mången annan nöd. Mot Kvesa eller feber använde hon en medicin, hvari ingingo såsom ingredienser afskrap af ett reffen och en armlägg; mot Flen eller kolik med kräkningar begagnade hon en läsning, så lydande: »*Vår Herre rider sig i strid, hans hästar hade fått flenen. Detta skall jag af dig mana med mina tio fingrar och tolf Guds änglar i denna dag, i nio nätter, innan sol sättes; i namn Faderns, Sonens och den helige Andes; Amen*». »Trollskott» fördrefs med denna ramsa: »*Vår Herre stod vid stene, skodde sine bene, så kom själf jungfru Maria gångandes. Hvi står du så och lutar, min välsignade son, sade Jungfru Maria. Jag skall å dig mana trollskott, finnskott och lappskott samt alla de skott kunna vara i nio nätter, innan sol sättes, och tolf Guds änglar; i namn Faderns*» etc. Den läsningen hade hon lärt af sin styfemor. Flughet fördref hon med följande ord: »*Vår Herre stod på berg, sputade i hand och slog i mund och bot i samma stund*». Mot Torskabett rekommenderade hon, att någon, som varit ormhuggen, skulle »tre gånger bita däröfver». Mot Skälfvan hade hon försökt begagna sig af en människoskalle men bekände, att det ej haft åsyftad verkan. Hon hade

¹ Anjou, L. A., Sv. kyrkans hist. ifrån 1593, sid. 340.

däremot namn om sig att kunna hindra istadiga och bångstyriga hästar att taga väldet öfver körsvennen med hjälp af denna formel: »*Sanct Peder red sig öfver hed, hans fåle hade fått vred. Statt kött och blod, som du förre stod; i namn Faderns*» etc. För att få en riklig mjölkafkastning borde man mjölka tre droppar på träcken och kasta den öfver axeln under uttalande af dessa ord: »*Trollkonan skall ingen nytta hafva, innan hon hafver gjort detta karet rent*», o. s. v.¹ En kvinna från Norra Vi stod 1639 tilltalad inför domkapitlet för allehanda signeri. Hon förmenades kunna bota sjukdom i allmänhet med följande läsning som universalmedel: »*Kriste, Guds son, den hvita lök satte och botade den, som sjuk var, i namn Faderns*» etc. För tankvärk, för hvars häfvande många hade »läsningar», begagnade hon: »*Josef stod på stenen, han vingades så, han vändes så. Så kom vår Herre Jesus Kristus gångandes. Så sade han: Tag vatten i sund, sputa i grund och bot i samma stund; i namn Faderns*» etc. För en annan krämpa betjänade hon sig af följande ramsa: »*De voro tre mör; de voro väl fatta; de voro väl satta och ingen renare än jungfru Maria. Gud låte eder få så sant bot som jag sant sade; i namn Faderns*» etc.² En beryktad signerska från Ingatorp församling ansågs kunna bota tankvärk med denna formel: »*Seden går sig på gården, han suckar och sörjer så svåra. Där mötte honom Mage och sade: Hvi suckar och sörjer du så svåra? Jag må väl sucka och sörja svåra, ty jag hafver tandvärken hårda. Då suckade Mage: I samma stund du tager dig källervattnet uti din mund och sprutar det på hafsens grund, så får du bot i samma stund; i namn Faderns*» etc.³ En man från Hvena socken använde mot samma krämpa en fras, som något smakade latin, hvilket enligt hans uppgift berodde däraf, att han lärt den af en djäkne från Kalmar. Dess lydelse var: »*Max, pax, tumax*», och den sades vara användbar äfven mot feber.⁴ En gubbe från Vimmerby menade sig kunna häfva tandvärk med det enda mystiska ordet: »*Kalamyris*».⁵

En ofta anlitad kur mot sjukdom var att, medan någon magisk formel uttalades, föra den sjuke mellan ett klufvet träd eller under en upplyftad grästorfva, hvilken då liksom sög till sig sjukdo-

¹ Kons. prot. 21 juli 1642.

² Kons. prot. 21 mars 1639.

³ Kons. prot. 7 mars 1633.

⁴ Kons. prot. 29 juni 1643.

⁵ Kons. prot. 29 juni 1642.

men. Vid en visitation i Vimmerby 1641 förelades till biskop J. Petri pröfning ett misstänkt fall. Där hade ett barn sjuknat och dött, sedan dess fader plöjt upp sin åker intill gränsen af den mark, där grannen hämtat en tomremsa för att med den kurera ett sitt sjuka barn. Det förstnämnda barnets sjukdom hade visat samma art som det andras, hvarför föräldrarna befarade, att den vidskepelse, som blifvit bedrifven med torfven, kunnat haft något sammanhang med barnets ofärd.¹ Bruket af torf i vidskepligt syfte vid sjukdomstillfälle omförmäles ock i ett konsistorieprotokoll från 1636. I Linköping hade en sjuk låtit tillkalla en mycket anlitad signerska. Hon sökte naturligtvis taga reda på de omständigheter, som kunde tänkas ha vållat krankheten, för att kunna därefter väl afpassa sjukdomsbehandlingen. Då hon försport, att den sjuke metat fisk i en bäck invid staden, att han på vägen dit passerat domkyrkogården, och att han varit nog obetänksam att nedrifva ett skatbo i sin trädgårdstappa, var hon på det klara, att sjukdomsorsaken var att söka i någondera af dessa omständigheter. Hon hämtade då torfstycken från stranden af bäcken, placerade dem vid den sjukes hufvud och fötter och lät honom efter säga följande »läsning»: *»Jag lägger denna torfva på mitt hufvud. Hafva människor det godt, jag får icke godt, förrän jag kommer under gröna tufvor. Nu har jag fått grön tufva på mitt hufvud och under mina fötter. Själfr Jesus har så sagt: Han skall sända mig hela böter (= full bot). Denna formel sade hon sig lärt af en munk från Vadstena. Då ej åsyftad verkan vanns härmed, hämtade hon mull från kyrkogården uti en sko, men fann af vissa tecken däri, att gången öfver kyrkogården ej bar skuld till hans sjukdom, hvarför det var tydligt, att de förtörnade skatorna ådragit honom den. För att ställa dem tillfreds borde han »gå tre söndagsmorgnar ut, före solen, och tre torsdagskvällar, efter solen, där skatboet var, och bedja skatorna om vänskap». Han följde anvisningen och blef frisk därefter.² En sierska i Rappestad socken behandlade rossjukdom i benen med att lägga ett hvitt kläde öfver benet och »byta kors» däröfver, under det hon sade: *»Lid intet till och läs, vissna och vassna bort som döde mans hull i svarta mull; i Faderns, Sonens och den helige Andes namn»*.³ Under de oupphörliga krigen, då hvarje ung man äfventyrade att blifva utskrifven till knekt,*

¹ Vis. prot. 3 okt. 1641.

² Kons. prot. 9 maj 1636.

³ Kons. prot. 1 aug. 1638.

hvilket öde allmogen höll för stor olycka, voro amuletter, som skyddade mot »skadliga sår», en värderad artikel. Vid en visitation i Ringarum 1639 anmälades en kvinna för att tillverka små påsar att bära på sig som skyddsmedel mot sår, och hvilka amuletter hennes man tillhandahållit inom armén i Tyskland. Deras kraft bestreds af en närvarande ryttmästare, som framhöll, att mannen själf blifvit så illa sargad af skott, att han var oduglig till vidare krigstjänst.¹

Äfven mot otur i ladugården och olyckor bland husdjuren gáfvo signerskorna råd. En hustru i Kärna socken åtalades 1649 i kapitlet för att i syfte att skaffa sig »kalfvelycka» nedgräft en lefvande orm vid sin fähusdörr.

Personer funnos, som gáfvo sig ut för att med mystiska hjälpmedel kunna lämna besked om hvarest förloradt gods befann sig. Ett exempel därpå från Grebo socken visar ock, hvilken split och förbittring dylika fjärrskådares anvisningar kunde vålla. En man hade förlorat ett par jakthundar och sporde till råds en trollkunnig skytt, om hvar han borde söka dem. Skytten anmodade honom betrakta en framtagen »gålsten» och nämna grannarnas namn. Vid ett af namnen »kom fram i stenen en svart ansikte». Därvid sade skytten: »Se här, känner du denne? Drag hem, bed honom förlika sig med dig och, hvar han det icke gör, blifver hans sak väl värre». Den lättrogne hjälpsökaren följde anvisningen. Den oskyldige grannen nekade förbittrad, och en följd af förvecklingar uppstod. Saken drogs omsider inför konsistorium, som öfversände rannsakningsprotokollet till lagläsaren för ärendets behandling inför världslig domstol. Men som skytten haft »besvärjande och djäfvulskap för handen i denna sten», som han bekommit af en lappman, afstängdes han tills vidare från kyrkans friheter och anvisades plats i vapenhuset. Den rådsökande mannen, som ansågs vara mindre brottslig, frändömdes visserligen också sin ordinarie plats i kyrkan, men tillstaddes dock att få stanna innanför kyrkodörren, ehuru visserligen endast i den nedersta bänken. Om deras ytterligare kyrkliga tuktan skulle vidare förhandlas, då målet hunnit afdömas vid världslig rätt.²

I välmenande syfte använde ock de signerskor sin förmenta konst, hvilka ställde den till deras förfogande, som med dess hjälp hoppades återvinna förlorad kärlek. Vid rannsakingen inför

¹ Vis. prot. 6 sept. 1639.

² Kons. prot. 14 mars 1635.

kapitlet i ett mål rörande upplösning af en trolofning bekände kvinnan, att hon i sin kjortel burit insydt ett helt ormskelett, emedan man sagt henne, att därigenom »skulle hennes pilt desto bättre hjärta fatta mot henne».¹ En god gärning påstod väl den signerskan sig göra, som 1632 stod instämd för konsistorium och där bekände, att hon till allmänhetens gagn tillhandahöll en ört, som hade den värdefulla egenskapen, att, när den ströddes på den väg, där ens vederdeloman gick fram, stämdes denne till mildhet och försoning. Ehuru kvinnan företedde örten för constistoriales, ville dessa dock icke tro på dess kraft, utan förbjödo henne med hotelse af fängelse, ja, lifsstraff att fortsätta sin affär.² Signerskor funnos ock, som hade namn om sig att kunna återställa ett förloradt godt namn och rykte. Dessa saknade nog icke kunder. En sådan eftersökt kvinna fanns 1634 i en af stiftets sydliga trakter, där hon öfvade sina oförnuftiga signerier så öppet, att hon blef åtalad i kapitlet. En annan kvinna, som kände behof af bättre rykte än hon fått, hade anlitat hennes konst och då blifvit tillrättad att skaffa sig salt och anis. Dessa kryddor borde hon mala sönder och därefter en torsdagskväll »ansyles» blanda med hvarandra samt därpå utströ blandningen på kyrkgolfvet, där folket skulle gå fram. Därefter komme det ej att prata och skvallra om henne.³

Ett exempel har anträffats, att en signerska meddelade recept för utdrifvande af onda andar. En man vände sig till en beryktad trollkvinna i Skeda socken för att bedja henne komma hans hustru till hjälp, enär hon kände sig anfäktad af djäfvulen. Häxan föreskref, att mannen skulle taga brännesten (flinta), tre trästicker från öfre och lika många från undre dörrträet jämte gamla skosulor och tända eld därpå, då elden och röken komme att jaga bort den onde.⁴ Då hon i konsistorium ansattes för sitt bedrägliga råd, sökte hon undgå svårare straff genom att förklara, att hon blott afsett att lugna den lidande.

I de hittills anförda fallen ha signerskorna använt sin svartkonst för att hjälpa personer, som befunnit sig i svåra lägen. Många af de praktiserande häxorna begagnade den ock för att söka bringa ofärd öfver för dem själfva misshagliga personer men äfvenså för att på rekvisition af andra mot betalning skada dessas fiender.

¹ Kons. prot. 9 mars 1641.

² Kons. prot. 17 sept. 1632.

³ Visit. prot. 1 jan. 1634 i Marbäck.

⁴ Kons. prot. 31 maj 1634.

Dessa trollpackor hörde till de bägge andra slagen, hvarom det förutnämnda utlåtandet till hofrätten i Stockholm talade. De voro mycket fruktade, ty allmogen förmenade, att deras hotelser och onda tillsägelser ginge i fullbordan. En dylik häxa, en finngumma, höll till i Vist församling, där hon åstadkom mycket ondt. Flera socknemän anklagade henne 1637 i domkapitlet för att hafva bringat ofärd öfver deras hustrur. Ett par af dessa hade dött, och en hade på sotsängen uttalat som sin öfvertygelse, att finngumman hade ådragit henne lidandet. Dessutom hade gumman läst öfver somliga eller ock »stöpt» samt bevisat sig som en sannskyldig löfjerska. Då man i kapitlet förehöll henne hennes onda gärningar, framhöll hon som ett försonande moment, att hon ock gjort godt med sina läsningar. En af dessa var dessutom så vacker. Den lydde sålunda: *»Vår Herre Jesu Kristi moder gick till Sankt Clarae källa, där tog hon vattnet klara och göt på din värk. Så snart skall din värk försvinna, som detta vattnet af dig rinner»*. För att närmare utreda målet utsändes ett par ledamöter af konsistorium till Vist, där en ny rannsaking anställdes. Där vågade åklagaren ej stå fast vid påståendet, att gumman verkligen vållat hustrurnas olycka, men undersökningen bekräftade dock, att hon bedrifvit signeri, hvarför hon dömdes att sex söndagar stå i vapenhuset och att sedan taga uppenbar skrift, hvarförutan hon hotades, att, om hon »med dylik handel blefve från denna dag beslagen och med fullo vittne öfvertygadt, skall stå henne före själfva elden». De, som bevisades ha anlitat henne, ådömdes lindrigare kyrkostraff. Dessförutom lät kapitlet tillkännagifva, att »hvar ock någon befinnes söka henne eller någon annan på sådant sätt, skall stå en söndag i vapenhuset vid alla kyrkor i häradet och sedan stå uppenbar skrift».¹ En dylik elak häxa från V. Hargs socken åtalades 1634 i kapitlet för att ha »undsagt» en person olycka och att i kärandens hustrus kyrkobänk ha inlagt några olycksbådande föremål. Hans hustru hade strax därefter insjuknat och dött. För att gifva eftertryck åt åtalet hänvisade han till att »pastor Jon i Marbeck med hela församlingens vittnesbörd gifvit bref», att den åtalade under sin vistelse i nämnda socken gjort »mångom ondt, att somliga ligga än på sängen».² En annan furie från Hesseby församling skröt inför domkapitlet, att hon behöfde blott »slå på en död mans grift tre torsdagskvällar med en hvit käpp» för att kunna göra

¹ Kons. prot. 5 febr. och 25 mars 1637.

² Kons. prot. 31 maj 1634.

så mycket ondt hon ville. Hon kunde kasta »knorreträ» mellan äkta makar och därmed komma åstad, att dessa aldrig komme att vara sams; ja, hon hade medel till att binda tungan på sin kyrkoherde, så att denne på predikstolen icke skulle kunna få fram ett ord.¹ Förfärande blefvo dessa trollpackor, när de ställde sin illfundighet och arga list också till tjänst åt andra, som trängtade efter att få släcka sitt hat mot någon fiende. Från år 1638 omförmäles, att en hustru från Kisa socken sökt en dylik kvinnas bistånd för att kunna på lämpligt sätt göra sig af med sin äkta man. Löfjerskan anvisade henne ett sätt, som hon borde följa för att nå det åtrådda målet. Som till föreskrifterna hörde, att hustrun skulle gräfva ned mannens skjorta jämte hvitlök i jorden, efterkom hon denna tillsägelse, men när hon sedermera åtalades i domkapitlet för sitt »kokleri», sökte hon undskylla sig med påståendet, att hon myllat ned allenast en »klut» af nämnda plagg.² När otuktiga kvinnor sökte blifva af med sina foster, voro dylika häxor deras råd och hjälp. Den medicin, som de då ordinerade, var som vid all deras praktik bemängd med vidskepelse. Så t. ex. råddes en kvinna, som i nämnda ärende uppsökt en dylik löfjerska, att skafva malm af en kyrkklocka, blanda pulvret med materia från ett svalbo och därefter förtära blandningen.³ Vidunderliga voro i regel de kurer, som signerskorna och löfjerskorna föreskrefvo. De visste, att det superstitiösa i dem verkade suggererande på patienterna och klienterna och gjorde dem tillitsfulla mot kuren.

Vidskepelsen frodades ingalunda blott bland de obildade folklagren. Ståndspersonerna inom stiftet, dess adel och prästfamiljer, som bort vara något mera upplysta, voro såsom deras gelikar anorstädes starkt smittade däraf. Exempel förekommo, att åtalade signerskor anförde i konsistorierna till sin ursäkt, att medlemmar af nämnda samhällsklasser tagit deras konster i anspråk.

Ehuru visserligen själfva ej alldeles fritagna från vidskeplighet sökte dock biskoparne med kapitlet samt prästerskapet att bekämpa trolldomsväsendet i dess olika former samt understöddes därvid äfven af den världsliga makten. Hertig Johan af Östergötland utfärdade 1614 ett patent, som sökte med hotelser af barbariska straff afskrämma furstedömet's befolkning från allt trolldomsväsende. De, som beträddes med »läsningar och löfjeri och andra

¹ Kons. prot. 6 febr. 1642.

² Kons. prot. 21 dec. 1638.

³ Kons. prot. 11 aug. 1647.

sådana vidskepelse», skulle första gången straffas »med torn och häktelse vid vatten och bröd en månad och sedan gå med kalkbalja eller annat arbete i halsjärn och spore (?) vid våra slott och gårdar uti ett halft år. Finnes någon sedan oftare sådant bruka, miste öron och näsa. Den som ändå icke vill upphöra, miste lifvet.¹ Att lagstiftningen alltjämt hade i sikte vikten af att söka bekämpa vidskepelsen, ses ock af det förslag till ny kyrkoordning, som såg dagen under konung Gustaf Adolfs tid. Det hotar med excommunicatio major och uppenbar skrift »spåmän, trulkarlar, swartkonstighe, löfiare och signare». Förslaget upphöjdes visserligen ej till allmän lag men tillämpades dock flerstädes, åtminstone i vissa hänseenden. Som i närmaste hand prästerskapet ansågs bära ansvaret, för att vidskepelsen allt fortfarande florerade i landet, föranleddes regeringen att vid 1634 års riksdag förebrå prästerskapet för att ej hafva med nog kraft beifrat den »vidskepelse, trolldom och signeri», som öfvades i landet, och för att det ej med nog ifver anmält dessa synder hos landshöfdingarna och befallningsmännen, till hvilka sträng befallning komme att utgå att kraftigt stödja prästerskapet i dess kamp mot nämnda onda.² I hvad mån Linköpings stifts präster ägde att taga åt sig förebråelsen, kan ej bedömas. Att både stiftets styrelse och dess kleresi stred mot vidskepelsen, lär väl vara ådagalagdt, af hvad som blifvit meddeladt.

De försyndelser, som hittills varit på tal, ha hufvudsakligen varit riktade mot lagens förra tafla; men dessa stodo naturligtvis tillsammans med kränkningar af dess senare bud. Otron och vantron afsatte frukter i sammanlefnaden. Kyrkan häfdade *föräldramyndigheten* liksom ock öfverhetens, prästerskapets och husböndernas maktställning. Med stränga straff sökte hon tillrättaföra dem, som förgingo sig mot de öfverordnades auktoritet. En man, som burit hand på sin svära, dömdes af konsistorium att under predikan i hemsocknens kyrka stående midt på golfvet afhöra den och att vid dess slut knäfalla, medan pastorn från predikstolen kungjorde för hela församlingen hans förbrytelse och i hans namn bad den om ursäkt.³ En annan man jämte dennes hustru, hvilka begagnat »kläkeord» mot mannens far, tuktades grundligt och hotades med ett vite af två oxar för den händelse, de komme

¹ Norlin, Th., Sv. kyrk. hist. efter reform., II, sid. 25 f.

² Anjou, L. A., Sv. kyrk. hist. efter 1593, sid. 341.

³ Kons. prot. 27 juni 1634.

att upprepa sitt brott, och skulle då den ena oxen tillfalla hemsocknens kyrka, medan den andra skulle komma domkyrkan till godo.¹ Ett par andra makar, som visat sig hårda mot mannens mor, hotades med att utstötas ur församlingen, ifall ny anledning gäfves till klagomål öfver uppförandet. Som en försoningsgård borde de skänka modern ett kjortelkläde och en kokkittel,² o. s. v.

Den auktoritet, hvarpå församlingslärarne gjorde anspråk, rönt väl i regel ej motsägelser, men i enstaka fall förbröto sig en och annan mot sin pastor, hvare denne frestades att se ett angrepp mot eller en kränkning af det ämbete, som han beklädde. Delade konsistorium en sådan uppfattning, uteblef icke straff, hvilket väl kunde stanna vid lindriga penningböter men i svårare fall höjas ända till en plikt af ett par oxar, till fördelning på ofvanbeskrifna sätt, och den felande kunde dömas till offentlig skrift med alla de förödmjukelser, som sammanhörde med denna straffart. Det kunde äfven hända, att domkapitlet också gjorde anmälan om saken för landshöfdingen i och för målets förvisande till och bestraffning vid världslig rätt.

Under denna tid, då folksederna ännu voro ganska råa och folket föga vant att lägga band på sina känslor, voro *våldsamheter* af hvarjehanda slag vanliga. Prästerskapet sökte dock med sin tukt stödja den världsliga makten i dess verksamhet att upprätthålla den borgerliga ordningen. Obändiga sinnen aktade dock icke ens kyrkofriden. I kyrkan väntade den hämndlystne med tämlig säkerhet att träffa sin vederdeloman. Därför hände det, att han just där sökte upp fienden, och förargelseväckande slagsmål uppstodo där eller å kyrkogården, hvarigenom hela församlingen ansågs kränkt och vanärad, ty dess solidaritetskänsla var, såsom är sagdt, starkare då än i våra dagar. Från 1633 omtalas, att i en socken en knekt med hugg och slag öfverfallit en bonde just som han trädde ut ur kyrkporten. Han dömdes af domkapitlet såväl till böter som att tre söndagar stå och skämmas i vapenhuset, hvarförutom som vanligt pastor skulle kungöra hans brott, bedja församlingen om förlåtelse för hans räkning och varna åhörarne för att följa hans exempel.³

Icke sällan förekommo inför konsistorium mål om mödrar, som af våda *förkväft* sitt barn, då detta haft sin lägerstad i moderns

¹ Kons. prot. 14 sept. 1638.

² Kons. prot. 23 sept. 1639.

³ Kons. prot. 9 april 1633.

bädd. Dylika vådadråp beivrades ej blott inför världslig domstol utan bestraffades äfven af den kyrkliga myndigheten. I vissa fall finner man, att lagläsaren ställt sig i förbindelse med stiftsstyrelsen för att kunna rätt bedöma mål af ifrågavarande slag.

Att ett spädt barnlif ej taxerades synnerligen högt af en del allmoge, kan man vara frestad att antaga, då man beaktar protokollet om en förlikning, som i mars 1641 ingicks inför konsistorium. En familj i Kärna socken hade mottagit i »antvartning» ett litet barn men tanklöst ställt det »tråg», hvare det fått sin hvilobädd, i alltför nära grannskap till en gryta, som innehöll sjudhett vatten. Till följd af otillräcklig eftersyn råkade det lilla barnet att tumla ur sin bädd och föll därvid i grytan och omkom ömkligen. De vårdslösa makarna, som åtagit sig att taga hand om barnet, ställdes till ansvar äfven inför domkapitlet, där de bjödo barnets moder åtta daler kmt. i förlikning. Hon antog anbudet och gaf sig därmed till freds.¹

En vanlig orsak till de tråtor och våldshandlingar, som begingos, var då som nu det *alltför rikliga* förtärandet af öl och brännvin. Den förstnämnda drycken betraktades som en outhärlig ingrediens i det dagliga kosthållet för fattig såväl som för rik. Till och med de spisordningar, som öfverheten fastställt för stiftets fyra hospital, tillförsäkrade »allmosehjonen» denna dryck till dagligt bruk. I en deras spisordning från slutet af århundradet talas om en bättre och en sämre, svagare ölsort. Vid en visitation, som biskop Botvidi 1634 höll i Linköpings domkyrkoförsamling, framställdes en anhållan till stadens borgmästare, att årådstufvan måtte utses fyra personer att hålla svagdricka till handa åt stadens djäknar.² Brännvin nyttjades allmänt. I städerna funnos godt om krogar och ölstugor, och de förekommo äfven å landsbygden, ofta i kyrkornas närhet för att draga fördel af de skaror, som ämnade sig till gudstjänsten där. Ovanligt var ej heller, att de höllos öppna under själfva tidegården; ett oskick, som med mer eller mindre framgång bekämpades af plikttrogna församlingspräster och af biskoparna vid deras visitationsförrättningar i socknarna. Mjöd omtalas såsom en vid högtidligare tillfällen använd dryck i städerna, där äfven vin då kunde komma i fråga. I Linköping hade tidigt inrotat sig den oseden, att i hem, hvarifrån ett

¹ Kons. prot. 30 mars 1641. Antagligen fingo dock de skyldiga äfven inför världslig rätt plikta för sin oaktsamhet, men därom är ingenting bekant.

² Visit. prot. 15 sept. 1634.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

barn skulle föras upp till domkyrkan för att där före högmässans början kristnas, så rikligt serverades vin och mjöd åt de gäster, som infunnit sig, att kvinnor kommo beskänkta till kyrkan. Därför beslöts på en sockenstämma 1602 i biskopens och öfriga consistoriales närvaro, att vid dylika tillfällen hvarken vin eller mjöd finge bjudas de besökande, på det kvinnorna måtte komma nyktra till högmässan. Bjöde det oaktadt någon hustru sina kvinnliga vänner mjöd, vin eller brännvin, komme hennes barn den dagen ej »att tagas in i Guds församling». Skedde dylik undfägning med mannens samtycke, komme han att fällas till två dalers böter och för dagen afstängas från kyrkan. Som oseden det oaktadt fortlefde, höjdes vid en senare sockenstämma böternas belopp. Kyrkoordningen bestämde, att de, som under gudstjänsttid gingo »til ööls, brendewijn eller andra drycker» skulle »sampt medh krögarenar, som genom sådana tilfelle draga folck ifrå Guds tjenst» förmanas, och, därest goda ord ingenting uträttade, »moste bådhe kyrkiostraff och werldzligit straff emoot dem brukat warda».

I enlighet därmed fattades sockenstämmobeslut för att hämma detta oskick, men seden verkade kraftigare än besluten. De ordningsälskande i domkyrkoförsamlingen beslöto på sockenstämma 1609, att Linköpings krögare skulle åläggas att hålla sina utskänkningslokaler stängda aftonen före helgdag och under tiden närmast före samt under själfva tidegården. För tidens uppfattning af nykterhetsfrågan var det helt visst ett ganska betecknande beslut, som stämman fattade, när den stadgade ej blott, att den krögare, som förbröte sig mot detta beslut, skulle hafva förverkat sitt öl och sitt brännvin, utan ock att de förbrutna varorna skulle tilldelas stadens fattiga. Äfven å landsbygden ingingo socknemännen någon gång öfverenskommelser med syfte att främja nykterhet. Vanligen skedde detta efter påtryckning af biskopen vid en visitationsförrättning. Vid ett dylikt tillfälle 1648 i Säby församling hotades en där boende gästgifvare att t. o. m. uteslutas från församlingens gemenskap, ifall han under förutnämnda tider tillhandahöll rusdrycker åt allmänheten, o. s. v.

Till de sedliga förvirringar, som mest omtalas, höra framför allt förbrytelser mot Guds *sjette* bud. I domkapitlets protokoll för ifrågavarande tid upptaga inga andra mål ens tillnärmelsevis så mycken plats som de, hvilka röra förseelser mot detta bud. De utgjorde ock flertalet af de »casus», som vid visitationerna upptogos till behandling och afdömdes. Ehuru visserligen dylika

mål den tiden långt mer än i våra dagar drogos inför myndigheternas dom och därför förefalla så allmänna, kan man dock ej värja sig från ett intryck, att sedlighetsnivån ej stod högt.

Innan vi vidare beröra förirringarna på ifrågavarande område, vilja vi föreskicka några ord om huru äktenskap plägade förmedlas och om samlifvet inom dessa.

Äktenskapsförbindelserna förmedlades af en böneman, som för sin klients räkning inom den tilltänkte svärfaderns familj väckte frågan om gifte och därvid erhöll besked om, huruvida det skulle löna sig, att friaren inställde sig där. Som enligt kyrkoordningen »ingen hemligh contract medh Ehtenskap skal gillat warda, såsom ther någhor pigha förloffuar sigh föräldromen eller rettom målsmanne owetandes, medh mindre the wilia thet sedan gilla», inhämtade bönemannen ej allenast dotterns utan ock hennes föräldrars vilja. Det hände, att en far hos biskopen vid en visitation anförde klagomål öfver att man vid en dylik handel sökt gå honom förbi.¹ Om bönemannens mission aflupit efter önskan och öfverenskommelse blifvit träffad om de gåfvor, som borde utbytas, när trolofningen komme att äga rum, infann sig friaren. Skänkerna blefvo då växlade, och föreningen beseglades med handslag. Gåfvornas penningvärde uppskattades för att kunna rättvist ersättas, i händelse att de förbrukats och intet äktenskap komme till stånd. Till vanliga »fästningegåfvor» hörde ring, silfversked, klädespersedlar eller tyg därtill. Den blifvande brudgummen åter plägade bekomma alster af sin trolofvades slöjdskicklighet, såsom t. ex. strumpor, skjortor m. m.

Såsom i ett annat sammanhang redan förut är påpekadt, sträfvade prästerskapet i syfte att gifva helgd och fasthet åt förbindelserna för att dessa måtte afslutas inför präst i församlingens närvaro, men hade kvinnan med föräldrarnas samtycke gifvit friaren handen, ansågs redan detta som laglig trolofning. Att äfven utbytet af gåfvor räknades som giltigt bevis för att ett par bundit sig vid hvarandra, märkes af t. ex. ett konsistorieprotokoll från 1639. En person, hvars förlofning ej blifvit befastad med handslag, men som dock utbytt trolofningsgåfvor med sin kontrahent, vände sig till domkapitlet för att blifva lössagd från förbindelsen. Kapitlet ansåg sig böra taga befattning med ärendet och instämde bägge parterna inför sig, »ehuru laglig handsträckning ej skedd är», enär kvinnan likväl tagit emot gåfvor af mannen

¹ Visit i Vändnäs 14 nov. 1638.

samt »gångit omkring til godt folk i brudstufwa, som the kalla», och därtill hade nött hans gåfvor samt honom uppehållit.¹

Såsom lagligt hinder för äktenskap räknade kyrkoordningen släktskap ända intill femte led, men att Linköpings konsistorium tillämpade denna princip, hafva vi dock ej funnit exempel på. Rikets prästerskap visade sig 1620 hafva en friare åskådning. Det uttalade då som sin mening, att man väl borde afråda äktenskap mellan syskonbarn, men erkände därvid, att Guds ord ej uttryckligen förbjuder dylika.² Stiftets biskop Jonas Petri uttalade sig 1644 till och med till förmån för Gabriel Oxenstjernas äktenskap med sitt syskonbarn Brita Kurck.³ Denna biskopens friare uppfattning delades nog icke af hans bisittare i kapitlet, att döma af ett dess beslut några år förut med anledning af en fråga, huruvida en person, som blifvit vigd med en kvinna, med hvilken han befunnits vara befryndad i »tertio gradu lineae aequalis», ägde rätt att fortsätta sitt äktenskap med henne. Stiftsstyrelsen ansåg sig icke böra påyrka dess upplösning, men att den betraktade äktenskapsförbindelsen otillständig, synes framgå däraf, att konsistorium ålade mannen trettio daler smt. i böter att utgå till treskiftes mellan domkyrkan, sockenkyrkan och hospitalet. Däremot lofvade domkapitlet å sin sida — på mannens begäran — att så framlägga hans sak i hemförsamlingen, att »ingen förargelse däraf komme att följa».⁴ Äfven bland meniga prästerskapet inom stiftet synes man hyst en strängare uppfattning af förbjudna led än den biskopen företrädde. När konsistorium 1645, året efter hans frånfälle, för att inhämta clerus' tankar på årets sommarsynod framlade ett fall från Vireda församling rörande ifrågasatt tillåtelse för en man att få äkta en styfsyster, uttalade det såsom sin mening, att till och med en dylik äktenskapsförbindelse borde afstyrkas, och likväl förmäles ej, att blodsförvandtskap i något föregående led motiverat prästerskapets mening. Ehuru ej heller något blodsband existerade emellan en viss änkeman och en kvinna, med hvars moster han förut varit förenad i äktenskap, ansåg sig domkapitlet ej kunna godkänna en förening dem emellan utan måste anse en sådan förbindelse som ett »scandalosum exemplum

¹ Kons. prot. 15 maj 1639.

² Anjou, Sv. kyrk. hist. från 1593, sid. 336.

³ Anjou, anf. bok, sid. 338.

⁴ Kons. prot. 21 maj 1638.

propter mysterium illud copulae carnalis».¹ Mannen måste afstå från det tilltänkta giftermålet.

Trots respekten för den helgd och auktorisation, som en trolofning vunnit genom att ha blifvit afslutad under förmedling af församlingens pastor, förekommo då och då inför konsistorium mål, i hvilka den ena af kontrahenterna tillvitades för att söka *rygga* sitt äktenskapslöfte, eller där de trolofvade icke ville besegla sin förening med *vigsel* men icke desto mindre lefva ett äktenskapligt samlif. I dylika fall sökte väl konsistorium i det längsta med goda ord beveka den trolöse att uppfylla gifvet löfte, och att förmå de trolofvade såväl som dem, hvilka lefde i lösa förbindelser, att låta kyrkan genom vigsel gifva sedligt berättigande åt deras sammanlefnad. När goda ord ej buro frukt, anlidade kapitlet i vissa fall yttre tvång, isynnerhet om det bevisades, att mannen under trolofningstiden häfdat sin trolofvade. Ett rätt vanligt medel att förmå en trolös part att uppfylla gifvet äktenskapslöfte var stänga in honom »i tornet» för att där i ro kunna öfverväga sina förpliktelser och låta samvetets röst ostörd göra sig hörd. Understundom medförde isoleringen åsyftad verkan. Så var fallet, när biskop Botvidi och hans consistoriales 1634 lät i tornet insätta ett motspänstigt par från Skärkinds socken, på det att de måtte inse, »att det var allvar» med tillsägelsen. Inspärrningen ägde rum den 4 mars, och, när han den 6 i samma månad lät släppa ut dem ur tornet, där »de så härligen varit härbergerade», fann han dem »kärliga» och redobogna att låta viga sig. På det att de ej måtte hinna ångra sig och taga tillbaka sina löften, lät biskopen genast viga dem tillhopa. Huruledes dessa, som länge föraktat kyrkans vigsel, skulle efter hemkomsten åter upptagas i församlingens gemenskap, blef ock af biskopen angifvet. Efter det väntade barnets födelse finge den nyblifna hustrun kyrkotagas som en ärlig dannekvinnas, men iakttagas skulle, att, när hon med sin »följa» trädde in genom kyrkodörren, skulle pastorn från altaret tillkännagifva »deras synd och förargelse och sådant hos församlingen afbedja, efter de botfärdige äro funne». Sedan pastor jämväl varnat församlingen för att följa deras dåliga exempel, borde han tillsäga de nyblifna makarna »vänskap och välsignelse». Under tiden skulle mannen ha stigit ur sin stol i kyrkan och gått ned till hustrun. Så snart pastorn hunnit afbedja deras felsteg, finge dock mannen återvända till sin bänk och hustrun stiga fram i kyrko-

¹ Kons. prot. 19 april 1643.

gångskvinnornas stol. Därmed vore rehabilitationsakten slutförd och de bägge makarna återinsatta i alla kyrkans friheter. Mannen borde dock erlägga fyra daler kmt. till domkyrkan som böter för den förargelse, som han och hans hustru vållat Guds församling.¹ Lika raskt handlade 1649 biskop Prytz, då en oregerlig skomakare i Linköping tredskats att låta viga sig med sin fästekvinna, med hvilken han lefvat tillsamman. När dessa bägge stodo inkallade i domkapitlet och han ansattes af biskopen att låta viga sig med kvinnan, svarade han frankt: ja, men då »strax på stunden». I första ögonblicket menade konsistorieledamöterna, att man väl först borde låta lysa för paret, på det att mannen ej framdeles skulle kunna påstå, att han blifvit nödgad till äktenskapet, men de ändrade dock snart mening, »eftersom han så träget begärade vigas på samma stunden sammaledes ock kvinnfolket på sin sida, var ock befruktande, att han skulle åtra sig, där häruti något dröjsmål skedde». För den skull efterskickades stadens kaplan, som genast vigde dem tillsammans i domkyrkan. Dels för sin förseelses skull, dels ock »för att honom blef efterlåtet vias, förrän sådant blef förkunnadt från predikstolen», ålades honom en plikt af två riksdaler.² Domkapitlet ansåg sig således äga myndighet att åsidosätta allmän rättspraxis. — Ett målande exempel på huru domkapitlet sökte betrygga ordhålligheten i gifvet äktenskapslöfte lämnar ett fall 1642 från Ingatorps socken. En trolofvad flicka hade intagits af motvilja mot den man, som hon förut gifvit sitt jaord. De uppkomna misshälligheterna hade visserligen blifvit bilagda för en tid, och hennes fader hade till och med lofvat att inom viss bestämd tid ställa till bröllop och stortaligt satt fyra par oxar i pant för uppfyllelsen af detta löfte. Dottern ångrade dock snart, att hon gifvit efter, och vägrade nu envist att äkta mannen, änskönt hon för en natt placerades i tornet för att där i enrum öfverväga, hvilket slutsvar hon skulle gifva. Då detta blef ett otvetydigt »nej», ålades fadern att utbetala sitt betydliga vite, som dock af barmhertighet nedsattes till blott ett par oxar, emedan vänner till honom intygade, att han ej ägde nog förmögenhet att fullt infria sin åtagna förbindelse. Dottern ålades att återgälda de skänker, som hon mottagit, och att göra detta i tvefaldt mått, medan den försmådde mannen oafkortadt skulle få behålla alla gåfvor, som han bekommit under trolofningstiden. Kvinnan och

¹ Kons. prot. 4 och 6 mars 1634.

² Kons. prot. 25 april 1649.

hennes far ålades därjämte att gälda f. d. fästmannens och hans följes kostnader för resa till stiftsstad i och för inställelse i kapitlet. Desslikes förpliktades de att bedja hemförsamlingen om ursäkt för sitt förargelseväckande beteende. Förlikning ingicks därpå och befastades med handslag. Fadern visade sig så belåten med utgången, att han t. o. m. utfäste sig att åt en blifvande fästmö till den af dottern försmådde mannen skänka ett »tröjekläde».¹ När tvångsmedel ej hjälpte att väcka till lif en domnad pliktkänsla, hände det, att domkapitlet förelade de motsträfviga en betänketid af ända till tre år, under hvilket skede de ansågos förhindrade att ingå annan äktenskapsförbindelse och till och med kunde vara frändömda kyrkans förmåner.² Då en man trolöst rymt sin kos för att slippa uppfylla ett gifvet äktenskapslöfte och den gäckade kvinnan i domkapitlet begärde frisägelse från alla förpliktelser till den bedräglige mannen för att kunna stå fri och ledig vid eventuellt nytt giftermålsanbud, sökte kapitlet i det längsta häfda förbindelsens bestånd. Det kunde förfara såsom vid ett dylikt fall 1643, då det utsände ett patent att uppslås på kyrkdörrarna i Hägerstads och Kuddby församlingar, uti hvilket den afvikne mannen förstängades att inom viss tid återvända vid äfventyr att i annat fall ådraga sig straff, och att han förlorade alla anspråk på den öfvergifna, som då komme att förklaras ledig till annat gifte.³

Bestyrktes det, att kvinnan blifvit tvingad att gifva sitt ja-ord, eller att vid själfva trolofningen ej gått rätt till, ansågs denna såsom »ofullkomlig» och kunde lättare upplösas. Såsom ofullkomlig betraktade konsistorium t. ex. ett fall 1635 från Västervik. Med vittnen styrktes nämligen, att vid trolofningsakten kvinnan till en början »släppt ned sin hand» och först, sedan mannen envisats, tagit emot dennes hand under orden: »Ja, det må så vara». Väl var det sant, att hon sedermera tagit emot gåfvor af honom, men — att märka — hon hade aldrig förärat honom någonting. På grund af dessa upplysningar ansåg sig konsistorium hafva skäl för att upplösa förbindelsen; dock ålades hon att återställa de skänker, som hon bekommit. Äfven för mannen medförde skilsmässan offer. Han förbands att leverera tio kannor mjöd och vin; måhända såsom en ersättning till den påräknade svärfadern för traktering under trolofningstiden.⁴

¹ Kons. prot. 16 sept. 1640.

² Kons. prot. 3 juli 1641, m. fl. st.

³ Kons. prot. 30 juni 1641.

⁴ Kons. prot. 16 sept. 1635.

Enär missförhållanden inom äktenskapen mera sällan beröras i domkapitlets förhandlingar, torde man få antaga, att *samlivet* inom dem efter den tidens anspråk och måttstock i allmänhet varit oklanderligt, om än utan tvifvel dryckenskapen störde friheten och familjelyckan i åtskilliga hem. Ett exempel därpå från 1638 förmåler om en äkta man, som i konsistorium anförde klagomål mot sin hustru, emedan hon vore hemfallen åt dryckenskap. Domkapitlet resolverade, att, om med vittnen kunde bestyrkas, att hon vore skyldig till felet, skulle hon »sättas i tornet och äta där bröd och vatten en månad», men, om han befunnes »låta illa i huset utan orsak och traktera henne illa, skulle han på samma sätt plikta.»¹ När inför domkapitlets domvärjo drogos mål om oenighet mellan makar af ståndspersonernas klass, visade domkapitlet — åtminstone vid vissa tillfällen — mod att med allvar inskrida, änskönt allmänna opinionen var mycket flat och undfallande inför adelns och deras vederlikars fel och själfsvåld. Emellan ett par makar ur deras samhällslager hade så stora misshälligheter uppstått, att saken 1649 dragits inför kapitlet. Hufvudfelet befanns ligga på mannens sida. Denne ålades att afgifva en skriftlig obligation, hvori han medgåfve att låta sig insättas i fängelse en månad och då »allenast med vatten och bröd bespisad varda», att försörja hustrun »med tjänstefolk så många henne löster behålla och husets tarf kan tåla», att uppfostra barnen efter sitt »stånds ämne och lägenhet» samt för egen del undfly dryckenskap, att af allt godt hjärta låta falla, hvad hustrun hafver »exorbiterat så i affronter, despect som annat mera olideligt» mot honom »gildrat och föröfvat».² Att kapitlet försäkrade sig om hans villighet att underkasta sig detta utslag, var naturligtvis beroende af att personer ur hans samhällsklass ej voro lika spakfärdiga och hörsamma som allmogen.

Det långvariga krigstillstånd, hvori landet under ifrågavarande period befann sig, vållade rätt mycken *oreda* i äktenskapsförhållandena. En del äkta män, som tillhörde hären, läto ej på åratal höra af sig i hemlandet. De hemsända listorna på i krigen förkomna landsmän innehöllo ej alltid upplysningar om saknade personer, hvarför somliga kvinnor ej visste, om de voro änkor eller hade mannen i lifvet. En återkommen knekt hade törhända spridt ut ett rykte, att mannen omkommit under fälttåget, och friare

¹ Kons. prot. 6 mars 1638.

² Kons. prot. 9 maj 1649.

till den förmodade änkan hade då inställt sig. Till följd af friarens enträgenhet inträffade fall, då hon lättsinnigt inlät sig på en ny och för henne kanske ödesdiger förbindelse. Kyrkoordningen stadgade visserligen en väntetid af sju år, men man finner, att konsistorium ej plägade fordra, att hon väntade mer än tre år, innan hon ingick nytt äktenskap. Satte hon i fråga att dessförinnan få ingå nytt gifte, blef svaret, att hon måste bida tiden. För att skydda pastorerna för eventuellt åtal för att hafva vigt en annans hustru befinnes kapitlet gifvit den anvisningen att, i händelse de vore ovissa om någon i fälttågen deltagande soldats öde och således ock, om det vore tillåtligt att medgifva vigsel åt dennes hemmavarande hustru med annan man, de borde tillkalla icke allenast den person, som utspridt ryktet om makens död utan ock ett par redliga dannemän, som ville tillsammans med den förre taga på sitt ansvar, att icke något »eftertal» skulle komma i fråga, i händelse pastorn tillstodde kvinnan att träda i brudstol å nyo.¹ Ett exempel förekommer ock, att en från kriget återkommen knekt fann, att domkapitlet på alltför obestyrkt rykte om hans fränfälle medgifvit hans trolofvade rätt att ingå äktenskap med annan man, ehuru trolofningen varit lagligt afslutad och hon således bunden vid den förstnämnde.² Likaledes inträffade fall, då församlingspräster sågo sig böra, åtminstone tills vidare, lägga hinder i vägen för en från fälttåget hemkommen krigsman att ingå äktenskap i hemlandet, om ryktet visste förtälja, att han i främmande land inlåtit sig i äktenskap. Det var nämligen ej ovanligt, att knektar under sin ofta fleråriga vistelse vid hären utomlands ingingo giftermålsförbindelser, hvarför det kunde ställa sig ganska svårt för hemsockens pastor att afgöra deras hinderslöshet ifråga om äktenskap. Åt en soldat från Fornåsa socken, som i utlandet gift sig, beviljade konsistorium 1638 dock rättighet att i hemlandet ingå nytt gifte, när det blef upplyst, att hans hustru gått öfver till de kejserliga, då hennes man vid ett tillfälle blifvit tagen till fånga.³

Att *lösaktighet* och *skörlefnad* voro allmänna synder, synes af mängden af mål behandlande dessa förseelser, som föredrogos inför kapitlet. Frågan om »löskekonors» behandling var föremål för öfverläggning vid 1600-års synod. Mötet bestämde, att, när dylika kvinnor andra resan ertappades, de skulle försändas till

¹ T. ex. Kons. prot. 23 juni 1641 och 12 nov. 1645.

² T. ex. Kons. prot. 30 juni 1635.

³ Kons. prot. 15 maj 1638.

»landprosten» att af honom straffas. Hjälpte icke hans tuktan, skulle de skickas till domkyrkan att där slita ris. Frågan upptogs å nyo vid 1613-års synod, då man öfverenskom, att de till och med skulle drifvas ut ur församlingen, ifall de mer än en gång beträd-des med att öfva otukt. Att tillståndet var sämst i städerna, synes varit förhållandet. Å en sockenstämma i Linköping 1640, då såväl magistratens som domkapitlets medlemmar voro tillstädes, fördes klagan öfver den »lösaktighet och hordomssynd, som här i församlingen är i svang». Sockenstämman gjorde med anledning häraf en hemställan till borgmästare och råd, att de måtte »en sådan synd afskaffa».¹ Dessa lofvade ock att göra sitt bästa därför, men de kommo därvid till korta. Från Västervik ingingo 1645 till domkapitlet meddelanden om att äfven där osedlighet mycket föröfvades. Med anledning däraf beslöt konsistorium att tillskrifva därvarande pastor »om de stora fähopar löskekonor som där vistas», och anmana honom underhandla med magistraten om att dessa måtte straffas och förvisas från staden.² Man finner, att biskop Botvidi under sina visitationsresor med kraft inskred mot de fall af osedlighet, som blefvo anmälda, äfven när de personer, som anmälningen gällde, voro välborna församlingsmedlemmar. I Lofta socken bodde på hans tid en man med högadligt namn, hvilken på anstötligt sätt lefde tillsammans med hustrun till en officer, som låg i fält. Efter att häradsprosten inkommit till konsistorium med anmälan om saken, blef denne befalld att tillsäga junkern och hans »bislagerska», att de komme att afstängas från Guds församling intill dess, att de gjort sannskyldig bot och bättring. Därest de likväl infunne sig vid dess gudstjänst, komme »ingen tidegärd att göras intill dess de utvika; eljest skall denna sak angifvas för riksens regerande herrar att veta, huru groft i landet tillgår».³ Lika eftertryckligt handlade man dock icke under en följande biskop, när konsistorium 1649 behandlade ett mål om en adlig junker, som till följd af lösaktigt lefverne blifvit dömd att jämte sin bislagerska undergå uppenbar skrift vid domkyrkan. Som en dylik schavottering naturligtvis misshagade den adliga majoren, lämnade han upprepade gånger inkallelsen dit opåaktad. Omsider fann han skäl att begära befrielse från detta skamstraff, och att kvinnan måtte få undergå skriften vid hemförsamlingens

¹ Kons. prot. 8 april 1640.

² Kons. prot. 30 april 1645.

³ Kons. prot. 19 jan. 1635.

kyrka. Domkapitlet gick då i så måtto hans begäran till mötes, att han förskonades från straffet mot det, att han erlade som plikt 10 riksdaler till domkyrkan och till hospitalet. Ville han betala lika mycket för bislagerskan, kunde hon tillåtas få skriftas i hemsocknens kyrka, till hvilken han jämväl borde lämna någon gåfva »för den förargelse, som där skedd är».¹

I konsistorieprotokollen beröras tämligen sällan försyndelser mot det *sjunde* budet men något oftare förbrytelser mot det *åttonde*. Här och där i socknarna funnos personer, som genom sin elaka tunga gjort sig illa lidna i sin församling och därför blefvo anmälda till näpst och rättelse äfven vid biskoparnas visitationer.² I somliga församlingar hade inrotat sig den oseden, att en del af kyrkofolket icke vårdade sig om att öfvervara själfva gudstjänsten utan stannande på kyrkogården eller kyrkvallen fördrefvo tiden med att skvallra och förtala sin nästa, ett oskick, mot hvilket både församlingsprästerna och biskoparna kämpade för att utrota. Att större delen af befolkningen var samlad i byar var gynnsamt för skvaller och förtal. Detta framträdde ibland så oförtäckt och skamlöst, att den baktalade anmälde sin belackare hos pastor, som då kunde finna fog för att underrätta sin prost om sakförhållandet, hvilken då i sin ordning möjligen inrapporterade det till domkapitlet. Så skedde t. ex. 1642 af prosten i Norra Vedbo kontrakt. En piga hade sjungit en smädlig visa om några sina sockenbor och ökat sin skuld genom att föredraga den i själfva sockenstugan och därtill på en allmän, solenn böndag. Många personer hade varit tillstädes vid tillfället, och — som prosten anmärkte — hade hon därmed kommit mången att »mer betänka hennes fåfänga visa än det förhandlas skulle i kyrkan». »Eftersom hon förargat Guds församling och förklenat många hederliga godt folks goda namn», dömde kapitlet, att hon »androm till varnagel, sig till minnesbeta» skulle såväl i Lomaryds som i Vireda kyrka två söndagar stå in loco peccatorum, att hennes synd skulle offentliggöras från predikstolen och hon undergå skrift i Vireda, där förseelsen blifvit begången, inför häradsprosten. Desslikes förpliktades hon att leverera en kanna vin till denna kyrka och två till prostens, d. v. s. Lomaryds.³

Kärleken till nästan var helt visst lika bristfällig som i våra

¹ Kons. prot. 13 april 1649.

² T. ex. Vis. prot. 7—9 dec. 1633.

³ Kons. prot. 6 april 1642.

dågar, och detta änskönt kyrkan med större eftertryck betonade församlingens solidaritet och dess medlemmars känsla af samhörighet starkare underhölls genom församlingarnas större afsondring från hvarandra. Folket var mera bundet än nu vid sin födelsesocken, öfverflyttningar till andra kommo långt mindre i fråga. Det kände sig därför mera fastvuxet vid den kropp eller församling, med hvilken det genom födelsen blifvit införlifvadt. Prästerna kunde därför i sin sträfvan att främja frid och vänskap i sin tuktan och vid sina förmaningar vädja till känslan af gemensamt ansvar. Kyrkoordningen angifver ock syftet med uppenbar skrift vara den att tjäna som en »timelig kyrkionepst eller boot, genom hvilka han (den straffade) sig förlikar medh församlingene». Men trots nämnda föreningsband kunde prästerskapet icke förebygga tvister och missförhållanden, isynnerhet som befolkningens sammanboende i byar med oskiftade ägor ökade antalet af ömtåliga friktionspunkter. Många tillfällen att såra hvarandra erbjödos. Ett sätt, som den tiden kunde komma i fråga, att skada en ovän, och hvilket äfven kom till användning, var att genom listiga ränker drilla det därhän, att denne blef utskrifven till knekt. Sådana stämplingar betraktades som yttringar af en gemen elakhet, ty därmed att personen stacks in i soldatesken, inkastades han i det tygellösa lif, som under åtminstone trettioåriga krigets senaste skede rådde inom knekthoparna, hvarförutom utsikterna för anhöriga och vänner att få återse den utskrifne blefvo ringa, åtminstone att finna honom i det skick, hvori han lämnade fädernebygden. Man finner exempel på att hänsynslösa husbönder användt den praktiken för att bli af med svårhandterliga drängar, och förut är nämndt, att t. o. m. en pastor anklagades för att söka göra sig kvitt besvärliga sockenbor med användande af samma utväg. Från år 1639 omförmäles ett fall, då en äkta man åtalade sin hustru för att ha gjort honom »högsta orätt», i det hon genom intriger drifvit det därhän, att han blef uttagen till knekt. Hon hade för att nå detta mål ej skytt att uppoffra 110 daler smt; en den tiden ganska betydlig summa.

Församlingarnas pastorer synas ha stått i intimare kontakt med sina sockenbor än som vanligen blifvit förhållandet i en senare tid. De verkade både som tuktomästare och förlikningsmän vid deras tvister. Äfven biskopen fungerade i denna egenskap under sina visitationsresor i församlingarna, och äfven i konsistorium

¹ Kons. prot. 1 maj 1639.

gjorde han tjänst som fredsdomare och fredsmäklare mellan dit instämnda parter, öfvande en faderlig tuktan, hvarvid dock straffformerna föga skilde sig från dem, som användes af de borgerliga domstolarna. Att dylika straff rikligen kommo till användning vid kyrkodisciplinen, sammanhänge med en viss lagisk ståndpunkt hos själfva kyrkan, på hela tidsandans gröfre skaplynne och på den barnsliga ståndpunkt, hvarpå allmogen befann sig, och som gjorde en dylik tuktan mindre onaturlig. Ändamålet med de yttre straffåtgärderna finner man i hufvudsak uttalad i kyrkoordningens förut citerade uttryck i fråga om syftet med uppenbar skrift. Att straffen skulle omskapa folkets hjärtan, trodde väl icke kyrkans målsmän. Folkets moraliska och religiösa framsteg under här berörda tid grundade kyrkan på en flitig undervisning i kyrkoläran.

J. O. Hoof och Hoofianismen.

En kyrkohistorisk studie.

Om källorna.

I. Källförteckning:

1. *Göteborgs Domkapitels arkiv.*
Göteborgs Consistorii Protokoller 1795—1839.
D:o Allegater d:o
D:o Brefbok d:o
2. *Svenljunga pastorsarkiv.*
Församlingsböcker 1804—1839.
Sockenstämmoprotokoll d:o.
Saköreslängd 1838.
Räkenskapsböcker 1820—1830.
Prästvalsakter 1821.
Visitationsprotokoll 1810—1840.
Utslag rörande kyrkobygge 1833.
3. *Mjöbäcks pastorsarkiv.*
Församlingsböcker 1800—1840.
Vigselbok. 1802.
In- och utflyttningslängder 1800—1840.
Sockenstämmoprotokoll 1800—1840.
Bouppteckning för Hoofs hustru efter förste mannens död.
Hoofs borgensförbindelse för Holtsjunga kyrkoorgel.
4. *Sättila pastorsarkiv.*
Församlingsböcker 1800—1840.
Dopböcker 1760—1780.
Vigselboken 1760—1770.
Kyrkoräkenskaper 1760—1770.
5. *Tranemo pastorsarkiv.*
Sockenstämmoprotokoll 1793.
6. *Göteborgs Latinläroverks bibliotek.*
Gymnasiematrikel 1790.

7. *Uppsala Universitetsbibliotek.*
Bref till C. FR. AF WINGÅRD 1818—1822. G. 323 a.
D:o 1823—1829. G. 323 b.
8. *Kungliga biblioteket.*
Bref till A. C. AF KULLBERG. — »K»: II.
Bref till C. F. DAHLGREN. »D».
Bref till N. M. LINDH. »L»: 5.
9. *I privat ägo.*
Kungörelser 1780—1820 (funna i Hyssna gamla kyrka; ägas af J. Mellander, Göteborg).
Bref af J. O. HOOF (otryckt; ägare: Otto Hoof, Göteborg).
10. *Skrifter af J. O. HOOF.*
Högmässopredikningar: häft 1 (11 s. eft. Tref., 12 s. eft. Tref., 13 s. eft. Tref.) Stockholm, Fredrik Bogislaus Nestius.
D:o häft. 2 (15 s. eft. Tref., 7 s. eft. Tref., 2:dag Påsk). 1821. D:o.
D:o häft. 3 (14 s. eft. Tref., Långfredag, 16 s. eft. Tref.). 1821. D:o.
D:o häft. 4 (Pingstdagen, Påskdagen, 3 s. eft. 13:dag). 1821. D:o.
D:o häft 5 (1 s. eft. Påsk, 1 s. i Adv., 2 s. i Adv.). 1822. D:o.
D:o häft 6 (Tref.s. Kristi Himmelsfärdsd. Midsommard.). 1822. D:o.
D:o häft 7 (5 s. eft. Tref., Juldag, Bönsöndag). 1822. D:o.
D:o häft 8 (Mikaelidag, 3 s. i Fastan, 18 s. eft. Tref., 19 s. eft. Tref., 24 s. eft. Tref., nästa sönd. eft. jul). 1824. D:o.
D:o häft. 9 (Midfastos., 3 s. eft. Tref., 10 s. eft. Tref.). 1824. D:o.
D:o häft. 10 (Midsommard., 1 s. i Fastan, 26 s. eft. Tref.). 1826. D:o.
D:o häft. 11 (9 s. eft. Tref., 1 Böned. [1820], 1 s. eft. Påsk). 1826. D:o.
D:o häft. 12 (s. septuag., 1 s. eft. Tref., 10 s. eft. Tref.). 1827. D:o.
D:o häft. 13 (25 s. eft. Tref., 20 s. eft. Tref., 23 s. eft. Tref.). 1828. D:o.
D:o häft. 14 (2 s. i Fastan, Palmsöndag, 6 s. eft. Påsk). 1828. D:o.
D:o häft. 9 (Allhelgonadag, 2dag Jul, 4 s. eft. 13:de dag). 1825. Johan Quist. Venersborg.

Högmässopredikningar: Predikan på 25 s. eft. Trinitas — hållen af en redlig evangelisk lärare (innehåller ock: »En kristlig väns tankar om den lefvande rättfärdig, helig och saliggörande Tron»). 1835. Stockholm, Fredrik Bogislaus Nestius.

D:o Predikningar hållna i Redslareds kyrka (Passionspredikan I Akt (1822); senmässopr. 11 s. eft. Tref.; D:o 14 s. eft. Tref.). 1824. Samuel Wahlström, Göteborg.

D:o (Nyårsdagen [1825], 22 s. eft. Tref., Kyndelsmässodag). 1830. D:o.

D:o (18 s. eft. Tref., 4 s. eft. Tref., Midsommard., Fastlagss., skriftetal, Ett tal till ungdomen. Likpredikan. Bihang: 5 andeliga sånger, Bön, författad af Pastor J. O. HOOF). 1829. Johan Quist, Venersborg.

Predikningar (Bön af LARS LINDEROT; skriftetal; Passionspredikan II Akt., D:o IV Akt.). 1829. D:o.

Förhör och förklaring öfver I Akt. uti en landskyrka år 1826 8:o; 1826. D:o.

Skriftetal för ungdomen vid dess första nattvardsgång uti Redslareds kyrka, Allhelgonadagen 1820; Tal från predikstolen samma dag och samma ämne; 1824 L. Torbjörnsson, Göteborg.

Högm. (21 s. eft. Tref., Örsås; s. Sexagesima, Mjöbäck, 3 s. eft. Påsk, Redslared) Ett skriftetal, Holtsjunga kyrka. 1826. D:o

Högmässopredikningar öfver de årliga Sön- och Högtidsdagarnes Evangelier. 1871. F. & G. Beijer, 1871 (citerad: »Högmp. »).¹

Strödda Predikn. 1896. D:o (Citerad: »Str. Pr. »).¹

Bihang till J. O. Hoofs predikosamling; D:o, D:o (Citerad »Bih. »).¹

Dissertatio Philosophia De Progenie Kantianismi.

In Philosophia Fichtiana Lucide Manifestata etc. —okt. M.D.C.C.XC.IX; Gryphiæ. Litteris J. H. ECKHARDT.

II. *Hoofiansk Ströliteratur.*

[Peder TOPP] Domsbasunen.

» En ropande röst i öknen; 1859. O. F. Bergman, Jönköping.

S. J. MEULLER: Likpredikan öfver Hoof, J. O.

En väns tankar vid Hans kongl. Maj:ts Konung Oskars resa genom Elfsborgs Län år 1845. — Af LARS NILSSON i Korslid, Gbg. S. Wahlström 1846.

¹ Då ej annat uppgifves, äro citaten hämtade ur dessa upplagor.

Fem andeliga sånger, välment utgifna af en ordets vän, 1877
C. A. Kindvall, Varberg.

Några andeliga sånger. 1832. Johan Quist, Venersborg.

Sju andeliga sånger 1842. E. G. Rydin, Borås.

LARS LINDEROT: En afhandling — — i ett hjärterörande liktal
öfver — — G. Roempke. — (Tillökning med en andelig sång i
anledning af trenne små aflidna barn, tillhöriga Lars Nilsson
i Korslid) 1854. J. Blomgren, Borås.

12. *Öfrig rådfrågad litteratur.*

P. L. SELLERGREN: Utdrag ur Bref i Andeliga ämnen; I: Vexjö.
Joh. P. Lönnegren 1839, II: D:o 1843.

D. FEHRMAN: Carl Fredrik af Wingård. I: Lund. Håkan Olsson
1908.

C. A. CORNELIUS: Svenska kyrkans Historia efter Reforma-
tionen. II. Stockholm (Upsala) 1887.

E. J. EKMAN: Den inre missionens historia, Stockholm, E. J.
Ekmans förlag I: 1896, II: 1, II: 2: 1898; III: 1: 1900; III: 2: 1902.

VILHELM BERG: Göteborgs Stift under 1700-talet. Göteborg.
Waldemar Zachrisson 1891.

HERMAN LUNDSTRÖM: Skisser och kritiker. Sthlm. P. A.
Norstedt & söner 1903.

Redogörelse för Göteborgs Högre Latinläroverk 1898—1899.
Göteborg. Joh. Olsson 1898.

G. D. BJÖRCK: Bibliskt Lutherskt Veckoblad för folket. Göte-
borg. C. F. Arvidsson 1861.

C. FR. LUNDIN: Kyrkohistoria för Hemmet: III: 1. Stock-
holm: P. A. Norstedt & söner 1908.

ASSAR LINDEBLAD: Henrik Schartau, Lefnad och Lära. Stock-
holm 1864.

HENRIK SCHARTAU: Bref i andeliga ämnen, Lund 1868. C. W.
K. Gleerup.

C. W. SKARSTEDT: Göteborgs Stifts Herdaminne: Göteborg,
Torsten Hedlunds förlag 1878.

C. W. S[KARSTEDT]: Rosenius, Rosén, Rosén v. Rosenstein,
Stockholm, N. J. Schedin 1904.

D:o Ett hundraåra minne, D:o 1906.

ROBERT SUNDELIN: Svedenborgianismens historia, Upsala,
W. Schultz 1886.

TEGNÉR: Samlade Skrifter: Jubileumsupplagan. Stockholm
1884.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

Kyrkohistorisk Årsskrift, utgifven af HERMAN LUNDSTRÖM:
IV årg.: 1903; XI årg.: 1910.

HJ. LINNSTRÖM: Svenskt Boklexikon 1830—1865. Stockholm.
Göteborgs Stiftstidning 1795—1839.

Nordisk kyrkotidning årg. 1842, 1844.

Församlingsvännen, årg. 1874, 1875, 1876.

NILS SANDBLAD: »Minnen». Jönköping 1889.

Kalendrar 1808—1839.

HENRIK SCHARTAU: Predikningar till större delen i utförligare
utkast. Sthlm. P. A. Huldberg 1861.

EM. P(ETTERSSON): I de religiösa rörelsernas tid. Eksjö 1909.

Biografiskt Lexicon X. Upsala 1844.

Nytt Biografiskt Lexicon.

Evangeliska Sällskapet af K. Maj:t allernådigste fastställda
Statuter. Sthlm. 1814. Samuel Runstedt.

Berättelse och Redovisning af Evangeliska Sällskapet Com-
mitté för år 1814, Sthlm; D:o 1815; D:o 1818.

Göteborgs Veckoblad, Årg. 1889.

KYLÉN, HJALMAR: Svedenborgsreformationen i Sverige under
1800-talets första decennier? Sthlm. F. C. Askerberg 1910.

»Svea», Folkkalender 1883. Stockholm. Alb. Bonnier 1882.

II. Källkritik.

De anförda källorna äro af mycket olika värde och hafva delvis varit föremål för misstankar att vara oriktiga framställningar. Särskildt gäller detta Hoofs egna predikningar, om hvilkas äkthet, såsom vi skola se, en het strid förts. Så mycket viktigare är då att, innan vi skrida till deras nyttjande, underkasta dem en undersökning.

De i Göteborgs Domkapitel och Latinläroverks arkiv och i de anförda pastorsarkiven förvarade handlingarna måste anses i det stora hela för goda, då de äro både samtida med händelserna och af officiell natur. Det samma gäller uppgifterna i Göteborgs Stiftstidning för de anförda åren, då nämnda tidning denna tid var af nästan officiell natur, ett slags stiftets »Post- och Inrikestidning» för kyrkliga frågor. Äktheten af Hoofs privatbref finnes ingen anledning betvifla, en uppfattning, som stödes af den för Hoof karakteristiska pikturen. Hvad den Hoofianska ströliteraturen beträffar, är den gifvetvis en värdefull, fast svåråtkomlig källa. Flere af de anförda småskrifterna finnas ej tillgängliga i våra

offentliga bibliotek och flere af de tryckerier, från hvilka de utgått, hafva numera upphört. Författaren har påträffat ett och annat exemplar hos Hoofianerna själfva. Tyvärr hafva dock ett par af dem varit i defekt skick, hvilket gäller om »Domsbasunen» och likpredikan öfver Hoof, om hvilken senare dessutom må påpekas, att den är tryckt utan paginering.

I fråga om nyttjandet af SELLERGREN's bref må följande svårighet påpekas. Under det att Hoofs namn t. ex. s. 385, 495, 540 utsättes, betecknas han eljest med blott »pastor H.» likasom Nyman med »N.» Att det verkligen menas Hoof äfven på de öfriga ställena framgår emellertid af sammanhanget. Hvad åter Nyman beträffar finnes åtminstone ett¹ af ställena refererad till Nyman både af P. Wieselgren och E. J. Ekman samt i Biografiskt Lexikon. Lyckligtvis äro de oomtvistade ställena tillräckliga att klargöra SELLERGRENS ställning till båda, hvärför frågan är af mindre vikt.

Af Wingårds och Tegnér's korrespondens är af stort värde åtminstone för bedömandet af dessa biskopars och regeringens uppfattning af rörelsen och de vidtagna åtgärderna. Den omständigheten att båda, hvar för sig, kommit till en liknande uppfattning gör, att man ej heller kan lämna dessa källor ur sikte vid bedömandet af själfva rörelsen, äfven om det ej är att betvifla, att de själfva understundom blifvit förda bakom ljuset och deras personligheter gifvit färg åt utlåtelseerna. Hvad af Wingårds uppfattning beträffar har den redan granskats af D. FEHRMAN a. a.², hvärför detta parti här endast summariskt behandlats.

För Schartauanernas uppfattning af Hoofianismen äro gifvetvis uppsatserna i Nordisk Kyrkotidning och G. D. BJÖRCK a. a. goda källor, enligt den kännedom vi äga om redaktörernas och dessa publikationers allmänna hållning.

För uppfattningen af striden mellan gammal- och nyläsarne, har NILS SANDBLADS »Minnen» från Gnosjö (svåråtkomlig) det allra största värde, då han befann sig i Gnosjö som präst just vid denna tid.³

Vi öfvergå härmed till redogörelse af källor af något mindre värde, nämligen de, där traditionen spelat en viktig roll, SKARSTEDTS:

¹ SELLERGREN, a. a. I., s. 327. E. J. EKMAN, a. a. s. 278. Biograf. Lexikon X: 3, s. 127.

² Recenseradt af HERMAN LUNDSTRÖM. Kyrkoh. Årsskrift 1910.

³ Förut emellertid tryckt i Göteborgs Veckoblad 1889, N:o 12 (²¹/₃) och N:o 18 (²/₆).

Göteborgs herdaminne, C. W. S(KARSTEDT) »Ett hundraårsminne» och E. J. EKMAN: Den inre missionens historia. Innehållet i dessa skrifter är af två slag, nämligen dels hämtadt ur offentliga handlingar, om ock med möda kontrollerbara, och därför af värde, då det gifver uppslag till nya undersökningar, dels ur den muntliga traditionen. Skarstedt uppsamlade mycken sådan under sina resor i Göteborgs stift. I fråga om E. J. Ekmans a. a. synes förloppet hafva varit, att han vändt sig till meningsfränder från när och fjärran, hvilka skrifvit de olika partierna, som sedan på ett mycket löst sätt sammanfogats till ett helt. Härför talar mycket i denna öfver all beskrifning kritiklösa bok, t. ex. de många upprepningarna af samma sak, de många motsägelserna, den ojämna stilen, o. s. v. Med stor urskillning får man ösa ur denna källa. Från en synpunkt, och det är just i hufvudsak vår, är den likväl ej utan värde, det är vid bedömande af partiets egna tankar om utomstående rörelser. I detta hänseende är arbetet t. o. m. en källa af betydande värde.

Hvad åter den Skarstedtska tryckta traditionen beträffar vill författaren yttra något om den i samband med upplysningarna om det arbete, han själf ägnat åt att samla och bearbeta ytterligare dylikt material och dess värde som historisk källa.

Såsom vetenskaplig källa är alltid traditionen af mindre värde och det ju längre tillbaka i tiden händelserna ligga. Redan berättelser i andra hand förlora mycket af sin trovärdighet. Men äfven hos ögonvittnen kunna minnesfel insmyga sig. Berättelsen får ock gärna partifärg och senare tidens uppfattning om händelser och personer verka ock influerande, likasom själfva tiden, underligt nog, har en förmåga att breda ett visst skimmer öfver det gångna, förstora och förminska samt förändra dagarna. En och annan skulle väl af dessa skäl, ej utan orsak, frändöma traditionen allt vetenskapligt värde. Men ej blott den omständigheten, att traditionen har sitt intresse för kunskapen om senare tidens uppfattning om de gångna händelserna, gör att vi ej få helt förbigå den. Under vissa föreliggande omständigheter kan den ock gifva sakkännedom om händelserna själfva, förutsatt att det nödiga kritiska förfaringssättet iakttages. Att det så är fallet med den här ifrågavarande, bland folket gängse traditionen har följande skäl:

1) Materialet är hopsamladt på de orter, där de Hoofianska traditionerna varit synnerligen lefvande, företrädesvis i Mjöbäck, där Hoof bodde, i Svenljunga, där Hoof tjänstgjorde som kommi-

nister, i Sätilla, där Hoof var född, och Berghem, där Lars i Korslid bodde.¹ Ett betydligt antal personer hafva här utfrågats.

2) De beskrifna tilldragelserna ligga ej så synnerligen långt tillbaka i tiden. Författaren har själf talat med flere, som rätt väl mindes Hoof, t. ex. en 94-årig son till kyrkoherden i Svenljunga, Bergendahl, en sonson till Hoofs hustru, kungl. sekreter Forsselius, som i sin barndom besökt Floghult, en gammal piga, som i sin barndom tjänat hos Hoof och som ägde minnen, som hon fått af honom. Att äfven det något yngre släktet skulle hafva värdefulla upplysningar t. ex. om de seder och bruk, i hvilka de voro uppfostrade och hvilka de själfva iakttagit och delvis allt fortfarande iakttaga, är också uppenbart.²

3) Författaren har haft tillfälle samla uppgifter från dessa skilda håll och jämföra dem.

Följande principer hafva emellertid nyttjats vid behandlandet af detta slags material:

1) Allt sådant som synts tvifvelaktigt har utsofrats.

2) Ingen tradition har upptagits, som ena eller andra partiet förnekat om sig själf.

3) Intet har upptagits, som ej flere kunnat, om ock med vissa modifikation, styrka.

4) Intet har upptagits, där ej detaljen stöds af en totaluppfattning hämtad ur de trovärdiga källorna.³ På blott tradition, om än så stark, har ingen hypotes byggts.

Med användande af denna kritik har författaren ansett sig ej blott kunna utan böra nyttja äfven denna källa. Redan efter ännu några få år skulle den varit utsinad, eller åtminstone af mycket ringa värde. Äfven om den endast är af sekundär betydelse, gör den dock ofta bilden fylligare och har gifvit anledning till en närmare granskning af primärkällorna på flere punkter, som måhända eljest ej skulle observerats.

Återstår en granskning af Hoofs egna predikosamlingar. Hoof var extemporatör. I hans kvarlåtenskap lär ej funnits en enda skriftligen författad predikan. Dem som brukade skrifvet koncept lär han, också offentligen, benämnt »papperspräster».

Åhörarna begynte emellertid så godt sig göra lät under före-

¹ Författaren är född i Mjölback, hade sin första tjänstgöring i Svenljunga och är nu bosatt i Sätilla, grannpastorat till Berghem.

² Skarstedts materialinsamling skedde än tidigare än författarens.

³ Ett undantag se sid. 285. Uppslaget ansågs ej böra förbises.

draget uppteckna predikningarna och de funnos som enligt både sin egen och öfriga Hoofianers mening kunde göra detta ordagrant. En af dem skrifver härom: »att den som tecknat i kyrkan har under predikantens långsamma och tydliga talesätt tecknat med fullkomna bokstäfver början på hvarje mening och så vidt möjligt varit några bokstäfver till hvart ord. När man nu lägger härtill att uppfattaren haft för ordet en nitisk kärlek och har af Gud fått ett ovanligt kvickt tänkesätt och synnerligt godt minne, så att han vid slutad predikan sett orden i sitt sammanhang i sitt förstånd så grant som den väg han i mång år har vandrat kan i andanom se och lägger till att uppfattaren har själf haft af sanningen en lefvande erfarenhet och känt härtill en besynnerlig invärtes nådegåfva, som förmärkts däraf, att så länge det icke varit afskrifvet har det stått i uppfattarens minne liksom man med goda ögon ser ett fält framför sig på marken en klar dag; men sedan det är afskrifvet har det försvunnit ur minnet såvida att man det i likhet med annat Guds ord kan minnas. Detta är egen bekännelse af den som en del af predikningarna skrifvit hafver. Gud vet att han icke ljuger.»¹ Såsom vi se, ansågo Hoofianerna själfva, att en slags gudomlig inspiration varit verksam härvid. En annan skrifver likaså: »som jag hört att en och annan tviflar på möjligheten af att i kyrkan kunna med pennan uppteckna predikantens ord, och efter jag varit en utaf antecknarne af Herr vice Pastor J. O. Hoofs predikningar, så vill och bör jag härvid uppriktigt tillkännagifva, att jag icke känner någon annan grund till möjligheten därtill utan allena därifrån, att ljusens fader, den sanne, ende, lefvande Guden, gaf mig gåfvan till anförda anteckningar och att deras innehåll var predikadt af Herr vice Pastor J. O. Hoof och således, att de voro hans predikningar, erkände han själf sanningen af både då de lästes af honom under den tid medan de voro skrifna och sedan de utkommit af trycket.»²

De flesta och första utkommo hos Nestius i Stockholm i 14 häften åren 1821—1828, således ännu medan Hoof lefde. Det samma gäller dem som utkommo hos Quist i Venersborg, Wahlström och Torbjörnsson i Göteborg. Dessa predikningar hafva ofta sedan omtryckts. Tillsamman ha upplagor af Hoofs predikningar utgifvits ett tjogtals gånger.³ Till norska öfversattes en del af dem

¹ Högmpr. Företalet VII.

² Högmpr. Företalet VII.

³ En redogörelse för de olika upplagorna finnes i Svenskt Boklexicon af HJALMAR LINNSTRÖM 1830—1865, Sthlm. Fol. 673.

af Christian Dick, Bergen, och U. Ulnæs, till finska af Renquist. På 1840-talet samlades de i »Högmässopredikningarne», »Bihanget» och de »Strödda Predikningarne». Den enda förändringen mellan de förra och de senare upplagorna är stafningens modernisering och att ordet »förbannad» konsekvent blifvit utbytt mot »fördömd». »Försvenskningen» lär ha skett till de första upplagorna af en student, J. Siberg, enär antecknarnes koncept voro sådana, att de ej kunde direkt tryckas.¹

Dessa predikningar mötte dock stor motsägelse. Många voro de, som betviflade deras öfverensstämmelse med Hoofs egen förkunnelse. Afskrifternas riktighet sattes i fråga, och traditionen påstår ännu i dag, att Hoof predikade bättre än som kom till synes i dessa tryckta predikningar. En häftig strid uppblossade, till hvilken vi senare skola återkomma i annat sammanhang. Hoofianerna kunde väl ej undgå att märka skillnaden i fråga om innehållet mellan t. ex. Hoofs och Nohrborgs predikningar. Också låter folksäggen Hoof och Nohrborg råkas och språkas vid om sina böcker. Att Nohrborg dog året innan Hoof föddes bekymrar icke. Nohrborg frågar Hoof om egendomligheterna i hans predikningar, hvartill Hoof genmälte, att det gick väl an att predika för hofvet och de lärde, men han som måste predika för ett dödt, sofvande och okunnigt folk måste tala så, att han skrämde dem, »ty», tillade han, »sedan komma de till mig och begära undervisning». Att observera är emellertid, att denna fråga om predikningarnas äkthet blott är en detalj af hufvudfrågan om deras användbarhet. Det var själfva läran, som syntes tviflarna förkastlig, därför betviflades att Hoof, som ju bland folket åtnjöt ett stort anseende, skulle hållit dem. Att betaga predikningarna deras äkthet var ock att undandraga den Hoofianska läran dess auktoritativa stöd af dess egen upphofsman, ett motdrag mot Hoofianernas metod att genom dessa skrifers tryckning utbreda sina åsikter. Också anföres intet enda annat bevis för detta angrepp än att hela saken låg utom det möjligas gränser. Bland andra förklaringar på felens tillkomst är ock följande en af de märkligare. Många af föredragen skola hafva blifvit upptecknade af en mamsell från Svenljunga, hvilken följde Hoof från kyrka till kyrka och stod och skref vid en fönsterglugg. Hon lär haft förmågan att skriva underbart fort, men hade ock den för en mamsell något underliga vanan att snusa. Detta kunde hon ej försaka ens under den viktiga förrättning, hon hade

¹ C. W. S., Ett hundraårsminne, s. 53.

för händer, hvadan Hoof, medan hon tog en styrkande pris, hann långt före, sammanhanget gifvetvis till en obotlig skada.

Hvad afskrifvarna och Hoofianerna själfva beträffar, fasthöllo de orubbligt vid sina försäkringar om predikningarnas äkthet. Åtminstone voro felen ej »mot trona» äfven om »det barnsligt är uppfattadt».¹ Såsom vi sett, anföra de ock det goda försvaret, att Hoof själf erkände dem, och åberopa sig på dem som hört honom, af hvilka mångas namn uppräknas.² För dem voro dessa predikningar hardt när en symbolisk bok, till och med kärare än den eljest så högt äfven af dem skattade Nohrborg. »Vi förstå bättre pastorns predikningar», hette det.³ Hela hästlass forslades till Småland, Halland, Mark och Kind.⁴

Att draga i tvifvelsmål att dessa predikningar, åtminstone i hufvudsak, icke skulle vara ett uttryck för Hoofs egen förkunnelse och ett uttryck för Hoofianernas läror i allmänhet skulle emellertid tydligtvis vara alldeles oberättigadt. Jämför man t. ex. frukterna, som redan 1812 visade sig af Hoofs predikningar och dem, som sedan framträdde, med uttalandena i dessa predikningar, visar sig genast andens frändskap. Därför talar ock öfverensstämmelsen med Hoofs egna tankar, för så vidt vi eljest lärt känna dem samt hela hans personliga utveckling. Därtill komma en del andra inre kriterier, t. ex. citaten från Hoofs älsklingsförfattare, hvilka näppe-ligen åtminstone alla kunde vara de skäligen okunniga afskrifvarna bekanta, beskrifningen på tyskarnas seder och bruk, hvilka Hoof sett med egna ögon, samt många uttalanden om honom själf. Allra mest vägande skälet är emellertid det, att Hoof lefde ännu när predikningarna utkommo och medan striden var som häftigast om deras äkthet. Det är i fullkomlig öfverensstämmelse med hans uppträdande i öfrigt den senaste tiden, att han ej själf uppträdde till sitt försvar. Men alldeles otänkbart är att han, om han själf intagit en annan ståndpunkt, än dessa predikningar innehöllo, ej skulle visat tillbaka angreppen genom att taga afstånd från dem. Tvärt om tillät han att under stridens lopp det ena predikohäftet efter det andra utgafs i hans namn, hvilket tyder på att han, såsom afskrifvarna påstå, erkände

¹ Sju andeliga sånger. Borås 1842, s. 36.

² St. Pr. s. 150.

³ Nordisk Kyrkotidning 1842, s. 305 ff.

⁴ Se vidare Str. pr. 151.

dem.¹ Också hafva de i det följande brukats såsom trovärdig källa. Detta gäller dock med en viss reservation. Skälet är följande. Hvad som icke förut synes hafva skett, nämligen förfalskning, synes hafva insmugit sig just då man tryckte intygen om äktheten, nämligen 1843, vid hvilken tid man samlade predikningarna till större enheter. Skälet till samlandet var tvennehanda. Det ena var att man för klandrets skull ville utesluta en och annan af de skarpaste och oförsiktigaste, hvilka emellertid för den skull äro af så mycket större betydelse som källa för oss. Det andra var att man ville hafva en fullständig årgång, hvartill emellertid på somliga dagar saknades predikningar. Då inflickades en och annan af andra författare — traditionen uppgifver Lars i Korslid såsom utförare af detta falsarium. Så godt sig göra låter hafva vi sökt bilda oss en uppfattning om dessa uppgifters trovärdighet. Det visar sig här att åtskilligt stöder dem. Den inre beskaffenheten hos de ifrågasvarande predikningarna, stilen och innehållet, är visserligen ej sådan, att man direkt kan förneka Hoofs författarskap. Andens öfverensstämmelse mellan Hoof och hans lärjungar, och den mångåriga vanan hos afskrifvarna att handskas med de äkta predikningarnas utgifvande tillåter en ganska väl gjord imitation. För ett särskildt fall åtminstone, det är 5:te söndagen eft. 13:dedagen, föreligger emellertid ett tydligt bevis. Gå vi till nämnda års kalendarer finna vi nämligen att under hela den tid Hoof skulle kunnat uppträda predikades det aldrig på denna söndag. Här föreligger ett tydligt falsarium. Man måste sålunda vid nyttjandet af Högmässopredikningarna såsom källa taga sig till vara för att bruka andra af predikningarna än dem som förekomma i de äldre upplagorna, de häftesvis utgifna.²

Innan vi lämna denna afdelning vilja vi ock söka sortera predikningarna i tidsföljd, så godt sig göra låter, något som om det kunde ske skulle hafva det största värde. Tyvärr möter dock stora svårigheter.

Vid några af dem äro årtalen utsatta i de första upplagorna fastän i de senare vanligen utlämnade. Detta gäller om Nyårsdagen (intagen i Högmässopredikningarna) 1825; 1 Bönedagen (D:o i Bih.) 1820; Passionspredikan I Akt. (i Bih.) 1822; Förklaring öfver I Akten (i Str. Pr.) 1826; Skriftetal för nattvardsungdom

¹ Str. pr. 150.

² Vid predikningarne i »Strödda pred.» och Bih. åter bortfaller skälet för interpolationerna.

(i Str. Pred.) 1820; tal vid samma tillfälle (i Str. Pr.) 1820; 11 s. efter Tref. (i Bih.) 1820. Hvad Marie Bebdelsedags predikan (i Högm.) beträffar finnes året 1823 i texten. Påskdagen (i Str. Pr.) bestämmes till 1819 af Lars i Korslids sång om den verkan denna predikan gjorde på honom.¹ I fråga om pred. 27 s. efter tref. (i Högm.) hafva vi att välja emellan åren 1815 och 1827 enligt kalendrarna, då det endast predikades dessa år under den tid, som kan ifrågakomma. Omnämmandet af smaken för nya psalmdiktningen afgör årtalet till 1815. I fråga om 2 s. i adv. (i Högm.) bestämmes den till 1816 eller 1817 af omnämmandet af Bibelöversättningsarbetet. Mycket senare torde den åtminstone ej vara. I allmänhet torde nog dessa uppgifter vara riktiga. Att det dock ej är alldeles pålitligt visar sig emellertid af att Schartau skrifvit ett utkast öfver samma text, som Hoof predikat öfver 1:sta Böndagen 1820; men daterat det 1821.² Endera måste sålunda hafva fel.

Som vi sett blir sålunda resultatet af denna undersökning ringa. Vi äro emellertid ej alldeles utan hjälpmedel att åtminstone begränsa tidpunkten för en del af de öfrigas hållande. De som tryckts t. ex. 1821 måste vara hållna senast detta år. Visar då ock kalendrarna, att det ej predikats på en söndag några af de föregående åren i rad kan tiden bestämmas till än tidigare. Ej heller på denna väg kommer man emellertid synnerligen långt från 1820-talet.

Nymans predikningar åter hafva redan på grund af inre skäl ej ansetts synnerligen värdefulla som källa hvad rörelsen beträffar. Men frågan hur den eldige folktalaren kunde utgifva så sällsynt torra predikningar får en lika oväntad som tillräcklig förklaring. i en brefväxling mellan honom och förläggaren N. M. Lindh.³ Förloppet vid predikningarnas utgifvande var nämligen följande. 1830 ¹⁵/₁₂ skref Nyman själf till nämnde Lindh utbudande sina predikningar. Tonen är mycket medveten. Vissa villkor stipuleras t. ex. att försäljningspriset per exemplar skulle sättas lågt och att han själf erhöles 1000 Rdr. Banko. Dessa ville han använda för att sedan själf blifva förläggare till ett kateketiskt arbete. Om ej reflekterades behöfdes intet svar, ty han ändrade icke sina villkor etc. Intet svar afhöres emellertid förr än 1833, då affären till ömsesidig belåtenhet kom till stånd. Kontrakt upprättades enligt hvilket Ny-

¹ 7 Andel. sånger. Borås 1842, s. 31.

² HENRIK SCHARTAU: Predikningar III: 597.

³ K. B., Sthlm, »L. 5», s. 265—279.

man förband sig inom tre års tid leverera ett visst antal koncept. Nu följer en rad af bref af innehåll att han inga predikningar har utan blott utkast, men skall snart skrifva och skicka. Ibland är det så brådt, att ej ens posten utan extra bud få anlitas o. s. v. Kom så katastrofen! Kontraktstiden är i det närmaste utlupen utan att möjlighet finnes till verkets fullbordan. Han väntar både mistning af arfvodet och delfående af stämning. Han kvider och tigger och skyller ifrån sig. Han lofvar att nu visa allvar. Han hade tänkt resa till Skåne men lofvar stanna hemma. Han begär »tre månaders *nådetid*», så skall han fullgöra allt o. s. v. Viktigt vid bedömandet af Nymans predikningars värde som historisk källa är sålunda att hågkomma: 1) De äro autentiska, således kan man af dem lära känna Nymans dogmatiska ståndpunkt. 2) Men de flesta af dem hafva aldrig blifvit hållna, utan hafva blifvit skrifna på spekulaton, delvis dock efter förutvarande utkast. Hvad rörelsen beträffar är källan sålunda af föga värde. 3) De hafva blifvit skrifna med hast, under olust, af tvång. Nymans egen personlighet lär man sålunda ej heller känna af dem. Endast för kännedomen af Nymans dogmatiska ställning hafva de här brukats.

I.

Ungdoms- och första prästtiden.

Jakob Otto Hoof föddes den 22 okt. 1768 på fanjunkarebostället Lida i Sätilla församling af Göteborgs stift. Angående hans föräldrahem och uppväxttid är föga bekant.¹ Fadern var fältväbel vid Älfsborgs regemente och det var i egenskap af sådan han var innehafvare af gården. Modern, hvars namn var Anna Håkansdotter, lefde långt efter mannens död hos en annan af sönerne, som var länsman. Jakob Otto var det andra barnet i ordningen. Hans dop² firades med större högtidlighet än något af de andra

¹ Släktaflan återfinns i »Samlingar i Landtmäteri» III saml. sid. 27 Göran Hoof från Skarab. l. ord. landtmätare i Elfb. l. 1739 † 17/6 1740 på Lunnarp Öfre Vångs by, Dalum g. m. Maria Roselius d. t. Prosten B. S. Roselius och Estrid Blidberg

Jakob, landtmätar. Isak. En dotter. Abraham, f. 1728, fältväbel vid Elf. regemente, g. m. Anna Håkansdotter fr. Sätilla. Han † 1799 på Ansered.

Göran Otto sergeant. Jakob. Otto v. pastor. Isak sergeant. Karl Herman. Uppllysningar härom har lämnats af Kapten O. Mannerfelt, Borås.

² Sätilla församlings Dopbok s. å.

barnens och hans namn blef ock mera känt än något af syskonens. Att döma efter umgängeskretsen och gåfvorna till de fattiga och kyrkan,¹ som voro dubbelt upp mot de vanliga, tyckes vid denna tid ingen nöd hafva rådt i föräldrahemmet.

Barnens antal tillväxte emellertid.² Innan kort utgjorde de en stor skara. Härtill kom den inträdande pensionstiden, hvilket naturligtvis medförde minskade inkomster. I slutet af 1770-talet lämnade föräldrarna Lida och flyttade till Ansered i Hyssna socken, också det ett boställshemman. Här förflöto Hoofs ungdomsår under den största torftighet. Stället ligger långt in i ödemarken, nära en mil från kyrkan, med än i dag mycket dålig väg. De gamla byggnaderna hafva kvarstått intill senaste tid och vittnade om den största enkelhet. Manbyggnaden bestod af en ryggåsstuga med ett enda rum, försedt med takfönster och ett par gluggar. Vid den tiden sönerna som mest behöfde hjälp för sina studier insjuknade fadern.³

Ett par af sönerna gingo i faderns fotspår och deltog i 1808—1809 års krig.⁴ Äfven Jakob Otto studerade med syftning åt krigareståndet. Färden ställdes till Göteborgs gymnasium, där han inskrefs år 1788. Här fick han ock en impuls att ägna sig åt faderns yrke. Då föreläsningarna efter sommarferiernas slut började angreps staden af danskarna.⁵ Räddning kom snart, men lätt är att tänka sig hvilket intryck händelsen skulle göra på den studerande ungdomen. Också var det med föresats att såsom krigare tjäna fäderneslandet Hoof lämnade gymnasiet. Om honom och ett par kamrater är följande anteckning gjord i en gammal gymnasiematrikel: »Testimonio Vitæ instructi Patria truce bello diu pressa et adhuc ingemisciente et illi et sibi ipsis se melius consulere existimantes militiæ nomen dederunt.»⁶ Det var år 1790.

Emellertid ändrades beslutet under sommarferierna. På hösten finna vi honom i Lund, studerande teologi, efter att hafva aflagt studentexamen.⁷ Här kvarstannade han till 1795, då han i september disputerade pro Exercitio under adjunkten Nicolaus Häggroth: »De animo humano physicæ corruptioni non obnoxio.»⁸

¹ Sätla församlings kyrkoräkenskaper 1760—1770.

² Sätla församlings Dopbok 1760—1780.

³ Kungörelser funna i Hyssna gamla kyrka.

⁴ Hyssna församlingsbok 1800 ff.

⁵ Redogörelse för Göteborgs Högre Latinläroverk 1898—1899, s. 35.

⁶ Förvaras i Göteborgs gymnasiebibliotek.

⁷ Göteborgs stiftstidning s. å. St. Pr. 152.

⁸ Göteborgs stiftstidning s. å.

Vid denna tid kallades han till huspräst af generalmajoren J. G. Coyet till Rönneholm i Skåne, hvilken synes fått goda tankar om honom. I följande ordalag skrifver han till domkapitlet i Göteborg om Hoof: »Under det jag varit betänkt att finna uppbyggelig präst, som vid min enskilda andakt med predikande går mig till handa, förekommer studiosus theologiæ Jacob Otto Hoof, känd för ett christeligt uppförande och vackra ämbetsgåfvor, såsom den hvilken i denna delen uppfyller min önskan»¹. Därjämte utlofvade han honom att ännu en termin »frequentera academien» för examinas afläggande samt enligt lagens föreskrift att »så länge han sig såsom en rättskaffens prästman i lära och lefverne uppför med nöje bidra till hans understöd». På grund häraf anhöll Hoof själf hos domkapitlet att »såsom fattig och medellös och alldeles underståndsatt att resa upp till sitt stift» inför domkapitlet i Lund få undergå de vanliga examina och prästvigas. Detta beviljades, hvarefter han efter att hafva aflagt examen stili pro gradu den 13 dec. 1795 s. å. prästvigdes i Lund.

Hoofs karaktär har varit mycket omtvistad. Han var en gåta för sin omgifning, högeligen älskad af somliga, högeligen tadlad af andra. Upphöjd mer än andra af sina vänner, var han tilltalad af förmän, dömd af ämbetsbröder, misstänkt af sin samtid och förkättrad af eftervärlden. Vissa drag framträda emellertid i desto klarare belysning.

Såsom ett bidrag till hans karakteristik må följande ungdomshistoria anföras, då den måhända gifver oss nyckeln till stora områden af Hoofs själslif. Den är från den tid han som student vistades i fädernehemmet under sommarferierna. Det var en dag under höskörden, då han i sällskap med de andra ungdomarna från Ansered kom ut till slätterfolket, som just höll på med sitt arbete vid stranden af den närbelägna sjön. Under det muntra lif, som uppstod, säger han till en af drängarna: »Om jag vill, går du i sjön». Hotelsen upptogs såsom det var att vänta som ett skämt och arbetet fortsattes. Plötsligt kastar emellertid drängen lien ifrån sig och går rätt mot sjön, drifven af en för honom oförklarlig kraft. Hade ej Hoof själf hindrat honom skulle han hafva fortsatt ännu längre. Händelsens sannfärdighet är ställd utom allt tvifvel, då den förtäljts af allmogefolk som aldrig hört talas om den hypnotiska kraften. Den är ett bland de många bevisen för, hur utbredda försöken med de s. k. hemliga vetenskaperna blifvit bland de bildade klasserna sedan Gustaf III:s tid. Den låter oss ock ana, hvilken för-

¹ Göteborgs domkapitels allegater 5/9 1795.

måga att behärska sin omgifning Hoof skulle komma att medvetet eller omedvetet äga, om han blefve folkledare och själasörjare. Den påminner ock om det af hans omgifning ofta upprepade påståendet, att det hos honom fanns en besynnerlig kraft som ingen kunde förstå.

Hoofs kraftiga, handlingsdugliga karaktär tog sig uttryck både i godt och ondt. Fallen för stordåd och själfhäfdelse, bedref han studierna med den största energi. Vistelsen på Rönneholm blef ej långvarig. Redan år 1796 finna vi honom i tjänstgöring hos prosten Hjerthom i Seglora af Göteborgs stift.¹ Den kraft, som är ett af hufvuddragen hos Hoof, tog sig här ett för en fattig adjunkt mindre vanligt uttryck. På af prosten förordad ansökan erhöll han 1798 af domkapitlet tjänstledighet och begaf sig s. å. till Greifswald för att vinna magistergraden.² Efter en synnerligen långsam och besvärlig resa — han fick vänta två månader i Ystad på fartygslägenhet — ankom han dit. Det svenska universitetet i Greifswald ägde väl icke synnerligt stort anseende. Där vistades dock vid denna tid flera namnkunniga män. Vi erinra t. ex. om göteborgaren Tomas Thorild, som där var bibliotekarie. Att vistelsen därstädes haft det största inflytande på hans utveckling är gifvet. Studierna bedrefvos raskt och omfattade isynnerhet filosofi. Den 6 april aflade han fil. kand. examen, hvarpå han den 31 maj s. å. under magister Jakob Wallerius som preses responderade pro gradu »de Elegantiæ sacræ orationis», hvarpå han blef promoverad till fil. magister.³ S. å. i okt. disputerade han på en utgifven afhandling: »De progenie Kantianismi in Philosophiæ Fichtiana lucide manifestata»⁴ med det betyg, att afhandlingen var »bene elaborata» och försvarades »cum laude».⁵

Här kommer emellertid fram ett nytt karaktärsdrag, själffrågigheten. Den medgifna tjänstledigheten var för längesedan till ända. Hoof skref visserligen härom till prosten Hjerthom, ursäktande sig med besvärligheterna och tidsutdräkten vid utresan. Likaså sökte han genom kyrkoherden magister Stein, som under sommaren 1799 besökte Greifswald, blidka domkapitlet. Själf tyckte han dock detta oaktadt icke större brådska vara för handen än att han under tiden företagit en resa söderut⁶ och bland annat

¹ Göteborgs domkap. protokoll s. å.

² Göteborgs domkap. allegater s. å. D:o protokoll s. å.

³ Göteborgs stiftstidning s. å.

⁴ Ett exemplar finnes i Lunds universitetsbibliotek.

⁵ Göteborgs domkapitels allegater 4/6 1809.

⁶ Göteborgs domkap. protokoll 30/1 1799 och 4/9 s. å. samt allegater för s. å.

ett par månader dröjt kvar i Bonn. Hösten 1799 återvände han dock och i november finna vi honom åter i tjänstgöring i Göteborgs stift — såsom det synes utan någon påföljd för uteblifvandet — nu såsom adjunkt hos kyrkoherden, sedermera kontraktsprosten Sven Tranchell i Tranemo.¹ De närmast följande missiven behöfva endast i korthet omnämnas.² I Tranemo stannade han ej längre än till våren, då han förordnades till nådårspräst i Mjöbäck. Därför flyttade han efter ett års tid den 1 maj 1801 till Frölunda och Askims sacellani, då tillhörande Fässbergs pastorat, intill Göteborg, därefter till Bollebygd att biträda prosten Dragstedt i ämbetet, 1804 till vice komminister i Svenljunga, 1807 åter till pastorsbiträde i Mjöbäck, 1808 ånyo till vice komminister i Svenljunga, 1811 att förestå pastoralvården darsammastädes samt 1812 åter till vice komminister såsom förut.

Här möter oss emellertid bilden af det mest öfverraskande förfall. Den reslystne mannen nöjer sig med att slå sig ned i en vrå med en gammal änka med pengar. Filosofie magistern blir umgängesbroder med allehanda tvetydiga individer. Kortspel och gilleslag med bönder efterträda studierna och filosofien. Hur förklara allt detta? Vi vilja följa utvecklingen sådan den skedde steg för steg.

Belysande för ställningen vid hemkomsten är ett bref ställdt till domkapitlet i Göteborg, hvilket i juni 1800 ankom från en studerande af Skara stift vid namn A. J. Lundquist från Greifswald, densamme som varit opponent på Hoofs afhandling.³ Han begär att »Consistorium måtte förhjälpa honom till sin rätts utbekommande af s. mag. adj. Hoof, för hvilken han under bådas samvaro vid Greifswalds academi sistlidet år gått i borgen för 33 rdr pom. curant, hvilka penningar Hoof icke oaktadt då gifven förbindelse och flere Lundquists skriftliga påminnelser skall betalat, hyari genom denne sedermera skulle råkat i mycken förlägenhet» o. s. v.⁴ Domkapitlet gaf kontraktsprosten i uppdrag att gifva Hoof en välförtjänt uppsträckning, framhållande bland annat att göteborgarna genom sådant Hoofs handlingssätt stode i fara att vid de utländska universiteten råka i misskredit.

Saken kastar ett klart ljus öfver den ekonomiska ställningen, som tydligtvis var ytterligt dålig och kom att hafva det mest ödes-

¹ Göteborgs domkap. protokoll s. å.

² Göteborgs domkap. protokoll för respektive år.

³ Se denna athandlings titelblad!

⁴ Göteborgs domkap. protokoll 4/6 1800.

digra inflytande på Hoofs hela lefnadsbana. Utan tvifvel har nämligen penningenöden varit ett af de drivande skälen till det steg Hoof kort därefter tog genom sitt giftermål. Därigenom kom han att isolera sig i en vrå och beröfva sig själfutvecklingsmöjligheter.

I Mjöbäck var Hoof såsom nämndt nådårspredikant efter aflidne kyrkoherden Forsselius, hvars efterlämnade änka hade en förmögenhet af 7,000 rdr, mest placerad i hemman i Kind.¹ Hoof grep efter räddningsplankan och gifte sig med henne, fast hon var betydligt äldre än han och ägde barn i förra giftet, som därtill voro sjukliga. Än ytterligare sökte han förbättra den ekonomiska ställningen genom en jämrande inlaga till domkapitlet om dubbelt nådår, hvilket dock afslogs.² Detta äktenskap ingicks 1802.³ Hoof var vid denna tid ännu vice pastor i Bollebygd, men flyttade snart till ett af hustruns hemman, öfverlämnande åt domkapitlet att när det kunde och ville begagna sig af hans tjänst i närgränsande pastorat. Stället var det i Holtsljunga socken belägna vackra och genom Hoof så namnkunniga Floghult. Här kvarstannade han till sin död, oaktadt vi se upprepade klagomål öfver att aflägsenheten till hans bostad vållade församlingsborna i de socknar, där han hade sin tjänstgöring, många svårigheter.⁴ Icke ens då han 1821 erhöll ordinarie komministerstjänst i Svenljunga, flyttade han till sitt boställe.

Härmed hade Hoof isolerat sig själf och följderna dröjde ej att visa sig. Att hans intressen liksom tvinade bort i denna omgifning är naturligt. De uppburos ej af religiositet utan af ärelystnad. Missräkningar och gäckade förhoppningar inträdde efter kraftansträngningarna och inga frukter visade sig efter det mödosamma arbetet. Det brukar vara så, att den som satt sig de högsta målen före sjunker djupast, då ingen möjlighet visar sig att hinna dem. Att gå till de små, hvardagliga plikterna synes alltför ringa.

Omgifningen, i hvilken Hoof kom, var icke ägnad att verka väckande eller pådrifvande. För honom själf var den emellertid icke främmande och han fann sig snart i den. Utgången från ett hem, där det mesta umgänget utgjordes af allmogefolk, var han grundligt förtrogen med dess vanor och tänkesätt. Något finare umgängesvett torde han heller icke hafva förvärfvat sig och i den mån de ideella intressena aftogo och studiebekantskaperna blefvo

¹ Bouppteckningen förvarad i Mjöbäcks pastorsarkiv.

² Göteborgs domkap. allegater 1802.

³ Mjöbäcks vigselbok s. å.

⁴ Göteborgs domkap. brefbok 18/9 1811.

glömda, vände han sig till det som bjöds af sällskapslif bland storbönder och resehandlare. Hurudant detta sällskap skulle vara och huru det skulle inverka på honom är lätt att förstå. Utan tvifvel är det ock minnen från föräldrahemmet, som bidragit till den benägenhet för starka drycker, som nu tog väldet och bröt ut i full låga. Den tidens underofficerare voro ej kända för återhållsamhet och Hoofs fader utmärkte sig icke synnerligen för någon karaktärens renhet.¹ De många krigen hade bland militären åstadkommit en tradition af råhet. Hvarken student- eller prästkretsarna² voro heller mönster i fråga om nykterhet. Det ena med det andra gjorde, att Hoof föga uppbyggliga föredömen haft. Själf gick han emellertid längre än de flesta.

Åtskilliga smådrag tyda på att Hoof under sin första tjänstetid t. ex. i Mjöbäck ännu bemödat sig om en viss ordentlighet.³ Då kyrkoböckerna sedan nio år tillbaka ej blifvit förda, utan blott anteckningar gjorts på några otydliga lappar, upplade han i samråd med en kyrkovärd såsom kännare af socknens ledamöter en ny förteckning. Och då man hade för sed att under gudstjänsten från läktaren spotta på de nere i kyrkan sittandes hufvuden, hvilket »störde dessa», utrotade Hoof med näpst och böter detta ofog.⁴ Af domkapitlet användes han upprepade gånger till ombud vid skiftesförrättningar o. dyl.⁵ och hedrades 1803 med vice pastors titel, en då för tiden bruklig utmärkelse. Men det gick raskt utför under Svenljungatiden. Många voro de nätter han tillbragte på gästgifvaregården vid korten och glaset. En sagesman berättar ock följande episod från sin mormoders bröllop: »Man tog sig för att gå långdansen. Den skedde så, att bröllopsfolket par om par begaf sig till granngården, där det dansades på gårdsplanen. På samma sätt fortsattes på hvarje gård, byalaget öfver, tills man kom till bröllopgården igen. På vägen mötte man emellertid Hoof, som kom resande från ett sjukbesök. Det blef allmän förlägenhet och äfven förskräckelse för prästen. Men det var ej af nöden. Han hoppade af åkdonet, tog bruden och gick först i tåget.» För öfrigt

¹ Se Sättila dopbok 1763.

² VILHELM BERG: Göteborgs stift under 1700-talet, s. 229, 245, 234 m. fl. — Om öfverdrifterna i denna bok, se dock H. LUNDSTRÖM: Skisser och kritiker, s. 299 ff.

³ Mjöbäcks kyrkobok 1800.

⁴ Mjöbäcks sockenstämmeprotokoll 1801.

⁵ Göteborgs domkap. brefbok 11/7 1804 m. fl.

beskrifves han denna tid såsom en slagskämpe och hästskojare. Under tiden förslösades emellertid hustruns förmögenhet.

Hur ämbetet blef skött belyses af följande tradition. En gång for han på söndagseftermiddagen för den långa vägens skull icke hem från kyrkan utan direkt till den bondgård, där han följande dag skulle hålla husförhör. Där fann han vid sin ankomst ungdomen ifrigt sysselsatt med beredelse till det blifvande förhöret. Hoof föreslog att man i stället skulle taga sig en svängom på söndagseftermiddagen. Fastän det svarades, att man väl behöfde gå igenom sina stycken, fick han dock slutligen sin vilja igenom. Det blef dans långt in på natten, hvarefter husförhöret fram på dagen vidtog.

1806 följde den första anklagelsen inför domkapitlet, denna gång af komminister Hedenros i Svenljunga, hvilken förestod pastoralvården.¹ Om icke allt hvad denne anför synes berättigadt, bekräftas nog det gamla ordspråket: »Ingen rök utan eld». Den innehåller följande punkter: 1) Hoof hade förrättat gudstjänsten blott när det fallit honom in; 2) Klagomål hade gjorts från församlingarna att han antingen icke eller någon gång oredigt skött ämbetsgöromålen; 3) Hoof hade midsommardagen låtit uti en talrik menighet och Hoofs egen närvaro en gymnasist vid namn Freding träda upp, säga några ord under 10 min. samt därefter gå ned utan att lysa mässturerna; 4) fortsätter Hedenros sålunda: »i går åtta dagar hade jag på predikaturen antecknat passionspredikan i Refvesjö och Redslared tisdagen den 18 för hans räkning och får samma dag kl. 2 e. m. ett bref däri han säger sig skola resa till Borås och sålunda ingen gudstjänst kunna förrätta, men nämner ej ett ord om gudstjänsten påföljande söndag. Jag trodde att han antingen själf eller genom någon annan skulle förrätta gudstjänsten i Svenljunga, men fick till min stora bestörtning vid återkomsten från de yttre kyrkorna höra, att allmänheten från Svenljunga och Ullasjö från kl. 10 f. m. till 3 e. m. förgäfves väntat präst; jag häpnade, lät sammanringa» o. s. v. Hoof svarar som det synes tillfredsställande på ett par af dessa anklagelser, hvarjämte intyg vidfogas af vid pass 30 pastoratsboar om nöjaktig ämbetsgärning, bl. a. af klockaren samt af majoren C. H. Gyllenlans å Redslareds stom. Enligt Hoofs svaromål skall anklagelsen 1) berott därpå att Örsås församling mot sin lagliga rättighet begärt gudstjänst hvarje söndag, hvilka tjänster Hoof ej ansett sig skyldig att förrätta. I fråga om 4) är ju ock klart att ett missförstånd ägt rum, i synnerhet som Hoof

¹ Göteborgs domkap. protokoll och allegater 1806.

genom läkarebetyg styrkte att han varit i Borås för sjukdoms skull. Men då det vidare talas om att han oredigt skött ämbetsgöromålen har det nog skäl för sig, trots alla intygen från goda vänner bland bönderna och resehandlandena. Äfven fallet 3) låter misstänkt, då han måste erkänna att han »enligt ortens sedvänja varit ett brudpar följaktig till och från brudehuset och därför misstrott sin svåra hälsa» o. s. v. Hvad följder anklagelsen haft framgår ej af domkapitlets handlingar.

Längre fram var emellertid Hoof själf, ehuru han här söker urskulda sig, den siste att förneka sin försumlighet. Så säger han t. ex. på ett ställe i en predikan: »Förlåt mig Herre, Herre, att jag som varit i din tjänst nu i 26 år och ofta gått till kyrkan och på predikstolen som en kyrkotjuf i min egen kraft och utan ödmjuk bön till Dig att Du ville styrka mig i denna gången! En liten tid har du låtit mig få känna min stora svaghet och vanmakt och lärt mig genom Din Ande åkalla Dig om hjälp och styrka i denna gången fram till Ditt hus och altare, där jag på denna dagen för 15 år sedan för första gången uppträdde på detta rum fastän, Gudi klagadt, icke all den tid, med detta sinnet.»¹

II.

Väckelsepredikanten.

Allt hittills är Hoofs utveckling mycket enkel, en ofta upprepad historia. Först härefter inträffade ett omslag, som gör honom till föremål för de många skilda omdömena.

Detta skedde 1808. Hoof har författat en självbiografi, hvilken tvyärr nu gått förlorad så när som på ett helt kort utdrag.² Det lyder: »1808 var det märkvärdigaste året af min lefnad, ty allt hittills hade jag omgjordat mig själf och gått dit kött och blod velat; men nu omgjordade mig en annan och jag måste gå dit jag, nämligen kött och blod och den gamla människan, icke ville. Lofvad vare Gud!

Midt i mitt syndalopp
Din nåd mig sökte opp.
Jag började då kvida.
Jesus viste mig sin sida» (Zions sånger).

¹ HOOF, Strödda predikningar, s. 55.

² HOOF, Strödda predikningar. Nekrolog, s. 152.

Hoof var nära branten af fullkomligt fördärf. Hälsan var genom den omåttliga dryckenskapen förstörd. Han sökte läkare, ehuru förgäfves. Synen var svag, inflammation inställde sig i öronen. Läkaren tillrådde »dricka brunnen till helsans förbättrande och förekommande af ledsamma och farliga påföljder».¹ I detta tillstånd vidtogo syner och visioner, som på det djupaste uppskakade honom. En vidt utbredd allmogetradition berättar följande: »En natt hade Hoof som vanligt varit i Svenljunga på gästgifvaregården. Slutligen blef han så öfverlastad, att han ej kunde fara hem, hvadan han placerades i ett rum bredvid gästabudssalen att sofva ruset af sig. Odygdsmakare togo då ett par bockar, styrde ut dem på det gräsligaste sätt, hvarpå de insläpptes till honom. Då de begynte föra oväsen vaknade Hoof upp och fantiserade om att han redan kommit till afgrundsfurstens boning, hvarpå han for hem.» Detta säges hafva varit första begynnelsen till en våldsam kris, med hvad sanning må lämnas därhän. Bestyrkta af trovärdiga personer äro däremot följande visioner.² Hoofs nervsystem var nu till ytterlighet försvagadt. »En mörk decembernatt blef det med ens ljus i hans rum som på klara dagen. Han blef högeligen förundrad. På alla väggarna funnos inskrifter och med eller mot sin vilja begynte han läsa. Innehållet var sådant, att han aldrig glömde det. Han läste och läste och då det var slut, slocknade ljuset lika plötsligt som det kommit och det var åter helt mörkt. Alldeles uppskakad gick han fram och tillbaka, tills han stannade vid fönstret. Nordväst om Floghult finnes en kulle. Där såg han hur det lyste klart. Frälsaren hängde på korset mellan röfvarna och man såg att det led mot slutet med honom. Den anblicken lär Hoof sedan ständigt haft för ögonen.»

Då julen kom anlände bland julgåfvorna från någon vän och supebroder en brännvinsflaska, då han ingen bättre julegåfva visste. I den sinnesstämning Hoof för närvarande befann sig lär äfven detta gripit honom djupt.³

Hvilken verkan hade väl dessa visioner på Hoof? Vi missa taga oss säkerligen icke, om vi antaga att grundtonen blef en djup känsla af den förnedring, i hvilken han befann sig. En kris inträdde, därvid han lyckades komma ur sina fördärfliga vanor. Drycken-

¹ Göteborgs domkap. allegater 1806.

² Hoof omtalade dem för Arve i Sunnerbo, Arve åter för Plym i Fors-heda, hvilken i sin ordning berättat dem för författaren.

³ C. V. S., Ett hundraåra minne, s. 23.

skapsbegäret blef öfvervunnet och fick sedermera aldrig makt öfver honom. Äfven i öfrigt upphörde den förra sorglösa lefnaden. Innan kort gifver han bilden af en helt annan människa.¹

Så olik han än synes vara sitt gamla jag, märkas dock dragen af hans förra lefnad. Lifserfarenheter försvinna ej spårlöst, utan lämna djupa märken efter sig. Sker det ej såsom en omedelbar fortsättning på den förra utvecklingen lägga de ofta grunden till en ny. Så äfven här. Hoof hade så djupt insett ohållbarheten i sitt förra lefverne, att han med hela sin själs intensitet vände sig mot de fel som förut behärskat honom.

Efter de våldsamma inre brytningarna 1808 sökte Hoof ett nytt verksamhetsområde. Han ville om möjligt bort från den trakt, där så många obehagliga minnen voro och där många förödmjukelser säkerligen mötte och gjorde det nya lifvet svårt för honom. Det berättas t. ex. att en storbonde från Haga i Redslared en gång på hemvägen ifrån kyrkan sade till honom: »Hade icke Pastorn predikat så skarpt i dag, skulle jag bjudit honom en sup». Hellre än att kvarstanna beslöt han sig för att lämna det honom så kära Floghult. 1809 sökte han Dalstorps och 1811 Tranemo komministratur. Dock utan framgång.² Så måste han stanna där han var.

Hela hans uppträdande hade emellertid blifvit ett annat. Utom den egentliga predikoverksamheten begynte han med trägna husbesök i stugor och kojor. Till Evangeliska Sällskapet i Stockholm slöt han sig 1810.³ Han som förut sökt undkomma att predika för mycket, duplicerade nu med föredrag, som varade 2 à 3 timmar. En 94-årig man, som från fädernehemmet hågkom Hoof⁴, berättade för förf., hurusom Hoof förde ombyten af underkläder med sig, hvilka han i prästgården ömsade emellan mässorna och gamla åhörare hafva berättat hurusom svetten droppade ned från predikstolen. Föredraget var emellertid ingalunda stormande, utan mera samtalsvis.⁵ Rösten var klangfull, vänlig och vinnande. En gammal hoofiansk kvinna yttrade med tårar i ögonen till förf.: »Då han begynte var det som en ängel begynt. Ack, om jag än

¹ G. D. BJÖRCK, Bibliskt lutherskt Veckoblad för folket 1861, s. 329.

² Göteborgs domkap. brefbok 12/7 1869 och 2/8 1811.

³ Str. Pr. Nekrolog, s. 152. Se ock Evangeliska sällskapets årsredogörelser medlemsförteckningar 1810 ff.

⁴ En son till dåvarande kyrkoherden i Svenljunga, Bergendahl.

⁵ BJÖRCK a. a., s. 329.

en gång finge höra den rösten!» Hoof talade fritt. Han ansåg det vara en lärares plikt¹ att efter sitt uppträdande på predikstolen och sedan bönen var gjord med spanande blickar förnimma för hvilka och hvad slags åhörare han hade att tala och därefter så ställa sina predikningar och så utdela sanningens ord samt kläda det i passande dräkt, att hvar och en efter olika sinnestillstånd och behof, efter olika ålder, fattning och förmåga må kunna tillämpa det på sin närvarande själabelägenhet, känna igen sig och veta, hvars andas barn han är. Han öfverlämnade sig i alla sina predikningar helt och hållet under den helige Andes ledande ingifvelser, så att han både därutinnan och under andra religions-tal alltid kunde umbära skrifvet koncept. Till och med under sin gång mellan altaret och predikstolen utbytte han ofta både de ingångsord och det predikoämne, han vid en föregående begrundning bestämt. Predikningarna öfverflöda af bibelcitatsom vittna om en stor bibelkännedom. 100 citat äro ingen ovanlig företeelse i en enda predikan. Det största antalet som förekommer i någon är 310.² Såsom ett exempel på Hoofs drastiska predikostil må anföras följande utdrag³: »När någon skall dö där eller där, så ropar Gud i himmelen: 'Min Son, se efter om namnet står i Lifsens bok; står det där, så sänd en seraf med en bägare af vårt obemängda vin att styrka honom med och en ängel med en guldharpa att spela för den i dess mörka stunder' — — men när en opånyttfödd människa dör, så ropar Jesus: 'Åh, åh, min Far! det namnet finnes icke i boken!' Vid detta rop fara tusende sinom tusende djäflar ut ur helvetet med hvart sitt plågeinstrument. Där skall blifva både fångförare och betäckning. Hör på du svärjare, nu skall du blifva bönhörd — nu, nu, skola millioner djäflar snart anamma dig som du så många gånger bedit. Hör du, som lärt att blåsa i den pipan, hvarmed afgrundsfursten kallar ihop sina tjänare i helvetet — där skola djäflarna hvissla i öronen på dig, så att du skall tycka att hufvudet vill remna» — — »Djäflarna hålla liksom en disput och träta i dödsstunden vid den ogudaktiges säng, hvilken först skall få hugga tag i själen och föra henne först i mörker och förskräckelsen inför Guds domstol och sedan till helvetet — — Faselig färd, mina käre!

¹ Företalet till HOOF's Högmässopred. VII.

² Högmässopred. 828 ff.

³ Christelig predikan på midsommardagen (ej upptagen i samlingarne). Venersborg, Quist 1829.

Så lärer då människor alla
att göra bättring i tid,
att när Gud eder kallar,
Han då må finnas blid;
en mild och nådig Gud,
och till sitt rike föra
såsom sin kära brud.» (Gamla psalmb. 381: 12.)

Och vidare: »De ogudaktiga gå till djäfvulen. De hafva haft sällskap med honom här, detsamma ock där, om intet en redlig bättring kommer emellan» — — — »En sådan bättring som står i Skriften. Mången bättrar sig mycket, men lefver obekymrad om, antingen han är pånyttfödd eller ej. Det är ett djäflaknep. Guds barns hjärta det är en torr plats för djäfvulen (Luc. 11: 24) men orena tankar och orena lustar — det är mat åt djäfvulen». Längre fram »Jesus säger: 'Utan eder rättfärdighet öfvergår de skriftlärdes och fariséers, skolen I icke komma i himmelriket' (Math. 5: 20). Läggen därför bort det gamla draka-talet och djäfla-språket, som världen säger när man predikar som Jesus predikar, att det blir få saliga. (Luc. 13: 23); så säger hon: 'Gud kan väl intet fördöma så många heller'. Jo, på den yttersta dagen, då skall du få se hvart din saliga far och din saliga mor äro tagna vägen, om de intet ha gjort en redelig bättring, då skall djäfvulen bedröfva och förskräcka deras själar, i stället för att du har bedt Gud fröjda dem. Kom ihåg hur det gick till i Noe tid.» (Math. 24: 37).

Predikningarna begynnas med psalm 323 v. 5, 6 i gamla psalmboken: Styrk mig med Andens kraft o. s. v. — — I ditt stora och i alla evigheters evighet högtlofvade Treeniga Namn, Fader, Son och Helige Ande. Amen. Därpå följer en inledning begynt med ett bibelspråk och ofta af ansenlig längd. Sedan kommer tysta Fader vår, hvarefter läses: O Jesu Christ, du nådens brunn o. s. v. Formuleradt ämne finnes alltid och delar, två eller flere, för det mesta, ehuru såsom vanligt hos extemporatörer ofta af opropotionerlig inbördes längd. Understundom banar sig predikanten, såsom han kallar det, väg till evangeliet genom epistelns föregående förklaring efter ämnets uppläsande.

Hoof uppdelar sina åhörare i skarpt skilda klasser. Häri är han Schartau lik. Men under det Schartau håller sig till en klass i sänder, sker hos Hoof ett ideligt kretslopp. Såsom Schartau har han ock en utpräglad nådens ordning.

Hufvudinnehållet af predikan är följande¹:

I. Den *sofvande*, den galna världen är hängifven till de tre jordiska gudarna girigheten, högmodet och vällusten.

a) uppenbart

1) såsom giriga umgås de med bedrägeri, tjufveri, lurendrejeri o. s. v. De älska ägodelar och vilja ej försaka dem. De samla af dem så mycket de förmå med rätt och orätt åt sig och sina barn.

2) såsom högmodiga fara de efter prål i kläder, högfärdsmonster o. s. v.

3) såsom vällustiga äro de benägna för dans, kort och tärningspel, frosseri och dryckenskap, flärdfull musik, tidsfördrif, syndigt marknads- och gästabudsväsen, öfverflöd vid bröllop och begrafningar o. s. v. Särdeles får ungdomen insupa giftet, fast föräldrar, husbönder och befallande här borde skyddande ingripa.

b) ej bättre äro skrymtarna, som vinnlägga sig om en utvärtes rättfärdighet och ärbarhet, men hålla världens ägodelar och vänskap kära och ej vilja gå in på Jesu försakelselära.

c) mot de omvända är världen fientlig, gäckas med dem offentligt och enskildt och söka hindra dem. Så äfven oomvända föräldrar och husbönder. Mest tadlade äro dock Guds ords rätte predikanter, som med allvar förkunna Jesu försakelselära.

d) i helvetet skola djäflarna utan ände göra narr af de obotfärdiga som ej bättrat sig.

e) ingen sofvande människa kan af sig själf stå upp, hon sofver till dess hon insomnar i järnsömnen. Gud kommer till de sofvande med den förekommande nåden och stöter på dem för att få dem vakna.

II. *En rätt uppväckelse.*

a) Människan är icke blott rörd eller påstött utan väckt upp för det ändamålet att just nu fly synden och bättra sitt lefverne. »Vaknar och somnar du intet med det bekymret huru du skall få en bärgad själ, så är du icke uppväckt, min människa — din syndasorg som känns ibland, men som försvinner såsom ett regnvatten förlöper, är ingen uppväckelse, utan blott den förekommande nådens rörelser som stöter på dig.»²

¹ En någorlunda redig framställning af Hoofs åsikter om »Nådens ordning» Str. Pr. s. 15 ff.

² Strödda predikningar, s. 15.

b) vid en rätt uppväckelse kommer en innerlig böjelse till att höra och läsa Guds ord och en eld tändes i hjärtat till brinnande och allvarliga böner.

c) då upphörer ock helt och hållet det yttre grofva syndandet, världssällskaper, lek, köttslig ro och nöje, svärjande, horande, stöld. »Simon, Judas och Zacheus bära gärna hem sitt tjufvagods om han blifver vaken. Den högmodige lägger frivilligt bort sina högfärdsmonster; och lita på det att får Guds Ande rifva ditt hjärta, så rifvas ock fjädrarna utantill.»¹

III. *En lefvande upplysning.*

a) den som förr trott sig hafva haft ett godt hjärta, får nu se sig hafva ett ondt hjärta, som är »ett horhus, ett tjufnäste, en röfvarekula, ett argt och illfundigt ting, en stor skrymtare och en listig räf, argt, världsligt och fåfängligt, flyktigt och lättsinnigt, oböjligt och hårdt hjärta som understenen i kvarnena».² När han ser tillbaka på sitt lefverne, blir han varse att han syndat sedan han varit späd och att synd är orätt, så att han har en skuld allt upp till himmelen.

b) människan får framför sig se Guds hämndkräfvande vrede, lagens rättvisa förbannelse och ett evigt brinnande helvete gå sig oundvikligen till mötes. »Då lär du frukta om morgonen att du intet får lefva till aftonen och om aftonen att du intet får lefva till morgonen.»²

IV. *En uppriktig syndaånger-omvändelse.*

Synden varder människan tung som en sten. »Och vill du ytterligare veta om du hafver en rätt syndaånger, så pröfva 1) om du den för Gud och människor rätteligen bekänt, 2) om du henne rätteligen hatar och afskyr, 3) om du synden rätteligen och utan falskhet öfvergifver och 4) om du flyr synderna som för en orm och flyr alla tillfällen som ditt fördärfvade hjärta till synd kunna förleda; och därjämte efter apostelens ord flyr allt som hvad ondt synes.»²

V. *Pånyttfödelsen.*

a) människan får en lefvande kunskap och kännedom om vår herre Jesus Kristus.

¹ Strödda predikningar, s. 15.

² Strödda predikningar, s. 16.

b) samtycker med ordets sanningar, så att hon ej blott säger om dem: »Ja, ja det är så» i allmänhet, utan ock i det som rör henne. Då sker trons saliga förening med Jesus.

c) »trons tredje del är förtröstan, då syndaren utan att känna och smaka Guds nåd tror ordena och vågar på Jesus försoning med godt mod gå igenom lif och död. Om hjärtat fördömer så förtröstar människan på att Jesus för henne lidit döden. Om samvetet och djäfvulen vill anklaga, tror hon sig hafva en försvarare när Fadern, den rättfärdig är. Med denna trons förtröstan bespottar hon döden och säger: »Du död hvar är din udd».¹

VI. *Den dagliga helgelsen och förnyelsen.*

Tron är aldrig utan kärlek, detta är grunden till helgelsen.

a) människan hatar det onda. »Har du tron, så har du ett vaket samvete, som har samma ömma känsla för synden som ögat för grandet. Känn efter om du uppriktigt hatar det onda som ännu bor i ditt kött, om du ville förr vara död än synda. Ett Guds barn får ofta förbanna och fördöma sig själf för den svåra synden, som det intet skall slippa, som ofta gör om intet i känslan både tro och hopp och alltsamman. Du ville hafva ett rent hjärta, men du får ändock intet som du ville.»²

b) människan far efter det goda. »Du far nu i Kristi kraft efter helgelse. — — Du känner och förnimmer hos dig en drift till det goda som växer och tilltager såsom grenen uti ett lefvande träd. Nu upprättas i dig det förfallna Guds belätet: din barmhärtighet, mildhet, vänlighet, saktmod, tålmod, undergifvenhet, sannfärdighet, trohet, renhet, kyskhet, gudaktighet, ödmjukhet, din beredvillighet att förlåta din broder och äfven din ovän. Det blir allom människom kunnigt och synes utanpå dig som en kläd-
nad, den du hvarje dag bär på din kropp, ty det går icke an, säger Luther, att vara en söndagskristen och en hvardagsdjäfvul, ett lamm borta ibland andra, men hård hemma i sitt hus» — — »Af Kristi lära märk på sex barmhärtighetens verk, att du dem ej för-
gäter. Mättar du den hungrige och gifver den törstige dricka, kläder du den nakna, härbärgerar du den husville, besöker du den sjuke och med den som är utvärtes eller invärtes i något slags häk-
telse, så som du vore med bunden. Si så skall din tro visa sig i gärningarna, eljest är hon död.»³

¹ Strödda predikningar, s. 17.

² Strödda predikningar, s. 18.

³ Strödda predikningar, s. 19.

Stor vikt lägger Hoof vid den dagliga bättringen, likasom ock vid lydnaden för det ordet: »Fly hvad som ondt synes!» Härvid kommer hans mycket omtalade försakelselära fram. Äfven i fråga om det som eljest är lofligt skall en kristen iakttaga försakelse eftersom det lätt kan blifva anledning till synd. Ett exempel härpå är förhållandet till de jordiska ägodelarna. »I vandren på en öppen, fri väg, mina människor. Många syndiga och köttsliga ting äro tillåtna, men de draga själen till helvetet. Du kan gå och se på dina vackra ängar så att du kommer bort från Gud — — — Säll den då som är nöjd med litet af jorden, älskar Jesu fattigdom och korslefverne! Säll den gudelig och förnöjsam bor i en liten låg koja med ett mossigt tak, är nöjd med sitt bröd och sin lilla friska källa han har utmed väggen.»¹ »Djävulen säger: 'Du måste förskaffa dig och de dina med rättigfärdighet hvad som fordras till edert underhåll', och så sätter han människan i det lofliga och så förgyller han det till dess hon icke kan taga ett enda steg på den rätta vägen. Jag vet väl att du tänker: 'Det är ingen synd handla och vandla, köpa och sälja, pruta och kräma'; men kom ihåg att det är skrifvet i bibeln, att en handelsman kan med plats eller med nöden som man säger taga sig till vara för orätt och en krämare för synd; och på ett annat ställe att synden tränger sig emellan säljaren och köparen som vattnet mellan stenarna i muren; du vinner ingenting med ditt handlande, förströelse bara. Det kommer ofta för dig i bönen, det är ett jordiskt begär, korsfäst det!»² »Det säger Guds ord att det är ett rent afgudatal att säga så: 'Jag får sträfvat utöfver all förmåga för att kunna hjälpa mig ut ur gäld som jag står i hos människor. Det vore godt vi finge hafva hälsan, eljest vet jag icke hvad det skulle blifva af oss'. Hvar finnes trons förtröstan till Gud hos desse människor och utom tron är det omöjligt tackas Gudi» — — — »I skolen arbeta flitigt, säger jag, men I fån icke räkna ut, nej icke ens tänka en gång på hvad I skolen förvärfva eder med det eller få för det, ty I skolen arbeta för att Gud befallt det och icke för eder räkning. I skolen göra allt det I gören åt Gud, så blifver allt edert arbete en gudstjänst» — — — »Om arbetet någon gång vill bli dig för tungt, så att du tycker att du har så mycket att göra att du icke vet huru du skall hinna med det, så slå ifrån dig den tanken och det blir nog väl på något vis; håll upp litet och hvil dig och sätt dig på renen

¹ B., s. 50.

² B., s. 51.

och sjung en liten vers till brudgummen Jesu pris och ära, så skall han under detsamma gjuta i din kropp en sådan förfrisknings balsam, att du sedan så styrkt, frimodig och glad kan göra allt ditt arbete.»¹ — »Så knyta de handen för de fattige och så äro de så rädda om smulorna och så se de på bitarna och så vända de på kakan och så nännas de icke utgifva den till de behöfvande och så undskylla de sig med: 'Ja, jag borde visst hjälpa den fattige, men jag har icke råd därtill, det vore visst min skyldighet, men jag har inga tillgångar'. Människa, skall du se på dina tillgångar och göra därefter och icke på Jesu ord, då ser och gör du galet till gagns. Du som är sådan, tag för afgjordt att du är oomvänd» — — »ty att gifva af sitt öfverflöd, det heter icke att göra godt, det kunna de oomvända göra, men att gifva af sina egne knappe tillgångar, det kommer ifrån förtröstan på och kärlek till Jesus.»² »Förtörna ett Guds barn är en faselig synd; akta dig, min oomvända människa, gör dem icke ondt, ty det är synd som gå hem igen. När det kommer en tiggare för din dörr, så se noga efter om det är ett Guds barn; behöfver han då en tröja eller ett kläde och du har mer än det du har på dig, så ve dig om du nekar honom, ty då nekar du hela kroppen och Jesus med. Behöfver ett Guds barn något till lifsuppehälle, så om du icke har mer än ett bröd, så bryt det och gif honom med dig» — — — »Förbannad är du till kropp och själ om du har något så att du kan hjälpa och likväl icke hjälper ett Guds barn; och förbannad är din egendom, dina åkrar och ängar och allt hvad du äger och har om du kan hjälpa och likväl nekar ett behöfvande Guds barn.»³

Man märker sålunda huru Hoofs uppfattning om fattigdomsbudet närmar sig det katolska munkidealet. Den som utan tvifvel mest påverkat honom i denna riktning är den katolska franska mystikern Louvigny. Hennes arbete om »Det fördolda lifvet» citeras ofta och med förkärlek.

Till försakelseläran hörer också försakande af människors sällskap. »Djävulen säger: 'Gör icke det till synd, som icke är synd; t. ex. det är ingen synd att gå på auktioner eller på marknader, det är ingen synd att gå på bröllop eller på begrafningar. Det är lofligt att vara bland människor'. Men draken talar icke

¹ B., s. 54.

² B., s. 25.

³ B., s. 58.

om hvad det är som går i svang under det som han kallar för ingen synd. Han talar icke om hvad det är som utöfvas under det han kallar lofligt» — — »Det är sant, vi kunna icke alltid fly det oss ondt synes, det vill säga ofta förbinda oss våra sysslor att hålla umgänge med oomvända människor; men hvarför skola vi onödigtvis gå in i deras sällskap. Det fick Petrus veta, hvad följd det hade med sig» — — »så var det äfven med David» — — »därför den som vill fly synden, det grymma och förbannade tinguet, den akte sig och vare lika så rädd för tillfället till synd. Men, min människa, huru se våra auktioner och marknadsplatser ut? Synes och höres där annat än djäfvulens gärningar? Är det lofligt att i det ena hörnet svärja, fylla sig, dundra och slåss och i ett annat skämta, gyckla, hora, stjäla och bedraga och mer sådant? Är det lofligt att lefva tvärtemot både Guds och konungens lag? Men det talar djäfvulen icke om, utan i det stället säger han: 'Gå dit och dit, men akta dig; gå in på tjäran, men smitta dig icke; stick handen i elden men bränn dig icke; haf en lefvande orm i barmen, lek med honom men skada dig icke' o. s. v. Kan det ena göras och det andra icke ske; är det rimligt, du dumme djäfvul som så lärer folket och med dina afgrundsknep och försök hindrar dem ifrån den rätta vägen? Och huru se våra s. k. bröllop ut? Hvad äro de annat än helvetets förstugor likasom våra allmänna gillen och kalaser. Där horas, där frossas, där hvimla fyllehundar, där famntaga horkarlen och horkonan hvarandra i deras förbannade lekar och danser, ty den är en horkarl och horkona, som bolar med världen. Där svärjes, där missbrukas Guds namn. Guds ord och allt hvad heligt är bespottas. Där spelas på djäfvulens uppdukade bord och hans uppstämda gigor. Där lukta afgrundslågorna i hvar vrå och det ser ut som om det icke vore någon enda djäfvul kvar i helvetet, utan som allesamman vore afflyttade hvar och en med sin konst. Är icke detta en förstuga till helvetet? Och är du i förstugan kommer du snart in» — — — »Nå, huru se våra dagars begrafningar ut? Det är ju en skyldighet att bära våra döda till grafven, säger du. Åh ja, hvem nekar det? Gör denna din skyldighet. Men hvad händer bredvid den? Jo knappt är den döde jordfäst, knappt är du kommen i begrafningshuset, förrän du sitter som en narr och pratar din gamla fåfänga, ditt syndiga och förföriska snack, eller ock tar du dig ett rus till betalning för besväret. Är detta också en skyldighet att bära sig värre åt än en dåre, och så under namn af skyldighet eller att det är lofligt

tager du dig den ena gången efter den andra tillfälle att tjäna djäfvulen. Och min människa, huru kan du på det viset taga ett enda steg på den rätta vägen?» — — — »Äfven Guds barn må se sig väl före i sina sällskap. Visst är det nyttigt att de enligt Jesu ord samlas i hans namn, talas vid i psalmer och lofsånger och uppbygga hvarandra med Guds ord, så att det bor rikeliga ibland dem, samt göra samfälligt bön, som bibeln utvisar på flera ställen (Math. 18: 20). Men man akte sig äfven här, så att det dels icke blifver något hvilande vid något annat än Jesum allena och att dels ingen skrymtare får insmyga sig. Så snart en skrymtare är i sällskap med en sann kristen, som kommit in på stigen, så är det för besynnerligt, genast känner den trogne ett tvång, en olust, jag vet icke hvad, om icke ett illamående, en tyngd och vedervilja i hjärtat, en tomhet, sveda och ledsnad, som icke med ord kan uttryckas. Och det är Guds Ande som verkar denna känsla hos en kristen.»¹

I hela den yttre umgängelsen iakttages försakelse t. ex. i fråga om kläder. »Då får man icke se det nättklädda djuret komma och spatsera i kostelig kläder öfver stånd och höfva.»² Måttlighet i mat och dryck inskärpes. Hela den yttre umgängelsen bär prägnen utaf allvar. »Jesus gråter, höfves det mig då att gapa, skratta, storma och regera? Är det Jesu efterföljd? Nej, det finnes väl hos evangelisterna att han grät, men aldrig att han log. Nej, skrat-tar du, så liknar du djäfvulen, ty han flinar i helvetet af glädje öfver hvarenda synd du begår.»³

Äfven på den utvärtes vandeln, gången och åtbörderna kan man se att människan vinnlägger sig om gudaktighet. Sabbatens helighållande inskärpes på det allvarsammaste.

Hoofs frändskap med den lagiska pietismen är uppenbar. Åtminstone under en tidigare period var han odeladt lagiskt pietist och åberopade sig på sådan uppbyggelselitteratur.⁴ Längre fram,

¹ B., s. 28 ff.

² Strödda predikningar, s. 72.

³ B., s. 52.

⁴ Bland sina åhörare hade Hoof 1812 rekommenderat ARNDT's Sanna Kristendom, FRESENII communionbok, MURBECK's kateketiska arbeten samt bland de fattige utdelat öfver 1,000 ex. af Evangeliska sällskapets småskrifter. Af NOHRBORG's Salighetsordning hade han anskaffat 70 ex. (Göteborgs domkap. allegater 1812). Denna kärlek för Nohrborg hade han ännu 1818, då han hos regeringen begärde privilegium exclusive på denna bok, hvilken ansökan dock afslogs (D. FEHRMAN, C. F. af Wingård I, s. 75).

dock redan före 1818¹, spelade den nämnda Louvigny en betydande roll och kom honom att gå längre än de lagiska pietisterna i fråga om den s. k. försakelseläran. Så som vi redan påpekat, närmade han sig med denna den romerska kyrkans munkideal i fråga om egendom och andlig disciplin m. m.

Den uppgiften möter oss att Hoof mer och mer blef indragen i den herrnhutiska andligheten, att evangelium framställdes på herrnhutiska viset o. s. v.² Det visar sig ock vid genomseendet af hans predikningar att åtskilligt tyder på riktigheten af denna uppgift. Talesätten påminna om de herrnhutiska.³ Han nekar sålunda t. ex. icke värdet af allt Guds ord, men sätter dock en viss gradskillnad mellan det som handlar om Jesu sår och blod, och det öfriga. Det förra anser han hafva företräde, dock på den grund att det i sig sammanfattar, är hufvudsumman, saften och kraften af allt Guds ord. I detta sammanhang kan ock det påståendet någon gång framkomma, att det är det bästa medlet, om någon vill straffa för synd, väcka o. s. v. att predika om Jesu sår. Om prästerna visste det sättet skulle de begagna sig däraf, ja, sätta särskildt värde på blodsdagarne.⁴ Själf framställer han ock understundom Jesus målad i hans lidande, i hans blod och sår, med »blodströmmar som lefrade styckevis falla ned på jorden» och med »den öppnade hälsobrunnen, sidesåret». »Hans törnekrona är ett välsignadt ställe.» »Hans blodiga marteransikte, hans ögonkast och blod genomtränger själen.» Hans hufvud var i Getsemane »fullt af blodig dagg och hans lockar fulla med nattens blodiga droppar» o. s. v. »Så skall ock människan söka kraft af Jesu blod och sår, lägga sin mun hvar timme och stund intill hans öppnade sida, kyssa i andanom hans händers och fötters sår och sjunga sina sårvisor. Om hon ingen annan bön finner skall hon säga: Jesu blod, Jesu blod! Hon skall bädda sin dödssäng i Medlarens blod och af hans sår göra ett täcke att breda på sig. Hon skall gå i betraktelser omkring korset och räkna hans sår och mäta blodströmmarna och sätta sig under korset och låta hans blod drypa på sig, rena och rättfärdiga sig såsom i ett blodbad o. s. v.»

Påverkan af herrnhutismen är här uppenbar. För detsamma talar ock Hoofs stora kärlek till Zions sånger, dem han plägade

¹ SCHARTAU, Bref i andeliga ämnen 1818, se ASSAR LINDEBLAD a. a., s. 85.

² BJÖRCK, a. a., s. 330.

³ B.: s. 2, 4, 40, 76, 78, 85, 88, 100, 104. Str. Pr. 8, 24, 26, 68, 141 m. fl.

⁴ Str. Pr., s. 26.

kalla sårboken. Såsom herrnhutarne älskade han ock att gifva sin omgifning bibliska namn. Så hette t. ex. den eklund, där Hoof hade sin bönekulle, Mamre¹, och bäcken, som flyter förbi Floghult, Kidron. I Holtsljunga, där Hoof bodde, finnas än i dag gårdar med namnen Emaus och Betesda, likasom Hoofs anhängare, så som herrnhutarne kallade sig »vänner». I Björcks veckoblad omtalas ock af ett ögonvittne ett exempel på Hoofs försvar för Zinzen-dorff.²

Detta oaktadt är Hoof emellertid allt fortfarande fullödig pietist af den lagiska riktningen och han ändrade aldrig denna karaktär. Innan kort afbrytes allt fortfarande de herrnhutiska talesätten af en dundrande domspredikan i den gamla stilen. Äfven om han någon gång säger evangelium vara det bästa medlet för väckande af syndakännedom, brukar han dock fortfarande själf mest lagen. Något känslorus tales alls icke, själfpröfningen inskärpes ideligen o. s. v.

Intressant är emellertid att gifva akt på denna Hoofs blandning af lagiskt pietistiska och herrnhutiska talesätt. Den visar hvilken synkretism, som numera på åtskilliga håll rådde inom de smärre andeliga kretsarne mellan dessa hvarandra fordom så motsatta riktningarna. Man kunde numera beskyllas för att vara både lagisk pietist och herrnhutare och icke som förr blott endera. Betecknande för detta är en vers om Hoof, författad af en af hans anhängare:

»För pietisteri
Och idel svärmeri
Hans lära börja kallas
Helst af de lärde alla
Herrnhutisk, sinlig, blödig
Med gärningar onödig»³

Att Hoof emellertid, åtminstone under en tidigare period, var fullt medveten om divergensen mellan honom och herrnhutarne framgår af flera ställen. Så säger han t. ex. i en predikan 1816 om de herrnhutiska ströskrifterna: »Jag går till de mindre tecknen, som jag icke kan kalla rysliga, ty de härleda sig icke från omnämnde

¹ SKARSTEDT, a. a., s. 785. S. J. MEULLER: Likpredikan öfver Hoof.

² BJÖRCK, a. a., s. 329.

³ Sju andeliga sånger, Borås 1842 (tryckt hos E. G. Rydin), s. 36.

villoandar, utan från människor som i verklig välmening, dock något oförsiktigt förkunna vår Lutherska lära uti smärre skrifter, dem jag hvarken kan eller vill betaga sitt värde, ty de äro i sitt slag Bibelenliga och ofta vackra; äfven tror jag att Guds ande brukar dessa små skrifter till en och annans förande från satans makt och till Gud och att sanna kristna med verklig fördel kunna begagna åtminstone några af dem. Gud bevare mig för att orättvist bedöma dessa skrifter. Jag vill blott utan att förfördela deras författare i uppriktighet säga mina tankar om dem. Ehuru i vissa fall tjänliga, tyckas de ändock befrämja någon liten solförmörkelse; därmed menar jag att de i dem meddelte undervisningar tyckas med för lindriga drag måla det djupa syndafallet samt däraf kommande lustar, begär, synder och laster, som så synbart härska bland människor. En okunnig allmoge tyckes från nämnda skrifter få en otillräcklig upplysning om hvad synd är till alla sina verkningar; bättringen tyckes något för sparsamt förkunnas, den saliggörande trons natur och helgelsegifvande egenskaper för litet anföras och Jesu dyra försoning däremot så öfverflödigt kungöras, att det är fruktan värdt, det trons fiender däraf taga sig anledning att bespotta den rätta kristna tron och i allmänhet att säkerheten däraf tager sig örngott under hufvudet. Dessa skrifers författare äro inga bedragare, utan de äro uppriktiga och som jag nyss sade välmenta, dock i Jesu läras utspridande mindre försiktiga och följaktligen utrustade med mindre ljus, visdom och kraft från höjden. Guds ord gifver mig ingen rättighet att bestraffa dessa. Jag vill i kärleken varna dem att icke utgifva något i Jesu sak, utan en beständig vaksamhet och bön; att icke hvarken af blygsel eller räddhåga krypa med sanningen bakom ljuset» o. s. v.¹ Att Hoofs anhängare mera lutade åt Louvignys och de lagiska pietisternas än åt Zinzendorffs håll skola vi strax se, äfven om, såsom troligt är, många som tillhört de smärre herrnhutiska kretsarna slöto sig till honom och höllo honom såsom sin man.

III.

Den Hoofianska rörelsens uppkomst och karaktär.

Ställningen inom landet och särskildt i den trakt, där Hoof uppträdde, var sådan, att hans predikan ej förklingade ohörd.

¹ Högmässopred., s. 20 f.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

Hvarken den akademiska Lehnbergs-predikan eller 1790-talets förnufts- och nyttighetspredikan hade gifvit religiösa sinnen näring. En andlig hunger förefanns därför, som sökte mättnad. De andliga behofven skärptes ock af de svåra olyckorna 1808—1809.

Vi skulle emellertid mycket misstaga oss om vi antog, att det hoofianska läseriet var en på sin tid ny företeelse. Innan ännu oppositionen mot rationalismen och neologien i de högre kretsarna hade framträdt, fanns en annan från förra tider kvarlevande opposition som väl förde ett ganska obemärkt lif, men som glimmade som kol under askan och blott väntade på en vind för att slå ut i full låga. Det var allmoge-läsarne. Redan på 1750-talet hade de framträdt i Skara stift.¹ De läto tala om sig i Norrland och hade redan länge funnits i Mark och Kind. De voro vidt utbredda, äfven där ej deras åsikter föranledde rättsliga undersökningar. Dessa kretsar voro af lagisk pietistisk färg. Vissa drag voro för dem gemensamma t. ex. det s. k. »prästväljandet» eller »löpandet» efter sådana präster, till hvilka de satte förtroende, dömande af gudlösa lärare, kärlek till kyrkan, renlärighet, brukande af den lagisk pietistiska uppbyggelselitteraturen, enkelhet och en viss grad af asketism men tillika benägenhet för konventikelväsande.

Centra för dessa kretsar voro sedan gammalt Örby i Mark, där konventikelväsendet redan på 1720-talet omhuldades af kommandanten von Mentzer på Öresten och sedan ej lät sig utrotas, samt i Kind, trakten kring Sexdrega, Sven Roséns heimort.² Om dessa läsare yttrade sig biskopen i Göteborg C. F. af Wingård åtskilliga gånger t. ex. »Örby pastorat, läseriets vagga. Några fromma personer voro redan i min barndom kallade läsare, emedan de bland ett lättsinnigt folk icke deltog i lekstugans och krogens bullrande nöjen på helgdagen, utan sysselsatte sig med stilla andaktsöfningar och förnämligast läsning af bibeln, Luthers och Nohrborgs postillor»³ o. s. v. På ett annat ställe säger han: »Är du ej redan trött af min Redseligkeite, så följ mig till mine läsare i Elfsborgs län. De äro i alla afseenden frommare och medgörligare än de nya läsarne i Norrland. I själfva de så beryktade sju häradena hafva de af ålder haft sitt stamhåll. Öknamnet gafs dem af

¹ ROBERT SUNDELIN, Swedenborgianismens historia, s. 120 ff.

² C. W. S., Rosenius, Rosen v. Rosenstein, s. 21, 25. Angående Roséns uppträdande i dessa trakter se, Emanuel Linderholm, Sven Rosén och hans insats i Frihetstidens radikala pietism. Upsala 1911.

³ SKARSTEDT, a. a., s. 178.

liderliga och lättsinniga människor som förargades att desse fromme använde sin söndagsafton till läsning af bibeln, Luther, Arndt, Nohrborg m. fl. I lefnaden voro läsarne exemplariska och såsom gudsfruktan är all sann bildnings rot voro de kunniga, kloka, verk-samma och välgörande. Att fariseer funnos bland dem är troligt, äfvensom att efter hand kristendomen urartade från evangeliskt sinne till verkhelighet och formalism.»¹

Dessa läsare väntade blott på ledare. Till Lars Linderots åhörare sällade sig många af dem och längre fram se vi ett stort tillopp till de schartauanska väckelsepredikanterna, en Törnblom, en Wickelgren, en Holmquist m. fl. Många slöto sig till Johan Fredrik Ingman, äfven han en folkpredikant och samtidig med Hoof. Det berättas att då han predikade voro så många främlingar till-städes, att i en enda bondgård härbärgerades 34. Sådan var tidens sed, att människor icke mycket frågade efter vägarnas längd om de fingo sina andliga behof fyllda, hvilket åter vittnar om att det ej var mångenstädes detta kraf tillfredsställdes.

Då Hoof begynte predika med allvar, vändes snart sinnena till honom. En väckelse skedde. Tillståndet i orten var ej det bästa. Superiet, som närdes af den inom pastoratet belägna krogen, flo-rerade. Svordomssynden var mycket vanlig. Fattigdomen och obarmhärtheten vandrade hand i hand. Oärligheten i handel ochandel var blifven till ett karaktärsdrag för orten. En del af dessa synder kunna tillräknas resehandlandet, som här hade sin hembygd. Förgäfves hade regeringen genom upprepade s. k. öfverflödsför-ordningar varnat för den inträngande lyxen, särdeles i fråga om kläder, och manat till enkelhet. Förgäfves hade man tagit upp frågan på sockenstämmorna — allt blef utan påföljd. Kom så Hoof med sin asketiska och på samma gång till andligt lif manande väckelsepredikan. Om hans uppträdande heter det i företalet till predikosamlingen: »Vår författare J. O. Hoof var ock predikant i en landsort där han omgifven af en resehandlande folkskara, som färdades omkring i många af rikets landskaper och städer hade tillfälle att se hur man ofta hemförde många fåfängeliga och främ-mande moder samt många onda seder och vederstyggeliga synder. Med dessa förstördes den rena enkelheten, hälsans glädje och hus-lig frid. Varseblifvande detta måste då läraren, af Gud upplyst, hårdt angripa och bestraffa sin orts dåraktiga väsen och syndfulla

¹ D. FEHRMAN, a. a., s. 88.

lefnadssätt.»¹ De religiösa behofven å den ena sidan och den sociala ställningen å den andra utgöra förklaringen på den anslutning som skedde till den Hoofska rörelsen.

Väckelsen var först en församlingsrörelse. Kyrkorna fylldes och folket, i synnerhet kvinnorna, voro talrikt tillstädes vid husbesöken. Men inom förunderligt kort tid hade den gått utom församlingens gränser. Enligt egen uppgift blef Hoof omvänd 1808 och redan 1812 hade väckelsen tagit betydliga dimensioner. Den hade då ock redan fått den karaktär den sedermera i hufvudsak behöll.

Den tidigaste teckning vi äga af Hoofianismen är ett infordradt yttrande till Domkapitlet af kontraktsprosten Sven Tranchell i Tranemo, just från detta år och allt för intressant för att här kunna förbigås. Skrifvelsen lyder: »Då högvördiga Domkapitlet uti Communicationsresolution å klagoskriften mot v. pastor Mag. Hoof ålagt mig att med eget utlåtande inkomma, så får jag äran lämna följande. Nog kringlöpa här i orten flere obehaglige rykten om v. pastor Hoofs besynnerlige predikningar och conventiclar eller sammankomster i stugornå, synnerligast med kvinnor och pigor, som skola flera dagar gå bort från sina hem och uppehålla sig hos honom till saknad för späda barn och deras mäns och husbönders förargelse, ledsnad och missnöje, samt att detta folk, som skall kalla sig Kristi lilla Hop och i utvärtes åthäfvor utmärka sig framför andra genom sin andakt och lefvernes helighet, skall dock icke skona andra utan fälla de omildaste omdömen om andra, förtala, förbanna och förakta dem som icke höra till deras hop, kasta skugga på andra präster, som de säga ännu icke gått igenom bättringens port, utan äro skadliga att höra, hvarför de ock öfvergifva sina egna församlingar och gå icke oftare dit än de äro därtill nödsakade, då de skola gå till den Hel. Nattvarden, utan resa eller gå flera mil och långa vägar för att som de säga höra den store mannen som kan göra oss saliga. De göra mycket väsen af indifferent småsaker, och låta måhända bestå det som svårast är i lagen. De utropa dem såsom oomvända, hvilka kläda sig efter ortens sedvänja och bruk i coulörta kläder, som bevista bröllop och gästabud, dansa och roa sig, som bevista marknader, som gå in till eller umgås med de opånyttfödde, skaka det vidlådande syndiga stoftet af sina skor, när de varit nödsakade gå inom dörren till den eller den som de räkna ibland de ogudaktiga att de icke skola

¹ Högmässopred. Företalet VI.

besmitta sig af deras synder; som handtera penningar på söndagen antingen de betala eller mottaga dem, som bära något på söndagen eller förrätta det ringaste arbete på den dagen om det ock vore det nödvändigaste; och om någon på söndagsaftonen körde in hö eller säd då svårt bärgningsväder varit i veckan och ett länge och mycket saknad och önskad tillfälle erbjuder sig så är det otvifvelaktigt bevis på en förhärdad syndare som djävulen visst skall en gång plocka i så små stycken, som det finnes gräs och strå i lasset med mångfaldiga andra dylika egenheter. Men om v. pastor Hoof så predikat eller lärt dem vet jag icke, eller åtager mig bevisningsskyldighet om desse och otalige andre rykten äro sanna eller af elaka människor hopsmidda» o. s. v.¹ Intressant är denna skildring, då den är af så tidig dato. Det visar sig ock att hart när alla de anklagelsepunkter, som sedermera förkastades rörelsen, redan nu framställas — väl till märkandes med undantag af frågan om egendomsgifvandet. Fattigdomsidealet synes Hoof hafva först något senare omfattat. Det står i sammanhang med hans studium af Louvigny, som torde begynt mellan åren 1812—1818.

Vi vilja nu närmare granska de angifna karaktärsdragen, såsom de framställas från andra håll.

Regelbundna kyrkobesökare inställde sig från flera mils omkrets. Det omtalas t. ex. att i Fägersed, 4 à 5 mil från Svenljunga, voro människor tvehågsne om de skulle gå till Drängsered att höra Ingman eller till Svenljunga att höra Hoof. Oss förefaller det vara väldiga kraftprof, som presterades af dessa pigor, drängar och dagsverkare, som efter veckans stränga arbete regelbundet kunde gå den sammanlagda vägen af sex à tio mil för att därefter begynna en ny arbetsvecka. En egendomlig anblick måtte ock desse nattvandrare erbjudit med sina allvarsamma anleten och underliga dräkter. Många äro de drag som berättas från dessa färder. Så omtalas t. ex. en ung flicka från Gällstad, som gärna hörde Hoof. Det var sommartid och alla hade hela dagen arbetat med höskörden och voro alldeles uttröttade. Då aftonen kom ville hon likväl gå till Svenljunga. Fadern gjorde invändningar men ville ej hindra henne från att gå och höra Guds ord. Då hon begifvit sig af, tänkte han emellertid på, hur trött hon måste blifva af den 6 mil långa vägen, hvarför han spände för hästar och for till Svenljunga, han ock. Dottern som i kyrkan med förvåning igenkände fadern fick åka

¹ Göteborgs domkap. allegater 1812.

hem. Det sägs ock att hon fått löfte att när hon ville härefter gå och höra Hoof, ty sade fadern: »Jag undrar nu icke mer på det».

Jämte de många som gingo för sin själs skull voro emellertid många, som utan djupare allvar rycktes med. Dessa vandringar blefvo moderna och hotade urarta till ett slags folknöjen. Allehanda ondt talades man och man emellan om dessa nattliga färder. Kyrkorna blefvo till trängsel fyllda. Sockenstämmoprotokollen gifva vid handen, att man för folkträngselns skull måste utsätta vakt vid de kyrkor, där Hoof predikade¹, och församlingsboarna klagade däröfver, att de voro »utestängda från sina egna kyrkor» för dessa främmande besökares skull, hvilka »tidigt och ofta under stoj och oljud fyllde templen».²

De verkliga hoofianerna togo emellertid ingen del i dessa karavaner. De gingo tysta i små grupper om tre à fyra, män för sig och kvinnor för sig. Att många af dem likväl kommo att förorsaka ett slags kyrkobuller berodde på att de efter att hafva hört den första predikan ofta bröto upp omedelbart under gudstjänsten för att hinna till annexkyrkan för att där åhöra ännu en dylik om 2 à 3 timmar innan de ånyo begåfvo sig på hemvägen.³ Senare stadgades emellertid plikt af 24 sk. B. för den, som lämnade kyrkan under gudstjänsten utom för särskilda behofs skull.³ Om sommaren stod emellertid mycket folk på kyrkogården vid de öppna fönstren och dörrarna. Då var ock vägen mindre tröttsam. Om vintern var det värre. Många togo skada till hälsan. Den sista gången Hoof predikade, hvilket var 2:dra sönd. efter 13:dedagen, inträffade ett yrväder så förskräckligt, att många i nattens mörker lära omkommit på hemvägen.

Men icke alla voro de, som kunde regelbundet besöka de kyrkor, där Hoof predikade. Huru stor än både villigheten och förmågan att öfvervinna vägens besvärligheter var, blef det dock för många omöjliga ting. Hoofs rykte gick vida. Det berättas t. ex. om en major, som i samvetsbekymmer reste 14 mil för att rådfråga honom.⁴ Från Västgötaslättens aflägsna bygder, sökte folket sig ned till Hoofs kyrkor.⁵ I Göteborg funnos många hoofianer.⁴ I Boråstrakten gick »läseriet framåt» och »underblåses af Hoofs

¹ Svenljunga sockenstämmoprotokoll 17/5 1819.

² Visitationsprotokoll, Svenljunga 1819.

³ Svenljunga sockenstämmoprotokoll 4/5 1820.

⁴ C. W. S., Göteborgs stifts Herdaminne 785.

⁵ C. W. S., Ett hundraårsminne, s. 33, 79.

eländige lärjungar».¹ Från detta håll kommo många långväga åhörare. Men ända från Halland och Småland² infunno sig främlingar. Då dessa icke kunde komma ofta ville de i dess ställe gärna stanna någon längre tid. Om sommaren brukade därför hela foror af folk komma, medförande lassvis med föda och kvarstannande på Floghult månadstals. Hoof tog emot dem med den mest uppoffrande gästvänskap. Många torde dock de gåfvor varit han fick mottaga. Främlingarna deltog ock i gårdens arbeten. Ännu i dag kan man se spåren däraf. Genom trädgården på Floghult rinner en bäck; där hafva dessa främlingar stensatt en kanal. Till det mesta sysslade de emellertid med jordbruksarbete, hvarigenom gården kom i ett förträffligt skick och kunde föda ett tjugtal kreatur. Emellan arbetstiderna församlades man till andaktsöfningar, hvilka, så ofta vädret tillät det, höllos i det fria. I lunden Mamre, som låg öster om gården, hade han låtit uppsätta bänkar och i ekarnes skugga höll han dagligen bibelförklaringar eller genomgick nådens ordning enligt Nohrborg.³ »Huru ofta», heter det i liktalet öfver honom, »gick han icke omgifven af nådessökande själar och talade ljufliga med dem om Guds dråpeliga verk i naturens, Nådens och Härlighetens rike.»³ Utom de vanliga bibelförklaringarna älskade Hoof nämligen att vandra omkring, likt Frälsaren omgifven af sina lärjungar och likt honom görande liknelser om det himmelska af det jordiska, man såg. Så förflöto dessa för Hoofs vänner oförgätliga dagar med omväxlande arbete och förkofran i det andeliga, tills de med saknad spände för sina dragare för att återvända hem. I minnet bevarade de dessa tillfällen och med längtan talade de om dem i hembygden, sålunda spridande Hoofs åsikter i allt vidare kretsar. Rörelsen hade sålunda begynt antaga allt större dimensioner.

Hvar väckelsen gick fram, satte den djupa spår. Såsom antydts märktes det t. ex. i fråga om folkets tänkesätt om sabbaten redan 1812. Före Hoofs uppträdande var uppfattningen om dess helgd ganska fri. Bland gamla kungörelser, funna i Hyssna kyrka, daterande sig till tiden omedelbart före Hoofs uppträdande, finnas sådana som annonsera t. ex. auktion på lerkärl en helgdag efter gudstjänstens slut på kyrkogården; en glasmästare lagar söndriga

¹ Bref från C. A. BJURSTEN till C. F. af Wingård 1826.

² SKARSTEDT, a. a., s. 785.

³ S. J. MEULLER, a. a.

fönsterrutor samma tid och tillfälle o. s. v. Gummor plägade sitta vid kyrkogårdsmuren och försälja pepparkakor och karameller åt bondbarnen på söndagen. Likaså kunde en och annan handelsvara utbjudas vid kyrkan och öfriga ärenden uträttas där. Det var vanligt med hemgarfveri bland bönderna, hvarvid dessa medtogo läderlotterna till kyrkan att dela ut dem bland kunderna. Allt sådant försvann, handelen upphörde och hemgarfvarne klagade öfver att dylik utdelning ej gick an sedan Hoofs folk kommit o. s. v. Mycket vanligt var att folket kvarstannade utanför kyrkan för att öfverenskomma om hvarjehanda ärenden, men af sockenstämmoprotokollen se vi, huru det stadgas, att ingen fick kvarstanna på kyrkogården mer än $\frac{1}{4}$ timme efter gudstjänstens slut vid böter af 16 sk. banko, hälften till angifvaren och hälften till de fattiga.¹ Hållkarl förbjöds uppbåda skjuts under gudstjänsttid vid böter af 24 sk. banko.² I fråga om församlingsordningen och den goda seden framkallade rörelsen en opposition, som var af stor betydelse. Superiet minskades, lekstugorna blefvo snart nästan okända nöjen, vid bröllop och begrafningar gick enkelt och anständigt till.³ En sträng, allvarsam prägel trycktes på den yttre sammanlefnaden, både bland de äldre och de yngre, de yttre plikterna sköttes med allvar och idoghet.

En sådan karaktär antog hela nejden. Hvad åter de enskilda individer beträffar, som slöto sig till riktningen, hade de sina särskilda egenheter, som utmärkte partiet. Så som vi senare skola se, var det nämligen visst icke alla, som gillade rörelsen, äfven om de ej kunde undgå att påverkas af den. Snarare bildade hoofianerna ett slags orden för sig själfva, en sällskaps- och förtrohetsskrets, ehuru af utbredda dimensioner, där rekommendationer spelade en stor roll⁴, men äfven yttre kännetecken icke saknades. Ett sådant var klädedräkten.

Frågan om hoofianernas dräkt har begynt äfven från annat håll än det kyrkohistoriska tilldraga sig uppmärksamhet, under vår tid, då de gamla folkdräkterna begynna komma till heders igen. I svenska kyrkans historia är det icke ofta klädedräkten tillagts någon synnerlig vikt, hvarför frågan här med några få ord må påpekas. Som vi sett, var den aktuell redan 1812.

¹ Svenljunga sockenstämmoprotokoll 12/6 1821.

² Svenljunga sockenstämmoprotokoll 4/6 1820.

³ Svenljunga visitationsprotokoll 1819 och FEHRMAN, a. a., s. 84.

⁴ BJÖRCK a. a., s. 331.

Vi hafva i kyrkohistorien sett tvenne motiv till särskildt anlagd religiös dräkt, det ena det, som förmådde munken att taga ordensdräkt, det andra det, som drefvo kväkarna till deras sätt att kläda sig. Det förra är begäret att afsöndra sig från hopen, det andra är krafvet på enkelhet. Intet tvifvel är om att det senare af dessa motiv varit det som från början framkallade det hoofianska klädesättet. Längre fram kom dock äfven det förra motivet till. Att Hoof själf särskildt betonar enkelhetens motiv hafva vi redan sett.

Att marken redan förut var beredd för den hoofianska enkelhetspredikan genom regeringens s. k. öfverflödsförordningar är gifvet. Ett ex. må anföras från Tranemo, ett af Svenljunga grannpastorat. Där beslutes bland annat 1793, att därefter ej skulle förfärdigas nya kläder af annat än grått vadmal, eller af blandad svart och hvit eller grå ull, eller med blått melerad, »hvilka skola fördes med häktor i rockarne utan knappar, men med öfverklädda knappar af samma slags tyg i kapprockarne och västarne med lika slags öfverdrag eller ock högst med släta oförgylta och oförsilfrade messingsknappar och i liststycken lika knappar, dock helst med nämnda öfverdragna knappar». Kvinnorna skulle aflägga allt bruk af siden, bomull och andra tyger, som de ej själfva kunna tillverka »undantagandes enfärgade tyger, mörka, såsom mörkblå, mörkbruna, mörkgröna, mörkröda och svarta». Alla »brokiga, mångfärgade, blommeranta, damascherade, broscherade och vaddiga mössor och mångfärgade, rosiga och med guld och silfver inväfda band på mössa samt dyrbara spetsar samt guld- och silfvergalloner, vare sig äkta eller oäkta skola aldrig mer nyttjas — —». Beslutet åtföljdes af följande försäkran: »Och vela vi härefter anse dem för bäst och hederligast klädde som bruka sin egen tillverkning och hålla den för hederstillverkning vid alla högtidliga tillfällen.»¹ — Att härvidlag de religiösa motiven ej spelat in märkes emellertid väl. Så fingo t. ex. de gamla dräkterna och grannlåterna behållas och nyttjas till dess de blefvo utslitna; först sedan skulle de nya bestämmelserna träda i kraft. Det är merkantila skäl som äro de afgörande. Men gifvet är att ett förberedande arbete genom dessa beslut skedde för Hoofs klädedräktspredikan i fråga om folkets tänkesätt i synnerhet som man väl får antaga, att dylika öfverläggningar skedde allmänt och ej blott i detta pastorat. Också torde den hoofianska dräkten varit just

¹ Sockenstämmoprotokoll, Tranemo, 1793.

ett bibehållande af den ursprungliga folkdräkten, som redan i slutet af 1700-talet höll på att utträngas af den stigande lyxen eller såsom ett yttrande lyder: »Det var det urmodigaste af det som var urmodigt, när Hoof lefde».

Så småningom bildade sig ett slags uniform efter Hoofs grundsats om enkelhet.¹ Dräkterna blefvo allvarsamma och tarfliga. Kulörta tyger, särdeles af den röda färgen, undvekos och fördömdes. Männens kläder utgjordes af »hakatröja», ett slags rock, med uppstående krage, utan knappar, att knäppa med hakar, lång som till halfva öfverbenet, smal och snäf. För öfrigt brukades knäbyxor och damasker, hvilka virades med remmar korsvis om benet och som likaså drogos under foten, samt obblankade skor, som ej fingo vara försedda med spännen, rosetter el. dyl. Kvinnornas dräkt utgjordes af en tätt åtsittande, svart eller åtminstone mörk kofta af hemväfdt verkenstyg, kort i ryggen, med ett enda veck bak, blårandig kjortel, så slät som möjligt, och blårandig hufvudduk med hvita, mycket smala ränder. Om söndagarna begagnades t. ex. vid nattvardsgång hvita hufvuddukar och hvita »munkläden», de senare i djup sorg. »Munkläderna» vekos dubbelt och knötos i nacken med en eller två knutar, allt efter sorgens storlek, samt drogos framtill upp öfver munnen. Vid nattvardsgångar brukades dessutom hvita förkläden. Anmärkas må dock att äfven andra än hoofianerna torde brukat hvitt vid nattvardsgångarna, vare sig att detta sättet är äldre än den hoofianska dräkten, hvilket är troligast, eller att de togo efter utan att för öfrigt antaga den hoofianska uniformen.² Schalarna voro blå eller mörkbruna och fästes med stora nålar af mässing. Alla krus, prydnadsband, bjäfs o. dyl. voro naturligtvis bannlysta. En dam har berättat, huru ett par af hennes ungdomsvänner, då de blefvo hoofianer, ej funno det med sitt samvete förenligt att behålla fransarna på sina schalar, hvarför dessa afklippes.³

Så enkel var denna dräkt, att den verkade både torftig och ful. Att gifva akt på är ock till sist att den var ägnad att dölja ansiktet på kvinnorna så mycket som möjligt. Hufvudduken knöts med ett enda stort veck, som lades ända från nacken, hvarför den kom att skjuta långt fram öfver ansiktet och skylde detta. Brukades

¹ Göteborgs domkap. allegater 1812. BJÖRCKS a. a., s. 330.

² Se dock BJÖRCK a. a., s. 330.

³ Redogörelsen för Hoofianska dräktens detaljer grundar sig hufvudsakligen på tradition.

då därtill »munkläde», syntes föga mer af en hoofiansk kvinnas ansikte än af en katolsk nunnas. Motivet var detsamma. Lika enkla som hoofianerna ville deras dräkt skulle vara, lika enkla ville de för öfrigt vara. Håret skulle vara så slätt som möjligt, spegel fick icke brukas o. s. v. Äfven i fråga om husgeråd och hemlifvet iakttogs stor enkelhet. Möblerna voro af tarfligaste slag och därtill få; gardiner och dyl. fick naturligtvis icke förekomma. Hoofianernas byggnader skulle ock bära samma prägel. Den röda färgen var också där fördömlig, isynnerhet om där var mjöl i den.¹ Då en hoofiansk kvinna såg rödmålade hus förklarade hon t. ex. öppet, att där var djäfvulen målad på väggarna.² I fråga om yttre åtbörder hade partiet flera egenheter. Det säges att de liksom »spelade Hoof» hvarenda en. Allt hvad Hoof händelsevis gjorde, det härmade lärjungarna efter. I kyrkan stodo de upp vid all sång. Kunde de icke för folkträngselns skull komma in i någon bänk föllo de vid bönen på knä på golvet, där de voro. I hemmet skedde bönen alltid på knä och med ansiktet vändt mot väggen³, samt vid bordsbönerna bortvända från maten. Vid sammankomsterna skedde dock bönen i stående ställning. Vid nämmandet af Guds och Kristi namn skedde bugningar eller nigande⁴, ty såsom en gammal hoofiansk kvinna förklarade seden: »I Hans namn skola alla knän böjas», tilläggande: »Vilja vi ej här böja knä i Hans namn, skola vi ej heller i himmelen få det.» — I fråga om egendomsgifvande utblottade de sig så mycket möjligt var.⁵ Från flera håll berättas hurusom de voro så tunt klädda, att man ej kunde förstå huru de kunde motstå vinterkylan. Förklaring också på detta gafs af en sagesman, hvilken uppgaf att hoofianerna ofta bokstafligen följde budet att om de hade två kjortlar gifva den ena åt de fattiga. Hoofianerna härbärgerade också ofta och gärna. Ett exempel, som visar, huru stor omfattning deras gästvänskap kunde taga, omtalas. En gammal hoofian Elias Jonsson i Kolarp yttrade till sin präst en gång: »Nu har jag under årens lopp härbärgerat 3000 människor, men aldrig hört mer än en som tackade Gud därför». Ett för partiet utmärkande drag var ock utöfvande af sjukvård. Att emellertid äfven här det

¹ FEHRMAN: Carl Fredrik af Wingård I, s. 89.

² Nordisk Kyrkotidning 1842, s. 305 ff.

³ NILS SANDBLAD a. a., kap. 3.

⁴ BJÖRCK a. a., s. 331.

⁵ Nordisk Kyrkotidning 1842, s. 305 ff.

katolska draget vid gifvandet, härbärgerandet och sjukvården blandade sig med den evangeliska uppfattningen, visar sig af åtskilliga exempel. Så berättar en man, hurusom han såsom ung dräng, mätt och trots protester, af en gammal hoofiansk kvinna nödgades taga hälften af hennes enda bröd. »Gud ger väl mig igen», förklarade hon. Här är det en fläkt af katolicismen som åter möter oss, gärningen för dess egen skull, ej framtvingen af kärleken, på sin höjd gagnelig såsom öfning för den egna personligheten. Att detta gifvande understundom så blef en gärning för sig själf, utan hänsyn till föremålet, att den skadade den som mottog gåfvan uppgifves ock af många.¹ Att emellertid äfven gifvandet af kärlek till medmänniskor ofta förekommit är otvifvelaktigt. Både den evangeliska och den katolska uppfattningen samverkade.

Utom dessa allmänna drag, berättas ett och annat om enskilda bland hoofianerna. En af dem, den s. k. »Hedesgubben», hade sålunda sin bönekulle såsom Hoof sitt »Mamre». En annan, Gunnarsson i Lindhult, lät förfärdiga sin egen likkista medan han ännu lefde och begagnade den till att hvila middag i. — Denne Gunnarsson hade dock sina särskilda skäl, såsom det sägs. Från början var han nämligen hård, köpte upp säd och höjde priset för de fattige. En gång reste han till Falkenberg med bräder och kom därvid ned till Åh kvarn. Vattnet hade svämmat öfver och det var mörkt, hvarför han bad mjölnaren hjälpa sig öfver, hvilket denne ock gjorde, tog ett bloss och följde honom till andra sidan. Strax därefter hörde han den gamle ropa nödrop; blosset slocknade emellertid och han fortsatte sin väg, utan att ens afvakta slutet. Gubben omkom sålunda, men Gunnarsson blef efter detta en annan människa än han förut varit. Med kunskap om hans naturell förundras man emellertid ej vidare öfver hans kärfva sätt. Vi skulle än vidare kunna fortsätta med skildringen af de enskilda hoofianernas karaktärer, något som dock ej erbjuder större allmänintresse. En förteckning på dem som inom partiet hade det mesta anseendet återfinnes i »Tro- och sannfärdigt vittnesbörd om J. O. Hoofs läras gudomliga sanning», intaget i »Strödda predikningar s. 150.

¹ Nordisk Kyrkotidning 1842, s. 305 ff.

IV.

Oppositionen.

Att en så betydande och i den allmänna sammanlefnaden ingripande rörelse som den hoofianska ej skulle blifva utan motsägelse är gifvet. Det dröjde ej länge förr än sådan begynte för att sedan icke upphöra.

Den första oppositionen är *ortsoppositionen*, den krassaste af alla. Den leddes af sådana som ledde ekonomiska förluster genom Hoofs predikningar, en krögare och ett par resehandlare från Ulricehamn med affärer på orten. Anledningen var de minskade inkomsterna genom superiets upphörande och galanterivarornas minskade åtgång. Den resulterade i en anmälan hos domkapitlet med begäran, att Hoof måtte bortmissiveras från orten för att på detta sätt hela rörelsen måtte afstanna.¹ Försöket misslyckades fullständigt, då intet för Hoof graverande kunde bevisas. Men gifvet är, att rörelsen äfven utan sådana skäl icke kunde behaga alla församlingsboar. Somliga voro t. ex. missnöjda med predikningarnas längd, andra med det stora tilloppet af främmande åhörare, hvilket vållade trängsel i kyrkorna o. s. v. Denna församlingsopposition aftog dock mer och mer med åren utan att dock helt försvinna. Vid för Hoof kritiska tillfällen, t. ex. biskop af Wingårds visitation i Svenljunga 1819, höra vi åter något af den, ehuru den nu är mycket foglig.² Äfven 1821 vid komministervalet märka vi något af den vid röstningen.³ Emellertid utgjorde dessa motståndare ett försvinnande fåtal mot den stora mängden af pastorsboar som med stor välvilja och kärlek omfattade Hoof. I spetsen för dessa stod kyrkoherden i Svenljunga Peter Niklas Bergendahl, hvilken förklarade, att Hoof i sitt arbete vore så duglig, att han kunde förliknas vid en dräng, som var så flitig, att husbonden blott behöfde stå och se på hur han arbetade. Emellan dessa två förspordes aldrig någon afund. Många bevis på denna församlingsboarnas välvilliga sinnesstämning mot Hoof finnas, såsom t. ex. då 1824 torparne i Svenljunga församling beviljade honom extra dagsverken i bärgningstiden.⁴ o. s. v.

¹ Göteborgs domkap. protokoll 1/7 1812 och 27/7 1812.

² Visitationsprotokoll 1819.

³ Valakten i Svenljunga pastorsarkiv.

⁴ Svenljunga sockenstämmoprotokoll 10/8 1824.

Den största betydelsen af den ofvan omtalade anmälan hos domkapitlet är, att den lämnat efter sig ett par dokument, som möjliggör bildandet af ett omdöme om rörelsens utveckling och Hoofs egen ställning denna tid. Det ena är det redan anförda utlåtandet af kontraktsprosten Tranchell. Det andra är Hoofs till domkapitlet aflämnade svar, som utgör en slags trosbekännelse.

Han säger häri bl. annat: »Tryggt kan jag med hjärtats frimodighet inför lefvande Gud, inför mine höge och vördade Herrar förmän, ja, för foten af Konungens tron heligt bedyra, det jag icke en hårsman, hvarken till höger eller till vänster vikit från lefvande Guds ord, symboliska böckerna samt äldre och senare tidens upplyste förfarne och godkände lärares skrifter. Jag underkastar mig härutinnan den strängaste undersökning och vill gärna låta rätta mig, om jag härvid befunnits gjort för mycket eller för litet till själars frälsning och salighet, Guds äras befrämjande, lagarnas helgd, lasternas utrotande, med få ord Kristi Rikes tillväxt. Jag har predikat lagen såsom en tuktomäsare till Kristum, sökt att slå ned all egenrättfärdighet för mine åhörare och förkunnat Jesum såsom vår endaste salighetsgrund och klippa och på det sätt som han af Gud är oss gjord *till visdom och till rättfärdighet och helgelse och förlösning*. Själf har jag genom den nåd mig ofvan efter gifven är, fast i mycken svaghet sökt ställa mig Pauli Epistel till Thimoteum till noggrann efterlefnad. Med saktmodighet och kärlek har jag offentligen och enskildt vid alla tillfällen lärt, undervisat, förmänat och straffat och härvid brukat den försiktighet, som fordras af en lärare i synnerhet i denna onda närvarande tiden och alltid haft Frälsarens förmaning för ögonen: *Varer snälle som ormar, enfaldige som dufvor*. En sträng efterlefnad af Konungens och öfverhetens bud och förordningar har jag städse påyrkat och vid salighetens förlust förbundet Guds och Konungens bud och vist mina åhörare till Rom. 12 & 13 Cap. m. fl. Pauli Epistel till Titum, uti hvilken allt är sammanfattadt hvad en kristen af nöden är veta och efterlefva, har jag förmant dem att ofta läsa med bön och åkallan till Gud. Kyrkekrogar, fylleri och öfverflödiga gästabud, där så skändligt tillgår, där små barn och uppväxande ungdom så gräsligt förföres, har jag mycke beifrat, dock med klokhet och försiktighet och verkan däraf har redan visat sig.»¹ Vi se sålunda Hoof själf vara mycket angelägen om att ej blifva ansedd för schismatiker.

¹ Göteborgs domkap. allegater 1812.

En ny period inträdde 1812. Före denna tid hade rörelsen antagligen mera fått råda sig och vara utan motsägelse. Tiden 1812—1818 åter har sin karaktär af ett växande motstånd mot den s. k. försakelseläran från icke officiellt håll, ledd af prästerskapet i trakten¹, som förbittrades öfver rörelsens öfverdrifter, Hoofs domar öfver detsamma och folkets vallfärdande till Hoofs kyrkor, men gifvetvis ock af en allt mer uppklärnande blick på rörelsens egenart. Från Hoofs sida utmärkes denna period af en skarp polemisk ton i predikningarna. Motiven för »försakelseläran» framställas, varningar för falska profeter äro många, skildringarna af Kristi rätte predikares lidanden äro bjärta. Ett exempel från 1816 (eller 1817) må anföras: — — »så förstås med den röda draken ingen annan än djäfvulen som drager med sin stjärt, d. ä. med sina förbannade verkningar, himmelens stjärnor eller lärarne, som borde vaka och lysa på nådehimmen och kastar dem ned på jorden d. v. s. han försätter dem uti det jordiska sinnet, med hvilket de kallas och äro falska lärare, som på ett stympadt sätt förklara Evangelium; desse äro djäfvulens andar, som tecken göra säger Guds Ande om dem; och hvad tecken hafva då desse på drakens stjärt sittande stjärnor? Jo, deras anförare öfverdrager dem med en vacker yta» — — — »hvar förnuftig människa, ja den dummaste bland åhörare kan akta sig för präster som ligga nedsänkta i uppenbara laster; därför utkläder den illsluge draken sina tjä-nare i ljusens skapnad likasom de vore rättfärdighetens predikare och i denna fåradräkt, i detta lysande skenet, komma de i Jesu, det är i själfva Bibellärans namn och förföra många med sina falska förklaringar» — — »att de alltid lämna någon frihet för det köttsliga sinnet. Så komma desse lärare om icke just offentligt på ämbetsrummet, dock uti enskilda samtal med sina åhörare och göra dem vägen till himmelen bredare än Jesus själf har utstakat honom; så komma desse löse bestrykare med Jesu namn i munnen samt med djäfvulen i hjärtat och säga suckande, så och så förstås det och det bibliska språket» — — — »men de tolka denna boken uti blotta irrmeningar och icke enfaldigt uti andans ljus och mening, hvilket bevisas därmed att när frågan blifver om en sådan försakelse som Jesus och Hans apostlar lärde och hvaruti de vandrade, då heter det från de förstnämnde förklädde apost-larne, desse falske lärarne, att det förstås icke så som orden i hast

¹ C. W. S., Ett hundraåraminne, s. 44. Antydning därom i Schartaus bref. Intaget i HENRIK SCHARTAU, Lefnad och lära af ASSAR LINDEBLAD, s. 85.

tyckas utvisa» o. s. v. »Den kommer fortast till helvetet, som anförtror sig åt en sådan.»¹

Att de som icke gillade försakelseläran och sålunda »sutto på drakens stjärt» voro minnesgoda skulle emellertid snart visa sig. Stormen skulle dock utbryta från ett annat håll. — Det var *regeringens* opposition.

Ställningen var vid tiden efter kongressen i Wien kritisk för den nye tronföljaren i Sverige. De gamla furstehusens representanter hade återvändt till sina troner. Ett enda undantag fanns, det var ifråga om det gamla svenska konungahuset. Förespråkare saknades ej för dess återkallande och ett försök därtill kunde när som helst befaras. Gifvet är att regeringen under sådana förhållanden skulle med spänd uppmärksamhet följa hvarje strömning i den utländska politiken och fästa misstänksamma blickar på hvarje folkrörelse inom landets egna gränser. Under en längre tid kom den sålunda att med uppmärksamhet vaka öfver läsare-rörelserna. Samtidigt bröt stormen ut öfver norrlandsläsarna och hoofianerna. Det var 1818.

Anklagelserna mot hoofianerna hade begynt spridas vida och antaga allt vedervärdigare former.² En rubbad kvinna ur den obildade klassen hade gjort antydningar om att om deltagarna i de hoofianska sammankomsterna skulle hängifva sig åt allehanda utsväfningar. Hoof beskylldes för att hafva konster för sig att förskaffa sig folkets penningar, att han såsom samvetsråd tillstyrkt en uppväckt och ångerfull lönnbrännare att ge honom brännvinet, att s. k. ängladanser tillställdes, där nakenhet ibland skulle förefalla, äfven flagellationer samt slutligen kvarblifvande och hopliggande. Vid ett sådant tillfälle skulle 20 pigor hafva blifvit hafvande o. s. v. Ryktena hade nått Stockholm, och regeringen hade 1818 sin uppmärksamhet fäst på rörelsen, konungen själf fann den ganska betänkelig. Statssekreteraren v. Rosenstein vände sig fördenskull på befallning till den nyutnämnde biskopen C. F. af Wingård för att inhämta närmare underrättelser samt höra, hvilka medel som kunde vidtagas.

Biskop C. F. af Wingård var samtida med Wallin och Tegnér och tillhörde deras krets. Såsom vi senare skola se, hade Tegnér

¹ Högmässopred., s. 25.

² Vid den följande skildringen af förhållandet mellan Hoof och af Wingård följes hufvudsakligen FEHRMAN a. a., kap. III.

samma grundsatser i fråga om läsarne som af Wingård. Man hade öppen blick för den nytta hoofianismen gjorde vid utrotande af oordningar och till befordrande af arbetsamhet, enkelhet och redbarhet i den allmänna sammanlefnaden. Att man skulle vara böjd för framkallande af religiöst martyrskap var heller icke att vänta. Men man var tillika ömtålig om såväl kyrkans ordning som sin egen myndighet. I synnerhet gäller detta senare af Wingård. Man hade visserligen i någon mån blick för folkets religiösa behof som framkallat rörelsen, men ansåg att öfverdrifterna voro för stora. Man reagerade väl mot prästerskapets slöhet och liknöjdhet, men var heller icke nöjd med läsareprästernas flammande ifver. Äfven kom härtill personliga misstankar och missnöje mot de förnämste ledarne. Det förut omtalade förkättrandet af prästerskapet framkallade den påföljden, att detta, åtminstone hvad Hoof beträffar, i sina bref till biskopen tydde allt till det värsta och tillskrefvo honom allehanda dåliga motiv.¹

Redan första veckan efter sitt tillträde till ämbetet utfärdade af Wingård kallelsebref till Hoof att jämte tvenne andra prästmän, bland dem Ingman, inställa sig hos honom å Björkeris prästgård, biskopens prebende, till enskildt samtal. Det var den 10 och 11 sept. 1818. Redogörelse insändes till statssekreteraren, däri biskopen uttalade sin mening, att man ej borde göra för mycket af saken. Regeringen var af samma mening, men farhågorna hade ej fullständigt lugnats. Brefväxlingen fortsattes ännu en tid mellan statssekreteraren och biskopen. 1821 begärdes upplysning af justitiekanslern om samma sak. En allmännare undersökning skedde 1825 om läseriet åtminstone i några stift, utan att dock hvarken det ena eller det andra föranledde till några kraftåtgärder. Allt framgent följdes dock så väl denna som den inbrytande schartauanska rörelsen med noggrannhet från högsta ort. Att intet våldsamt ingripande skedde är hufvudsakligen biskop af Wingårds förtjänst. Redan från början tog han saken an med allvar och tillkännagaf sin afsikt vara att besöka de misstänkta orterna. I Svenljunga skedde denna visitation 1819, hvarvid ej sparades förmaningar, dock med både klokhet och försiktighet.² Intet af svårare beskaffenhet kom emellertid i dagen rörande Hoof. Om sina erfarenheter skrifver biskopen till landshöfdingen i Venersborg för att lugna denne. Denne å sin sida svarar med ett bref,

¹ FEHRMAN a. a., s. 85.

² Visitationsprotokoll, Svenljunga 1819.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

som är betecknande för stämningen. Det heter — — »med nöje har jag hört att du förehaft en Embetsresa i Marks och Kinds härad och är glad åt dina erfarenheter, som du behagat meddela mig. Jag har väl icke förutsett stora vådor genom Hoofska svärmeriet, då mannen visserligen äger både för litet anseende och för ringa upplysning att i denna väg spela någon betydlig rôle. Men gränsen för religiösa villor torde likväl vara svår att beräkna och all afvikelse från vår enkla och sunda lära anser jag både skadlig och onyttig. Viss är jag att det språk du nu på nära håll fört med vederbörande skall medföra den bästa verkan».¹

En annan af anledningarne till att inga svårare påföljder skedde var Hoofs eget uppträdande. Utan tvifvel underrättades han af biskopen om situationens allvar. Men äfven hvad hans personliga lif angår, synes han blifvit djupt berörd af det som påbörades honom och hans vänner. Redan å Björkeris gåfvos löften om ändring. Vid visitationen 1819 lofvade han efterkomma uppmaningen att motverka det stormande tilloppet af åhörare, något som han ock synes hafva hållit. Åtskilliga uttryck i predikningarna tyda därpå t. ex.: »nu går det ena partiet hit och det andra dit, som här icke vore någon Gud i Israel — — Hvad gån I efter, mine menniskor? Efter oss kanske, som eder Guds ord sagt hafva; vi äro ock menniskor och dödliga, vi äro inga gudar; vi äro icke döda och korsfäste för eder. En öfverdrifven andelig menniskokärlek är på det högsta skadlig»² o. s. v. Ännu lefver ock traditionen om huru han vid denna tid gick i kyrkan nere bland folket med orden: »Undan, undan, god vänner, så att sockenboarne få komma in!» — Så djupt gick emellertid den behandling han rönt honom till sinnes, att han från denna tid, så mycket han kunde, drog sig tillbaka. Redan 1820 kunde biskopen inberätta för statssekreteraren, att han inskränkt sin excentriska verksamhet. 1825 säger S. P. Bexell i ett bref till biskopen, att »den exalterade sinnesstämningen synes öfvergå till ett tillstånd af mera sansning», och låter påskina, att Hoof nu gått från den ena ytterligheten till den andra. S. å. skrifver af Wingård till statssekreteraren af Kullberg bl. annat om honom: »Hoof är nu gammal, lat och lifrädd och försedd på ordentlig väg med sina behof. Han har icke numera conventiclar hos sig och besökes mindre i sin sporadiska läkarepraktik». — 1831 skrifver han till v. Hartmansdorff: »Om icke karlen är en

¹ Bref till C. F. af Wingård 1819.

² Strödda predikningar, s. 7.

skälm, är han åtminstone både lat och egennyttig, och ehuru stark som en jätte ligger han på latbänken och fruktar för döden, mot hvilken han instänger sig och kläder på sig. Så billig jag är mot läseriet i sin renhet, såsom husandakt, så mycket föraktar jag denne man, hvilken, sedan jag första året, jag var blefven biskop haft honom i enskildt förhör, alldeles tvärstannat och t. o. m. gör mindre än jag ville och han borde.»¹ Att Hoof så handlade hade emellertid antagligen helt andra bevekelsegrunder. Då han, såsom det framgår af hans senare predikningar, ej på befallning ändrade hvarken åsikter eller predikosätt² och ej tilläts af öfverheten efter sitt samvete utöfva sin verksamhet, såg han ingen annan utväg öppen än att så mycket han kunde draga sig tillbaka. Att han ansåg sig berättigad därtill berodde ock därpå, att hans hälsa till följd af ungdomssynderna var synnerligen försvagad. 1821 intygas af församlingsboar, att han »gick på grafvens brädd».³ En omständighet som gjorde, att han ock kunde sätta sitt beslut i verket, var den sent omsider inträffade befordran till ordinarie befattning. 1820 blef komministertjänsten i Svenljunga genom Hedenros' död ledig, hvarefter Hoof valdes med öfvervägande röstetal till efterträdare.⁴ Efter denna tid dröjde det ej länge förr än han begärde och erhöll ämbetsbiträde, hvilket han sedan ständigt hade till sin död. Ännu predikade han väl då⁵ och då och längre fram än som uppgifves i Nekrologen⁶ och ännu besöktes väl Floghult af gäster från när och fjärran, men i aftagande grad. Rörelsen fick emellertid allt fortfarande vara i fred.

Till den fortsatta oppositionen mot rörelsen såsom sådan skola vi senare återkomma. Återstår här att granska några af de anklagelsepunkter, som riktats mot Hoofs person och som angifvits som motiv till hans uppträdande som reformator samt framställa några högst skilda omdömen om honom vid hans död.

¹ FEHRMAN a. a., s. 88.

² Om att Hoof ej rättade sig efter biskopens kända välvilja för nya psalmboken vittna uttalanden i Högmässopredikningarne, s. 784.

³ Fullmakt bland valakter, Svenljunga pastorsarkiv.

⁴ Fullmakten, se Göteborgs Domkapitels Brefbok och allegater 10/4 1821. Af Wingård, som strök åtskilligt i det tryckta formuläret för Ingman, t. ex. »för visadt välförhållande», har dock låtit det vara oförändradt för Hoof.

⁵ 1826 yttrade sig Hoof misströstande om hela rörelsen: »Det synes som om det ej skulle bli annat än en röra och oreda på hela vår kristendom». Str. Pr., s. 145.

⁶ Strödda predikningar, s. 151.

Vi vilja då först se till, hur den ekonomiska sidan ställde sig för honom. Vi erinra oss ur det föregående, att Hoof genom sitt giftermål upphjälpte sina genom studieskulder förvärfvade affärer. Den så förvärfvade förmögenheten smälte emellertid bort som snö för solen under dryckenskapstiden. Den anklagelsen reses nu upp mot honom, att hans uppträdande föranledts af behovet att stärka den svaga ekonomien. Hvilken roll denna fråga spelar i brefväxlingen mellan regering och biskop hafva vi ock redan sett. Ännu 1831 skrifver biskopen ytterligare, att Hoof hittat på »att genom conventiclar och kärleksmåltider till hvilka offren buros ymnigt rangera sig.»¹ — En af dem som bibringat biskopen denna uppfattning känna vi åtminstone. Så skrifver nämligen prosten J. Chronander 1821 till honom:² — — »snart förestår mig en valförrättning uti Svenljunga. Alla förmoda pastor Hoof vara säker. Jag hoppas och önskar äfven detsamma i den glada förmodan att det obehagliga Löpandet upphörer med orsaken därtill. Troligen har till en betydlig del Behovet å hans sida varit driffjädern till den söndring han förorsakat, åtminstone under de senare åren. Hos de fleste yngre folktjusare däremot är Högmödet eller Egennyttan motivet. Det kittlar den unge folkläraren att så lätt kunna sätta alla andra långt bakefter sig. Jag känner ock med tämmelig visshet, enligt de upptäckter jag tillfälligtvis kunnat göra, att den villade Enfalden troget följer föreskriften att icke komma med toma händer inför sin Herra» — Erkännas må nu visserligen, att sådana beskyllningar lätt kunde uppkomma. Hoofs inkomster voro aldrig synnerligen stora. Förutom afkastningen af gården Floghult, som dock var skäligen bördig, bestod den under många år blott af adjunktslönen. Efter befordran blef det något bättre. Ett par handlingar i Domkapitlets arkiv låta oss se huru därmed förhåller sig.³ Det ena är ett arrendekontrakt af den 29 dec. 1823 å komministerslägenheten för pastor N. Johansson. Hoof förbehåller sig årligen 222 Rdr. 10 sk. 8 rst. Banko samt ystet af Refvesjö och Redslared, hvaremot allt det andra, jämväl afkastningen af bostället, tillföll adjunkten. Längre fram blir det emellertid något bättre.⁴ 1827 brukade Hoof bostället själf,

¹ FEHRMAN a. a., s. 88.

² Bref till af Wingård 1821.

³ Arrendekontrakt, Göteborgs Domkapitels allegater 1823 och 1827.

⁴ Klagoskrift. Göteborgs Domkap. allegater 1827.

då där å gården föddes 18 à 19 kor. Adjunktens lön belöpte sig till ungefär 700 Rdr. Hoofs del var något mindre, nämligen hälften af inkomsterna (med undantag af offren), som gingo till vid pass 16 $\frac{1}{4}$ tunnor korn samt ett »matskott» af hvarje matlag, som beräknas »på hälften till 130»¹ — detta enligt Hoofs egen uppgift. Hoofs inkomster voro sålunda aldrig synnerligen stora. Det oakadt var, såsom förut påpekats, huset till ytterlighet gästfritt. Flere voro ock de fattiga släktingar som tidvis vistades på Floghult. Så t. ex. Maria Elisabet Ödman, Beata Elisabet Lindskog, Gustaf Hoof, Adolf Hoof, Jakob Hoof, Petronella Lindskog, Anna Britta Lindskog och fosterdottern Marta Lisa Ugglas.² Att all denna gästfrihet ej kunnat försiggå utan understöd är uppenbart. Att de långväga besökarne från Halland och Småland uppgifvas hafva medfört stora bidrag till sitt uppehälle är redan nämndt. Det berättas ock, att många lämnade sin kvarlåtenskap genom testamenten åt Hoof. Så skall han t. ex. en gång fått en del silfverbägare enligt en sagesmans uppgift — enligt en annan en gång en stuga samt ett helt lass husgeråd, bi, en ko, får m. m. Beskyllningen för girighet höres emellertid aldrig från den gängse traditionen i orten. I Svenljunga pastorsarkiv finnes visserligen en handling, som visar, hurusom process blifvit hållen mellan Hoof och kyrkovärdarna med anledning af kyrkobyggnaden i Svenljunga, hvarvid Hoof blir den förlorande parten. Vid närmare granskning visar det sig dock, att tvist uppstått om betalningens erläggande i Riksgäld eller Banko. En kompromiss var nämligen ingången mellan Hoof och kyrkostämman angående en viss summa för komministern, ett i allt, hvilken summa Hoof menade skulle erläggas i Riksgäld men församlingen i Banko. Inga bevis hafva heller mött oss för påståendet om Hoofs girighet. Tvärtom fortlefver ännu lifligt minnet om hans godhet, gifmildhet och hjälpsamhet. Samma person, som omtalade de många testamentena till Hoof, tillfogade den upplysningen, att Hoof byggde flera stugor åt fattiga fromma och underhöll dem där, så länge han lefde, och, så snart någon dog i någon af hans stugor, fick någon annan flytta in. I liktalet öfver honom heter det: — — »De många fattiga som han mättade, ty ingen gick hungrig från hans hus och i hårdan tid gjorde han uppoffringar vida öfver sina villkor för att lindra den fattiges nöd, de nakne som han klädde, de värnlöse som han

¹ Klagoskrift. Göteborgs Domkap. allegater 1827.

² Mjölbackes pastorats församlingsböcker 1800—1840.

antingen själf gaf vård, eller genom sina vänner förskaffade dem, vittna bäst huru han uppfyllde Jesu milda bud: älska din nästa så som dig själf. De tårar hvilka rinna vid den älskades graf äro tacksamhetens offer, framburet af dem, som njutit hans välgärningar, tårar af desse gamle tjänare, hvilka så många år njutit brödet i hans hus, tårar af desse änkor, som i sin värnlöshet hos honom funno skydd och hjälp, tårar af desse många nödställde och bedröfvade som af honom blefvo tröstade och hulpna.»¹ I företalet till postillan talas om det samma.² För öfrigt saknas hos honom den för girigheten karakteristiska småaktigheten. Då t. ex. en kyrkoreparation i Redslared var ifrågasatt, men stod på spel genom några af böndernas vägran att fullgöra sin del, träder Hoof jämte ett par andra personer emellan och åtager sig äfven deras del för den goda sakens skull.³ Då en flicka, som tjänade hos honom, räddat säden för tjufvar skänkte han henne 8 daler i belöning, en jämförelsevis stor penning för henne.⁴ Till orgelbyggnaden i Holtsljunga bidrog han mycket såsom det ock var han som gick i borgen för dess vård.⁵ Ett vackert blad är ett i Göteborgs domkapitel förvaradt svar å en klagoskrift från Hoofs adjunkt, den både ömklige och löjlige C. G. Lindblom.⁶ Denne klagar bittert

¹ S. J. MEULLER a. a.

² Högmässopred. Företal VIII.

³ Redslareds sockenstämmoprotokoll.

⁴ Enligt hennes egen muntliga berättelse till författaren.

⁵ Borgensförbindelsen i Mjöbäcks pastorsarkiv.

⁶ Dennes lefnadsomständigheter och hela bana skulle kunna gifva stoffet till en den mest tragiska adjunktshistoria. Se C. W. SKARSTEDT, Göteborgs stifts herdaminne, s. 323 och 1144, samt Lindbloms skrifter, af hvilka 1832 års upplaga af hans predikningar varit tillgänglig för författaren. Han började som sergeant. Vid sacerdotalexamen erhöll han 5 improbatur och 5 admittitur. Prästvigdes omsider med blott tre improbatur. Vi kunna icke neka oss nöjet anförä hans teser till pastoralexamen (tryckta i ofvannämnda predikosamling).

»Satser, hvilka enl. Kungl. Inrättningen med Göteborgs Högvördiga Domkapitels bifall, för undergående af pastoralexamen, det gudomliga ordets tjänare Carl Gustaf Lindblom vördsamt framställt den 15 sept. 1829.

För dig min kära maka och Eder mina älskade barn!!!!

1 satsen: Af alla ställen som handla om vår Heligaste Frälsares lidande och död vet jag icke om ej profetiorna, hvilka förekomma i profeten Esaia 53 kapitel och Davids Psalm, den 22 böra ställas främst.

2 satsen: Fastän gamla Testamentet kallas Lag, likväl framlyser Evangelium uti detsamma på många ställen 1 Mos. 3: 15, 28: 14, Hesekiel 33: 11, flera språk att förtiga.

3 satsen: Goda verk lända till helgelse; men icke till rättfärdiggörelse. Människan varder rättfärdigad genom tron utan lagens verk. Rom. 3: 28.

öfver Hoofs tjänstefolk, begär bättre bostad, bättre lön, hvarjämte Hoof anklagas för bortförande af foder och skogsåverkan. Hoof själf synes han emellertid värdera. »Visst hade», heter det t. ex., »pastor Hoof, som onekligen omfattat mig med utmärkt vänskap och farbroderlig godhet» etc., vidare »Farbror Hoof, denne ärans och sanningens man» o. s. v., hvaremot angreppet riktas mot »dess egenlyttiga, mig, min hustru och mina barn alltid förfördelande folk, synnerligast pigan Kristina.»

Hoofs svar är värdigt. Han visar hurusom Lindblom aldrig haft bättre bostad någonstädes än just här och åtnjöt mer än halfva lönen. — »P. L:s lön består af halfva komministerlönen som är minst taget 16 $\frac{1}{4}$ tunnor korn, samt ett s. k. matskott, som beräknas på hälften 130, 2:ne offerdagar, då jag icke själf uppbär mitt offer, som är en komministern tillslagen rättighet, som jag äfven åt honom öfverlåtitt, därjämte vinter- och sommarföda för tvenne kor, hälften trädgården, får sätta på boställsjorden $\frac{1}{2}$ eller mer tun. potatis samt sått en fjärding linfrö. Detta allt beräknadt i penningar stiger så nära till 700 Rdr. Riksm. Dessutom bisträckte jag pastor Lindblom vid sin ankomst till mig med spannmål för 54 Rdrs värde; detta tänker jag icke afräkna för honom utan låta honom få behålla som skänk. Att pastor L. föregett, att rättigheterna på flera ställen icke gått ut, det tviflar jag mycket på, helst P. L. nog förstår taga de mått och steg, hvarigenom det kunnat utgå, har det ock redan gjort, annars kunde han ju anmält det för mig,

4 satsen: Alldeles omöjligt är att skilja kärleken från tron, ja, så omöjligt som att åtskilja egenskaperna ifrån själfva elden att lysa och bränna, såsom Luther förträffligt afhandlat i sitt företal till Pauli Epistel till de Romare.

5 satsen: Icke alla gudfruktigas, mycket mindre de ogudaktigas plågor äro att kalla *kors*, under hvilket namn, enligt den heliga skrifts vittnesbörd man bör allenast förstå de Anfäktningar hvilka de sant troende för trons och Christi namns ståndaktiga bekännelse hafva af nöden att undergå.

6 satsen: Att de undergörande gåfvor, de första kristna medgifna, hafva varit af ett stort värde till kristna Religionens utbredande är ingen som nekar.

7 satsen: Helt visst, såsom guldets synes rödt i elden således måste också trofastheten i den onda tiden skärskådas.»

Förf. kunde emellertid ej stå sig i svaret för dessa satser utan blev underkänd. Lindblom var gift och flackade med hustru och barn omkring i stiftet såsom adjunkt i 27 år, blef komminister ändtligen 1843 och dog följande år. Hans väg var strödd med tiggeriskrifvelser till Domkapitel och Biskop, Kongl. Majestät och andra. Öfver allt mothugg och nya missiv. En af hans skrifter är dedicerad till 109 församlingar, för hvilka alla han predikat. Biskopen uppmanade honom träget att taga afsked, i annat fall skulle afsked beviljas. Kongl. Majestät beviljade ingen annan af hans många ansökningar än den att få resa till Amerika. Denne man var sålunda för tillfället Hoofs anklagare.

då jag skulle genast ersatt honom. Vidare har P. L. behagat i sin klagoskrift omröra huru bostället i min frånvaro skall vanhäfdas samt foders försäljning förliden vår, detta lärer han efter berättelse därute vänt sig till vederbörande kronoaktör att mot mig lagligen förfara och underkastar jag mig härutinnan den strängaste lagfart. Så väl vörd. prosten Bergendahl som öfriga grannar kunna bäst intyga, huru boställsbyggnader, skog, åker och äng äro vårdade och skötta. Då på bostället tillförne aldrig vinterföddes mer än 12 à 14 kreatur med häst, födes där nu 19 à 20. Att jag förliden vår i den allmänna foderbristen räddade lifvet på några af mina grannars kreatur, som höllo på att dö af hunger medelst aflägsnande af något foder då mitt tjänstefolk genom sparsam hushållning hade lämnat foder anser jag icke såsom brott utan som skyldighet, då jag dessutom samma vinter köpt och fört till bostället flere skeppund halm, hvarpå bevis framdeles skall anskaffas.»¹ Visserligen begär Hoof därpå en annan till adjunkt, men medgifvas må, att skrifvelsen ingalunda gör intryck af att vara af en girig människa.

Att Hoof också icke genom sin verksamhet samlade någon förmögenhet framgår af ett privatbref skrifvet af honom till en nära släkting den 29/5 1836, sålunda endast tre år före hans död. Han säger däri, att fattigdomen är »obeskriflig» och att »den ene icke kan hjälpa den andre», samt beder om uppskof med betalningen för litet malt. »Vore nu godt jag snart kunde betala dig, Du får, min goda Calle, inga penningar från mig förr än vid midsommartiden, då jag tänker upptaga mitt så kallade komministeroffer.»²

Häraf framgår, att om Hoof, som tydligtvis ej var van att spara på penningar, fick något af sina »vänner», lade han intet af för sin egen räkning. Däremot torde väl hända, att han brukade »den kraften, den besynnerliga kraften, som ingen kunde förstå» att förmå människor att göra barmhärtighetsverk mot dem han ville hjälpa eller för sådana ändamål han ville främja t. ex. för Holtsljunga orgelbygge, hvartill »vännerna» mycket bidrogo.³

¹ Göteborgs Domkapitels allegater 1827.

² Brevet äges af herr Otto Hoof, Göteborg.

³ S. J. MEULLER a. a. En förklaring hvad de senare åren beträffar på hvar Hoof fick sina tillgångar från kan vara den, att han drog inkomster af de utgifna predikningarne. Uppgiften att de hafva »riktat både honom och förläggaren Regementskommissarien Forsselius» finnes (SKARSTEDT, a. a., s. 735). Skarstedt hyser en annan uppfattning utan att dock uppgifva annat skäl än att Hoof skänkte en årgång till nämnde Forsselius, för att »soulagera» honom

Oppositionen sträckte sig äfven till Hoofs hemlif. I Björcks Veckoblad angripes han för inkonsekvens: »Den ena gången», heter det, »fördömde han pannkakor och den andra gången åt man sådana vid hans eget bord. Den ena gången angrep han, så föllo sig hans egna ord, barnens julhögar starkt i sina predikningar och en annan gång såg man dem inom hans egen tröskel.» o. s. v.¹ Redaktören för Nordisk Kyrkotidning, J. Ternström skrifver ock såsom företal till en uppsats att han, »som varit personligen bekant med aflidne komminister Hoof och vistades redan som student några dagar i hans hus, såg och hörde mycket som han redan då ej gillade.»² Hvari detta bestod omnämnes emellertid icke.

För den, som med nu tillgängliga hjälpmedel söker göra sig en föreställning om Hoofs hemlif, ter det sig däremot i ljus dager. »En egen gladlynthet som så ljuft meddelade sig åt dem som omgäfvade honom, en ohycklad fromhet och mildhet, en trofast vänskap för dem han ansåg värdiga densamma utmärkte denne man», skrifver prosten Meuller.³ Gärna sjöng han andeliga sånger. Ett par gamla kvinnor berättade, huru han följt dem och deras mor till Holtsljunga kyrkogård, satt sig på en graf och för dem sjungit en af Kempis sånger till afsked, innan de begäfvade sig på hemvägen. Understundom, säges det, försjönk han i djupa tankar. Han gick då ensam med nedslagna ögon, »men man såg hur händerna följde tankarne, än lyfte han upp dem, än knäppte han dem». Då han var sådan, såg han icke upp ens om han mötte någon, men kunde säga: »Hvem är det?» och därefter: »Gå!» Hoof var en fader för sina underlydande och ett mönster i sitt enskilda lif. Angående tjänarne äro ett par drag bevarade, värda att icke förgätas. I Hoofs hus tjänade en ung flicka vid namn Kerstin, som gärna ville talat med husbonden om andeliga ting, men som var för blyg att våga det. En dag kommer Hoof ned i ladugården och får där se, hur Kerstin gömmer något i halmen. Han går då fram och finner en andaktsbok, i hvilken hon i all hemlighet läste, då hon var ensam. Skarstedt omtalar hur en dräng af Hoofs husfolk omtalat att, då han en afton åhörde husbondens bibelförklaring, förnam för hans förlorade modernearf (C. W. S.: Ett hundraåraminne, s. 52). Att denne Forsselius verkligen ock dragit stora inkomster häraf har för författaren bekräftats, af Forsseliis son. Detta utesluter dock ingalunda möjligheten, att både Hoof och Forsselius hade nytta af handeln, som var betydande.

¹ BJÖRCK a. a., s. 330.

² Nordisk Kyrkotidning 1342, s. 305 ff.

³ S. J. MEULLER a. a.

han en stor lättnad i sin själ, och när han i en följande aftonandaktsstund lyssnade som bäst på utläggningen af Frälsarens nådefulla ord, »drusade hela syndabördan af honom».¹ I liktalet heter det: »Sitt hus invigde han till ett bönehus, en gudaktighetens bönning. Gemensamt med sin efterlämnade, åldriga maka, hvilken han med den innerligaste kärlek älskade, uppsände han dagligen bönens rökoffer till himmelen. Och icke sällan utvidgades offerlågan, då dess mångårige trogne tjänare, som med faderlig godhet omhuldades och de många besökande vännerna förenade sina böner, att Guds godhet nederkalla öfver sig och öfver alla.»² Tilläggas behöfver väl knappast att hoofianerna själfva både i sina skrifter och i den kvarvarande traditionen icke nog kunna prisa både hans barmhärtighet och hans gudsfruktan.³

Hoofs lefnad nalkades till slutet. Till det myckna klandret lades andra sorger. Själf hade han inga barn, men tvenne brorsöner, som han med välvilja tagit vård om, vållade den gamle bekymmer. Särskildt var detta fallet med Jacob Hoof, hvilken utmärkte sig såsom hästtjuf och för dylika bragder dömdes att slita spö, hvarefter han 1834 sändes till sjöss.⁴ Efter denna tid synes den nu snart 70-årige gubben fått fred för anklagelser och sorger, men dess mer fått dragas med plågor och sjukdom. Det var samma lidande, som i det sista ansatte Luther⁵, och Hoof bar smärtorna med samma undergifvenhet och frimodighet som denne. Hoofs sista predikan är ännu i behåll och full af längtan och hopp om en snar hädanfärd.⁶ Den 10 jan. 1839 insomnade han. »På det yttersta bad han», säger prosten Meuller, »med svaga krafter med stapplande tunga mig uppmuntra sina vänner att icke glömma hvad han med dem talat.»⁷ De sista ord, som hördes från hans tunga, voro: »Ära vare Gud, Jehovah och vår Herre Jesus Kristus».⁸ Den bekante pastor J. Clæsson på Högshult gjorde tacksägelse för honom i Holtsljunga kyrka och yttrade därvid, ehuru principiell motståndare till Hoof, att näst Gud hade han

¹ C. W. S., Ett hundraåraminne, s. 47.

² S. J. MEULLER a. a.

³ Sju andeliga sånger, Borås 1842, s. 30 ff. Minnessång öfver v. p. m. m. Herr Mag. Jakob Otto Hoof af en utaf dess vänner. S. J. MEULLER a. a.

⁴ Holtsljunga församlingsbok 1834.

⁵ SKARSTEDT a. a., s. 785.

⁶ Högmässopred., s. 117.

⁷ S. J. MEULLER a. a.

⁸ Högmässopred. Företalet VIII.

Hoof att tacka för sitt uppvaknande till salighetsangelägenhet. I dödboken står bredvid namnet följande ord: »En nitisk lärare och verksamt redskap i Herrens hand till själars väckelse och bättring». Liktalet hölls af prosten Meuller i mycket erkänsamma ordalag, fastän det omtalas både hvad han förut varit och sedan blifvit. Trenne äreminnessånger författades och trycktes af hans anhängare.¹ Öfver grafven, som finnes å Holtsljunga kyrkogård, finnes en stenhäll, på hvilken står: »I Jesu Kristo han vann ty han grät och bad honom.» Den bästa minnesvården reste docken kvinna. Hvarje år, vid sommartiden, syntes hon en dag på grafven, där hon i bön dröjde tills solen försvunnit. Hon talade till ingen. Omkring 1894 måtte hon dött, ty hon syntes aldrig sedan.

Biskop af Wingård åter lämnade följande eftermäle: »Senast var det den store Jacob Otto Hoof (som dog), hvilken ingen nu gråter; hvad hade ett sådant dödsfall för 20 år sedan icke vållat för en klagodag. Sic transit gloria futilis».² (Forts.)

¹ MEULLER a. a., Sju andeliga sånger. Borås 1842.

² SKARSTEDT a. a., s 52.

H. D. Hallbäck.

Carl Olof Rosenius.

Ur ett utkast till en Rosenii-biografi.

I.

Inledning.

När man ser tillbaka på den kyrkliga och allmänt religiösa utvecklingen inom protestantismen under 1800-talet och söker fixera de förnämsta linjerna för densamma, är det rätt snart en tydlig stor linje, som faller i ögonen. Det är den breda samlingen af *evangeliskt* präglade pietistiska reaktioner, antingen mot upplysningstidens mångahanda arf eller mot en stramt högkyrklig eller ensidigt lagisk kristendomsutformning. Nästan öfverallt och relativt samtidigt kan man i den protestantiska världen bevittna dylika »nypietistiska» rörelser af större eller mindre dimensioner, men ingenstädes synas de ha antagit så bestämda konturer som i vårt eget land. Här rinna de samman i en stor fåra och samman-smälta till en ganska enhetlig företeelse af betydelsefull fasthet. Det är den s. k. »Evangeliska väckelsen», som satte sin prägel på de religiösa förhållandena vid århundradets midt och tiden därefter.

Biskop Lönegren framhåller i sin lilla skiss: C. O. Rosenius¹, att ingen andlig folkrörelse i vårt land sedan reformationstidens dagar trängt så djupt som denna »evangeliska väckelse». Och detta torde få erkännas, vare sig man är böjd för att i densamma se en för vår kyrka ödesdiger sprängning af en från restaurations-tiden förhoppningsrik utveckling eller man vill i densamma se en för vår kyrka nödvändig revolutionerande tilldragelse i en religiöst kraftlös tidsperiod.

Den evangeliska väckelsen och dess betydelsefulla utveckling sammanhänger utomordentligt nära med den mans livsverksamhet och andliga karaktär, till hvilkens bild vi härmed i all an-

¹ E. LÖNEGREN: Carl Olof Rosenius. Sthlm 1913. Sid. 8.

språkslöshet söka gifva några bidrag. Den säregna typisering, som enligt vår mening är ett genomgående drag både beträffande väckelsens karaktärsutformningar och fromhetsintressen, beror måhända till icke ringa grad på den starka personliga stämpel, som hans markerade religiösa individualitet satt på hela den omfattande rörelsen. CARL OLOF ROSENIUS är själf ett den inbrytande väckelsetidens barn, han utgör på sätt och vis den personliga sammanfattningen af de bärande andliga krafter, som lösas af denna. Ett studium af honom är studiet af ett viktigt skede af svenskt ande- och kyrkolif.

Man har stundom ställt upp Carl Olof Rosenius som en pendant till Henrik Schartau, och visst är, att en jämförelse dem emellan har fog för sig. I stort sedt bilda dessa båda ett par, som liksom inrama det förflutna seklets religiösa bild. Båda ha satt viktiga spår i vår kyrkas lif. Att nämna de namnen tillsammans är att peka på tvenne linjer i den religiösa utvecklingen i vårt land under 1800-talet, en kyrkostödjande och en mer eller mindre kyrkouppgifvande. Mycket karaktäristiskt är, att motsatsförhållandet till Schartaus riktning är ett påfallande drag i den nyevangeliska väckelseföreteelsens bild. Kyrkohistoriskt sedt, torde Rosenius få anses ha spelat den betydelsefullare rollen för den kyrkliga och religiösa utvecklingen. Vi ha att i honom se den andlige fadern till den mäktiga frikyrkliga rörelse, som sätter sin prägel på den tid vi lefva i, och som framkallat de mest svårlösta problem för vår folkkyrka.

* * *

Följande synpunkter ange en disposition, efter hvilken en Rosenii-biografi torde kunna anläggas.

1. När man talar om den »evangeliska väckelsen» i Sverige vid midten af förra seklet, får man ingalunda fatta denna som en vid en bestämd tidpunkt framträdande företeelse. Den evangeliska väckelsen framgår som en successiv samling af de många evangeliskt präglade lifsrörelser, som här och hvar, hvar för sig befinna sig i tillväxt sedan århundradets början. Dessa bilda en sida af det andliga uppvaknande, som efter neologiens fall och det politiska genombrottet kännetecknar den nya tiden¹, och deras karak-

¹ FEHRMAN: Carl Fredrik af Wingårdh. II Ld. 1911—12 sid. 327 not. anser det vara tvifvelaktigt, huruvida t. ex. det nya läseriet från början af 1800-talet bör sättas i samband med en nyvaknande religiös lifaktighet.

tär bestämmas såväl af sambandet med den allmänna tidsutvecklingen som af motsatsen till vissa faser af denna. Det är därför lämpligt att såsom inledning söka skissera det allmänna religiösa och kyrkliga läget under århundradets förra hälft, att peka på de viktigaste förbindelselinjerna till den religiösa utvecklingen utom vårt land samt i korthet gifva en öfverblick af de evangeliska väckelseföreteelserna, såsom de tidigt te sig.

2. Mot denna bakgrund kan Rosenii *religiösa utveckling*, hans karaktäristiska kristendomsåskådning och typiska fromhetslif belysas. I detta sammanhang bör söka utrönas de väsentliga inflytelser från kristendomsriktningar och enskilda religiösa personligheter, som för honom varit af betydelse.

Det är närmast dessa tvenne afdelningar, som komma till behandling i föreliggande biografiska utkast.

3. Rosenii offentliga framträdande på 40-talet, hans *yttre verksamhet och lifsgärning* betecknar väckelsetidens fulla genombrott. Väckelsen syäller ut till en verklig folkrörelse, buren af mäktiga krafter. Detta innebär skapandet af viktiga och svårlösta problem för både stat och kyrka. Rosenius har genom sin omfattande gärning på skilda områden varit af bestämmande betydelse för väckelserörelsens förhållande till samhälle och kyrka. Det är sålunda till icke ringa grad att tillskrifva hans verksamhet, att den allmänna meningen i landet omstämde till förmån för konventikelplakatets upphäfvande, och att detta blef verklighet vid slutet af 50-talet. Innebar detta ett nederlag för den strama statskyrkopolitiken, så kan å andra sidan Rosenii energiska insats för väckelserörelsens sofring och rensning från ytterlighetsståndpunkter och separatistiska tendenser, i och för sig af största betydelse för den allmänt religiösa utvecklingen, anses ha kommit kyrkan i hög grad till godo. Rosenius vill principiellt icke frikyrka i Sverige. Utvecklingen i den riktningen anknyter visserligen till honom, men det direkta upphofvet är ej att söka hos honom, för hvad senare tider framte i detta afseende. En annan viktig sida af hans omfattande verksamhet bör i detta sammanhang äfven belysas. Väckelsefromheten har genom Rosenii varma nitälskan för en personligt lefvande, praktisk kristendom här i Sverige kommit att bli den egentliga bäraren af det positiva, mångskiftande kärleksarbete, som har sitt samtida mäktiga föredöme i den s. k. inre missionen i England och på kontinenten. Allt detta och hvad därmed sammanhänger ha vi att från olika sidor skärskåda i denna

afdelning, hvori äfven Rosenii lefnadsomständigheter och lifserfarenheter komma att beskrifvas.

4. Såsom en särskild uppgift framställer sig en närmre granskning af *Rosenii karaktäristiska förkunnelse*, som genom sin säregna koncentration i innehållet och sin för svenska förhållanden tämligen egenartade form torde intaga ett betydelsefullt rum i vår inhemska predikans historia.

5. Till sist kan lämpligen en *sammanfattning* söka göras af innebörden af hans insats i svenskt religiöst lif och en öfverblick tagas öfver de förutsättningar och problem, som genom hans lifsgärning skapats för den innevarande tidsperioden. En tacksam och intressant uppgift torde äfven vara att försöka en *religionspsykologisk analys af den fromhetstyp*, som han själf representerade, och hvarmed den af honom i mångt och mycket enhetligade evangeliska väckelsen riktat vårt lands religiösa folkpsykologi.

I.

Det religiösa läget under förra hälften af 1800-talet.

A. Utom Sverige.

Det har sitt utomordentliga intresse att vid betraktandet af lutherdomens utveckling efter reformationsgenombrottet på 1500-talet söka hålla i sikte förbindelselinjerna tillbaka till Luthers världshistoriska insats, sådana de framträda under de olika utvecklingsfaserna. Kan det möjligen vara svårt att fastställa det verkligt nyskapande i hans lifsgärning i förhållande till den tid han lefde i — som bekant har man visat sig benägen för att rent af förneka något egentligen reformatoriskt i reformationen¹ — så är det i hvarje fall lätt att, när man ser tillbaka på kyrkans historia efter hans tid, erkänna, att hvad han gifvit var verkliga uppslag, tankar och problem, som med lifvets makt mäktat behålla sitt inflytande tiderna igenom. Till Luthers gärning låter sig nämligen nästan alltid med större eller mindre tydlighet varje ny fas af den kyrkliga utvecklingen knytas.

En af de starkaste förbindelselinjerna till Luther torde alltid vara den, som går tillbaka till hans betydelsefulla häfdande af religionen som helgad gudsgemenskap och af kyrkan som en verklig »congregatio sanctorum», d. v. s. den linje, som *pietismen* helt

¹ E. TROELTSCHS bekanta ståndpunkt, Kultur der Gegenwart, Afd. »Protestantismus».

löper på. I själfva verket går hvarje religiositetens pånyttfödelse inom kyrkan via pietismen tillbaka till Luther.

Pietismen har spelat en ytterst viktig roll i kyrkans historia. Fatta vi den i sin vidsträcktaste betydelse som ett kollektivbegrepp för till olika tider verksamma företeelser gående ut på häfdandet af det fromma lifvets rätt gent emot ensidig konfessionalism eller förflackad kristendomsuppfattning, så ha vi att till densamma räkna icke blott en oerhöfd mängd af sporadiska väckelseföreteelser af mer eller mindre mystisk-svärmisk natur, utan äfven så betydelsefulla företeelser som *herrnhutismen* och *metodismen*. Till densamma höra då äfven de nya kraftiga strömmar af religiös lifaktighet, som åvägabringa den kraftigaste reaktionen mot rationalismens herravälde. Till densamma hör slutligen också den egenartade kristendomsriktning, som växer sig stark vid 1800-talets midt, och som särskildt i Sverige fått sin kyrkohistoriskt intressanta typ.

De nya formerna af pietism förete en stark förmåga af assimilation. Den inbrytande epokens allmänt individualistiska karaktär spelar härvid en grundläggande roll. Det allmänna draget hos all pietism att liksom skjuta den konfessionella bestämdheten åsido, möjliggör en intim kontakt mellan olikartade strömningar. Men å andra sidan visar sig äfven pietismen i en fast konfessionell typ, med ett kraf på återvinnande af utaf neologien uppgifna gammalprotestantiska positioner. De nya pietistiska strömmarna bära fram en stundom mycket stark fordran på en mera allsidig tillbakagång till Luther.

Den nya tiden får sålunda ett bredt drag af pietistisk aktivitet till förmån för det religiösa lifvets pånyttfödelse. Men därjämte röra sig naturligtvis krafter af annat slag och med andra resurser.

Vi söka att i korthet belysa, hur det religiösa och kyrkliga läget ter sig under denna på både religiös och kulturell rörelse utomordentligt rika tid.¹

* * *

I England har metodismen uträttat ett betydelsefullt arbete mot kyrklig stelhet och massornas afkristning. Själf har den vunnit en oerhördt fast organisation och upptagit ett omfattande

¹ Jfr D. FEHRMAN: Carl Fredrik af Wingårdh II, i hvilket arbete äfven ingår en ganska bredt anlagd allmän öfverblick öfver tidehvarfvets början. Sid. 226 ff.

eröfringsverk utöfver moderlandets gränser. Så har den fast fot i den amerikanska folkvärlden och slår sakta men säkert sina rötter äfven på den europeiska kontinenten. Hemma i England har den dessutom gifvit upphof åt den »evangelikala», starkt positivt verksamma, lågkyrkliga riktningen och sålunda beredt marken för hvad, som bl. a. är dennas kännetecken: inre-missionerande uppgifter och kristliga allianssträfvanden. Därmed äro öppnade förbindelsevägar vida utöfver den anglikanska folkvärldens gränser, förbindelsevägar, som i flera afseenden skulle energiskt utnyttjas. — Evangelikalismen fick äfven sitt yttre snitt af en skarp motsats till den på 30-talet framväxande högkyrkliga maktutvecklingen. Här gafs en parallell till hvad vårt land något senare skulle upplefva.

På kontinenten är det religiösa läget att i korthet teckna så: Upplösningstidehvarfvets förnufts- och bleka känsloreligion befinner sig mer eller mindre i upplösning. Det stora europeiska befrielsekriget har lämnat rum för en nationell själfbesinning, hvarvid de religiösa intressena äfven tvingat sig fram i förgrunden. Fördjupande och förinnerligande blef tidens kraf på religionens område. Tillbaka till Luther! Restauration på bibliskt konfessionell basis! blef en allmänt omfattad tanke. Den kyrkliga restaurationens dagar äro inne. Men redan från början kan man se, hur olika denna nydanelse tänktes på olika håll.

En restaurerande riktning vill bygga på grundvalen af en tämligen genomgående repristinerande konfessionalism, återgå till det ortodoxa dogmat samt återuppbygga en gammalprotestantisk teologi men samtidigt tillgodose vissa af pietismens subjektivistiska kraf under kyrkligt hägn. Den bärande tanken var tydligen från början en nationell kyrklig samlingsrörelse. Det är denna riktning, som i allmänhet anses som bärare af den egentliga restaurationsrörelsen. Och de bekanta symboliska händelserna vid reformationsjubileet 1817 äro betecknande för dess grundstämning. Det nyvaknade intresset för religiös pånyttfödelse gaf upphof till energiska insatser både ifråga om teologi och det kyrkliga samfundslifvets befrämjande.

Men restaurationstanken upptages äfven af andra riktningar. Den stora, allmänt härskande kulturströmning, som under namn af den tyska idealismen ger en så oerhördt intressant prägel åt tiden omkring sekelskiftet och därutöfver, har utöfvat ett utomordentligt inflytande på de religiösa förhållandena af både positiv och

negativ art. I densamma bottnar den mångskiftande romantiska religiositet, som tager sig så karaktäristiska uttryck under århundradets tidigare skede. Äfven denna romantiserande religionsåskådning bryter mot upplysningstidens torra reflexionsreligion och ställer upp som mål ett slags restauration af de religiösa förhållandena. Någon direkt restauration var väl knappast tänkbar, men indirekt har denna romantiska idealistiska religiositet utöfvat ett stort inflytande. I någon form har den i regel influerat på något utvecklingsstadium hos tidens viktigaste personligheter, och den skönhets- och bildningsreligiositet, som under dess allmänna stämning frodades, bär i sitt sköte på sätt och vis en personlig fördjupning af det religiösa sinnet, äfven om detta icke kom en specifik luthersk kristendom till godo.

Af vida större vikt blef den idealistiska kulturströmningen för det spekulativt teologiska tänkandet. Under dess inflytande stå både en Schleiermachers dogmatiska och religionsfilosofiska tankebyggnad och en Hegels för den spekulativa teologien så befruktande filosofiska systembildning.

Den tyska idealismen var emellertid en kulturrörelse¹, och dess religiösa sida en bisak. Den bildningsreligiositet, som den utlöste, hade ingen djupare bärkraft, dess inflytande på teologien visade sig äfven kunna vändas till direkt men för kristendomens sanningsinnehåll. Hvart den af Hegel t. ex. påverkade teologien kunde konsekvent leda, visade Strauss' bekanta angrepp på evangelierna. Det betraktades som ett direkt återfall i rationalismens armar.

Den idealistiska restaurationsströmningen, liksom de kvarlevor af upplysningstidens religionsåskådning, som kunnat bibehålla sig, förlora sin mesta betydelse efter 1848 års politiska tilldragelser. 1848 års kriser äro af stor vikt för protestantismens utveckling. De liksom sätta fart i en tredje strömning, som visserligen kan konstateras långt tidigare, och som med visst fog kan ställas in i bilden af restaurationssträfvandena under 1800-talets förra hälft.

Denna intressanta riktning, som förvisso förgrenar sig på flera strömmar, afsade sig det intellektuella arvet från så väl upplysningen som den idealistiska religionsföreteelsen med dess problemsvårigheter och upptog i stället intensivt de möjligheter till praktisk religiös omsättning, som lågo i tidens humanitetssträfvanden. Den öfverlämnade sig sålunda hufvudsakligen åt

¹ Jfr FEHRMAN o. a. a., sid. 252.

praktiska uppgifter, assimilerar med sig ett individualistiskt pietistiskt fromhetslif och förbinder sig på bred konfessionell grund med tidehvarfvets religiösa allianssträfvanden. Här öppna sig liksom i den evangelikala riktningen i England, med hvilken man står i liflig kontakt, vida utsikter för verklig religiös pånyttfödelse, här ges rika uppslag till utlösande af de storslagna krafter, som kommit till uttryck i den s. k. »inre missionens» underbara offergärningar. Den tyska nationen är den egentliga bäraren, men uppslaget är af internationell betydelse och väcker starka reflexer här och hvar i den protestantiska världen.

Vi kunna måhända nöja oss med att så skissera läget. Otvifvelaktigt rymmes mycket mer i detsamma, men för vår uppgift torde den bild vi sökt gifva vara tillräcklig. Ty på de här schematiskt angifna punkterna torde man utan svårighet kunna konstatera inflytelser på svenska förhållanden.

B. Inom Sverige.

Man har vant sig vid att i allmänhet i vårt land iakttaga parallellföreteelser till de religiösa företeelserna särskildt på kontinenten. I stort sedt gäller detta äfven för den tid, som vi syssla med. Neologien bröts här af tämligen liknande faktorer: 1. pietistiskt präglade reaktioner, samt 2. en kompromissartad, af tidehvarfvets färgad bildningsreligion af olika nyanser.

1) De pietistiska reaktionerna ge sig tillkänna i mer eller mindre lokaliserade »väckelser». Först möter oss den i södra och västra Sverige betydelsefulla insatsen af HENRIK SCHARTAU. Här stöta vi på en egenartad pietism, förbunden med många af ortodoxiens teoretiska grundpositioner. Man har velat finna tydliga förbindelser till den württembergiska grenen af pietismen på kontinenten¹; förbindelselinjerna löpa måhända lika tydligt till den gammalsvenska pietism, som i Nohrborg haft sin märkesman. I hvarje fall rinner här en kraftig ström af nyvaknad religiositet och åstadkommes en mäktig reaktion mot den försumpning, som under neologiens herravälde gripit omkring sig. Schartauanismen är äfven en strängt kyrklig företeelse. Schartau var kyrkan och kyrkoläran uppriktig tillgifven, och hans anhängare ha aldrig lämnat detta drag ifrån sig. Det egentligen pietistiska inslaget var

¹ WIESELGREN: Svenska kyrkans sköna litteratur, sid. 495 ff. Obs.! »Württembergiska pietetskolan». Jfr QUENSEL: Homiletik³, sid. 412 samt EDV. RODHE: Henrik Schartau som predikant, sid. 46 och passim m. fl.

den markerade betoningen af den kristnes ställning gentemot världen samt krafvet på en genomgripande frälsningstillägnelse, framkallad och ledd af förkunnelsen om en pedagogiskt schematiserad frälsningsväg, nådens ordning. Schartaus häfdande af den rätta läran koncentrerar sig i icke ringa mån kring denna; gentemot det af ortodoxien ensidigt omfattade objektiva i kristendomen urgerade han frälsningens subjektiva sida. Hans predikan kan i så måtto anses öfvervägande etisk och vädja förnämligast till viljelivet och dess helgande. Dock torde man härvid besinna, att Schartaus appell till det etiska går genom en ganska omsorgsfull dogmatisk analys af det kristna sanningsinnehållet. Bakom den noggrant utredda frälsningsordningen skådar man den kyrkligt ortodoxa läran — och äfven den tanke, som skulle bli tidens lösen: tillbaka till Luther!

Jämförd med Schartaus väckelse te sig andra liknande företeelser som mindre betydande. De inskränka sig till lokala lifsrörelser af sporadisk natur. Sådana äro t. ex. de som framkallats af en Lars Linderoth i Göteborgs stift, Per Tolleson i ärkestiftet och senare Peter Lorens Sällergren i Växiö stift samt folkpredikanten Per Nyman på olika verksamhetsplatser. — I detta sammanhang böra också nämnas den egendomliga pietistiskt formade, revolutionerande verksamhet, som utöfvades af den mäktige väckelsepredikanten Lars Levi Læstadius i höga norden, en typ för sig i den svenska kyrkans historia, samt de rörelser, som alltjämt bevittnas, där de s. k. äldre norrlandsläsarna verka.

Det gemensamma draget är det pietistiska krafvet på bättring och genomgripande omvändelse, obesmittad bibeltro och lagisk helgelsesträfvän. Det gemensamma är äfven en asketisk oförståelse för de värden, som upplysningstiden gifvit i arf.

2) Men, som ofvan nämnts, äfven från andra håll kom reaktionen. Här möter man tydliga paralleller till företeelserna utom landet. Tillbaka till Luther! ljöd ropet äfven i Sverige. Det blef snart de ledande kyrkomännens tanke, som äfven omfattades af vidare kretsar. Man kunde förvisso äfven i Sverige uträtta storverk med denna tanke, ty »tillbaka till Luther» innebar ett återknytande till reformationens båda hufvudfundament: *bibelordet* och centralläran *rättfärdiggörelsen genom tron*.

Hvad bibeln beträffar, tillhörde det seklets början, att den återfår sin plats i nationens religiösa lif genom skapandet af bibel-

sällskapen och dessas verksamhet för bibelspridning.¹ Hvilken betydelsefull faktor detta väntades blifva för en religiös pånyttfödelse, därom vittna de uttalanden, som vid bibelsällskapens års-sammanträden gjordes af ledande kyrkomän.

»Tillbaka till Luther!» innebar äfven ett fördjupande af den kyrkliga förkunnelsen genom återbördande af den gammallutherska centraltanken: rättfärdiggörelsen genom tron. Af allt, som den neologiska predikan saknat blick för, var här som annorstädes intet viktigare än denna centrallära. Den var så undanskjuten, så misskänd, att återförvärfvandet af dess plats i den svenska predikan blott kunde ske successivt. Hos de ofvannämnda väckelsepredikanterna möta vi väl ett häfdande af denna Luthers material-princip, men knappast i dess allt behärskande ställning.

Detta gäller ännu mera 1800-talets restaurationspredikan t. ex. en Hagbergs, Rogbergs och t. o. m. Wallins förkunnelse. *Så eget det låter, blef det uppgiften för en utomkyrklig förkunnelse att bringa en i detta afseende fulltonigare predikan.*

Äfven här i Sverige kan man under restaurationstiden bevittna sträfvanden att tillgodogöra sig upplysningstidens och framför allt den tyska idealismens impulser bl. a. genom omfattande af en estetiserande bildningsreligiositet af liknande väsensdrag som i utlandet. Det nyvaknade intresset tar sig äfven här uttryck i en romantiserande religiös idealism, som lämnat många spår efter sig. Man kan nästan tala om en hunger och törst efter tidsbekväm religiositet. Pressen sysslar med förkärlek med religionsfilosofiska spörsmål och debatterar och polemiserar om allmän teologisk litteratur. Kyrkobesöken synas mer och mer uppskattade, särskildt bland de bildade klasserna. Skönlitteraturen rör sig ofta i en religiöst mättad luft. Tidehvarfvets tänkare och banbrytande män söka gifva en hållbar lösning på problemet tro och vetande. Intressanta sträfvanden att återgifva kristendomen en betydelsefull roll i det nationella medvetandet kunna bevittnas, o. s. v.² Denna allmänna bildningsreligiositet begär emellertid en vidare horisont för sin religiösa åskådning än den strängt dogmatiska förkunnelsens. Man synes i allmänhet, allt fortfarande vara betjänt med en mildt neologiskt färgad predikan.

Af särskildt intresse är att se, hur frågan om bibelns auktoritet och inspirationen, som på kontinenten allmänt sysselsatte an-

¹ EDV. RODHE. De svenska bibelsällskapens uppkomst. K. Å. 1906, 1908.

² Erik Gustaf Geijers namn skall härvid ej förgätas.

darna, äfven i vårt land väckte den största uppmärksamhet. Allt under det den Heliga Skrift genom en energisk bibelspridning gjordes tillgängligare, och gudsordet själf fick bevisa sin nyskapande makt på det religiösa lifvet, komma äfven till Sverige dyningarna af de anlopp mot dess auktoritet, som t. ex. den yngre Tübinger-skolan i Tyskland gaf upphof till. Den mer eller mindre populära bibelkritikens århundrade är inne.

Väl sträckte sig intresset knappast till de bredare lagren, men så mycket mer till de bildades kretsar och i begynnande grad till prästerskapet. Äfven här väckte de Strausska skrifterna enormt uppseende. Det blef signalen till en del stormlöpningar mot bibeln. »Mer än en af våra svaga teologer började svikta i sin tro», yttrar en författare.¹ Visserligen afvärjdes vådorna genom lärda och grundliga inlägg från kyrkans män, — men den destruktiva bibelkritiken fanns numera äfven i vårt land. Äfven om denna icke tog sig samma hänsynslösa uttryck som i utlandet, kom dess befintlighet bland statskyrkans representanter eller anhängare att spela en betydelsefull roll. Som man ofta kan se, utgjorde denna omständighet en icke oväsentlig anledning till den opposition, som under den kommande väckelserörelsen riktades mot det kyrkliga samfundslifvet i sin helhet. Den nypietistiska rörelsen bygger intensivt på en mekanisk inspirationsteori och en extrem bokstafstro. Det äger nog sin riktighet, att denna bokstafstro rent af kunde bli uttryck för en demokratisk religionsuppfattning² och sålunda i sin mån utgör ett belysande bidrag till den evangeliska väckelsens allmänna karaktär. Som ett intressant uttryck för den uppmärksamhet, som bibelspörsmålet ägnades i litteraternas leder, kan nämnas en skrift af Fredrika Bremer: »Morgonväckter»³, hvori hon anmäler sin ställning till Strauss' utkomna bok om evangelierna. Denna skrift, liksom för resten äfven de recensioner, som den framkallade, äro belysande för den sträfvan efter religiös orientering, som rörde sig ibland öfvergångstidens bildade kretsar.

Tiden fram till midten af århundradet kännetecknas sålunda af mångahanda krafter och idéströmningar, mer eller mindre verk-samma för återuppväckande af intresset för religiös lifaktighet och fördjupad kristendomsuppfattning. Ser man på resultatet, kan man emellertid icke neka till, att den religiösa pånyttfödelsen

¹ P. G. AHNELT: Studentminnen II. Sid. 158.

² H. HØFFDING: Religionsfilosofi. Kbhvn 1906. 2 opl. sid. 288.

³ FREDRIKA BREMER: Morgonväckter. Sthlm 1842.

i stort sedt uteblef, och att århundradets första hälft mera röjer restaurerande ansatser än upphunna mål. Restaurationsväckelsen gick ej till svenska folkets hjärta. Anledningarna äro som antydts flerahanda. Vi kunna måhända bäst se dem i samband med skärskådandet af den opposition, som bäres fram af den religiösa förelse, som nu samlar intresset inom 1800-talets svenska kyrkohistoria.

De evangeliska väckelserörelserna.

Ha vi under restaurationstiden hufvudsakligen funnit paralleller till och inflytande från strömningarna på kontinenten, så finna vi i den s. k. »*evangeliska väckelsen*» påtagliga förbindelser med religiösa företeelser inom den anglikanska folkvärlden. Inflytandet från England hade hvarken i fråga om teologi, uppbyggelse-litteratur¹ eller kyrkliga lifsyttningar förut varit nämnvärdt. Det blef nu annorlunda.

Den samlade rörelse, som under namn af den »*evangeliska väckelsen*» satte sin prägel på de religiösa förhållandena i Sverige vid tidehvarfvets midt, är direkt förberedd på flera sätt. Själfva bibelspridningsarbetet, mäktigt befrämjadt af inflytelser från England, är en af de viktigaste förutsättningarna för densamma. En annan förutsättning är den äfvenledes hufvudsakligen från England påverkade traktatspridningen, som i hög grad bidrog till att väcka och nära ett intensivare fromhetsintresse hos en bredare publik, på samma gång som den förmedlade en viss typisk kristendomsuppfattning.

Men tydligast förberedd synes väckelsen vara genom den varma lifaktighet, som i smärre kretsar här och hvar i landet gaf sig tillkänna till förmån för ett pånyttfödande af de religiösa förhållandena. Ur de gamla norrlandsläsarnas kretsar framträda i början af århundradet mindre sammanslutningar med en egenartad kristendomsutformning. Här uppe i Norrland hade en märklig omläggning skett från lagisk till mer eller mindre exklusivt evangelisk utprägling. Genom ett lifligt Lutherstudium, som sedan gammalt omhuldades bland läsarekretsarna, i förening med nitiskt bibelläsande hade man kommit fram till en evangelisk koncentration omkring evangeliet om den oförskylda nåden i Kristus och den individuella rättfärdiggörelsen genom tron.

¹ H. THOMANDER i Theol. Quartalsskrift 1828. 2 häft., sid. 28. Dock står, som bekant, bibelsaken här i Sverige i direkt förbindelse med England.

Det är säkert icke lätt att påvisa, huru och när denna omsvängning hos norrlandsläsarna skett. Troligen är den här som annorstädes i första rummet att tillskrifva den pendelrörelse, som ofta kan iakttagas på de religiösa företeelsernas område. Den stränga pietistiska lagförkunnelsen framkallar sin egen reaktion, en samvetsbefriande evangelisk tankegång. Likväl torde man icke taga miste, om man äfven räknar med ett starkt inflytande från de här och hvar i mellersta Norrland spridda herrnhutiska kretsarna med deras ensidigt evangeliska kristendomsuppfattning.

I Norrland går tydligen den starkaste grundströmmen af de tidigare evangeliska väckelserna. Men äfven på många andra ställen rundt om i landet kan man tidigt spåra rörelser och tankar på samma evangeliska linje samt iakttaga typer och personligheter, som i begynnande grad återspegla för den längre fram samlade väckelsen betecknande drag. Dylika företeelser kunna bevittnas t. ex. i Småland, där de stundom taga en säregen svärmisk gestalt, samt i flere andra provinser.

Den mångfald af lifsyttningar, hvari väckelsekristendomen börjar sin tillvaro, blef enligt vår mening af stor betydelse. Den gaf från början väckelseföreteelsen en bred front af obestridligt praktisk betydelse. Men den innebar å andra sidan afsaknaden af en verkligt enhetlig grund. Då den första entusiasmens dagar äro till ända, tränga ursprungliga differenser fram, och en viss aflagring af de olika beståndsdelarna vidtager. Af utomordentlig vikt blef det därför, att dessförinnan en vidtomfattande sammanmältning skett, och en kraftig hufvudström samlat den lifskraftigare delen af mångfalden i sig.

Vill man nu söka samla några gemensamma drag hos de tidigare väckelserörelserna under 1800-talets förra hälft, så kan framställningen i korthet göras som följer.¹

Restorationstidens lösen »tillbaka till Luther!» betecknar i och för sig något betydelsefullt. Vi ha emellertid ofvan antydtt, att man icke kom synnerligen långt med dess förverkligande, ehuru ansatserna mångenstädes voro förhoppningsingifvande. Den kyrkliga restorationen möttes af ett kraftigt motstånd af den växande evangeliska väckelseföreteelsen, genom hvilken den religiösa ut-

¹ Det följande bygger på det rikhaltiga material, som är samlat i E. J. EKMANS omfattande arbete: *Den inre missionens historia*, 1896—1902. Jfr äfven A. G. SEFSTRÖM, *Några blad till Historien om Läsarna*, Falun 1841 samt beskrifningar i samtida allmänna och religiösa tidskrifter.

vecklingen här i Sverige fick en helt annan gestalt, än den måhända under andra förhållanden skulle fått.²

Väckelsefromheten ställer sig i allmänhet i djup motsats till den kyrkligt ledda nydaningen och det statsliga monopol, som den fann denna åtnjuta. Den vände sig förnämligast till de bredare lagren och framför allt till den folkklass, som var århundradets starkaste, medelklassen. Den fattade som sin egentliga uppgift icke, att föra massorna till omvändelse, utan att bringa enskilda själar till en personlig afgörelse för Kristus samt i andra hand att sammansluta dessa enskilda fromma till smärre kretsar, genom hvilka sedan en andlig syrsättning tänktes kunna gifvas åt det svenska folket. Det förtjänar framhållas, att väckelsen icke ställer för sig samma breda mål som metodismen med dess religiösa eröfringspolitik.

Väckelsekretsarna se synnerligen pessimistiskt, och detta påtagligen med en viss öfverdrift, på det andliga tillståndet i landet. Med sin benägenhet att från enskilda erfarenheter generalisera, finna de nästan öfverallt utanför sina kretsar religiös okunnighet och sedlig förkommenhet råda. Och orsakerna härtill? Skulden lägges dels på *staten*, dels på *kyrkan*.

Huru kan ett trosstarkt religiöst lif uppkomma, då tidehvarfets allmänna frihetssträfvän begränsas till att, om ock blott äfven här i ringa mån, endast gälla det världsliga området och icke religionens och samvetets. 1726 års konventikellagstiftning ansågs vara det oberättigade och stora hindret för uppkommande af en verkligt religiös pånyttfödelse i vårt land; den religiöst intresserade individen befann sig tack vare denna i ett skrufstäd. Utan möjlighet till konventikelfrihet ansåg man, att ett sant fromhetslif måste förtvina. Då *staten* ofta lånade sig till våld för att beifra dessa religiösa frihetskraf, stod väckelsekristendomen i mer eller mindre skarp opposition gentemot densamma. För dess representanter, som så helt behärskades af sina religiösa intressen, kommo ju dessutom städse alla världsliga nationella synpunkter i andra hand.

Men främst gällde naturligtvis reaktionen *kyrkan*. I oppositionen mot denna äga väckelsekretsarna ett samlande mål. Någon teoretiskt klargjord åskådning om den yttre kyrkoinstitutionen

¹ Det kan vara ett intressant spörsmål, hvilken utvecklingen skulle ha blifvit, om väckelsen icke fått den betydelse, den fått. Men något annat svar än en på det hela taget oviss gissning torde på detsamma knappast kunna gifvas.

bars väl i allmänhet icke fram, här lämnades många spörsmål åt framtiden. Otvifvelaktigt låg dock sektståndpunkten bäst tillrätta för dem, äfven om de icke utdrogo konsekvenserna ända till en sådan. Oppositionen riktades dessutom hufvudsakligen mot det kyrkliga ämbetet. Kyrkans ämbetsbärare betecknade de ofta som legoherdar eller väktare, som sofva på Sions murar. De förebråddes för att se sin kallelse från den timliga utkomstens synpunkt och att förblanda andligt med världsligt. Ifråga om sin uppgift som predikoämbetets bärare ansågos de antingen för likgiltiga och slappa eller fångna i förvända lärobegrepp. Slappheten i ämbetsutöfvandet fann man bäst ådagalagd genom det bristande förtroende i fråga om själavård, som folket visade prästerna. Hur kan en präst, frågade man sig, vara själarnas vårdare, då han sällan själf sökt räddning för sin själ? Här framträder det exklusivt pietistiska krafvet på ämbetsbärarens väckelse och omvändelse.

Beträffande anklagelserna för oriktiga lärobegrepp och därmed för en oriktig och kraftlös förkunnelse möta vi väckelsekretsarna till en viss grad på restaurationstidens plattform. Äfven de omfatta lösen »tillbaka till Luther!» och detta särskildt i fråga om »rättfärdiggörelsen genom tron», som de fatta i sin doktrinäraste form. För dem ter sig hvarje kyrklig predikan, som icke ensidigt urgerar denna lära, som haltlös. Än vidare, hvarje kyrklig förkunnelse, som lämnade rum för appell till ett helgadt viljelif, synes dem misstänkt, såsom innebärande ett underkännande af »sola fides». Likaledes voro väckelsemänniskorna misstänksamma mot den förkunnelse, som icke hufvudsakligen koncentrerade sig till framhållandet af försoningens under och frälsningen genom Kristi blodiga offerdöd. I detta afseende ligga de religiösa behofven på en typiskt herrnhutisk linje. Äfven det ovillkorliga krafvet på afgörande väckelsekriser och omvändelser i individens lif fann man långt ifrån tillgodosett i den kyrkliga predikan. Här framförde man ett med metodismen besläktadt betraktelsesätt.

Alla sina kraf framställde man som strängt bibelenliga. Med bibeln i hand ansåg man sig kunna bevisa, hur långt bort från en sant kristlig läroform statskyrkan kommit. I bibelns ljus bröt man stafven öfver hvarje förkunnelse som, efter man menade, fördolde evangeliet för människorna. Och härmed menade man tydligen den öfverbetoning af lagen, som icke blott tidens bättringspredikanter utan äfven den moraliserande restaurationspredikans representanter gjorde sig skyldiga till. Därför taga t. ex.

nyläsarna i Norrland upp en aktion mot Tollesons förkunnelse, därför utbildar sig väckelsen senare som en reaktion mot schar-tauanismen. Här ligga tydligen frön till snart nog påtagliga antinomistiska konsekvenser. Men i början af århundradet gjorde väckelsen skarpast front mot den ytligt moraliserande allmänna predikan, som frambars inom kyrkan. Äfven den förkunnelsen var enligt dess mening baserad på oriktiga lärobegrepp, hvilka de ansågo tydligast uttryckta i den kyrkligt godtagna handboken, katekesen och 1819 års psalmbok.

Det kan icke förnekas, att väckelsens opposition i mer än ett afseende är träffsäker. Ifråga om själavården inom kyrkan måste medgifvas, att den, utom i de schartauanskt sinnade kretsarna, i allmänhet synes vara föga plikttroget utöfvad. Äfven predikan, som å ena sidan förbereder densamma, å andra sidan vinner konkret gestalt genom densamma, torde få anses lämna mycket öfrigt att önska. Vi ha redan antydtt, att restaurations-tidens större predikantpersonligheter befunno sig på ett öfvergångsstadium till en fulltonigare och mera fördjupad förkunnelse, men genomsnittspredikan ute i bygderna synes i ringa mån åter-spegla ett framåtskridande i detta afseende. Det är nu visserligen i allmänhet svårt att kontrollera riktigheten af väckelsens opposition mot kyrkopredikan, men man får nog instämma med RODHE¹, då han framhåller, att Sverige vid denna tid saknade inom sina gränser, hvad det behöfde med afseende på predikan. Äfven om man beträffande den inhemska homiletiska litteraturen under århundradets början kan iakttaga en så pass stark produktion, att olika riktningar kunna särskiljas, och äfven om man i stort sedt kan säga, att neologien icke gjort vår förkunnelse samma afbräck som i Tyskland² — man kan nog icke förneka, att predikan icke intog det rum i det religiösa lifvet, som en evangelisk luthersk predikan åsyftar.

Det förefaller, som om väckelsen dessutom redan i sitt tidigare stadium tog i sikte kyrkopredikans brist på *folklighet*. Den förkunnelse, som de fromma kretsarna i landet begärde och behöfde, var icke öfvergångstidens patetiskt högtrafvande stil, som är ett ännu icke öfvervunnet neologiskt arf, utan en enkel, koncentrerad

¹ E. RODHE: Predikans ställning i Sverige under 1800-talet, i Skrifter tillägnade Pehr Eklund, Lund 1911.

² H. THOMANDER ger i Theol. Quartalsskrift 1828, sid. 27 ff., en intressant öfversikt öfver den homiletiska litteraturen under 20-talet.

frälsningsförkunnelse med naiva och starkt personliga uttrycksmedel.

En dylik förkunnelse skapade redan den äldre pietismen, en sådan kräfvades med nödvändighet af rörelser, som i så hög grad bygga på pietistiskt fromhetslif och personligt religiösa lifsyttningar som väckelseföreteelserna. Förutom den subjektivistiskt drifna uppfattningen om de troendes andliga prästadöme och dess konsekvenser, torde just detta markerade kraf på en enkel folklig förkunnelse ha bidragit till framkomsten och populariteten af en konventikelpräglad *lekmannapredikan*. Till en början möter denna under mycket obetydliga former såsom andaktsledning och bibelförklaring vid uppbyggelsesammankomsterna, men snart nog som en direkt homiletisk produkt med säregna drag. C. O. Rosenius är icke blott Sveriges mest betydande lekmannapredikant¹, utan äfven den förste, som framburit en verklig karaktäristisk lekmannapredikan.

Bristen på en mera enkelt lagd, folklig förkunnelse förklarar äfven den begärlighet, hvarmed snart nog religiösa ströskrifter och traktater mottogos, samt den betydelse, som den periodiska religiösa tidskriftslitteraturen kom att få. Traktatspridningen började ganska tidigt här i landet, och det torde icke vara lätt att mäta den roll, denna omständighet spelar för utformandet och utbredandet af den mäktiga rörelse, som den evangeliska väckelsen utgör. Men traktatspridningen spelar äfven från början en annan roll. Traktaterna och ströskrifterna äro mestadels öfversättningar, som på mångahanda sätt återgifva religiösa förhållanden i utlandet. De äro importvaror på den religiösa marknaden. Ingenting torde väl så mäktigt bidragit till att s. a. s. internationalisera det nyvaknande fromhetslifvet. Och ingenting torde väl varit mer ägnadt att vidga den redan i sig själf bredt konfessionella ståndpunkt, som väckelserörelsen rör sig på.

Af allt det ofvanstående, som endast nödtorftigt kunnat skisseras, torde framgå efter hvilka linjer väckelsens företeelse kommer att utvecklas. Vi torde äfven framdeles, när vi skärskåda densamma såsom den ter sig under fastare former, kunna bevittna, hur betydelsefulla de ofvan antydde förutsättningarna voro.

Men vi skulle förbise en viktig sida af väckelserörelserna, om vi icke satte dem i samband med den allmänt politiska utvecklingen i landet. Vi måste äfven se väckelsen som en företeelse, i viss

¹ O. AHNELT: Art. »Rosenius» i Kirkelexikon for Norden III, sid. 819 ff.

mån sidoordnad med de allmänt politiska frihetssträfvanden, som känneteckna tidehvarfvet.¹ De ledande kyrkomännen se i väckelsekretsarnas religiösa frihetssträfvanden och icke minst i deras undervärderande af lagförkunnelsen, d. v. s. deras antinomistiska tendenser, ett uttryck för den allmänna motvilja för tvingande former, som ligger i tidsandan. När Reuterdahl i sin »Öfversigt af Christna Kyrkans senare händelser och nuvarande tillstånd»² säger, att »antinomismen är ett hufvuddrag i vår tid», och upptager följande citat af en samtida tysk teolog: antinomismen »utgör vår tids sjukdom från fotabjället ända upp till hjässan. Människorna af detta släktet hafva blifvit så veka och svaga, att de ej mera kunna fördraga lagen, hvilken befaller och tvingar»³, så åsyftar han, hvad sammanhanget visar, visserligen de kommunistiska tids-tecknen, men med sin bekanta ståndpunkt skulle han äfven kunna utsträcka dessa uttalandens giltighet till de allmänna liberalistiska yttringarna hos samtiden. Och förnekas kan ju ej, att en sådan synvinkel kan anläggas på tiden, enär liberalismen, ja i viss mån äfven de praktiskt lösgörande tendenserna i folkundervisningssträfvandena o. d.⁴ kunna betraktas som utslag af ett slags sekulariserad antinomism.

Det är af stor betydelse för väckelserörelserna, att de till tiden sammanfalla med de starka liberalistiska politiska sträfvandena. Upplysningstidens individualistiska arf har äfven för dem förberedt jordmånen, hur mycket de eljest reagera mot, hvad upplysningstidehvarfvet medfört. Väckelsens män ha i regel, då de trots sina exklusivt religiösa intressen befattat sig med inre politiska spörsmål, trädt i förbindelse med liberalismen, och Rodhes åsikt är obestriddligen riktig, när han framhåller, att denna förbindelse var ur många synpunkter naturlig och så konstitutiv, att den ännu i dag kan bevittnas.⁵ Den politiska liberalismen skref från början religiös tolerans på sin fana. Konservatismens män finna vi starkt representerade i prästerskapet och det inflytelserika prästeståndet i riksdagen. För majoriteten inom detta står konventikelplakatets upphäfvande som ett af de ödesdigraste steg, som rätt gärna kunde tagas. Hos liberalismen söker för den skull

¹ Jfr EDV. RODHE: Kyrkligt nutidsläge, Uppsala 1912, sid. 13 ff.

² Tidskrift för svenska kyrkan 1849.

³ ibm., sid. 243.

⁴ Se EDV. RODHE: Kyrka och skola under 1800-talet. I, Lund 1908.

⁵ RODHE: Kyrkligt nutidsläge, sid. 14 f.

själflklart väckelserörelsen sitt stöd. Den fria associationsrätten, ett af väckelserörelsernas förnämsta kraf, stod ju dessutom för allt hvad liberalism heter som ett ouppgifbart mål.

Men det må påpekas, synes oss, att väckelsens representanter icke oförbehållsamt medgåfvo denna förbindelse med den politiska liberalismen. Denna häfdade som bekant icke blott samvetsfrihet utan vidt utsträckt tankefrihet, och tankefrihet låg nu för visso tämligen utanför den på gammalprotestantisk dogmgrund rotade nypietismens intressen. Man behöfver blott betrakta förhållandena vid den Scottska frågan 1842. Aftonbladet, som samma år dragit i härnad till förmån för den Strausska skriften om evangelierna, sätter i flera ledande artiklar i gång en häftig kampanj mot metodistpredikanten i Stockholm, Georg Scott, en centralgestalt i den då rådande nydaningsperioden. Redan 1841 heter det i en recension af en bok om metodismen: metodismen har »gjort sig till en tvångets, mörkrets, intoleransens och svårmodets lära. — — — Hon är i moraliskt hänseende, hvad den yrande jakobinismen var i politiskt afseende: ett nivelleringsarbete, som börjar med det andliga för att nå det världsliga området, därigenom att hon utdömer Skaparens yppersta gåfvor: förnuftet, tankekraften, utvecklingsgåfvan och glädjen»¹, ja, den »är en andlig pestilencia, som hotar smyga sig in i protestantismens ådror».² — — — Innebörden i dylika uttalanden, med hvilka otaliga andra skulle kunna jämföras, framstår i klar dager, när vi besinna, hvilket inflytande just denne Scott utöfvade på väckelsens nu framträdande centralgestalt Carl Olof Rosenius. Den intolerans, som härvid afspeglades, är emellertid förklarlig på grund af den allmänt politiska bakgrund, mot hvilken den kan ställas. Reuterdahl, liberalismens afgjorde och myndige motståndare, hade nämligen tagit till orda i metodistfrågan i en mycket uppmärksamman artikel: »Om religiös metodism»³, i hvilken han intog en relativt fridsam hållning gentemot den metodistiskt inspirerade väckelsen i Stockholm, och bekant är ju, hvilken fördomsfrihet Stockholms konsistorium till en början ådagalade beträffande frågan om den metodistiska samfundsbildningen i hufvudstaden.

Lika visst som väckelsen just beträffande metodismen i Stockholm icke delar Aftonbladets uppfattning, lika visst är det, att den

¹ Aftonbladet 4 dec. 1841.

² Aftonbladet 2 febr. 1842.

³ Theol. Quartalsskrift 1840, sid. 9 ff.

till den innersta tanken kunde förena sig med detsamma, då det utgjuter sig t. ex.: »prestenskapet som stånd har vid flera tillfällen visat så stor ljumhet och liknöjdhet för religionens och sedernas helgd och utbredande, att samhället icke kan undgå att erfara följderna. . . . De ledande synas mera vara politiska vinglare än andans män, de der endast hafva sin berömmelse i Gud.»¹

Sammanhanget mellan väckelserörelserna och den allmänna liberalismen får emellertid som nämnts icke anses djupare än hvad det är.² Den samvetsfrihet, som båda sträfvade efter, var påtagligen olika beskaffad. Där liberalismen var religiöst engagerad, söker den religiösa tankegångar af helt annat slag än den på gammal ortodox dogmgrund hvilande nyevangelismen. Vi möta väl dess män närmast på den romantiska religiositetens plattform. När man talar om den senare väckelsens förbindelse med allmän liberalistisk tankevärld, en förbindelse, som ännu icke upphört, får man icke förbise väckelsekristendomens fasta försänkning i en helt annan religiös grund än liberalismens, och att detta är en sida, som torde vara än i dag minst lika iakttagbar hos de frikyrkligt intresserade kretsarna som den ofvan antydda politiska förbindelsen.

En allmän åtskillnad mellan den allmänna liberalismen och väckelserörelserna torde vara, att bådaddera intaga en olika ståndpunkt i fråga om nationellt medvetande. Det ligger ju i allt slags pietism, att den icke ger full uppskattning åt begreppet det jordiska fäderneslandet. De troendes samfund räknar sina medlemmar jorden rundt och dessa ägna sig med förkärlek åt sådana uppgifter, som icke begränsas till de närmaste pliktområdena. Ju större kristlig intensitet, ju större extensitet. Det låg i själfva verket ifrån början för de väckta kretsarna att med värme omfatta tanken på allmän missionsverksamhet och vidtgående samarbete med alla för samma mål, oansedt nation och bekännelse, nitiskt verksamma själar. Under samma internationella synvinkel betraktade man äfven intresset för det sedliga tillståndets väckande, nykterhetens befrämjande och kristen kärleksutöfning. Såväl nykterhetskampen som den »inre missionen» ha djup resonans hos de nypietistiska väckelserörelserna. Här ha vi förbindelserna

¹ Aftonbladet 14 mars 1842.

² L. LANDGREN (Tidskrift för svenska kyrkan 1851, sid. 121 f.) talar ironiskt om föreningen mellan liberalism och »svärmandar» som ett troget handtag, som Herodes för en dag räckte Pilatus.

till den stora strömning, som vi påpekat i redogörelsen för det allmänna religionsläget i Europa. Naturligtvis komma de praktiska utslagen ännu blott föga till synes. Vi ha ju företrädesvis talat om väckelsen i dess begynnande framträdande. Först när den vuxit sig stark som en markerad kristendomsriktning, kan man bevittna ett betydelsefullt förverkligande af det, som nu blott kan betecknas som predispositioner.

* * *

Mot denna ofvan tecknade allmänna bakgrund ha vi nu att ställa bilden af lekmannapredikanten CARL OLOF ROSENIUS. Hans offentliga framträdande infaller under 40-talets ingång i en tid, då väckelserörelsernas märkbara samling kring gemensamma mål och sofringen begynner. Han blef nu den, som bragte denna samling och sofring till mognad. Själf utgången ur de väckta kretsarna, företer hans *religiösa utveckling och lifsgärning*, hvartill vi nu öfvergå, den betydelsefulla personliga sammanfattningen och sammansmältningen af de religiösa krafter, som lågo i tiden, på samma gång som han genom särskilda egenskaper och lifserfarenheter var skickad att bringa dem till en omsättning, i hvilken deras inneboende möjligheter i stor omfattning kunde förverkligas. Genom Rosenius utformar sig så väckelsekristendomen, som vi lärt känna i dess genesis, till en mäktig folkrörelse, skapande nya förhållanden i svenskt religiöst lif och därmed nya perspektiv och uppgifter för vår folkkyrka.

II.

Carl Olof Rosenii religiösa utveckling.

Carl Olof Rosenius föddes den 3 februari 1816 i Nysätra socken i Västerbotten, tredje sonen till prästmannen Anders Rosenius (död som komminister i Burträsk 1841).¹ Denne var gift med en

¹ En vetenskaplig biografi öfver CARL OLOF ROSENIUS saknas. En utförlig teckning af hans lif och verksamhet utkom dock redan hans dödsår 1868 under titeln »Teckning af C. O. Rosenii lif och verksamhet, hans vänner tillegnad». Boken är anonym. Dess författare är fröken AMY MOBERG, Rosenii mångåriga sekreterare och medhjälparinna vid redigerandet af hans tidskrifter. (Svenskt Biogr. Lexikon art. C. O. Rosenius uppger, att äfven LINA BERG, f. SANDELL, ett i väckelsens historia bekant namn, medverkat.) Arbetet på densamma öfvervakades och följdes med största intresse af Rosenii närmaste vänner.

dotter till Olof Norenus, skolmästare i Arjeplog. Om Anders Rosenius är bekant, att han var en varmt nitälskande predikant och själasörjare, en af ledarna för de evangeliskt präglade lutherläsarna i Norrland, med hvilka han under sina talrika missiv trädde i intim beröring. Från första början stod alltså sonen Carl Olof under inflytande af ett hem, där ett betecknande nyevangeliskt fromhetslif härskade.

Hans tidigt grubblande, inåtvända skaplynne tog tvifvelsutänksamt också starka intryck af den allvarligt stämnda naturomgifning, som han under de täta kringflyttningarna under sin barndom fick stifta bekantskap med, liksom hans poetiska sinne tydligen hämtat rik näring af den storslagna och omväxlande skönheten i skogar, berg och älfvar. Från Norrlands trakter har ju som bekant mer än en betydande religiös personlighet utgått,

Skriften, som flera gånger omtryckts, är huvudsakligen (hvilket författarinnan själf framhåller) att anse som en självbiografi, enär innehållet till allra största delen utgör blott en sammanställning af uttalanden i tidsföljd ur Rosenii rika brefväxling samt ur »Pietisten». Den kan betraktas närmast som en materialsamling, och är såsom sådan värdefull. Citeras: L.

EKMAN o. a. a. ger äfven en teckning af Rosenii lif och verksamhet i 38 kap., del II, 1, och bygger på ofvannämnda Lefnadsteckning.

Ett par icke-svenska biografier finnas äfven, hvilka dock äfven förnämligast synas bygga på ofvannämnda arbete, nämligen E. M. RAPPE: Carl Olof Rosenius, Kolde, 1883 (förf. var en av Rosenii andliga lärjungar, men visar blick för några av bristerna i hans åskådning. Hans egen ståndpunkt synes vara påverkad af Grundtvig.) H. PETERSEN: Fra det svenske Kirkeliv m. m. Köpenhamn 1895. Bland 1800-talets svenska religiösa märkesmän behandlas även Rosenius.

Kortare meddelanden ha vi hos O. AHNfelt: art. C. O. Rosenius, i Kirkelexikon for Norden⁸ (efter bisk. Nielsens död redig. af O. Andersen) Kbm., samt biografiska uppgifter i Svenskt Biografiskt Lexikon, ny följd; i B. WADSTRÖM, »Ur minnet och dagboken», I—III, Sthlm, 1878—97, och i jubileumsnumret af den sedan Rosenii död af lektor P. P. Waldenström redigerade »Pietisten», n:o 24, årg. 70, Stockholm, 1911. En liten god skiss om Rosenius af biskop E. LÖNEGREN: Carl Olof Rosenius, Sthlm 1913, är det senaste arbetet.

Af stort värde för kunskapen om Rosenii lif och verksamhet är naturligtvis den af honom redigerade tidskriften »Pietisten», hvars första nummer utkom i början af 1842 (de första månaderna redigerades tidningen tillsammans med metodistpredikanten Geo. Scott i Stockholm). Af »Pietisten» ha vi begagnat första upplagan. Citeras: »Pietisten». De olika årgångarna angifvas med romerska siffror.

Af stort värde är äfven Rosenii rika brevsamling, som publicerades efter hans död. Vi ha använt andra upplagan, Sthlm 1868; citeras *Brefven I, II, III*, allt efter de olika häften.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

där uppe från denna landsända har den svenska religiositeten fått mer än ett säreget formadt religiöst tillskott.

De nyevangeliska norrlandsläsarna förete en mängd olikheter sins emellan. Den riktning, från hvilken Rosenius hämtade sin religiösa åskådning, kan betraktas som den mera moderata. De nyevangeliska läsarna hade tidigt skilt sig från de mera lagpietistiskt präglade kretsarna, som på 30- och 40-talet hade sin troligen märkligaste representant i Gerhard Gerhardson. Denne frambar en ytterst rigorös lagisk åskådning just i motsats till de evangeliska läsarna. Grunddraget i Gerhardsons åskådning var: »Man skall med lagens hammare krossa stenhjärtan och icke göra som dessa lösa lärare, som med sina evangeliska salvor smörja stenarna på ytan.»¹

Var krafvet på en grundlig bättring och en samvetstryckande helgelsesträfvän de lagiska läsarnas kännetecken, så se de s. k. nya läsarna i lagens trägna framhållande ett af de största hindren för den fria försoningsnådens förkunnande och rättfärdiggörelsens, syndaförlåtelsens tillägnande. Gentemot de nya böckerna, som antagits af kyrkan: katekes, handbok och psalmbok, gjorde de gällande, att de gäfvo en förvänd föreställning om förhållandet mellan lag och evangelium. Oppositionen mot de kyrkliga böckerna delade de sålunda med de lagstränga kretsarna, ehuru med annan motivering än dessa, hvilka hufvudsakligen vände sig mot de nya böckernas neologiska anstrykning.

Det är för öfrigt beträffande de kyrkliga böckerna samt dessutom beträffande uppfattningen af det kyrkliga dopets, konfirmationens och nattvardens bruk, som äfven de evangeliskt sinnade läsarna delade sig, som ofvan antydts, i ett moderatare och ett radikalare parti.² Det senare, som bredvid bibeln endast ansåg sig ha bruk för Luthers skrifter, och som t. o. m. afhöll sig från dop och nattvard i kyrkan, trädde i öppen opposition mot prästerskapet, under det att de moderata läsarna, som visserligen icke helt gillade de nya böckerna, och som äfven hade benägenhet att underskatta det kyrkliga ämbetet, ändock tolererade de kyrkliga anordningarna och flitigt besökte gudstjänsterna samt brukade nådemedlen.³

¹ EKMAN o. a. a. II, 1, sid. 728.

² Tidskr. för svenska kyrkan. 1849, art. »Norrländska separatismen», sid. 305.

³ Jfr den måhända något ensidigt uppskattande framställningen hos A. G. SEFSTRÖM o. a. a., sid. 9 ff.

En märklig typ af det senare slagets läsare var en i andligt afseende rikt utrustad kvinna i Storkåge, vid namn Maria Elisabet Söderlund. Hon samlade ofta omkring sig konventiklar och utlade bibeln på ett folkligt, uppbyggligt sätt. Hos henne framträder det varmt evangeliska draget kanske allra sundast. Gentemot det ensidigt starka framhäfvet af lagen och bättringskrafvet gjorde hon sig till tolk för sådana tankar som, att man icke genom lagen finge hindra själar att komma till Kristus. Den, som kommer till Jesus Kristus, kommer till det fullkomliga ljuset och ser däri sina synder mycket bättre, än man ser dem i det ofullkomliga ljuset¹, hvarmed väl åsyftades lagen.

Det var denna märkliga kvinna, med hvilken Rosenius trädde i nära beröring, och till hvilken han skref sina flesta bref under sina tidigare år. Hennes inflytande ha vi skäl att anse som mycket betydelsefullt för hans andliga utveckling. Äfven andra kretsar stod han i liflig kontakt med. Särskildt nämner han ofta de kära vännerna i Löfånger. Öfver hufvud taget ansåg han sig under hela sitt lif stå i den djupaste tacksamhetsskuld till de »kära norrlandsläsarna», till dem gå hans tankar, när han känner sitt andliga lif tyna, till dem vänder han sig äfven allra först, när hans förbindelser åt andra håll möjligen ansågos ställa honom i skef dager för dem.

Det har för alla slag af pietism varit kännetecknande, att en afgörande, häftig andlig kris och därmed följande omvändelse måste ske i en människas lif. Bland norrlandsläsarna var äfven detta kraf ofrånkomligt. En sådan omvändelse bildar ock den betydelsefulla punkten i den unge Rosenii lif. Han har själf framställt den på följande sätt i 4:de årg. af »Pietisten».²

»En sorglös och munter studerande af 15 års ålder gick en morgon in i matrummet för att få sig frukost. Under det denna fram-sattes, varseblef han på ett bord en gammal bok, hvilken han slog upp, för att se titeln, och hvilken var: Doct. Erik Pontoppidans *herrliga Trosspegel*. — Nå, det är väl bäst att spegla sin tro då! utropade han i tanklös glädthet. Genast begynte han läsa . . . , när han kom nederst på tredje sidan, då blef det annat att göra; ty där läste han följande ord: Nu märke man det åttonde och sista slaget väl . . . En menniska kan visa stor flit i sitt ämbete, stor trofasthet i sina ord och gerningar, hon kan veta hela bibeln . . .

¹ Se EKMAN o. a. a. II, 1, sid. 729 f.

² Pietisten IV, sid. 95 f.

ståndaktigt bekänna den sanna läran och besegla den med sitt blod och, om församlingens tillstånd det så fordrar och Gud så vill, göra tecken och underverk i Jesu namn, men kan ändå icke dess mindre fara till helfvetet och har icke Guds barns rätta kännetecken, ty det är den rättfärdiggörande tron allena. — Här fick den glädtiga studeranden ett stygn i sitt hjerta Detta satt som en hvass och stark krok fästadt i ynglingens hjerta . . . han fann omsider allt för tydligt . . att han var sjelf ett förtappelsens barn, främmande för det lif, som af Gud är. Han hade nemligen (i all välmening men blindhet) beslutat, att i sina dagar blifva en from man, en trofast Jesu bekännare — han visste icke, att dertill fordrades mer än blott besluta det, visste icke, att dertill fordras en ny födelse. Nu såg han det. Han blef sedan under sin bättring mycket olycklig för sina synder, som samma tid uppvaknade, men omsider genom Kristi kärlek frigjord och mycket lycklig, glad och salig. Han lefver ännu som vi hoppas i nåden, i Andens skola aldrig utlärd».

I denna omvändelse, som inträffade medan fadern hade missiv i Säfvar socken i Västerbotten 1830¹, återfinnas typiska likheter med pietistiska eller metodistiska omvändelseförlopp i allmänhet. Själf ser Rosenius i den något för ett verkligt andligt lif normalt, hvilket framgår af hans senare uttalanden om omvändelsens art och betingelser. Han hänvisar ofta i sina bref till den, liksom han ofta pekar på sina egna lifserfarenheter, och den bildar på sätt och vis ett paradigm i hans väckelsepredikan.

Ser man nu närmare på denna omvändelse, lägger man märke till flera omständigheter. Först, att 15-åringen kunde tillmäta sig förmågan att anställa så pass djupa betraktelser och genomgå en så djupgående kris. För Rosenius liksom för pietismen öfver hufvud taget står den andliga mognaden icke i rimligt samband med den lekamliga. — Vidare lägger man märke till, att det var en tillfällighet, som så att säga bragte honom i detta andliga nödläge, — också det ett genuint pietistiskt drag. Men det var icke ett konkret syndamedvetande, som slog honom, utan det var en underbar, hastig blyxtbelysning af hans allmänna falska trosgrund, som dref honom i den djupa nöden. För honom rådde icke det tvifvelsjuka spørsmålet: huru finna en nådig Gud?² Gud var nog nådig, därpå tviflade Rosenius väl icke. Det som hindrade honom

¹ L., sid. 4.

² Jfr Luthers utveckling. HJ. HOLMQUIST: Luther, Loyola, Calvin. Ld. 1912.

från förmågan att förtrösta därpå, var uteslutande hans falska tro, som dittills närts af en förstucken egenrättfärdighet. Denna var städse för Rosenius urkällan till all fördömelse. — — — Af vikt för detta omvändelseförlopp är äfven att bemärka, att han samtidigt med klarheten öfver sin fördömelse tydligt såg räddningen, därur: den rättfärdiggörande tron på Guds barmhertighet för Kristi skull.

Hvilken betydelse inlägges då, enligt hans mening i den bättringskamp, som han omtalar? Rosenii lifserfarenhet i den fromma kretsen med dess samvetsömna aktsamhet för hvarje utbrottssynd var icke en erfarenhet, i hvilken den rättfärdige, helige Guden träder hotfullt upp för hans samvete. Hans bättringskamp kunde alltså icke vara en verklig bättringskamp under förkrosselse öfver och afläggande af yttre, påtagliga synder. Den synes närmast ha gått ut på något slags betvingande och nedtystande af det motstånd, som han kände röra sig i förnuft och känsla mot insikten om hans verkliga belägenhet. Det gällde att uppnå s. a. s. ett passivitetens själstillstånd, ett absolut och radikalt uppgifvande af hvarje tanke på egen förbättring eller viljeanspänning i någon riktning. Då, men endast då, kände han trons under i sin själ. — — — Denna uppfattning af bättringen kan man klart återfinna i hans förkunnelse, där den som nämnts ställdes som normerande för en sann omvändelse.

Denna bättringskamp i hans eget lif, som egendomligt nog enligt lefnadsteckningen framställdes som »djup och långvarig»¹, kunde han sedermera framställa som hastigt genomkämpad. Ju djupare och hastigare en människa kommer ner på nödens och förtviflans botten, ju hopplösare situationen är, desto bättre för en människa. Utan tvifvel går emellertid Rosenius härutinnan utöfver sin egen lifserfarenhet, som synes trots hans stora ungdom ha varit af vida mer djupgående slag. Den känsla af förtviflan, som grep honom efter insikten om fåfängligheten af hans dittillsvarande fromhetslif, var helt visst synnerligen äkta. Betecknande för Rosenius var städse ett utprägladt samvetslif, för hvilket det lilla fick dets storas dimensioner. I detta själfplågande, för hans ålder dessutom onaturligt öfverspända tillstånd var helt visst evangeliet om den fria oförskylda nåden: »kom som du är!» sedermera hans ständiga förmaning, den bästa räddningen. Det

¹ L., sid. 5. Citatet här är tydligen icke ordagrant ur Pietisten.

karaktäristiska är blott, att han mätte de flesta människor efter sitt eget mått.

Efter den kris, som ofvan beskrifvits, inträder ett tillstånd af ro och frid. Rosenius söker sin tröst i bibeln och Luthers skrifter samt i det muntliga eller skriftliga utbytet med sina vänner läsarne i Norrland, hvilkas konventikelandakter han under ferierna ombeddes leda. Visserligen kommer han då och då i anfäktelser och själanöd, men efter den utståndna krisen ser han på alla vedervärdigheter, som möta honom, med andra ögon än förut. De voro ej uttryck för Guds vrede; redan nu kan han i ett af sina bref ange en af de hufvudtankar, med hvilka han senare förmådde gifva så mången syndasörjande själ tröst: »Det måste just vara en egenhet hos Gud, en besynnerlig Guds konst, att han öfvar de sina genom låtsande, genom att *låtsa vrede* och hysa kärlek.»¹

År 1833 lämnade Rosenius Umeå skola för att fortsätta sin utbildning i Hernösand.² Från den tid, han vistas här, härstamma de första »andliga brefven», som sedermera i så riklig mängd utgingo från hans hand, för resten typiska för läsarnas benägenhet att i ord och skrift vittna om sina lifserfarenheter och utdela andliga råd. De bära redan det allmänna kännetecknet af hans egenartade, stundom rätt profana stil.

I dessa bref anteciperas på ett ganska märkligt sätt grundtankarna i hans senare förkunnelse. Så skrifver han 1834 »till tvenne systrar i nåden» bl. a.: »Tag för dig så mycket af det tröste-
liga evangelium, att du måste blifva full af glädje, tröst och frimodighet, så skall du ock deraf få både lust och kraft till ett gudeligt lefverne. Men gå icke och tvinga dig dertill emot din lust: deraf blir intet godt. Gå icke och se på dig sjelf och vänta på din förbättring. Nej, då tron är den enda källa, derur alla gerningar skola och kunna flyta, efter det endast är tron, som gifver kraft, så måste du först tro, och sedan vandra gudeligt, eljest bär du dig icke förståndigare åt än en sjuk, som icke vill taga in läkemedlet, förrän han blifvit bättre.»³

Emellertid, under vistelsen i Hernösand och till följd af de dystra erfarenheter, som kamratskapet i skolan synes hafva beredt honom, kom han ånyo i djupare anfäktelser. 1837 skrifver han till sin bland läsarna synnerligen uppskattade andlige rådgifvare,

¹ L., sid. 8.

² L., sid. 7.

³ Bref höst. 1834. L., sid. 9.

den förut nämnda Maria Elisabet (Maja-Lisa) Söderlund i Storkåge: »Ack jag förstår ej, jag ligger liksom död för Gud, och Gud förefaller mig liksom död för mig och hela världen. Jag begynner min dag med att läsa något Guds ord för att muntra mig samt försöker bedja. Stundom blir jag visst lifvad och glad öfver den eviga och fasta försoningsnåden, sjunger och lofvar; men vanligen utan någon stark och innerlig smak såsom förr. Det är mest i förståndet, tycker jag.»¹ Här yppar sig ett eget drag i Rosenii kristendoms-åskådning, ett drag, som fick sin stora betydelse för hans förkunnelse. Frågan var: kan man lita på känslan, den andliga erfarenheten af synd eller nåd? Rosenius hade ännu icke hunnit få ett klart svar härpå. Afsaknaden af en kännbar själafrid pröfvade honom hårdt; genom att tolka den som ett bevis på, att han var osäker om sin benådning, bragtes han i nya, än svårare tvifvelsmål än förut.

Likväl förmår han ännu stilla sin oro genom ett nästan krampaktigt fasthållande vid Guds ord och löften. Trons intellektuella moment, ett tvångsaktigt försanthållande, synes rädda honom från hel uppgifvelse.

De saliga känslorna eller nåderörelserna uteblefvo allt oftare. Samtidigt tyckte han sig förnimma en viss krafterlöshet i sin gudaktighetsutöfning. Detta tillskref han den omständigheten, att han kommit i beröring med världsligt sinnade människor af det slag, som man kunde kalla för moraliskt oantastliga och goda. Han hade 1836 för att skaffa medel till fortsättande af sin skolgång i Hernösand tagit plats som informator på Helgum, en plats ej långt från Hernösand. Här åtnjöt han mycken vänlighet och rycktes med af det glada och sorglösa väsen, som präglade samvaron med människorna där. Häröfver synes han hafva fått bittra samvets-
kval. För honom, läsaren, stod det klart, att umgänget med världens barn alltid måste förslöa hans religiösa vaksamhet, liksom det från början var en odisputabel sak, att frånvaron af sanna kristna vänner städse måste verka hämmande för den andliga utvecklingen. Vi möta ofta dessa tankar i hans helgelseförkunnelse.

Vårterminen 1837 var Rosenius färdig att efter en med glans genomgången rektorsklass lämna Hernösand. Han hade under sin gymnasisttid fått biskoplig »venia» att predika, något som han också flera gånger sattes i tillfälle till. Efter en predikan i Hernösand kom han en gång att sammanträffa med biskop Franzén.

¹ Bref i januari 1837. I., sid. 15.

Enligt Lefnadsteckningen skulle ämnet för hans predikan, vid hvilken bland andra biskopen själf var närvarande, ha varit *rättfärdiggörelsen genom tron*, således ett hufvudtema i hela hans senare förkunnelse. Biskop Franzén lär efteråt ha uttryckt sin förvåning öfver att den unge gymnasisten i så djupt mått tillägnat sig icke blott Luthers grundtankar utan äfven lutherska uttryck. Men, med häntydning på den hållna predikan, kunde han icke annat än varna honom för ett ensidigt fördömande af gärningarnas betydelse.¹ Rosenius försvarade sig frimodigt och tyckes länge haft godt af detta viktiga tillfälle att bekänna sin tro. Den frimodiga bekännelsen skattade han såsom vi se i hans förkunnelse städse högt, som ett af de bästa medlen för underhållande af ett verkligt gudslif.

Under de sista åren befinner sig Rosenius under ferierna på predikoresor bl. a. till Lappland, hvarest han sammanträffar med flera fromma kretsar af samma typ som hans kära vänner från ungdomsåren. Härmed börjar han sin betydelsefulla verksamhet som resepredikant, en verksamhet, som han nitiskt fullföljde ända till sin död.

Hösten 1838 finna vi honom i Uppsala för att börja studierna i och för prästämbetet. Vistelsen i universitetsstaden blef af stor betydelse för hans utveckling. Han fick här på nära håll se mycket af det, som han blott förut hört talas om. Och han fick äfven i sitt inre erfara frestelser af annat slag än han förut känt. I bref till sina vänner i Norrland har han gifvit antydningar om sin korta uppsalatid. Kamratskapet vid universitetet syntes honom skadligt. Han sårades i sitt samvete af världslig vänskap och fann sig blifva feg i bekännelsen, som han uttrycker sig. Han klagar öfver, att i staden rådde »ett grufligt mörker, tjockare än det egyptiska, och ett lefverne värre än det sodomitiska — — — dryckenskap, otukt och grof svordom samt alla laster gå oförsynt i svang.»² Denna mörka blick på förhållandena i universitetsstaden visar, att han icke fann några förmildrande omständigheter utan såg allt i den mest pessimistiska dager. Vi erinra oss det rika bildningslif, som kännetecknade Uppsala under den tid, han vistades där. In-

¹ Lefnadsteckningen, sid. 18. Utan tvifvel gör sig förf. skyldig till en grof vantolkning, då hon påbördar biskop Franzén att ha sökt bevisa, »att gärningarna voro nödvändiga till saligheten». I dylika ordalag hade den för renlärighet ansedde biskopen väl näppeligen kunnat uttrycka sig.

² Bref den 16 dec. 1838. L., sid. 22.

genting härom skimrar igenom hans meddelanden. Rosenius lefde sitt lif för sig i asketisk världsfrånvändhet. Yttervärlden speglas blott af de frestelser, som den framkallade hos honom. Han trufdes icke i universitetsstaden. Härtill bidrog utan tvifvel den begynnande ohälsa, som infann sig hos honom, samt ekonomiska bekymmer.

Af de frestelser, som Rosenius i Uppsala kände, är en af ett visst intresse. Han skrifver i ett bref till en vän i Storkåge: »Jag märker, att tråldomsanden helt oförmärkt vill taga öfverhand genom ett idkeligt vägande af mina synder, min dåliga kristendom, hvilket du vet försvagar.»¹ Tråldomsanden var för Rosenius alltid det ensidigt betonade lagsinnet, och han kände sig i sitt inre försvagad af att väga och mäta sina synder efter lagen. Det hjälpte ej att väga och mäta dem, de »äro dock ändliga och blott stoft och gnistor emot det evigt stora och oändliga värdet af försoningen i Kristus . . . I detta nådens röda haf dränker jag dem och de synas icke mera.»²

Vi kunna ana, att detta yttrande vid denna tidpunkt af hans lif är betingadt af, att han fick en kännbarare beröring med personer, som noga pröfvade sina synders halt och icke kommo till en jublande nåderördhet. I Uppsala fanns bland de teologie studerandena tvenne mera markerade riktningar: de som voro mera schartauanskt sinnade samt representanter för en mera ensidigt evangelisk riktning.³ Såvidt man kan se, sker här Rosenii första sammanträffande med den kristendomsutformning, hvars afgjorde motståndare han skulle blifva. Och härmed torde problemet lag och evangelium hafva tagit större dimensioner hos honom.

Men äfven yttre frestelser af för tillfället mera betydelsefull natur ansatte honom. Under den föregående tiden hade Rosenius trots alla svagheter och allt missmod om sitt andliga lif left i den förvissningen, att han stod i barnskapets saliga förhållande till sin Gud, och Guds ord och löften voro hans sanna garanti. Men själfva dessa grunder för hans tro skulle nu sättas på oerhörda prof.

Han skrifver vid ett tillfälle: »den vecka, som nu gått, har jag svårare än någonsin förut lidit af Satans skott, jag menar, tvifvel och misstankar på allt heligt, tvifvel på, att det verkligen finns

¹ Bref i april 1839. L., sid. 27.

² ibm., sid. 28.

³ Jfr EKMAN o. a. a. II, 1, sid. 892.

någon Gud (rent ut sagdt) och om bibeln innehåller Guds ord m. m.»¹

Det är väl ingen tillfällighet, att dessa tvifvel infinna sig i det bildade Uppsala, där väl Rosenius knappast trots sin isolering kunde undgå att taga intryck af hvad han hörde och såg angående dessa ting. Den tid, under hvilken han lefde, brottades i själfva verket ofta med problemen Guds existens och bibelns auktoritet.

Emellertid släppte honom dessa nya anfäktelser för ögonblicket för att dock med förnyad styrka ansätta honom på den plats, dit han nu flyttade på grund af sjukdom och ekonomiska bekymmer. Han hade tagit plats som informator hos en greflig familj på Lenna gods i närheten af Stockholm. I själfva verket synes oss den kris, som nu inträder i hans lif, vara af långt mer afgörande betydelse för hans andliga utveckling än omvändelsen i hans uppväxtår. Han har själf beskrifvit den i 7:de årg. af sin *Pietist* i en betraktelse, som sedermera i likhet med mycket annat i *Pietisten* utgått separat: »De hemska tvifveln på allt heligt».²

Vi kunna icke ingå i detalj utan åtnöja oss med att angifva själfva hufvudsaken. Under det ännu mer världsliga umgänge, som Rosenius på sin nya plats kom i, kände han åter sitt andliga lif förtorka. Och samma tvifvel, som under uppsalatiden anfäktat honom, återkomma nu med förnyad styrka. Dessutom stod hans lifs stora spörsmål nu för honom med kraf på afgörelse: huruvida han skulle studera vidare för att bli präst. På sina många böner om klarhet härom kunde han icke känna något, som kunde fattas som Guds svar. Det var för Rosenius liksom för många af de pietistiskt formade själsnaturerna en själfklar sak, att Gud gaf mer eller mindre påtagliga yttre bevis på sin vilja och bestämmelse. — Ur bönhörelsespörsmålet föddes hans hemska tvifvel. Hur ofta varnar icke Rosenius senare för att af uteblifven bönhörelse draga förtviflade konsekvenser: — han hade i sanning själf fått erfara vådorna af något sådant. Då Gud icke gaf honom svar på hans böner, tviflade han helt på Guds existens. »Det måtte icke finnas någon Gud, bibeln måtte icke innehålla Guds ord, då jag aldrig blifver hörd uti en bön som denna, så tänkte jag ofta. Och tviflen på min egen benådning, om då en Gud vore till, derom vill jag icke tala. . . . » »I den gröfsta form varade dock icke mitt tvifvel länge.» Rosenius slog sig någorlunda till ro med det s. k.

¹ Bref i mars 1839. L., sid. 33.

² *Pietisten* VII, sid. 10 ff.

teleologiska gudsbeviset. Det ser man af ett par vid denna tidpunkt nedkastade rim, som vi återgifva:

»Sol, måne, stjernor, verldar, himlar
och jorden i sin rika skrud,
Ja, allt hvad för mitt öga hvimlar,
allt säger mig: Det finns en Gud.

Ty ej har verlden skapt sig sjelfver,
Det måste finnas någon ann',
Som allting skapat, styrer, hvälfver,
Och Gud allsmäktig heter han.»

Värre var det med frågan, om bibeln verkligen innehöll Guds ord. Denna fråga lämnade honom ingen ro, hvarken dag eller natt. »Gossarna, som jag informerade, blefvo nu mindre väl efterhållna; ty informatorn vistades med sin själ i långt aflägsna regioner», säger Rosenius. Hela hans dittills förflutna nådelif stod för hans själ som ett förloradt paradiset. Stundom syntes honom allt så kapitalt förloradt, att han fruktade för sig själf och sina gärningar. »Gud allena vet de hemska tankar och råd, jag understundom fattade, från hvilkas utförande blott hans mäktiga hand och faran för helvetet höll mig tillbaka.» Ett själavårdande råd från en upplyst och erfaren prost, att han skulle blott vidblifva att läsa sin bibel under bön och bida ljusare stunder gaf honom någon tillfällig ro. Men snart var sjukdomsläget det gamla. I sin djupa nöd beslöt han uppsöka den vid denna tid så mycket omtalade och — hvilket för Rosenius var en viktig omständighet — förkättrade metodistpredikanten i Wesleyanska församlingen i Stockholm, den ofvannämnde Georg Scott. Från sin vistelseort begaf sig Rosenius in till Stockholm och sammanträffade flera gånger med Scott, som välvilligt tog sig an honom.

Scott synes fullkomligt ha redt ut de tunga frågorna för honom, till en början genom att hänvisa till bibelns förmåga att gifva råd och anvisningar af sådant slag, att dess upphof måste vara ett godt och kärleksrikt, men senare genom att angifva en särskild metod. En människa kunde visserligen helt behärskas af sina tvifvel på bibelns sanning, men icke allt kunde hon tvifla på. Det gällde att noga göra sig reda för skälen för och emot och se hvilka som vägde mest. Scott anvisar helt enkelt åt Rosenius denna metod att skrifva upp, hvad han betviflade, och hvad man rimligtvis

icke kunde betvifla, och sedan så att säga låta tyngdöfvervikten fälla utslaget. En dylik mekanisk metod ha vi nu visserligen svårt att sentera. För Rosenius synes den emellertid ha haft afgörande betydelse. Hans oresonliga hvem vet? hvem vet? gaf vika, och han erfor en så stark förvissning om bibelns gudomliga ursprung och sanningen af allt, som i densamma står, att han »i glad upprörelse skälfde och gret på sin ensamma kammare». — Sedermera kunde Rosenius med förundran erinra sig utgången af denna kris. »Jag vet ännu ej rätt», skrifver han i ett af sina bref, »hvad som var det egentliga hjälpande deri, men från den stunden blef jag bättre. Det var som att sätta tullvakt vid portarna, der förut alla andar, utan besiktning, ströko fram»¹, och han kunde sedan själf anvisa denna utväg för en tviflande människa.

Det som förvisso i hög grad bidrog till hans fullständiga klarhet öfver tvifvelsmålen, var äfven minnet af allt, hvad han trots all anfäktelse likväl erfarit af bibeln och bibelläsningen tillsammans med sina kära vänner norrlandsläsarna, och hans i grunden för obetingad auktoritetstro böjliga natur. Rosenius såg icke på bibelurkundernas uppenbarelsenatur med andra ögon än sin miljös.

Af denna tvifvelkris, den allvarligaste i hela hans lif, drog han samma konsekvens som af allt tvifvel öfverhufvud, som en människa försättes uti. De hemska tviflen äro ingenting annat än satans frestelser, gifna till vår förödmjukelse och vårt ytterligare befastande i tron. De äro gifna för att på starkast tänkbara sätt öfvertyga en människa om, att hon af egen kraft icke förmår resa sig och segra, gifna för att hon skall förstå, att »derföre brottas Herren med oss och bryter oss så i nattens mörker, att vi aldrig mer skola gå så raka och stolta, utan känna vår höftsena sliten. (1 Mose bok 32: 25). Vi skola nemligen lära, att det icke är nog dermed, att vi ingen förtjänst hafva för Gudi, att han måste skänka oss nåd af idel nåd, genom vår Frälsare J. K., utan äfven att Han måste skänka oss nåden och gåfvan att kunna emottaga detta, att Han måste också skänka oss tron.»²

De sista stora anfäktelserna hade brakt en mera varaktig frid åt honom, som icke kunde nämnvärdt störas af tidtals återkommande tvifvel och andliga sorger. Rappe³ menar, att resultatet

¹ Brefven II, sid. 19.

² Pietisten VII, sid. 13.

³ RAPPE: Carl Olof Rosenius, sid. 33.

af den sista krisen blef, att »hvilan i tron» numera ännu mer blifvit grundtonen, en livsverklighet, för honom. Äfven *lifvet* blef s. a. s. mera lagdt direkt i Guds hand.

Hvad Rosenius sålunda ernått i sin andliga utveckling var det väsentliga i hans andliga karaktär, som sålunda kan på sätt och vis sägas vara färdigbildad under den tid, då han förnämligast stod i kontakt med sina vänner lutherläsarna i Norrland. På så sätt skulle man kunna säga, att Rosenius hela lifvet igenom var en »nyläsare». Men några nya tillskott i hans utveckling, ehuru icke af den betydelse, att de kunde fördunkla det väsentliga, som han vunnit, skulle dock gifvas. Dem få vi nu taga i betraktande. En fråga, som Carl Olof Rosenius på grund af sitt andliga ursprung från norrlandsläsarna hade en viss förutbestämmdhet till att afgöra, var, hur hans yttre lefnadsvillkor skulle gestalta sig. Någon djupare aktning för prästämbetet såsom sådant hyste man, som ofvan antydts, icke hos nyläsarna. Då han 1839 bröt med sin från början fattade plan att blifva präst, var det efter allt att döma under inflytande af hela den allmänåskådning, som han bland dem insupit, på samma gång, som det naturligtvis sammanhänge med hans erfarenheter om ställningen bland prästerskapet och framför allt med beröringen med metodistpredikanten Geo. Scott.

Rosenius, Geo. Scott och metodismen.

Förhållandet mellan Rosenius och Georg Scott torde icke vara alldeles utredt, ehuru man i allmänhet antager, att Scotts inflytande var synnerligen betydelsefullt för Rosenius och därmed för den samlade evangeliska väckelsen. Ekman anser¹, att det andliga uppvaknandet i vårt land omkring midten af århundradet till stor del har sitt ursprung från metodismen. Det är dock riktigt blott med betydliga modifikation. — Hvad Rosenius själf beträffar, är det visserligen sant, att han betraktade Georg Scott som sin »andlige fader». Men hur förhåller det sig med det andliga arf, som han af denne mottagit? Vi skola försöka belysa detta spörsmål. Huru ter sig Scotts verksamhet i Stockholm, och hvilket inflytande utöfvade han på Rosenius?

Vid midten af 1820-talet hade på begäran af den här bosatte bekante ångmaskinsbyggaren Samuel Owen ankommit till Stockholm en af Wesleyanska missionssällskapets predikanter Mr. Ste-

¹ EKMAN o. a. a. II, 1, sid. 377.

phens, som efter någon tid härstädes började förrätta gudstjänster på svenska språket.¹ Dessa gudstjänster, som ursprungligen voro afsedda för den här i Stockholm bosatta engelska kolonien, besöktes nämligen snart flitigt äfven af svenska åhörare. Tilloppet var så stort, att man insåg, att man snart nog måste gå i författning om anskaffning af annan lokal än den hittills af excellensen De Geer upplåtna, af Brödraförsamlingen i Stockholm använda lokalen vid Trädgårdsgatan. Tanken på uppbyggandet af en egen kyrka förverkligades dock ännu icke på 10 år. Efter Stephens återvändande till England anlände 1830 som koloniens herde Mr. Georg Scott, såsom redan antydts, en mycket betydande personlighet i 1800-talets svenska kyrkohistoria. Scott synes ha varit en personligt vinnande man och uppfyllld af ett varmt nit för väckandet och fostrandet af praktiskt fromhetslif. Ser man tillbaka på allt det myckna goda, som han på sin tid uträttade, kan man icke vägra honom ett uppriktigt erkännande i många afseenden. Af sin samtid bemöttes han emellertid ingalunda erkännsamt. Den starka opposition, som såväl från kyrkligt som politiskt-liberalt håll väcktes mot honom, sammanhänge med hans utvidgade verksamhet och den därmed i sammanhang stående kyrkobyggnadsfråga för den engelska kolonien, som mot slutet af 30-talet upprörde sinnena.

1838 hade Scott jämte den förutnämnde Owen ingått till Kungl. Maj:t med anhållan att å en angifven tomt få uppföra ett kapell till offentlig gudstjänst för den engelska församlingen i Stockholm. Kapellet skulle ägas af den engelska wesleyanska metodistkonferensen och stå under »ledning af den eller de Evangelii Predikanter, som bemälda Conference, i egenskap af ägare till kapellet, tid efter annan kan nådigst tillåtas dertill förordna och insätta.»² Konsistorium, till hvilket denna anhållan remitterades i och för utlåtande, ansåg sig till följd af Kungl. Kungörelsen af den 24/1 1781 icke ha rättighet att afstyrka nådigt bifall till denna ansökan, men hemställde, att Kungl. Maj:t ville fästa som villkor vid eventuellt bifall, att blott en predikant i sänder skulle få anställas, och att predikan skulle få hållas endast på engelska språket, samt att predikanten icke finge utsträcka någon sin äm-

¹ Metodismens historia i Sverige är skriven af J. N. ERIKSSON: Metodismen i Sverige, Sthlm 1895.

² Denna ansökan, som är af den 12 febr. 1838, är aftryckt bl. a. i »Stockholm Consistorii Försvar» etc. (se nedan), sid. 20.

betsåtgärd till andra än dem, som med rätta utgjorde medlemmar af det ifrågavarande kapellet.¹ En häftig strid uppstod om denna anhållan, i hvilken somliga tidningar energiskt deltog. Vi ha tyvärr icke tillfälle att närmare ingå på densamma, ehuru den är mycket belysande för tidsläget. Resultatet blef emellertid, att Kungl. Maj:t beviljade tillstånd till kapellets uppförande utan att fästa afseende vid konsistorii hemställan. 1839 påbörjades bygandet, och i oktober 1840 hölls den första gudstjänsten i den så kallade »Engelska kyrkan».²

Då Rosenius, som vi ofvan nämnt, uppsökte Scott, pågick ännu fejden om den engelska kyrkan men hade nu dessutom sträckt sig till frågan om metodismen öfver hufvud taget på svensk botten. Scotts motståndare framställde hela hans verksamhet som ytterst farlig, och lidelsens vågor gingo synnerligen höga. Scott fick flera tillfällen att offentligen taga till orda om sin verksamhet.

Stockholms stads konsistorium hade af trycket låtit utgå ett försvar för sitt ofvan citerade utlåtande i kapellfrågan³, däri det öfvergaf sin tidigare toleranta ståndpunkt och angrep såväl metodismen som Scott samt anklagade honom för propaganda. Samma år, 1838, utgaf Scott ett svar härpå, hvarvid han ingående belyser sin ståndpunkt i fråga om metodismen och sin verksamhet i Sverige.⁴ Sålunda framhåller han, att det icke kunde vara tal om, att han sökte värfva proselyter för metodismen. Han hade icke heller uppfattat det religiösa tillståndet i landet som kräfvande något annat än ett direkt återupplifvande af kyrkan. Att han blifvit misstänkt för metodistisk propaganda ansåg han bero på, att han, ehuru han icke sökt det, fått så många besök i andlig rådgivning. För ändamålsenlighetens skull hade han utsatt en viss tid och dag, på hvilken de sökande gemensamt (!) kunde mottaga de upplysningar och råd, som alla behöfde, men han hade aktat sig för allt, som kunde af någon anses för proselytmakeri.⁵ Han framhöll äfven, att den wesleyanska konferensen visat den rätta

¹ Stockholms Consistorii utl. 17/4 1838.

² Nu »Betlehemskyrkan» i närheten av Hötorget.

³ Stockholms Consistorii Försvar af dess inför allmänheten klandrade utlåtande i fråga om vidgade friheter för den Wesleyan-metodistiska sektens anhängare i Sverige. Sthlm 1838 (Norstedt & Söners Boktryckeri).

⁴ GEO. SCOTT: Stockholms Consistorii sak emot Wesleyanska Metodisterna. Geo Scotts påminnelser vid Consistorii Försvar. Sthlm 1838 (Nordströmska boktryckeriet).

⁵ GEO. SCOTT: Stockholms Consistorii sak etc., sid. 21.

förståelsen för hans verksamhet i Sverige, såsom gående ut på, icke att värfva proselyter, utan att väcka och lifva den svenska kyrkan.

Ännu tydligare framhåller Scott i en annan försvarsskrift, huru han fattade sin verksamhet. Det wesleyanska missionsverket i Stockholm vore »ett vittnesbörd till fromma för lefvande christendom i ett land, der så mycken kall formalitet råder; för praktisk gudaktighet, der orättfärdighet öfverflödar; för oegennyttig, religiöst allmännelig anda, der trångbröstadt partisinne icke sällan beledsagar de bemödanden, som göras af de mera nitiska bland presterskapet; för missionsnitet, der allmän missionsverksamhet endast är 6 år gammal och ännu högst litet spridd». ¹ Hvad han särskildt hade anledning att klandra, var de rigorösa stadganden, som lade hinder i vägen för ett allmännare ingripande från utlandet för att skapa förbättrade religiösa förhållanden. Emellertid ansåg han sig kunna peka just på dessa tvångsstatuter som ett klart bevis på, att alla bemödanden, som företagas af andra kyrkors bekännare att verka det goda i Sverige, nödvändigtvis *måste* vara oegennyttiga, och att återupplifvandet och utbredandet af lefvande kristendom, men icke utvidgandet af någon särskild sekt, måste vara det mål, hvartill man skulle syfta. ²

Af dessa uttalanden, åt hvilka Scott stundom ger en än mer bedyrande form, framgår, att han ifrigt begärde att bli trodd att hafva alldeles ärliga afsikter. Vi ha också svårt att misstro honom. Emellertid gjorde hans samtid det alldeles påtagligt, och vi kunna i viss mån förstå den opposition, som han rönt.

Scott hade nämligen gjort vidsträckta resor både till England och Amerika för att genom föredrag om de svenska religiösa förhållandena väcka intresse och framför allt offervillighet för det kyrkobyggnadsföretag, som han stod i spetsen för. Genom angifvelser till den svenska pressen om denna resa hade man i Sverige fått veta, att Scott utmålade de svenska förhållandena såsom alldeles ovanligt dystra, och vid hemkomsten gick stormen lös öfver honom. Visserligen sökte Scott genast förklara, att han särskildt i engelska tidningar blifvit alldeles missuppfattad, men man tog icke hans förklaring för god. Hans agitation, som i verkligheten

¹ GEO. SCOTT: Tellström, förste svenske missionären i Lappmarken etc. Med *Bihang*: inne hållande underrättelser om den engelska missionen i Stockholm, Gefle 1842, sid. 55.

² GEO. SCOTT: Tellström etc., sid. 11.

bar rik ekonomisk frukt, framställdes som en skymf mot det svenska folket (man ser tydligt, huru de nationella känslorna stimuleras af pressen), och han kunde icke nöjaktigt rentvå sig.

Det låg väl ganska mycket i sakens natur, att Scott för vinnandet af sina mål använde något af folktalarens öfverdrifter i tal och skrift, utan att han därför afsåg att inkräkta på sanningen. Men oppositionen, som t. ex. tidningen Freja frambar, är äfven förklarlig. Freja skrifver bl. a.: H. Geo. Scott bör besinna, att det är skillnad på det stränga tilltal, de skarpa förebråelser, hvarmed en lagens predikant söker att väcka sina åhörarens samveten och mana dem till ånger, och de beskrifningar, man författar om ett folk inför ett annat.¹ Aftonbladet tager ännu tydligare bladet från munnen. Vi ha redan förut citerat dess uttalanden om metodismen i Stockholm.²

Det synes oss klart, att Scott icke tagit på spörsmålet med riktig försiktighet och taktkänsla, och att den opposition, han utsattes för, var i viss mån berättigad. Det blef också den närmaste anledningen till det sorgliga rabalder, som i hufvudstaden bröt löst, och ledde till hans utvisande ur landet våren 1842.

Åtskilligt orättvisare synes däremot Scotts själfva verksamhet i Stockholm ha blifvit bedömd. Det förefaller, som om man fullständigt saknade klara bevis på, att han här verkade annat än godt. Alldeles tydligt är, att Scott var en varm nitälskare för ett rikare praktiskt fromhetslif. Han var en af de drifvande krafterna i bibelspridnings- och nykterhetssaken och framför allt i fråga om missionsintressets väckande. Till hans initiativ torde man i icke ringa grad kunna knyta hvad som här i Sverige påbörjats i detta hänseende, och hans egna uttalanden härom synas vara tillförlitliga.³ Kändt är, att han härutinnan hade tillfälle till det bästa samarbete med ledande kyrkomän.

Likväl synes misstanken icke vara alldeles ogrundad, att Scott möjligen under andra förhållanden *kunnat* gå utöfver sin hittills tillämpade metod att neutralt hålla sig till den allmänna kristliga uppgiften att väcka ett starkt intresse för det kristliga lifvets pånyttfödelse. Därtill var hans kärlek till sitt eget samfund alldeles för stor. Vissa antydningar om, att metodistkonferensen äfven hade djupare mål med sin svenska mission saknas

¹ FREJA: 12/7 1838.

² Se ofvan, sid. 350.

³ Se GEO. SCOTT: Tellström, förste svenske missionären etc., sid. 17 f. *Kyrkohist. Årsskrift 1914.*

icke. Betecknande för metodismens metod att verka för sin karaktäristiska åskådning har stundom varit att icke direkt afse proselytanslutning. Dess eminent praktiskt uppbyggliga intressen medgåfvo, hvarhelst dess missionärer slog sig ned, ett fruktbringande samarbete på det praktiskt religiösa området, utan att de metodistiska särdragen behöfde betonas.

Då Scotts verksamhet i så hög grad utvecklades, att han måste ha hjälp, utdelade konferensen den förhållningsordern, att »på grund af de kinkiga och delikata svenska förhållandena» icke någon missionär från England borde sändas till Scotts biträde, då en sådan möjligen ej i alla stycken öfverensstämde med Scotts metoder och därigenom kunde »fördärfva saken», utan eventuellt en svensk medhjälpare borde anställas.¹ Ovisst synes, huruvida i denna försiktighet uteslutande kan inläsas, som Scott själf gör, ren oegennytta.

Af allt att döma var Scotts predikan en allvarlig väckelse- och bättringspredikan med det lagiska momentet förhärskande.² Den var praktiskt lagd och gick kraftigt till rätta med såväl det, helt visst icke så litet färgrikt utmålade, sedligt religiösa förfallet i hufvudstaden som de afarter af kristendomen, han trodde sig förmärka äfven hos de religiöst sinnade.³ Men hans förkunnelse rörde sig på områden, där ingen meningsskiljaktighet mot den kyrkliga bekännelsen kom till uttryck. — Scott var äfven, som vi redan framhållit, en mycket anlitad och uppskattad själasörjare.

Den unge Rosenius mötte i honom den mest varmhjärtade och insiktsfulle andlige rådgifvare. Det vackra vänskapsförbund, som redan från början slöts mellan de båda betydelsefulla männen, varade sedan under hela lifvet. Kontakten med *själasörjaren* förmedlade emellertid äfven en närmre beröring med *församlingsledaren* och hans energiska yttre verksamhet.

Det var tydligen mycket, som kunde förbinda Rosenius med Scott. Rosenius såg i metodistpredikanten en andligen nära befryndad nitälskare för Guds rike. Scotts varma kristliga personlighet, hans rika själasörjareerfarenhet samt i allmänhet hofsamma uppträdande ingåfvo helt visst både kärlek och beundran, hvilket allt stegrades inför den hårda behandling, som han rönt.

¹ L., sid. 47.

² RAPPE o. a. a., sid. 56.

³ L., sid. 54.

I främsta rummet var det det praktiskt kristliga fromhetslifvet och dess yttringar i en aldrig sviktande brödrakärleks tjänst, som så intimt länkade de bådas öden samman. Utan tvifvel gaf härvid Scotts praktiska verklighetssinne den mera spekulativt lagde Rosenius en viss hälsosam motvikt, liksom metodismens utåtvända karaktär och sinne för energisk aktivitet gifvetvis kunde gifva väckelsen många impulser åtminstone i yttre afseenden. — Scotts allra förnämsta insats var emellertid, att han beredde Rosenius plats i sin allt mera omfattande verksamhet. Den engelske metodistpredikanten öppnade väg för den *svenske lekmannapredikanten*.

Från och med 1840 stod det nya arbetsfältet öppet för Rosenius. Icke utan tvekan inlät han sig därpå, men han såg Guds vilja däri och ägnade sig från första stund med energi åt sina uppgifter. Ifrån föräldrahemmet visade man ingen motvilja mot detta steg.¹ Från våren 1840 befinner han sig alltså i Stockholm såsom Scotts biträde, närmast som lärare i den skola, som af kolonien grundats. Göromålen ökades snart och lade till en början uteslutande beslag på honom. Först vid slutet af året, nämligen på första söndagen efter jul, höll han sin första predikan i den nu färdiga »engelska kyrkan». 1841 företog nu Scott sin ofvan omtalade resa till Amerika och England, och Rosenius fick vikariera för honom och sålunda steg för steg arbeta sig in i den verksamhet, som sedan skulle blifva hans egen.

Emellertid hade många af hans vänner bland norrlandsläsarna och betänksamma meningsfränder äfven på andra håll funnit hans nya verksamhet och isynnerhet samarbetet med en metodistpredikant ytterst misstänkt. Rosenius nödgades upprepade gånger taga till orda om sitt förhållande till metodismen och sin uppfattning om densamma. Ur dessa meddelanden kunna vi få en ganska klar bild af det verkliga förhållandet. Har Rosenius närmare påverkats af metodismen, och hvilket var det arf, som han mottog af sin »andlige fader»?

Belysande är särskildt ett bref i januari 1841 till en af hans ungdomsvänner, numera anställd som präst i Norrland.² Förebråelsen för att hafva öfvergått till metodistkyrkan afvisar han helt och hållet. Enligt hans mening verkade metodismen här i Sverige icke för sin karaktäristiska läroåskådning, den ställde sig

¹ L. sid., 49.

² L., sid. 57 ff.

helt i den lutherska kyrkans tjänst och vore under det rådande nödläget af största värde. »Om lutherska kyrkans presterskap är Gustaf Adolf med hans folk i affär mot de kejserliga, låt metodismen vara saxarna; vänd icke mot dem ditt svärd, låt dem strida så länge de uthärda», skrifer han.

Han fann dessutom den fria verksamhetsform och det lefvande kristliga kärleksarbete, som metodismen medgaf, långt tjänligare för sin läggning och natur än statskyrkoprästens kallelse. Dock betonar han energiskt, att han ansåg den lutherska kyrkan i besittning af det större arfvet, och den kyrkan ville han tjäna, likväl i samarbete med dem, som äfven utom densamma ådagalade ett välsignelsebringande nit för Guds rike. »När jag nu som sträng lutheran», skrifer han, »tycker att i sanning lutherska kyrkan är den mest renläriga i världen, ja, den enda renläriga, så synes mig vår kyrka böra liknas vid den dägeliga Rachel; och däremot den metodistiska, som ej har ögon att se det vi se i nattvardsläran m. m. liknas vid den klenögda Lea».

Rosenius menade sig sålunda icke i läran hafva mottagit några intryck från Scott och metodismen. Det »andliga arf», som han mottagit, var icke metodistiskt, så vida man icke tänker på ett visst inflytande i yttre organisatoriskt hänseende eller formellt i fråga om hans förkunnelse.

Quensel framhåller i sin Homiletik¹, att Rosenius i sin förkunnelse om helgelsen var metodist. Detta kan starkt sättas i fråga. Här föreligger icke ett rent metodistiskt utan ett allmänt pietistiskt arf. Rosenius hyste städse en viss misstänksamhet mot en viljeenergisk helgelsesträfvän, äfven om den utgick från af honom gillade förutsättningar. Scotts bättringspredikan kunde ock synas honom mer eller mindre af en annan ande än hans egen. Af ett visst intresse är därför ett tillfällighetsyttrande af honom, som ger en antydning, hvart han helst gaf sina sympatier. Han skrifer i ett bref redan 1839 till vännen i Storkåge: »Jag är hemma i Scotts hus. Vi dela många funderingar. Det är dock märkligt, att med all den nåd, som lefver i de rättsinniga härstädes, så tycker jag mera om dig och din anda.»²

Den fromhetstyp, som Rosenius tillhörde, ägde visserligen flera beröringspunkter med den på allmän pietistisk grund upp-vuxna metodismen, och Rosenius hade en karaktäristisk benägen-

¹ QUENSEL: Homiletik³, sid. 423.

² L., sid. 42.

het att till förmån för ett praktiskt lefvande samarbete underskatta konfessionella divergenser, men det bör framhållas, att ingenting nödgar oss att antaga, att det är i metodismen, som Rosenius funnit sina riktlinjer, äfven om han genom omständigheternas makt kommit att upptaga en verksamhet, som ledde sitt ursprung från metodistiskt initiativ.

Genom Scotts medverkan kom Rosenius äfven att bryta en annan väg, som skulle göra hans lifsgärning än betydelsefullare än prediko- och själavårdsverksamheten i hufvudstaden. Från början af året 1842 startade de gemensamt den viktiga tidskriften *Pietisten*, som skulle blifva det förnämsta organet för den mäktiga väckelserörelsen. Sedan Scott under de beklagansvärda omständigheterna i samband med pöbeluppträdet vid engelska kyrkan af myndigheterna blifvit förmådd att lämna landet, stod Rosenius ensam kvar som Pietistens redaktör och ledare för den tillväxande rörelsen. Därmed fördes den äfven in i banor, som ännu mindre kunde anses metodistiska än under Georg Scotts än så försiktiga ledning.

Med Scott stod Rosenius efter dennes afresa i den lifligaste kontakt, och hans brefväxling med honom, som äfven i andra afseenden är mycket belysande, vittnar om den mest obrutna vänskap. I den så brutalt behandlade käre vännen såg han den oskyldigt förföljde och dock så ståndaktige martyren, ett af de mest gripande exemplen på Kristi sanna kyrkas korsgestalt i denna världen.

Vill man söka en allmän orsak till att metodismen icke på Rosenius gjorde något djupare intryck, så kan man, enligt vår mening, bredvid redan antydda anledningar framhålla en viktig sak. Rosenius bottnade med *mycket djupa rötter i Luther*. Luther var för honom en helt annan källa än för den på företrädesvis reformert grund växande metodismen.

Blott Rosenius bottnat djupare och framförallt allsidigare i Luther! Han hade då möjligen icke stått en annan kristendomsutformning fullt så nära, som han enligt vår mening gjorde.

Rosenius, herrnhutismen och Hedberg.

Vi ha redan i första afdelningen framhållit, att den evangeliska typen hos norrlandsläsarna troligen icke danats utan påverkan från de här och där spridda herrnhutiska församlingarna i Norr-

land. Många sidor hafva i hvarje fall dessa läsare gemensamma med den herrnhutiska fromhetsåskådningen. I Stockholm fanns dessutom en rätt liflig Brödraförsamling, i hvars lokal Scott till en början höll sina gudstjänster och sammankomster. Att Rosenius skulle träda i kontakt med herrnhutismen var af många anledningar synnerligen naturligt. Inflytandet från herrnhutisk tankevärld är också alldeles påtagligt och vida betydelsefullare än man hittills ansett. Hans samtid uppfattade honom stundom som verklig herrnhutare.¹ Denna åsikt tål nu visserligen att modifieras men pekar tydligen åt rätt håll.

Det är mycket intressant att se, att det just är herrnhutismen, som influerat på 1800-talets tvenne märkligaste predikantpersonligheter i Sverige: Henrik Schartau och Carl Olof Rosenius. Det är ock eget att se, att herrnhutismen blir det, som mest skiljer de bådas riktningar. Schartaus opposition mot herrnhutismens »lösa lära» drabbar direkt Rosenii åskådning i många punkter och kan väl anses förklara den animositet, som både hos Rosenius och framför allt hos hans riktning kommer till synes mot schartauanismen.

För Rosenii ståndpunkt låg som sagts herrnhutisk tankegång synnerligen väl till rätta. Dess intensivt kristocentriska koncentration i förkunnelsen, dess breda konfessionalism, känslösamma fromhetsutformning, som ofta tog sig uttryck i ett mystiskt försjunkande i betraktandet af Jesu försoningsdöd, svärmisk Jesuskärlek och »Hoheliedsfrömmighet», dess sinne för ljufliga nåderörelser och yttre påtagliga nådestillbud, dess motvilja för laganvändning, dess djupa uppskattning af den andliga visan och konventikelstämningen m. m. erbjuda redan vid första påseende en mängd förbindelselinjer för Rosenius.

Mycket belysande för Rosenii uppfattning om herrnhutismen ha vi funnit hans ställning till den svenska herrnhutismens märklige representant under 1700-talet, A. C. Ruthström. I en artikel »Ur svenska kyrkans förföljelsehistoria» uti *Pietistens* 2 årg.² framlägger han de 3 hufvudpunkter, i hvilka Ruthström på sin tid bedömdes som irrlärig. De tre punkterna äro enligt hans mening: 1) att Jesus Kristus, Guds son, var i Guds åsyn ansedd som den enda och störste syndaren; 2) att syndernas förlåtelse, eller den syndaförlåtelse d. ä. det försonade fadershjärta hos Gud emot syndare, som Jesus med lydnad, lidande och död förvärfvade värl-

¹ Jfr L. LANDGREN: Tidskrift för svenska kyrkan 1849, sid. 330.

² *Pietisten* II, sid. 8 ff.

den, finnes till förrän man tror, samt 3) den salighetsordningen, att synderna skola först förlåtas — som sker den stund våra ögon öppnas så, att vi se, tro och emottaga den förut oss förvärfvade förlåtelsen — och sedan aflåtas uti den dagliga bättringen. Här möta trenne typiska kardinalpunkter i Rosenii egen förkun- nelse.

I 5 årg. af *Pietisten* har Rosenius dessutom gjort ett utdrag ur Ruthströms s. k. »apostoliska predikan för prester», skriven under hans landsflykt.¹ Särskildt Ruthströms här gjorda uttalande om förhållandet mellan lag och evangelium, att »i predikan och själavård skall man framhålla båda, men därjämte visligen dela sanningen», stryker han härvid under.

Nu är det emellertid att märka, att Rosenius i sina utdrag af Ruthström tagit blott det mera moderata. Ruthströms stånd- punkt representerar i många hänseenden en extrem herrnhutism², som Rosenius nog hade svårt att godtaga.

Redan nu bör framhållas, att Rosenius, tack vare en med- född misstänksamhet mot extrema religiösa lifsytttringar, icke hade egentliga förutsättningar för att acceptera det mer eller mindre långt gående pietistiska betraktelsesättet om den fria nådens an- nammande och den brist på sund fromhetsutöfning, som herrn- hutismen ådagalade. Han var för visso en känslans och fantasiens man, men hade en god motvikt i en påfallande intellektualistisk begåfning. Otvifvelaktigt hade han också svårt att förlika sig med herrnhutismens samfundsorganisation, som äfven den innebar ett visst skattande åt den yttre enhetens och formens betydelse.

Emellertid äro likheterna större än motsatserna. Karaktä- ristiskt är, hur Rosenius liksom tvingar sig till att reagera mot den öfverdrifna känslsamhet, som röjer tydliga herrnhutiska inslag, och likväl oemotståndligt drifves att anslå samma toner som herrnhutismen. Likheten mellan de af honom författade andliga sångerna och Zions nya sånger t. ex. är alldeles påtaglig.

Den punkt, hvori sambandet med herrnhutismen fick en särskild betydelse för honom, var frågan om lag och evangelium. Herrnhutismens antinomistiska tendenser äro obestriddliga. Vi ha ofvan sett, att Rosenius af naturen hyste en viss misstänksam- het mot laganvändningen, ett drag från de evangeliska Lutherlä-

¹ *Pietisten* V, sid. 139 ff.

² NILS JACOBSSON: Från en forskningsresa till Herrnhut, K. Å. 1903, sid. 71.

sarna. Faran för utveckling i ensidig riktning på denna punkt fanns tydligen för handen. Så mycket betydelsefullare, att han tidigt fick ögonen upp härför. Själf menade han sig städse ha undgått densamma. Denna sida af hans utveckling belyses rätt väl i hans förhållande till nyevangelicismens märklige förgrundsfigur i Finland, F. G. HEDBERG.¹

Det råder en påtaglig likhet mellan Hedberg och Rosenius. Bådas verksamhet ställdes i skarp kontrast mot en lagpietistisk fromhetsutformning, båda visa samma fallenhet för att underkänna en dogmatiskt utpräglad »ordo salutis», båda varna energiskt för allt slags verk- eller förtjänsthelighet, båda hänvisa ifrigt till Luther som sin andlige fostrare, båda förete slutligen stark frändskap med en ofvan antydd herrnhutiskt artad kristocentrisk åskådning. Dock torde en jämförelse dem emellan ådagalägga, att Rosenius var den i alla afseenden nyktrare och inför konsekvenserna betänksammare.

Hedberg hade i sin andliga utveckling passerat stadierna Nohrborg-Schartau och den säreget utformade finska pietismen, sådan den vid samma tid representerades af lekmannen Paavo Ruotsalainen, »den finska kyrkohistoriens måhända märkligaste man»², — och hade nu på 1840-talet framträdt med en exklusivt evangelisk förkunnelse. Hedberg synes ha varit en skarpt markerad personlighet med benägenhet att gå till de yttersta konsekvenserna af sin ståndpunkt. Af misstänksamhet mot allt, som kunde fattas som egenrättfärdighet, häfdar han, att hvarje sträfvan att efterfölja lagen vare sig före eller efter en människas omvändelse vore förkastlig, hvarje appell till en människas viljelif vore ett stycke »verklära». En af hans böcker heter belysande nog »Verklärans vederläggning».³ Den gammalpietistiska nådeordningen är ingenting annat än en fördömlig »trappstegslära». Något egentligt rum för ånger och bättring ger han icke i sin förkunnelse, ty därvid skulle lätteligen människorna kunna föranledas att beträffande tron och rättfärdiggörelsen söka halfvera med Kristi förtjänst. Hedberg drifves af denna sin åsikt nära nog till ren antinomism. Kristendomens etiska sida undervärderas teoretiskt sedt alldeles.⁴

¹ Se ELIS BERGROTH: Den finska kyrkans historia. Helsingfors 1892, sid. 248 ff.

² BERGROTH o. a. a., sid. 217.

³ F. G. HEDBERG: Verklärans vederläggning. Helsingfors 1848.

⁴ Se GRANFELT: Det kristliga lifvets villkor och väsende. Helsingfors 1847—48. Senare häftet, sid. 41 ff.

Till stöd för denna sin åskådning menar han sig näst Bibeln helt och hållet kunna andraga Luther, som han flitigt citerar och utlägger.¹

Sommaren 1843 hade Rosenius vid ett besök i Finland sammanträffat med målsmännen för den egenartade savolackska pietismen och särskildt dess förnämste ledare, den förutnämnde bonden Paavo Ruotsalainen. Redan vid detta tillfälle hade han fått samtala med dem om deras egenartade uppfattning och därvid själf framlagt sig egen grundåskådning, som helt skilde sig från deras.² I ett bref till en broder i södra Sverige, af den $\frac{2}{2}$ 1844, ger han en utförlig beskrifning på deras lära³, som han fann helt stridande mot Bibeln och alldeles utan möjligheter att gifva en människa verklig frälsningsvisshet och själaro. Frågan om helgelsen, som onekligen i dessa kretsar fått en ytterst egendomlig lösning, så vidt vi kunna se utan motsvarighet i Sverige, väckte speciellt hans ogillande. Han menade, att Paavo och hans anhängare alldeles lämnat Bibeln, då de yrka på samvetets bundenhet och lefvernets frihet från lagen. Tvärtom, framhåller Rosenius — och vi stöta på en kardinalpunkt af största vikt i hans egen förkunnelse — tvärtom lär Bibeln: samvetets frihet och lefvernets bundenhet, köttets korsfästade.

Någon tid efter detta möte mellan Rosenius och den finska pietismen kom just en af dess egna anhängare, prästmannen Fredrik Gabriel Hedberg, till en liknande, ehuru långt häftigare kritik af Paavos åskådning samt trädde i förbindelse med Rosenius, med hvilken han flera gånger personligen sammanträffade och under flera år stod i en mycket liflig korrespondens.

Förhållandet mellan Rosenius och Hedberg förefaller hafva varit af en viss betydelse. Båda befunno sig, som ofvan antydts, i hufvudsak på en och samma religiösa linje — ett ömsesidigt inflytande var helt naturligt. Det ser dock ut, som om Hedberg öfvervägande haft det inflytandet på Rosenius, att denne bragtes till en viss hälsosam själfbesinning just i de stycken, som lättast kunde

¹ F. LANDGREN yttrar i Tidskrift för Sv. Kyrkan 1849, sid. 319 (not) om detta Hedbergs tolkande af Luther, att härpå kan tillämpas ett yttrande af denne själf: »Nach meinen Tode werden viele meine Bücher herfür bringen und die anziehen, und werden daraus allerley Irrthümer und ihre eigene Fantasey bewähren und bestätigen wollen».

² Bref den 2 febr. 1844. L., sid. 93 f.

³ Ibm.

föranleda till ensidigheter. Hedberg hade, som nämnts, drifvit sin hyperevangeliska ståndpunkt till nära nog ren antinomism. Inför utslagen af denna måste Rosenius ställa sig betänksam. Ett bref till Hedberg af den 7 sept. 1846¹ visar, att Rosenius trots sin benägenhet att draga de bästa konsekvenser af i hufvudsaker bepröfvade meningsfränders tänkesätt, likväl kände sig uppfordrad att gentemot underskattandet af lagens och helgelsens betydelse framhålla, »hvad man ock på vissa tider och i följd af vissa förhållanden och tillfälliga ögnamål² kan förgäta, nemligen att *all* Skrift af Gud utgifven, är *nyttig*, ja, *nödig* till undervisning, till bestraffning, till bättring, till tuktan i rättfärdighet, att en Guds menniska skall vara fullbordad, till alla goda gerningar skicklig. . . Hvad Israel ej behöfver, straxt det kommit genom Röda hafvet, och straxt det börjat äta manna, det behöfver det, när det en tid vandrat i öknen och börjar vämjäs vid den lösa maten, såsom de sade.»³ Då Hedberg längre fram tillsände Rosenius början af sin bekanta bok »Verklärans vederläggning», skref Rosenius tillbaka ett bref, hvori han visserligen tillkännager sin glädje öfver hans utläggning, ehuru han »såsom kanske åt försiktighetssidan tillräckligt lutande» hyste betänkligheter öfver vissa uttryck. Han fann sig föranlåten att göra Hedberg uppmärksam på vådan att bortkasta lagen. Särskildt varnar han honom för att kategoriskt misskänna vissa allvarliga lagsträfvanden. Man måste noga skilja mellan »lagböcker och lagpredikanter, som hafva Johannis bättringsdop sig anbefaldt, å ena sidan, och evangelii förvändare å den andra».⁴ Att Rosenius konfronterats med Hedbergs utveckling på denna punkt torde få anses som mycket betydelsefullt.

Hedberg fick icke så få anhängare i Sverige, särskildt i Helsingland, där troligen den starkaste resonansen kom att finnas hos de spridda herrnhutiska kretsarna. Men äfven annorstädes vann hans åskådning starkt gehör. Tack vare detta kom Hedberg

¹ L., s. 130.

² Denna tanke förtydligar han i ett märkligt uttalande i ett af sina andliga bref på följande sätt: »Att alltid vilja vara ljuflig och vederkvicka med evangelium, är en barnslig svaghet, som mest vidlåder oss under resor, och sådana bröder, som resa, men kan dock medföra en förvillelse, såsom att detta skall vara det rättaste. De stationera talarna, hvilka hinna se åhörarnas behof af förmaning och derföre predika sådan, blifva derigenom stundom ansedda för mindre evangeliska». Brefven III, sid. 71.

³ Bref till Hedberg 7 sept. 1846. L., sid. 130 f.

⁴ Bref till Hedberg 13 januari 1848. L., sid. 151 f.

på tanken att öfverflytta utgifvandet af sin bekanta religiösa tidskrift, »Allmänna Evangeliska Veckotidningen», till Sverige, där den skulle kallas »Evangelisten». Ehuru detta skulle på sätt och vis blifva att antaga en konkurrent till Pietisten, tvekade Rosenius icke att styrka Hedberg i hans föresats samt förordade varmt Evangelisten i sin tidning. Tidningsföretaget bar sig emellertid icke, och Evangelisten indrogs snart.

Förbindelsen med Hedberg försvagades efter allt att döma med åren. Hedberg har synbarligen icke tagit Rosenii stillsamma varningar alldeles ad notam, utan urgerade sin ensidigt evangelicistiska åskådning och sin intolerans mot sund helgelsenitälskan. Hedberg synes äfven ha velat drifva Rosenius att närmare sluta sig till hans ytterlighetsståndpunkt. Härom yttrar sig Wieselgren i ett bref: »Jag märkte (vid ett sammanträffande med Rosenius 1850) att ingen af oss var vare sig schartauan eller hedbergian. Han hade nyss förut fått ett bref från Hedberg, som nästan innebar ett hot om bannlysning, om han ej gjorde ett med Hedberg i sitt dåvarande skifte, ett som H. sedan har tydligt öfvergifvit».¹ Hedberg sparade icke på kraftiga och drastiska uttryck, som för ett behärskadt och taktfullt sinne måste verka anstötliga. När hans anhängare drogo yttersta konsekvenserna af hans ståndpunkt och t. ex. i Hälsingland på 50-talet togo steget fullt ut till kyrklig separation, kunde som bekant Rosenius icke gilla denna åtgärd. Emot separation och yttre söndring tog han ofta och energiskt till orda.

Emellertid, hur olika Rosenius och Hedberg drogo konsekvenserna af sin likartade grundposition, *denna* fanns där tydligen. I sin åskådning och sin förkunnelse företråda de samma evangeliska, herrnhutiskt influerade typ. Den af Hedberg framkallade nyevangelismen i Finland har hufvuddragen af och bildar en viss parallell till väckelsen i Sverige.

* * *

Scott och Hedberg synas ha varit de två personligheter, som för Rosenii andliga utveckling varit af mest direkt betydelse. Men en mångfald andra personer möta i hans lif, med hvilka han stod i ett rikt andligt utbyte. Vi nämna ett par. Den store nykterhetsifraren P. Wieselgren, den inflytelserike professorn, sedermera

¹ L., sid. 224 f. — Huruvida H. verkligen öfvergifvit denna ytterlighetsståndpunkt, synes dock ej så visst.

biskopen H. Thomander, den varmhjärtade religionsfrihetskäm-
pen H. B. Hammar, den framstående missionsledaren P. Fjellstedt,
den originelle, i vida kretsar uppskattade andlige vissångaren
Oskar Ahnfelt m. fl. samt Evangeliska Fosterlandsstiftelsens
representanter och stödjepelare från dessa tider. Vi möta dem
alla och många fler, då vi få tillfälle att följa Rosenii yttre lif och
verksamhet.

Sept. 1913.

Gustaf Brandt.

Ärkebiskop Stefans invigning i katedralen i Sens år 1164.

Här skola meddelas dels ett märkligt rön, som ännu efter tre fjärdedels årtusende ger oss noggrann upplysning om ritualet vid Stefans vigning, dels några intryck från staden och domkyrkan, där den minnesvärda akten ägde rum.

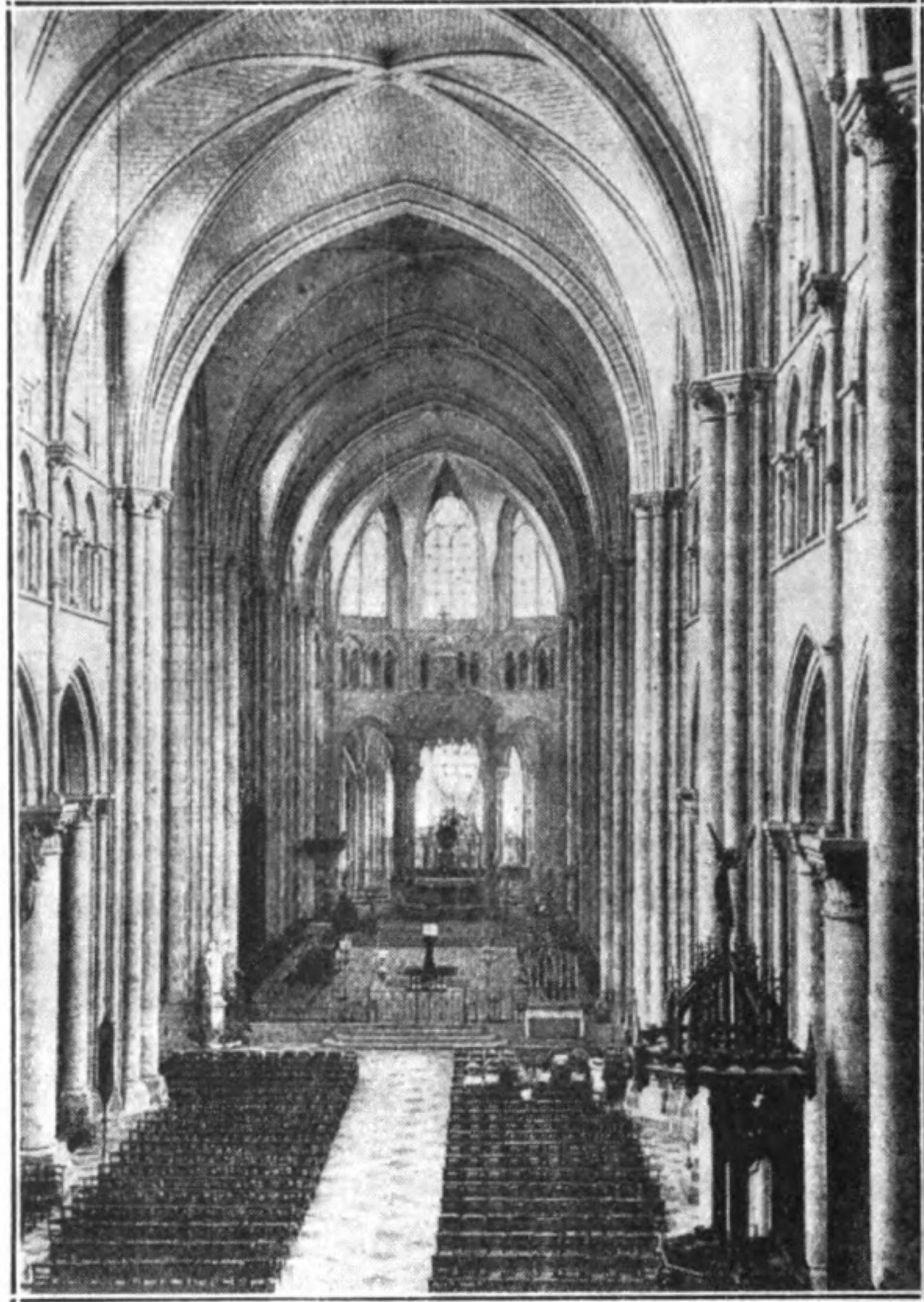
I.

Det är icke så utan vidare gifvet, att vi kunna veta det ritual, som på elfvahundratalet följdes vid en biskopsvigning i Sens. Flera varianter voro i bruk, i hufvudsak härstammande från två grundformer, en från Rom, en från de galliska kyrkorna. Det nuvarande katolska vigningsritualet har hämtat ur båda, dock mer från det gamla romerska bruket. Frågan om hvad Eskil läste augustisöndagen 1164 i den härliga dômen i påfvens och prelaternas närvaro och hvad Stefan hörde, skulle så till vida nödgas sakna ett bestämdt svar. Men en högst egendomlig tillfällighet ger oss klart besked. Äfven om man icke vågar upptaga den förmodan, som Monseigneur Duchesne, den förnämste nu lefvande kännaren på detta liturgiska område, i bref af den 25 juni detta år uttalat, nämligen att ett karolingiskt sakramentarium, som äges af Kungl. biblioteket i Stockholm, rentaf användts vid Stefans konsekration,¹ så kan intet tvifvel råda om den liturgiska form, som vid den tiden var bruklig i Sens. För öfrigt har Duchesne's förmodan ingenting orimligt i sig. Det kan mycket väl hända, att vi här i Sverige i Stockholm äga själfva den urkund, ur hvilken Eskil läste vigningsbönen öfver Upsala förste ärkebiskop för tre kvarts årtusende sedan.

¹ Monseigneur Duchesne, som först fäste min uppmärksamhet på Stockholmshandskriftens betydelse för detta sammanhang, skrifer: »Il est bien probable que ce livre, alors encore très lisible (il est du IXe siècle), et splendide ment décoré, a servi en cette grande circonstance».

Det praktfulla sakramentariet, som förvaras i visningssalen och tillhör bibliotekets förnämsta skatter, har beskrifvits af Georges Stephens,¹ M. A. Geffroy,² Quantin³ och Léopold Delisle.

Den senare har i *Mémoires de l'Institut national de France, Académie des Inscriptions et Belles Lettres* XXXII, sid. 106 ff., nog-

Det inre af katedralens Sens.

grant bestämt handskriftens ålder och härkomst. Bokstäfvernas pränkning hänvisar till 800-talets midt i Frankrike. Och denna datering bekräftas af den kronologiska tabellen för de kyrkliga

¹ Förteckning öfver de förnämsta brittiska och fransyska Handskrifterna uti Kongl. Bibliotheket i Stockholm 1847, sid. 51 ff.

² *Notices et extraits des manuscrits etc. de Suède, Danemark et Norvège*, 1856, sid. 69 ff.

³ *Cartulaire général de l'Yonne* 1870 II, sid. LXV ff.

⁴ Grefve C. M. Stenbock fäster min uppmärksamhet på en ytterligare beskrifning i *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* 1875, spalt 37 ff., af Wattenbach.

högtidsdagarna, som återfinnes på baksidan af folio 1 och 2. Den har uppgjorts mellan åren 855 och 873.

Lika säkert kan man se, för hvilken kyrka sakramentariet blifvit skrifvet och måladt. Bland de helgon, som uppräknas och åkallas, är *Sancte Amande* på trenne ställen skrifvet med stora bokstäfver. Till den helige Amandus, belgernas apostel, hänföra sig äfven helgonfester, åt hvilka ritualet ägnar särskild uppmärksamhet, nämligen den 6 februari, hans dödsdag (år 684), den 26 oktober, då en efter helgonet uppkallad kyrka invigdes sexton år efter hans död och mottog helgonets relikier. Två ytterligare minnesdagar, den 20 september och den 23 oktober, firades särskildt i klostret S:t Amand, enär helgonets kista den 30 september 809 framgräfdes och den 23 oktober samma år ställdes på en upphöjning till de tillbedjande skarornas bekvämlighet. Delisle har funnit ännu ett bevis, för att handskriften tillverkats för klostret S:t Amand.

Det ägde två kyrkor, en ägnad åt Petrus, den andra åt Andreas. En bönesamling, som afslutar sakramentariet, nämner Sankt Andreas' basilika och Sankt Petrus' kyrka bland de platser, på hvilka särskilda böner skulle läsas.

Hur denna för klostret S:t Amand förfärdigade handbok kommit till domkyrkan i Sens, veta vi ej. Men det lider intet tvifvel, att den funnits och användts där under 1100-talet. På sakramentariets sista, 237:de, blad läsas på baksidan två tillsatser af senare hand. Det är tvenne likalydande trohetseder, den öfre af abboten Rainard till Wilhelm, som blef ärkebiskop i Sens 1168 efter Hugo och dog 1176; den nedre af följande lydelse: »*Ego Emelina, humilis abbatissa beate marie de pomereto, debitam subiunctionem et obedientiam sancte matri senonensi ecclesiae et tibi, Hugo pater, tuisque successoribus ore promitto et manu confirmo.*» »Jag Emelina, ringa abbedissa för den saliga Marias kloster i la Pommeraie, lofvar den heliga modern, kyrkan i Sens, och dig, fader Hugo, och dina efterträdare skyldig underkastelse och lydnad; det lofvar jag med min mun och bekräftar med min hand.» Denna lydnadsed gäller sålunda just den ärkebiskop Hugues de Toucy, under hvilken Stefans vigning ägde rum. De inskrifna ederna bevisa, att sakramentariet då befann sig i domkyrkans ägo och intog en förnämlig plats bland dess rituella böcker. Såsom vi nedan skola finna, har en senare hand i formuläret för biskopsvigning tillfogat satser, som uttalades vid öfverlämnandet af kräklan och ringen med uttrycklig befallning att råda öfver Guds menighet i Sens och bevara Herrens brud därstädes.

Häraf framgår, att vår handskrift på elfvahundratalet har varit den ritualbok, efter hvilken invigningen af Sens' egna ärkebiskopar ägde rum. Hvarför skulle icke samma sakramentarium hafva kommit till användning, när den landsflyktige Eskil enligt den påfliga politikens önskan och i påfvens närvaro genom Stefans vigning inrättade en ny kyrkoprovins: Sverige, och ett nytt kyrkligt maktcentrum: Uppsala?

De viktigaste öfriga tillägg, som bevisa handskriftens långvariga vistelse i Sens, äro följande.¹ Bladen 3 (baksidan) och 4 (framsidan) innehålla en lista på en hel del kyrkor i ärkestiftet Sens. Enligt Delisle's undersökning är denna uppräknings ditskrifven på 1000-talet, icke redan på 800-talet. På fjärde bladets framsida uppräknas vidare ärkebiskoparne i Sens. Till helgonlistan på blad 28 äro Savinianus och Potentianus tillfogade, enligt traditionen Sens' två första biskopar. Folio 10 verso stå samma namn tillskrifna. En rad andra tillägg till festkalendern från folio 6 till folio 10 hänvisa oss till Sens och till tionde och elfte århundradena.

Närmare data angifvas af tvenne anteckningar med olika handstil på baksidan af första bladet, den ena ofvanom, den andra nedanför texten, som här utgöres af en »ciclus decennovennalis». Den första upplyser att ärkebiskop Gualterii, Gauthier's *consecratio* ägde rum år 887, den andra, att en liknämnd ärkebiskop invigdes år 924. Den första af dessa anteckningar har sålunda uppenbarligen nedskrifvits under Gauthier den förstes lifstid. Denne var ärkebiskop från 887 till 923 och efterträdde af sin brorson Gauthier II. Har vår ritualbok kommit till Sens redan före Gauthier I och sålunda tjänat sin bestämmelseort, klostret S:t Amand, på sin höjd ett par tre årtionden? Delisle har funnit svar på denna fråga. På baksidan till blad 5 står *III kal. martii. Obiit Gualterius, Aurelianorum episcopus*. Och bakpå blad 7: *III nonas junii. Aurelianus, natale sancti Liphardi, presbiteri et confessoris*. Båda dessa anteckningar föra oss till Orléans, *Aurelianus*, och kunna förklaras endast däraf, att handskriften en gång tillhört kyrkan i Orléans. Den förra anteckningen nämner till och med en biskop i Orléans med samma namn som sakramentariets två ägare i Sens: Gauthier. Vi veta, att en biskop i Orléans med detta namn afled snart efter år 891 och att han var en farbroder till Gautier I i Sens. Det lämnas sålunda knappast rum för något tvifvel om, att handskriften tillhört Gauthier i Orléans och efter dennes död på 890-talet kommit i hans släktings,

¹ Se Delisle, a. a. sid. 111 ff.

ärkebiskop Gauthier's i Sens, ägo. En tidsbestämning ligger också i ett af de namn, som inskrifvits på baksidan af blad 30 såsom föremål för förböner: [Il]delindis. Samma dam dog, enligt en anteckning i sakramentariets festkalender folio 6 verso, den 15 april. Där syns hela namnet tydligt: Ildelindis. Vi veta af ett bref från en påfve Sergius, att en kvinna med detta namn begaf sig till Rom för att utverka påfvens absolution och böner för sig själf, maken Burchard och deras barn. Detta bref står inskrifvet på baksidan af blad 3, och påfven anbefaller där Ildelinde hos prästerskapet i Gallien. Hon kallas för en sannskyldig allrakristligaste enka, *vera christianissima vidua*. I öfrigt känna vi ej till denna fromma kvinna. Enligt Wattenbachs förmodan (a. a. s. 38) skulle påfven Sergius III afses, som invigdes den 29 jan. 904 och dog i november 913. Brevet skulle då vara inskrifvet snart efter handskriftens ankomst till Sens. Delisle tänker på Sergius IV, 1009—1012. Sidans nedre hälft upptages af den ofvan nämnda uppräknningen af kyrkor i stiftet Sens, hviken enligt Delisle's pröfning tycks tillhöra elfte seklet. Den på följande blad införda listan på ärkebiskopar tillhör tydligt denna tid. Halftannat århundrade längre fram i tiden för oss den redan anförda edliga förpliktelsen af abbedissan Emelina i la Pommeraie till ärkebiskop Hugo 1142—1168. På baksidan af samma slutblad står, som jag nämnt, ofvanför Emelinas en liknande trohetsed. Den är något senare, afgifven till ärkebiskop Guillaume 1168—1172 af Rainard, abbot i den helige Johannes' kloster i Sens. Handskriften har sålunda bevisligen användts i Sens inemot tre århundraden, säkerligen vida längre, änskönt dess senare öden äro höljda i dunkel. Förmodligen har den tillhört domkyrkan i Sens ännu på 1500-talet, sedan kommit i Paul Pétau's (1568—1614) ägo och kanske sålts af dennes son till drottning Christina. Grefve C. M. Stenbock har godhetsfullt ställt till mitt förfogande följande notis. »Sacramentarium Gregorianum (monter 1, nr 1 i Kungl. biblioteket). Handskriftens hufvuddel är skriven omkring 850 för kyrkan i abbotstiftet Saint-Amand. Sedan kom handskriften till domkyrkan i Sens, där den funnits till modern tid. Med stor sannolikhet kan antagas, att den sedan tillföll Paul Pétau, med hvars öfriga handskrifter den 1650 inköptes af drottning Kristina. Säkert har den funnits i Kungl. biblioteket före slottsbranden. I Jachesii inventarium öfver Kungl. bibliotekets böcker, räddade undan slottsbranden 1697, är handskriften upptagen under nr 133, hvilket

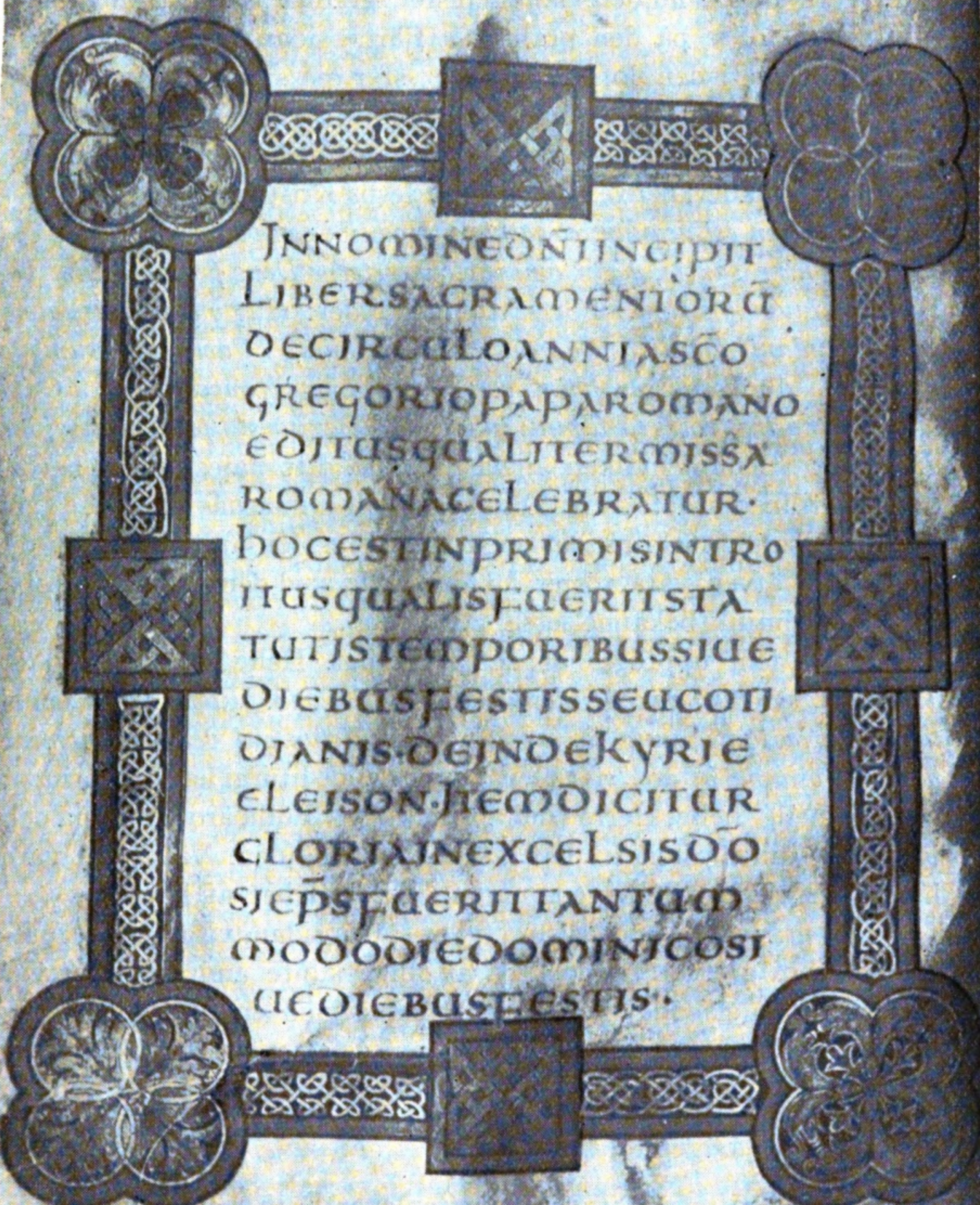
nummer återfinnes i frampärmen. Dessförinnan hade den nr 109. Hyltén-Cavallii uppgift är felaktig, enligt hvilken handskriften skulle vara aftryckt i I. M. Thomasius, *Sacramentorum codices nongentis annis . . . Romae 1680.*»

Benediktinermunken Edmund Martene uppräknar i den *Syllabus Librorum Sacramentorum, Missalium, Pontificalium* etc., som inleder hans stora verk *De antiquis ecclesiae ritibus*, från Sens ett Sacramentarium, tre Pontificale och ett tryckt Rituale. Det förstnämnda tillhörde de Harlay's bibliotek i Paris. Då Martene's förord är dateradt 1690, kan denna handskrift ej vara identisk med vårt Sacramentarium. Mgr. Duchesne's förmodan, att handskriften i Stockholm funnits bland de af Martene rådfrågade urkunderna från Sens, är ej heller tillämplig på någon annan af de uppräknade handskrifterna från Sens.

Handskriften, som förvaras på Kungl. bibliotekets visningssal och som tillhör dess dyrbaraste prydnader, är en pergamentkodex skriven med typisk karolingisk minuskel från 800-talet. Den innehåller 237 pergamentsblad, 290 millimeter höga och 225 millimeter breda. Titeluppslaget och nästföljande blad, inalles fyra, äro försedda med förgylld skrift, sidorna infattas i mångfärgade ramar, i hvilka också guld dominerar. Början lyder: »*In nomine domini incipit Liber sacramentorum de circulo anni a sancto Gregorio papa romano editus qualiter missa romana celebratur*»; »I Herrens namn begynner den af romerske påfven den helige Gregorius utgifna kyrkohandboken, om hur romerska mässan firas.» Sedan angifves mässans gång: *Introitus, Kyrie eleison, Gloria in excelsis Deo*, bön, »aposteln», d. v. s. episteln, *item gradalis sive all[eluja]*¹; så läses evangelium, sedan *offertorium* och *oratio superoblata*. »När denna bön är slut, säger prästen med hög röst (så långt titeluppslagets båda sidor; den följande doxologien, responso-rierna och uppfordran till tacksägelse läses på nästa sida (sid. 3): *Per omnia saecula saeculorum Amen* (»i evigheters evighet. Amen»), *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo*) (»Herren vare med eder. Med dig vare ock Herren»). *Sursum corda. Habemus ad Dominum*. (»Upplyften edra hjärtan till Gud. Gud upplyfte våra hjärtan».) *Gratias agamus Domino Deo nostro. Dignum et iustum est*. (»Tacken Gud vår Herre. Allena han är värdig tack och lof».)

Den som ej är förtrogen med liturgiens historia, kan här kon-

¹ På vissa dagar utbyttes det mest ur Psaltaren hämtade *graduale* mot *halleluja* med tillhörande versus.

IN NOMINE DNI INCIPIT
LIBER SACRAMENTORUM
DE CIRCULO ANNI A SCO
GREGORIO PAPA ROMANO
EDITUS QUALITER MISSA
ROMANA CELEBRATUR.
HOC EST IN PRIMIS IN TRO
ITUS QUALIS FUE RIT STA
TUTI TEMPORIBUS SIUE
DIEBUS FESTIS SEU COTI
DIANIS. DE INDE KYRIE
ELEISON. ITEM DICITUR
GLORIA IN EXCELSIS DO
SIEPS FUE RIT TANTUM
MODODIE DOMINI COSTI
UE DIEBUS FESTIS.

Mässordningens början i Kungl. bibliotekets förut i Sens använda sakramentarium folio 25 verso.

statera, hurusom ordningen i sina hufvuddrag oförändrad bibehållits i vår kyrka till den dag i dag är: Inledning, Herre förbarma Dig, Ära vare Gud i höjden, bön, epistel, gradualpsalm, evangelium.

Sedan följer på den praktfulla fjärde sidan första ordet *Vere*,¹ »sannerligen», i den lofsägelse, som står på sidan fem och hvars första del är bevarad i vår nattvardsbön: »Ja, sannerligen är det tillbörligt, rätt och saligt, att vi alltid och allestädes tacka ock lofva dig, allsmäktige Fader, helige Gud, genom Jesus Kristus vår Herre»: *Dignum et iustum est aequum et salutare Nos tibi semper et ubique gratias agere, domine sancte, pater omnipotens aeterne Deus per Christum Jesum dominum nostrum.* »Fortsättningen lyder: »*Per quem maiestatem tuam laudant angeli. Adorant dominationes. Caeli caelorumque virtutes. Ac beata seraphim socia exultatione concelebrant. Cum quibus et nostras voces ut admitti iubeas deprecamur supplici confessione dicentes*»; »Genom hvilken änglarna prisa ditt majestät, och herradömena tillbedja det, så ock himlarna och himlarnas krafter. Och de saliga seraferna fira det med dem i gemensamt lof. Må du bjuda, att äfven våra röster få förena sig med dem; därom anropa vi dig i ödmjuk bekännelse så sägande».

Sidan fem upptages af det trefaldiga Helig och Välsignad. »*Sanctus, sanctus, sanctus dominus deus Sebaoth. Pleni sunt caeli et terra gloria tua osanna in excelsis. benedictus qui venit in nomine domini. osanna in excelsis*». I vår nuvarande liturgi har det formen: »Helig, helig, helig, Herre Gud allsmäktige! Fulla äro himlarna och jorden af din härlighet. Gif salighet af höjden. Välsignad vare han, som kommer i Herrens namn. Gif salighet af höjden.»

Det granna *Et*, »och», som fyller sjätte sidan, visar, enligt fotografier, som grefve Stenbock visat mig, jämte andra blad ur vår handskrift, så slående öfverensstämmelser med en i Wien befintlig handskrift, att man ovillkorligen hänvisas att söka deras präntare och målare i samma kloster. Detta *et* begynner den bön, i hvilken den romerska ritus anropar Gud om att nådigt mottaga nattvardsåfvorna.

I handskriften i öfrigt är skriften svartbrun. Begynnelsebokstäfver äro målade röda och gröna, hvilka färger äfven omväxla i kalendariet. Öfverskrifter, titlar på böner och formulär såsom »*Benedictio, Praefatio*» och andra anvisningar i texten äro också

¹ Denna sida har Delisle afbildat jämte mässordningens första, äfven här återgifna sida folio 25 verso: *In nomine Domini incipit* etc., i det häfte med planscher, som åtföljer hans *Mémoire*.

hållna i rött. Titeluppslaget utgöres i handskriften af folio 25 verso och 26 recto, jämte de därpå följande fyra sidorna (blad 26 verso, 27 båda sidorna och 28 framsidan), för hvilkas innehåll här redogjorts. Den första af dessa sidor finnes afbildad i denna uppsats. Dessutom återgifves det blad, som närmast intresserar oss, därför att det innehåller ritus för biskopsvigning.

Benedictio episcoporum befinner sig i handskriften på framsidan och större delen af baksidan af bladet 20, sålunda före den egentliga titeln till mässordningen. Vår utmärkte kännare, förste bibliotekarien dr Isak Collijn, har haft godheten att åt mig afskrifva formuläret i fråga jämte de tillsatser, som i yttre marginalen på bladets baksida fogats därtill af en senare hand. Jag återgifver det här under sammanställning med den ritus, som är betygad i äldre romerska handböcker och kyrkoordningar. Af gammalt funnos tvenne hufvudtyper för riterna i Västerlandet, en från Rom, en utbildad i Gallien. Som vi skola se, sluter sig vigningsriten i Stockholmshandskriften till det romerska bruket, som vid tiden för handskriftens tillkomst var på väg att uttränga det galliska formuläret äfven i Frankrike. Det senare har dock skänkt kyrkans senare vedertagna ceremonier åtskilliga ej oviktiga bidrag.

I de tre sakramentarier, efter hvilka Duchesne i *Les origines du culte chrétien* rekonstruerar den romerska ritus för biskopsvigning, — nämligen 1) det af Joseph Bianchini år 1735 utgifna manuskriptet från 600-talet i domkapitlets bibliotek i Verona, innehållande partier från tiden före Gregorius och därför benämndt det leoninska, 2) det som hänföres till påfven Gelasius († 496) och som återfinnes i en rad handskrifter från åttonde århundradet, den äldsta utgifven af Tommasi och Muratori, samt 3) det gregorianska, som återfinnes i afskrifter af det sakramentarium, som Hadrianus på begäran sände till Karl den store omkring 780 eller 790 — begynner akten med en uppmaning till bön, som ej har motsvarighet i vårt manuskript. Akten inbäddades i mässan. Om platsen, där vigningen skulle inskjutas, rådde sedermera ej fullständig enighet. Enligt Martene (I, VIII, 10, 14) insattes den af de flesta urkunderna före evangeliet. Ett fåtal yngre ritualböcker förlade vigningsakten före den tysta bönen, åter andra till präfationen. Vi hålla oss här till den i Rom tidigast stadgade seden, som infogade biskopsvigningen omedelbart före evangeliet. Efter *graduale* följde sålunda omedelbart påfvens uppmaning till de närvarande att bedja:

& in ministerio diuino confirmetur: ut obediens facto atque
dicto parens: tuam gratiam consequatur. per dñm
BENEDICTIO EPISCOPORUM

Adesto supplicationibus nostris omnipotens dñs: & quod humiliter
in te gerendum est ministerio: tuae uirtutis impleatur effectu.

Propriae dñe supplicationibus nostris: & inclinatio super hunc
famulum tuum cornu gratiae tuae sacerdotalis benedictionis
 tuae in eo effunde uirtutem. per **CONSECRATIO**

Dñs honorum omnium: dñs omnium dignitatum: quae gloria & uae
sacris famulantur ordinibus: dñs qui per moysen famulum
 tuum secreti familiaris affectu: inter cetera caelestia documen
ta culturae. De habitu culturae indumenti sacerdotalis in
stituit. Electum aaron mystico amictum uestiri inter sacra
 iussisti: ut intelligentiae sensum de exemplis priorum capere &
secutura posteritas. Ne eruditio doctrinae tuae ulli deesse
actati. cum & apud ceteros reuerentiam ipsa significationum
species obtineret: & apud nos certiora essent experimenta
 rerum quam enigmata figurarum. illius namque sacerdoti ante
rioris habitus: nostrae mentis ornatus est. & pontificali gloria
 non iam nobis honor commendat uestiunt sed splendor ani
marum. quia & illa quae tunc carnalibus blandiebantur obtu
tibus: capotius quae in ipsis erant intellegenda postebant.
 Et idcirco huic famulo tuo quem ad summum sacerdotum minis
terium elegisti. hanc quod dñe gratia largiaris ut quicquid illa uela
 uestiuntur in fulgore auri: in nitore gemmarum: in multimodo ope
ris uarietate signabant. hoc in eius moribus: actibusque clares
cat. comple in sacerdote tuo mysterium summum & ornamen
tum totius glorificationis instructum. caelestis unguentis flore

intra pastoralis
secundum sex senectus
populi & pastoralis
impotentis de seruitio
corroborandum
reipe anulum sacer
uotionis quo insigni
msa de sinceris
of & populi sem
diuini effecti
habundare facit

bu fundat oratio sup a f
 iusticia + hoc in te copiose in eius caput in sufflat + hoc in omni
 iect ad eam + hoc in totius corporis exortina descendat ut tu
 ipse virtus & interiora eius repleat & exteriora circumtegat.
 Abundantia constantia fidei puritas dilectionis sinceritas
 pacis. Tribus sei ex thedra episcopale ad regenda ecclesia tua
 & plebe munimenta. Si ei auctoritas. si ei firmitas. si potes
 tas. Multiplex super te benedictione. + & gratia tua ut
 ad exoranda misericordia tua. tu munere semper idoneus
 tua gratia possit te deuotus. per dñm **S U S T R O B L A T A**
Haec hostia neque in mundum & in delicta. & sacrificium celebrari
 dum subditorum tibi corpora mentesque seificet.

Hanc igitur oblationem seruitutis in te sed & cunctae familiae
 tuae quae tibi offerimus & iam pro famulo tuo illo quem ad episco
 patum ordinem promouere dignatus es. quod si tibi placet acci
 piat. & proprius in eo tu ad dona custodias. & quod diuino
 munere consecutus est diuinis effectibus exequatur. diesque.

Haec nos dñe communio purget ac crimine. **AD COMITI.**
 & caelestis remedia faciat te confortet. per
 re dñi **AD ORDINANDUM PRESBITERUM.**

Oremus dilectissimi in dñi patre omnipotente super hunc famu
 lum tuum quem ad presbiterii munus elegit caelestia dona multi
 plicet. Adiuuantem dñi non roibuxpo qui cum eo uiuit

Exaudino quod dñe dñi. & super hunc famulum tuum. benedic
 tionem seipsum & gratia sacerdotalis effunde uirtute. utque
 tuae pietatis aspectibus offerimus considerandum perpetua
 munere tui largitate consequaris. per dñm **ALLA**

Dñe se pater omnipotens & eternus. honorum auctor. & distribu
 tor omnium dignitatum. per quem proficiunt uniuersa.

Forts. och slut på ritualet för biskopsvigning folio 20 verso.

»*Oremus, dilectissimi nobis, ut his viris ad utilitatem Ecclesiae provehendis (enligt Duchesne's ändring af providendis) benignitas omnipotentis Dei gratiae suae tribuat largitatem*«. »Mina älskade, låtom oss bedja att den allsmäktige Guden i sitt goda behag må förläna sin nåds rikedom åt dessa män, som nu skola ägnas åt kyrkans förkofran.« Alla nedfölla och bådo, medan litanian sjöngs. I denna förra del af invigningsakten deltog sålunda hela församlingen med sin åkallan.

Sedan följde aktens andra del, i hvilken påfven ensam hade ordet. Efter litanian reste sig påfven upp från bönen och uttalade öfver kandidaten tvenne böner. Den första lydde: »*Propitiare, Domine, supplicationibus nostris, et inclinatio super hos famulos tuos¹ cornu gratiae sacerdotalis benedictionis tuae in eos² effunde virtutem*«. »Se, Herre, i nåd till våra böner, och utgjut öfver dessa dina tjänare med den prästerliga nådens smörjelsehorn din välsignelses kraft.«

I Kungl. bibliotekets sakramentarium återfinnes denna bön ordagrant lika, blott att »din tjänare» står i ental för vigning af en enda biskop i stället för den romerska formelns flertal. Men bönen föregås i vår handskrift omedelbart af en skön, kort åkallan *Adesto* af följande lydelse:

»*Adesto supplicationibus nostris, omnipotens Deus, et quod humilitatis nostrae gerendum est ministerio tuae virtutis impleatur effectum*.«

»Allsmäktige Gud, var oss nära när vi åkalla dig och uppfyll med din krafts verkan det som skall utföras genom vår ringhets tjänst.«

Efter dessa korta bönerop: *Adesto* etc. och *Propitiare* etc. läste enligt romerska ritualet påfven den egentliga invigningsbönen, *Deus honorum omnium*, som i de af Duchesne undersökta gammalromerska ritualböckerna benämnes *Eucharistia*, i Stockholmsritualet *Consecratio*. I denna romerska konsekrationensbön är mot slutet ett långt tillägg infogadt i *Gelasianum* och *Missale Francorum*, medan tillägget saknas i *Leoninum* och *Gregorianum*. Såsom vi redan nämnt, följdes i de forngalliska kyrkorna ett något afvikande ritual. Den förmodan ligger då nära, att tillägget i *Missale Francorum* skulle vara en egendomlighet för den galliska ritus. Duchesne anför emellertid ett talande skäl mot en slik förmodan. Endast i Rom ordinerades flera biskopar samtidigt. I öfriga kyrkor står i ritualet, såsom vi redan sett i Stockholms sakramentariet, *singularis*, i Rom *pluralis*: påfven invigde flera *electos* på en gång. Nu visar

¹ Stockholm: *hunc famulum tuum*.

² Stockholm: *in eo*.

det sig, att *Missale Francorum* liksom *Gelasianum* har pluralis i tillägget liksom i bönen *Deus honorum omnium* öfverhufvud och, hvad *Missale Francorum* angår, äfven i några inledande böner till skillnad från ritualets äktgalliska delar. Sålunda torde äfven tillägget: »*Sint speciosi munere tuo pedes horum ad evangelizandum pacem et ad evangelizandum bona tua*», »Må genom din gåfva deras fötter vara ljufliga till att förkunna frid och frambära godt budskap», (jfr Es. 52: 7); »*Da eis, Domine, ministerium reconciliationis in verbo et in factis, et in virtute signorum et prodigiorum*» etc., Förläna dem, o Herre, försoningens ämbete i ord och gärningar och i kraften af tecken och under» o. s. v. — härröra från Rom, fastän det ej förekommer i de efter Leo och Gregorius uppkallade liturgierna. Äfven i Stockholmshandskriften saknas tillägget. Det har sålunda icke varit i bruk i klostret St. Amand och i Sens. Jag återger vigningsbönen efter vår handskrift och anmärker de betydelselösa afvikelserna från den äldre romerska formen. Den hufvudsakliga olikheten består i att Stockholmsritualet enligt praxis utom Rom ändrat flertal till ental.¹

»*Deus honorum omnium, Deus omnium dignitatum, quae gloriae tuae sacratis famulantur ordinibus; Deus qui per² Moysen, famulum tuum, secreti familiaris affatu, inter cetera caelestis documenta culturae de habitu culturae³ indumenti sacerdotalis instruens,⁴ electum Aaron mystico amictu vestiri inter sacra iussisti, ut intelligentiae sensum de exemplis priorum caperet secutura posteritas, ne eruditio doctrinae tuae ulli deesset aetati, cum et apud veteres reverentiam ipsa significationum species obtineret et apud nos certiora essent experimenta rerum quam enigmata figurarum. Illius namque sacerdotii anterioris habitus nostrae mentis ornatus est, et pontificalem gloriam non iam nobis honor commendat vestium sed splendor animarum. Quia et illa, quae tunc carnalibus blandiebantur obtutibus, ea potius, quae in ipsis erant intelligenda, poscebant. Et idcirco huic famulo tuo, quem⁵ ad summi⁶ sacerdotii ministerium elegisti,⁷ hanc, quaesumus, domine,*

¹ Det nuvarande romerska pontificale innehåller samma vigningsbön med det nyss omtalade tillägget. Dock är början olika: »*Vere dignum et iustum est, aequum et salutare, nos tibi semper et ubique gratias agere, Domine sancte, pater omnipotens, aeterne Deus, honor omnium dignitatum, quae gloriae tuae sacratis famulantur ordinibus. Deus, qui Moysen*» etc.

² Saknas i den äldre, romerska formen.

³ *de habitu quoque culturae* etc.

⁴ *instituens*.

⁵ i Rom: *his famulis tuis quos*.

⁶ är i Stockholmshandskriften ändradt från *summa*.

⁷ Romerska formeln: *delegisti*.

gratiam largiaris, ut, quicquid illa velamina vestium¹ in fulgore auri, in nitore gemmarum, in multimodi operis varietate signabant, hoc in eius² moribus actibusque clarescat. Comple in sacerdote tuo³ mysterii tui summam, et ornamentis totius glorificationis instructum⁴ caelestis unguenti flore⁵ [fol. 20 v] sanctifica. ✠ Hoc, domine, copiose⁶ in eius⁷ caput insufflat,⁸ ✠ hoc in oris subiecta decurrat, ✠ hoc in totius corporis extrema descendat, ut tui Spiritus virtus et interiora eius⁹ repleat et exteriora circumtegat. Abundet in eo¹⁰ constantia fidei, puritas dilectionis, sinceritas pacis. Tribuas ei cathedram episcopalem ad regendam ecclesiam tuam et plebem universam. Sis ei auctoritas, sis ei firmitas, sis potestas.¹¹ Multiplices super eum¹² benedictionem ✠ et gratiam tuam, ut ad exorandam misericordiam tuam tuo munere semper idoneus¹³ tua gratia possit¹⁴ esse devotus.¹⁵ Per dominum etc.»

»Gud, som råder öfver alla äreställen och öfver alla värdigheter, hvilka genom de helgade ämbetena tjäna din ära; du Gud, som talade till din tjänare Moses i förtrolig afskildhet och genom honom bland öfriga lärdomar om den himmelska ordningen jämväl undervisade om den prästerliga klädedräktens skick: du bjöd, att den utvalde Aron vid den heliga tjänsten skulle iklädas en hemlighetsfull dräkt, för att de kommande släkterna måtte af de förutvarandes sinnebilder vinna insikt om deras andemening, på det att undervisning i din lära icke skulle fattas någon tidsålder, då hos de gamle själfva tecknens yttre gestalt rönt vördnad, medan hos oss erfa-

¹ *vestium* saknas i romerska formeln, det är i Stockholmsritualet tillskrifvet i kanten af en samtidig hand.

² Romerska formeln: *horum*.

³ *sacerdotibus tuis*.

⁴ *instructus*.

⁵ *fluore*, med *sanctifica* börjar fol. 20 verso.

⁶ Vid detta och följande ord skedde smörjelsen, oljan utgöts öfver hufvudet. I Stockholmsritualet står nämligen öfverskrifvet: *hic fundatur crisma super caput*.

⁷ *eorum*.

⁸ i texten ändradt till *influat*, som också står i det romerska äldre ritualet.

⁹ *horum*.

¹⁰ *his*.

¹¹ Satserna ha blifvit något omkastade, den gammalromerska ritus har: *Sis eis auctoritas, sis eis potestas, sis eis firmitas*.

¹² *eos*.

¹³ *idonei*.

¹⁴ *possint*.

¹⁵ *devoti*.

renheten om verkligheterna är vissare än bildernas gåtor. Ty denna det tidigare prästämbetets skrud är hos oss sinnets prydnad, och biskopsämbetets härlighet anbefaller sig för oss ej längre genom dräk- tens prakt utan genom själens glans. Äfven de föremål, som då smekte de lekamliga blickarna, kräfde ju fastmera det som var att förstå under dem. Därför bedja vi dig, Herre, förläna denne din tjänare, som du har utvalt till det högsta prästämbetet, den nåden, att det, som dessa kläder med guldets glans, med ädelstenars prakt och mångahanda konstrikt arbete betecknade, må stråla fram i hans väsen och gärningar. Uppfyll på din präst din hemlighets fullhet, utrusta honom med hela din härliggörelses prydnader och helga honom med den himmelska smörjelsens flöde. Den må, o Herre, rikligen flöda öfver hans hufvud, löpa ned på hans anlete därunder och så nedströmma öfver hela hans kropp intill dess yttersta delar, på det att din Andes kraft må både uppfylla hans inre och omhölja hans yttre. Må trons ståndaktighet, kärlekens renhet och fridens uppriktighet öfverflöda i honom. Förläna honom biskopsstolen till att styra din kyrka och all menigheten. Vare du hans myndighet, vare du hans styrka, vare du hans makt. Utgjut rikligen öfver honom din välsignelse och nåd, på det att han, genom din gåfva städse skicklig att utverka din barmhärtighet, må kunna genom din nåd vara dig en hängifven tjänare. Genom din son Jesus Kristus vår Herre. Amen.»

Vid orden: »*Hoc, domine, copiose in eius caput influat*», »den flöde rikligt på hans hufvud», utgöts smörjelsen öfver konsekranden.

Vår Stockholmshandskrift har i kanten vid slutet af bönen två tyvärr något afskurna tillsatser af senare hand, som upplysa om kräklans och ringens öfverlämnande och som visa, att vårt ritual verkligen användts vid biskopsvigningar i domkyrkan i Sens. De tvenne i margin tillskrifna satserna lyda: »*[Ac]cipe virgam pasto- ralem [ad r]egendum sanctae sennensis [ecclesiae] populum et pasto- raliter [in] omnipotentis dei servitio corroborandum.*» Samt: »*[A]ccipe¹ anulum sacrae [de]uotionis quo insigniter [spo]nsam dei sinceriter custo[di]as et populum sennensem divinis effecti[bus] habundare facias.*» De inom klammer inneslutna bokstäfverna äro afförste bibliotekarien I. Collijn supplerade, där bladet afskurits. »Mottag herdestafven för att styra den heliga kyrkans i Sens menighet och på en herdes vis befästa henne i den allsmäktige Gudens tjänst.» »Mottag den

¹ Delisle, a. a. sid. 113 läser och supplerar *[sus]cipe*. Saken har ingen vikt. Men dr Collijns läsning är uppenbart den riktiga.

heliga gudshängifvenhetens ring för att därigenom härligen och redligen bevara Guds brud och komma Sensstiftets menighet att öfverflöda i gudomliga verk.»

Efter konsekrationebönen reste sig enligt det romerska bruket den nye biskopen; påfven, biskoparna och prästerna togo honom i hand, och han fick plats främst bland biskoparna. Sedan fortsattes och afslutades mässan.

Emellertid tillfogas i Stockholmsritualet under titeln *Superoblata*, d. v. s. vid nattvardshåfvornas offrande, några böneord, som hafva särskild hänsyftning på den nyss invigde biskopen.

»*Haec hostia, domine, quaesumus emundet nostra delicta et ad sacrificium celebrandum subditorum tibi corpora mentesque sanctificet. Hanc igitur oblationem servitutis nostrae sed et cunctae familiae tuae quam tibi offerimus et iam pro famulo tuo illo, quem ad episcopatus ordinem promovere dignatus es, quaesumus, domine, ut placatus accipias et propitius in eo tua dona custodias et quod divino munere consecutus est divinis effectibus exsequatur.*» »Vi bedja dig, Herre, må denna offergåfva bortrensa våra öfverträdelser och helga dina undersåtars kroppar och sinnen till att fira offret. Mottag alltså denna dina tjänares, ja och hela ditt husfolks offergåfva, som vi fram-bära till dig; äfven för denne din tjänare, som du värdigats framföra till biskopsämbetet, bedja vi, att du mildeligen må mottaga honom och nådigt i honom bevara dina gåfvor, på det att han i gudomlig kraft må fullgöra det han genom gudomlig skänk undfått.»

I mässans slut, *Ad completa*, tillfogar Stockholmsritualet följande önskan: »*Haec nos, domine, communio purget a crimine et caelestis remedii faciat esse consortes per*» etc. »Denna kommunion rene oss, o Herre, från skuld och göre oss delaktiga af den himmelska läkedom. Genom [din son Jesus Kristus, vår Herre, Amen].»

Som vi se af anförda öfverensstämmelser, tillhör vårt ritual den romerska typen, hvilket för öfrigt icke behöfver undersökas, då sakramentariet själf uttryckligen anger sig som gregorianskt: *a sancto Gregorio papa romano editus*. Den galliska ritus ägde en vördnadsvärd ålder och fortsatte en del fornkyrkliga bruk. Dit hörde efter den nye biskopens val att vigningsförrättaren med ett för tillfället lämpadt tal föreställde honom för menigheten, som svarade med gillande tillrop: »Han är värdig», *dignus est*, eller *dignus et iustus est*, *bene meritis* o. d., hvarefter vigningen ägde rum. Bland de gamla ritual, som åberopa sig på det galliska bruket, *secundum Gallos*, i ett eller

annat stycke, är ritualet från Sarum, eller som stiftet numera heter: Salisbury,¹ i sydvästra England, för oss af särskildt intresse, därför att ritualet för huru biskop skall inställas i sitt ämbete och andra delar af vår kyrkohandbok innehålla minnen från den gamla Sarum-liturgien. Om talet inför menigheten och dess gillande tillrop förmäler Stockholmshandskriften emellertid intet.

De forngalliska sakramentarierna upptaga för biskopsvigningen rätt afvikande former. I Rom ägde vigningen rum i den invigande metropolitens kyrka. Själf fungerade han ensam. Det fastslogssenare såsom den romerske pontifex' företrädesrätt. Men det var ej ovanligt, att han samtidigt invigde flere. I Gallien utfördes vigningen af metropoliten tillsammans med provinsens öfriga biskopar. De andra biskoparna betraktades icke som blotta assistenter, »biskopen inviges icke af en, utan af alla provinsens biskopar» (Martene I, VIII, 10, 16). Man förklarade det som en borgen för renlärlighet.

En aflägsen kvarlefva från bruket med flere invigande biskopar är den nu gällande föreskriften i svenska kyrkohandboken, att biskopar, när de assistera, klädda i sina skrudar, skola ställa sig inom altarringen. Konsekrationen ägde i regel rum i konsekrandens kyrka, liksom hos oss ännu sker med kyrkoherdar, som installeras, men hvarken vid prästvigning eller biskopsvigning. Änskönt vår bekännelse icke inrymmer någon som helst principiell skillnad mellan biskopen och Ordets vigde tjänare i allmänhet, visar emellertid denna praxis, att vår kyrka sammanställer prästvigning och välsignelse eller vigning af biskop eller, såsom 1686 års kyrkolag kallar akten: »sätt till att ordinera en vald biskop», och skiljer dem från en kyrkoherdes inställande i ett visst ämbete. Det följer af denna praxis, att en biskop, som byter om stift, icke därför blir föremål för en ny inställande ceremoni eller konsekrationsakt på samma sätt som en kyrkoherde. Kyrkolagen betecknar tydligt skillnaden. Kap. 21 handlar »om sätt till att ordinera en vald biskop», kap. 22 »om sätt till att ordinera präster», medan i kap. 23 stadgas, »huru en lagligen kallad kyrkoherde skall inställas i en församling».

I Stockholmsritualet är den romerska formeln upptagen. Men det galliska bruket kräfde, att biskopen i regel vigdes i sin egen blifvande domkyrka, hvilket tydligt framgår af att namnet på stiftet Sens uttryckligen tillfogats i de i randen ditskrifna satserna. Men det kunde också inträffa, att en annan biskop undfick sitt ämbete

¹ E. Martene, *De antiquis ecclesiæ ritibus*, 2 uppl. Antwerpen 1736, del II, col. 73 och 74 (I, VIII, 10, 6—8).

i Sens' domkyrka, såsom fallet blef med Stefan, särdeles när påfvens närvaro tillfälligt gjorde ärkesätet Sens till ett slags Rom.

Den galliska ritus föreskref smörjelse af händerna, beledsagad af en bön: »Må dessa händer smörjas med helgad olja och med helgelsens smörjelse, liksom Samuel smorde David till konung och profet» etc., hvarefter ordinanden gjorde korsets tecken. Smörjelsen var enligt Duchesne egendomlig för det galliska bruket, han härleder den från Bretagne och sjätte århundradet.¹ Vi ha emellertid sett, att en förklarande tillsats ofvanom vissa ord i konsekrationebönen *Deus honorum omnium* i Stockholmsritualet angifver, när smörjelsen skall utgjas öfver hufvudet. Ordalagen i bönen åsyfta tydligen smörjelsen: *Hoc (fluor), Domine, copiose in eius caput influat* etc. Det förefaller sålunda vara uppenbart, att smörjelsen icke från början varit egendomlig för den galliska ritus utan åtföljt den fornomerska bönen *Deus honorum omnium* öfverallt och där gällt hufvudet. Denna bön ingår äfven i de bevarade forngalliska ritualen. För dem egendomlig är icke smörjelsen i allmänhet, utan en ytterligare smörjelse af händerna efter invigningsbönen och efter den därunder förekommande allmänkyrkliga smörjelsen af hufvudet. Händernas smörjelse tillhörde i Gallien äfven prästvigningen och har år 379 öfvertagits af det påfliga ritualet jämte tillhörande bön. Emot smörjelsens ursprunglighet i riten talar emellertid den af F. Probst² påpekade omständigheten, att bönen på tal om de gammaltestamentliga förebilderna icke alls åberopar smörjelsen i Gamla förbundet, utan endast prästkläderna. Han betraktar därför orden om smörjelsen: *Comple in sacerdote tuo — et exteriora circumtegit*, såsom en, låt vara tidig, tillsats i vigningebönen.

En annan vördnadsvärd rit, som vi ha att tänka oss vid Stefans vigning, bestod i att två biskopar under konsekrationebönen höll en evangeliebok öfver ordinandens hufvud. Duchesne har funnit bruket betygadt redan i det fjärde århundradet. Kanske går det längre tillbaka. Martene redogör i sitt lärda verk »Om kyrkans gamla riter» noggrant för den skiftande seden. Medan metropoliten, invigningens förrättare, läste själfva konsekrationebönen (*consecratio* var dess äldsta namn, senare kallas den *praeformatio* och *benedictio*), höllo två biskopar en evangeliebok öfver konsekrandens hufvud, som de öfriga biskoparna vidrörde med händerna. Oratorie-

¹ a. a. sid. 381.

² Ferd. Probst, Sakramente und Sakramentalien, Tübingen 1872, sid. 415.

patern Jean Morin särskiljer i sin *Commentarius historico-dogmaticus de sacris Ecclesiae ordinationibus*, Paris 1655, tre varierande plägseder. Clemens Romanus, de flesta grekiska och andra ritual motivera utförligt, att boken skall vara öppen. Äldre latinska källor bestämma ingenting, dock förekommer i ett par uttrycklig bestämmelse, att den bör vara igenslagen. Pontificale romanum på Morin's tid föreskref öppen bok. Ett par Pontificale från 1100-talets slut medge det ena såväl som det andra, men bestämma, att, om evangeliet är uppslaget, själfva texten eller insidan skall beröra electus' hufvud. Det fanns också olika bestämmelser rörande evangeliibokens placering, om den skulle läggas på hufvudet och halsen eller på ryggen. De flesta latinska ritual läto ärkebiskopen öppna den heliga boken och lägga den på hufvudet, hvarefter andra biskopar höllo i den (Martene I, VIII, 10, 15). Det finns godt om berättelser, som intyga, att man stundom brukade evangeliitexten som en spådom om den invigde. Efter vigningsbönen öppnades åter boken på måfå, eller man såg efter, hvad som stod öfverst på den under vigningen händelsevis uppslagna sidan (anförda ställe 17).

Ännu äldre är händernas påläggande, medan bönen läses. Redan Nya Testamentet känner denna ceremoni, Apg. 6: 6, 13: 3; 1 Tim. 4: 14; 2 Tim. 1: 6. De närvarande biskoparne lade handen på ordinandens hufvud, under det att vigningsförrättaren läste *Deus honorum omnium*.

Af biskopens insignier nämner vårt ritual tvenne i en tillsats, som uppenbarligen tillhör Sens: nämligen »herdestafven» *virga pastoralis*, och ringen. De brukades i Spanien och annorstädes i sjunde seklet och spriddes öfverallt. Men i Rom upptogs biskopsstafven ej.

Hvad dräkten i öfrigt angår, bar Stefan tvifvelsutan klerkernas vanliga mässkläder, som ännu på påfven Celestini tid icke skilde sig från de högre civila tjänstemännens och öfverhufvud mer framstående personers dräkt i Rom, men som senare, dels genom bibehållande af det, som modet längesedan frångått, dels genom att de särskilda plaggen förändrades till oigenkännlighet, blef ett kännetecken på kyrkans män särdeles vid utöfningen af kultiska värf. De viktigaste plaggen voro tunikan eller alban och ofvanpå densamma, tilläfventyrs med dalmatikan däremellan (fortsatt i vår mässkjorta), det större, dyrbarare och mörkare öfverplagget *paenula*, äfven kallad *casula*, hvaraf vår mässshake uppstått. Ofvanpå denna

paenula, eller också på själfva tunikan, buro öfverhetspersonerna i Rom till tecken på sin värdighet ett bjärt, bredt ordensband eller hur man vill kalla det. Namnet, *pallium*, hade tidigare betecknat en mantel eller öfverklädnad. Nu hade den sammankrympt till ett långt skärp, som hängde ner framtill från vänstra axeln, andra ändan lades öfver ryggen, under högra armen, tvärs öfver bröstet upp på vänstra axeln och nedför ryggen igen och hölls i vänstra handen. Ett enklare pallium af hvitt linne bars från femte århundradets slut af påfvarna och vissa förnämliga biskopar. Det lades öfver axlarna, med ena ändan hängande ner fram, den andra bak och kallades senare äfven med ett mer betecknande namn »skulderkläde», *superhumemale*. Ej utan sammanhang med ämbets-skärpet i det kejserliga Rom blef palliet så småningom det särskilda kännetecknet på vissa biskopars makt och befogenhet, som hämtades från Petri efterträdare i Rom. Det förblef hvitt med insydda kors i båda ändarna. Till Sens hade den landsflyktige Eskil från Lund med sig det af påfven sända pallium, som upprättaren af Trondhjems ärkesäte, kardinalen Nicolaus af Albano, på sin resa i Sverige mer än ett årtionde tidigare 1152—53 lämnat honom, då det ej lyckades kardinalen att under den dåvarandemotpåfvestolens anspråk ogynnsamma ställningen under Erik, sedermera den helige, få till stånd en ärkestol för Sverige. Dessutom erhöll Stefan i samband med vinningen ytterligare skänker från påfven: en evangelii-bok och två små förgyllda träkors med inlagda relikier af Kristi kors.

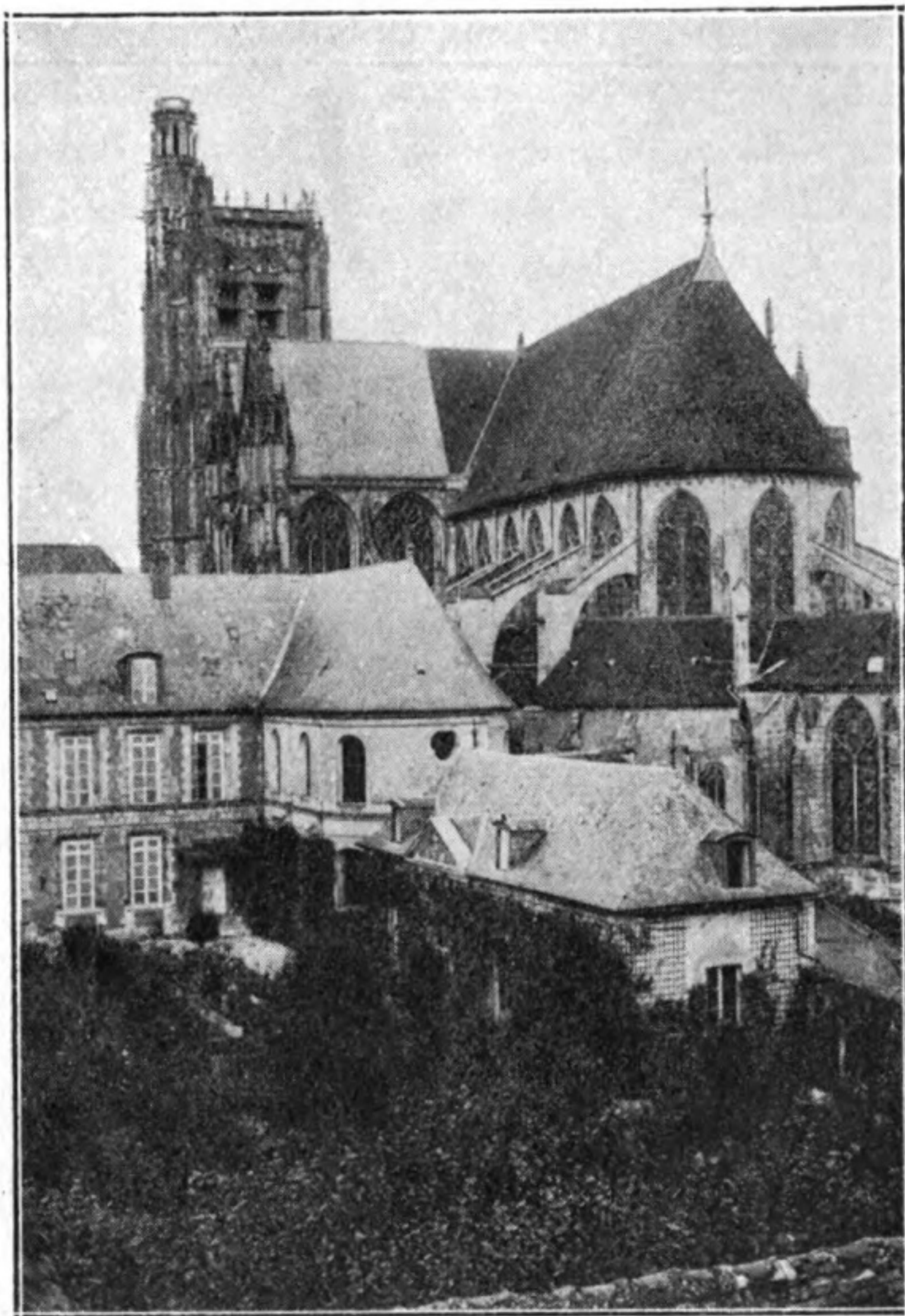
Det är icke omöjligt, att den förre Alvastramunken, när han återkommit till Sverige, höll sitt inträde i stiftstaden barfota, särdeles om han var af tysk härkomst. Bruket är betygadt från den tidiga medeltiden i Prag, Mainz, Köln, Bamberg, Rouen och flera kyrkliga metropoler.

Hvad viktigare är än dräkt och åthäfvor, veta vi, märkligt nog, bestämdt: bönerna, som Eskil läste och Stefan hörde. Nog är det ett underligt öde, som hit till oss i Sverige fört ett *sacramentarium*, hvilket bevisligen var i bruk i Sens-dômen vid denna aflägsna tid.

II.

På återvägen från den svenska församlingen i London och en förtrolig plats i Westminster Abbey till Leipzig besökte jag den 28 sistlidne april Sens, där Alvastramunken Stefan en söndag i början af augusti månad 1164 invigdes till att vara den förste ärkebiskopen

i Upsala. Staden ligger vid Yonne, biflod till Seine, i departementet med samma namn Yonne, ett par tre timmars järnvägsresa söder och något öster om Paris. Strax efter midnatt rullade vi, ett par resande handelsmän och jag, i hotellets omnibus genom den tysta, mörka staden. En gammal vänlig portvakt i grönt förkläde tände

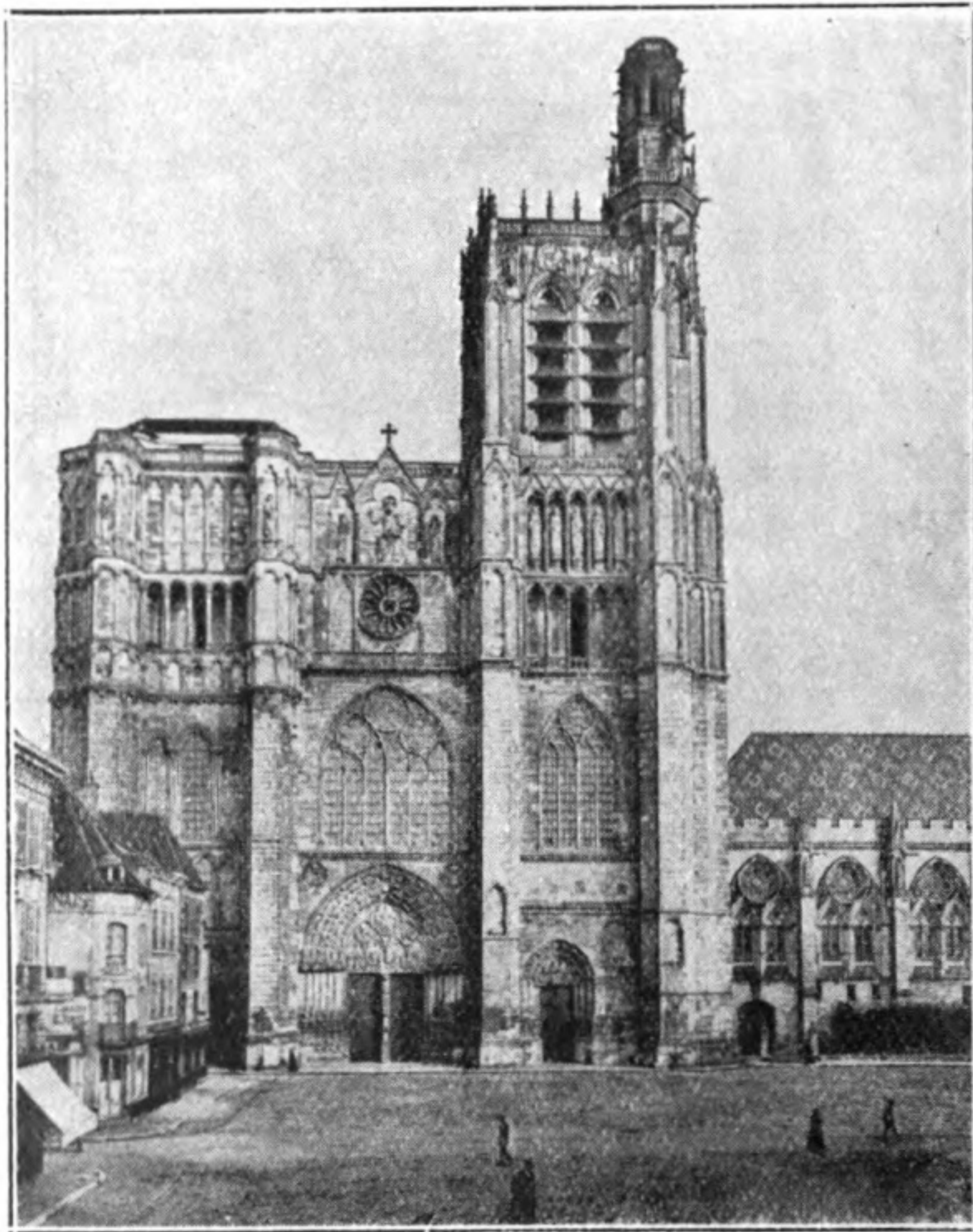

Domkyrkan från öster.

ett ljus och tassade före uppför trappan. In genom fönstren förnams endast frid och stillhet, afbruten och förhöjd genom de högtidliga ljud, hvarmed tornuren anmälde tidens flykt. Det hade varit välgörande att få vistas litet längre i staden, med dess stämning af gammal kyrklig kulturort och välmående fransk småstad, där idogheten har utrymme för ärfd smak och livvets stilla behag. Jag hade velat se mer af stadens minnen och lefverne. Men redan samma dags eftermiddag måste jag återvända öfver Paris, för att anlända i tid till sommarsemesterns första föreläsning. Jag fick ändå några

goda timmar i domkyrkan och en värdefull samvaro med den kanik, som nu är genius loci, vårdare af de lokala traditionerna och den ecklesiastiska lärdomens målsman i Sens.

Skilsmässolagens brutalitet föll här mer i ögonen än i Paris. Endast af en frodig trädgård skiljes det ärkebiskopliga palatset från katedralen. Jag ringde i min oskuld på. Visserligen var den nykomne

Domkyrkan från väster. Till höger synodalpalatset.

ärkebiskopen, Mgr. Chesnelong, förut kyrkoherde i La Madeleine, ute på resa i stiftet. Men hvad portvaktsfolket egentligen hade att förtälja, var att han naturligtvis är utkörd ur den bostad, som i århundraden bebotts och förskönats af hans föregångare. Den närmast föregående ärkebiskopen, Mgr. Ardin, hade ensam använt minst 50,000 francs på dess förbättring. Nu var hela den ståtliga byggnadskomplexen försold af statens kommissarie för halfva denna summa eller 25,000 frcs till staden, som där tillsvidare magasinerade en del kläder och uniformer. Ej långt därifrån stod prästseminariet och spökade med sina utslagna fönster. Byggnaden, som tidigare

inrymt en jesuitskola, är värderad till inemot en half million francs. Den får saklöst förfalla hellre än att tjäna kyrkan. Till höger om katedralen synes på bilden början af synodalpalatset, omedelbart angränsande till det sydvästra tornet. Sedan det byggdes år 1231 af ärkebiskop Gauthier Cornut, har det undergått åtskilliga restaureringar, den sista fullbordad för ett femtiotal år sedan. Men byggnaden bevarar sin ursprungliga karaktär. Sennonesarne kalla den stolt för det skönaste civila minnesmärket af spetsbågestilen och citera Viollet-le-Duc's ord, att »ingen byggnad har att uppvisa en så storartad fönsteranordning». Denna praktfulla byggnad har chanoine Chartraire lyckats rädda genom att få den använd för museibehof. Han visade mig intressanta lämningar från romerska golfmosaiker, som man just hade funnit och som han var i färd med att uppgräfvat och samla. Eljes hade äfven synodalpalatset fått ostördt förfalla.

Bildstormare ha uppträdt på skilda tider, men man förlåter lättare dem, som för sin själs salighet ödelagt hvad kärlek och vördnad under århundradena skapat. Det jag såg i Sens är dock ett intet bredvid de exempel som Maurice Barrès anför i sina tal och skrivelser i ämnet, samlade under titeln: *La grande pitié des Eglises de France*. Hur är slik vandalism möjlig i kulturens namn? Man får icke glömma, att det klerikala väsendet förut gjort sig olidligt bredt och hindersamt. Den äkta klerikala andan är svår att föreställa sig. Ställes man inför dess osannfärdighet och ränker eller inför det hänsynslösa utnyttjandet af vidskepelsen, så förstår man, att reaktionen blir våldsam och öfverdrifven. Frankrikes nyare historia rör sig gärna i ryckningar. I katedralen i Sens skola vi finna än beklagligare minnen af, hur La Liberté for fram för mer än hundra år sedan. Man påminnes omildt om den kulturfara, som ligger i en allvis okunnighet utan rot i verklighetens mark, utan positiva mål, men välment eller argsint förstörelselysten, i bästa fall trångsynt troende på abstrakta och kraftlösa ideal. Alla moderna stater erfara verkningar af sådan agitatorisk och pösande tomhet, som tappat bort vördnad och andakt. I Frankrike har den blifvit officiöst antagen och gynnad och har begagnat tillfället att föröda af hjärtans lust. Där har också ur frasernas innandömen det egentliga innehållet ändtligen vågat träda i dagen och visat sig vara en ganska småborgerlig månhet om den egna fördelen och för dess skull äfven om partiets fördel. Anknytningen till väljareskarorna har också följdriktigt förflyttats från de allmänna idéerna, som

en gång tände hänförelse, men nu blott äro skylt, till en mängd personliga lättnader och tjänster, som den utkorade till tack lofvar och, så godt han kan, förskaffar sina valmän. Det hör mera till det goda anseendet än till något särskildt nit, att man visar sig pietetslös mot minnesmärkena af Frankrikes gamla kristna odling. Vi minnas

Thomas a Becket's mässkläder.

hvad socialisten Marcel Sembat yttrade i kammaren till en, som knep applåder med några billiga hädelser: »Vore Ni ett minnesmärke, så skulle säkert herr Barrès föreslå, att Ni bevarades. Ty Ni är verkligen en smula föråldrad». När jag satt bland böckerna och bilderna i kanikens enkla arbetsrum, fick jag intryck af en fin och hög kultur, som den svarta okunnigheten ej kunnat förhindra och som arrivisterna och den röda okunnigheten trots god vilja icke orkat utrota.

Till Sens hade den rättskunnige påfven Alexander III flyktat undan Fredrik Barbarossa, som sedan skulle nödgas erkänna honom såsom situationens herre. Alexander vistades i Sens ett och ett halft år. Hans högtidliga mottagande ägde rum den 30 september 1163. En annan landsflyktig prelat, Thomas a Becket, ärkebiskop af Can-

Ärkebiskopen af Canterbury Thomas a Becket.

terbury, uppsökte påfven därstädes i slutet af 1164 och tillbragte senare från 1166 fyra år i Santa Columbas kloster i Sens.

Katedralen bevarar som dyrbar relik mässkläder, som tillhört den, efter sin våldsamma död tisdagen den 29 december 1170 i dômen i Canterbury, öfver hela Västerlandet högt ansedde martyren. Ett af de berömda målade fönstren från tolfte seklets slut i norra sidoskeppet nära koret föreställer Thomas a Becket's martyrium och har

förmodligen till förebild fönstermålningarna i Canterbury med samma ämne. Härstammade planen till bilderna från Sens, skulle man enligt chanoine Chartraires anmärkning vänta någon hänsyftning på Thomas' besök hos ärkebiskop Hugo i Sens, icke uteslutande senare händelser i hans lif. Däremot har Vilhelm af Sens lagt själfva kyrkobyggnadens plan i Sens till grund för katedralen i Can-

Det helige Stefans bild i västra portalen.

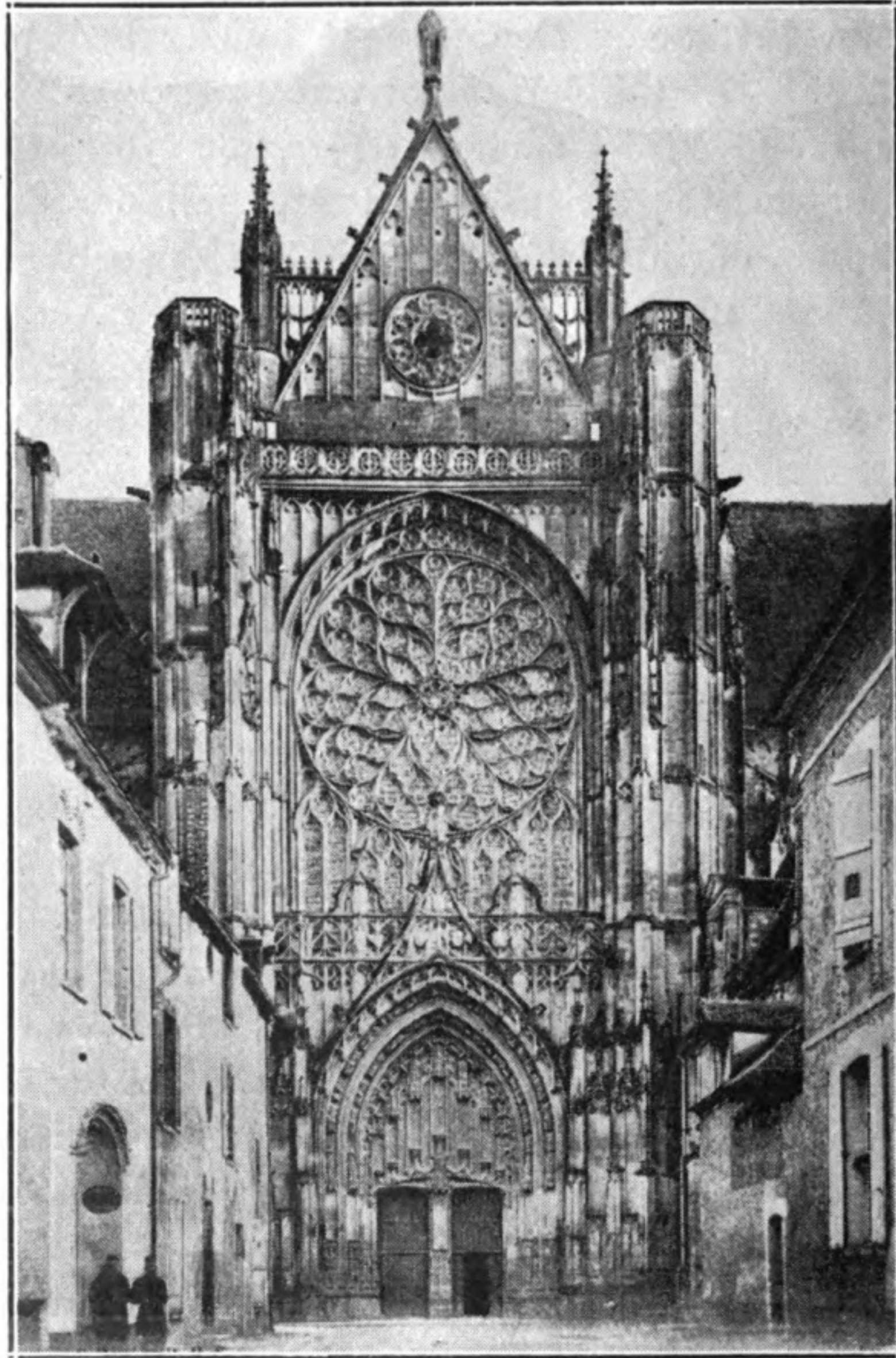
terbury, när han kallades att bygga upp den efter branden 1174. Den sittande stenbilden af den helige Thomas i Sens' katedral härrör från det hus i staden, som beboddes af honom. Jag vet ej, om den misshandel ansiktet rönt tillhör samma våldsdåd, som under revolutionen år 1793 hemsökte alla åtkomliga hufvuden på dômen, utom den helige Stefans, kyrkans skyddspatron. Han står ännu okränk't mellan portarna till hufvudingången. Man gissar, att vandalerna hade respekt för orden »La Loi», som man skrifvit

på den bok han håller framför bröstet. I domkyrkans skattkammare finns ett relikskrin, som äfven kan leda tanken till Thomas a Becket. Det har den vanliga formen af en kyrka, är ett vackert emaljarbete från Limoges och påminner mycket om altarskrinet i Trönö kyrka i Hälsingland. På bådas nederstycke skildras dråp af en biskop invid ett altare. Tre, i Sens fyra, väpnade män intränga. Den främste hugger biskopen i halsen med ett svärd. På takplattan ofvanför skildras begrafningen. Men medan Trönö-skrinet sannolikt föreställer dråpet på Thomas, kan dess motsvarighet i Sens icke tolkas så, enär de två mellersta våldsmännen där äro i färd med att med yxor döda två män, som knäböja med upplyfta händer. Den främre faller redan framstupa. Thomas dödades ensam. Man hänför bilden på Sens-skrinet till Saint Denys. Motivet är vanligt på relikskrin af emalj från Limoges.¹

Kyrkan och stiftet Sens hafva gamla anor. Den fromma traditionen låter Petrus utsända Sabinus, Saint Savinien, en af de sjuttio lärjungarna, för att predika i le pays Sénonais. I hvarje fall var biskopssätet där gammalt. Den förste biskop i Sens, som bekräftas af säkra dokument, är Severinus, som bevistade konciliet i Köln år 346. Saint Géric antog titeln ärkebiskop omkring 700. Från 800-talets slut kallade sig ärkebiskoparna i Sens: primats des Gaules et de Germanie. Deras ärkebiskopliga jurisdiktion utsträckte sig öfver Chartres, Meaux, Paris och Orléans och inskränktes först i sjuttonde århundradet till Auxerre, Troyes och Nevers. Det kan äga sitt intresse att höra dåvarande domkapitlets i Sens vittnesbörd om den man, Hugues de Toucy, som var ärkebiskop vid den svenske Stefans vigning. Kanikerna hade utsett honom till ämbetet efter den helige Bernards anmaning att välja en man »värdig en så ädel metropol». »Au nom de la divine Trinité

¹ Man ser på Sens-skrinets takplatta två män hålla en svepduk öfver en kista, hvari martyren begrafves. Bakom står välsignande en biskop med kräkla. Två män stå ytterst på hvar sida utanför dem, som hålla skynket. Trönöskrinets takplatta har jämte martyren och biskopen endast de två likklädet hållande männen, som här knäböja. Dr. Janse hänvisar mig till en uppsats af Dom E. Roulin i *Revue de l'art Chrétien* XLVI (1903), sid. 299 ff., där ett par liknande Limoges-skrin äro afbildade med Thomas a Becket's martyrium på väggplattan och hans begrafning ofvanför, det ena från Sankta Theresa kammaren i Escorial, det andra från Spitzer's samling, båda från 13:e årh. Där omnämnes äfven andra snarlika skrin. Så vanligt var motivet. Särskildt tillämpades det på Thomas a Becket.

nous avons choisi unanimement et aux applaudissements de tout le peuple, pour pasteur et pontife, Hugues notre préchantre, né de parents nobles et craignant Dieu, homme courageux, modeste, doux, suffisamment instruit des sciences ecclésiastiques, qui s'est toujours montré bienveillant et respectueux envers les personnes religieuses;

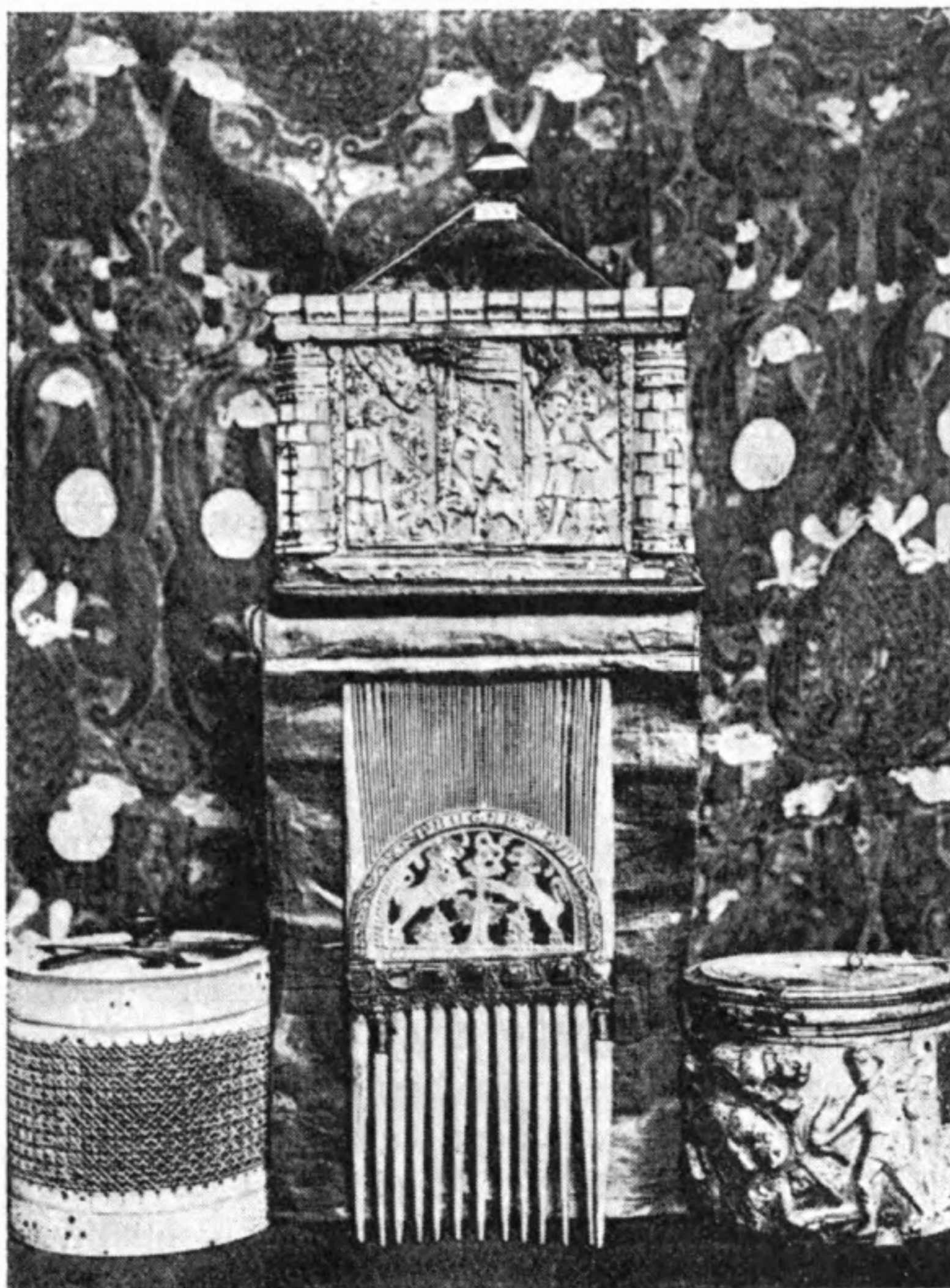

Norra portalen.

qui n'est point un étranger ni un inconnu pour nous, mais notre frère, élevé dans le sein de notre église, et qui peut dire de ses brebis comme le Sauveur: Je les connais et elles me connaissent». (Recueil des Statuts, ordonnances et réglemens synodaux de l'archidiocèse de Sens, éd. avec l'approbation de Mgr. Mellon, Jolly Sens 1854, sid. 31.) Ärkebiskoparna kallade sig då: Dei gratia Senonensis archiepiscopus etc. Nu är »Guds nåd» förändrad till »den gudomliga barm-

härtigheten och den Heliga stolens nåd». Titeln lyder nu: Par la miséricorde divine et la grâce du Saint-Siège apostolique Archevêque de Sens, Evêque d'Auxerre, Primat des Gaules et de Germanie.

I kartulariet för Sens har den för vår kyrkas historia betydelsefulla tilldragelsen af förklarliga skäl icke lämnat några spår efter sig.

I domkyrkans skrudkammare i Sens.

Namnet Stephanus var ytterst vanligt. Så är ett utslag af år 1164 i en tvist mellan biskopen och grefven af Auxerre undertecknad af tio vittnen, af hvilka trenne bära namnet Stephanus (*Cartulaire général de l'Yonne* publié sous la direction de Max. Quantin II, Auxerre 1870, sid. 169). Men vår förste ärkebiskop nämnes ej. Efter Saxo har Fleury's kyrkohistoria (*Histoire ecclésiastique* Tome XVI, Paris 1711, sid. 11) upptagit notisen, att Eskil i påfvens närvaro invigde Stefan. Den lärde och intresserade kaniken Eugène Chartraire, ordförande i La société archéologique de Sens,

hvilken jag besökte i Sens den 28 sistlidne april, kände väl till den här berörda förbindelsen mellan Sens och Upsala.

Om den domkyrka, i hvilken Sveriges förste ärkebiskop vigdes, inlade Hugo af Toucy stor förtjänst. Den var då ännu icke färdig. Den första år 982 invigda katedralen hade fått gifva rum åt en ny byggnad, som påbörjats 1124 och som redan 1140 kunnat inhysa det koncilium, som fördömde Abälard. De nedre delarna visa ännu den romanskastilen, men under arbetets fortlopp fick fantasien vingar. En ny djärf tanke bemäktigade sig byggmästarne. Sens räknar sig till ära att först hafva uppfunnit och tillämpat spetsbågestilen. I april samma år 1164 hade ärkebiskop Hugo haft glädjen att se sin höge gäst Alexander III inviga den heliga jungfruns altare. Kyrkans fulländning torde ha ungefär sammanfallit med Hugo's bortgång omkring 1168. Sedan dess hafva absiden, tornen och tvärskeppet uppförts, och mer eller mindre lyckliga restorationer företagits. Men hufvudskeppets resning och vissa delar särdeles af kyrkans östra hälft tedde sig för de två kyrkofurstarne från Lund och Uppsala likadana som för våra ögon.

Notice.

Le premier archevêque d'Upsal, Stephanus, ancien moine d'Alvastra, fut consacré par l'archevêque de Lund Eskil dans la cathédrale de Sens un dimanche au commencement d'Août 1164, en présence du pape Alexandre III. Auparavant, Upsal avait des évêques. Mes recherches pour savoir le rituel employé à cette occasion solennelle, il y a trois quarts d'un millier d'années, ont été facilitées par Monseigneur Duchesne, qui attira mon attention sur un Sacramentaire se trouvant actuellement dans la Bibliothèque royale de Stockholm. Ce livre de rites a été fait au milieu du IXe siècle pour le monastère de St. Amand. Mais des preuves irrécusables montrent, qu'il a appartenu à la cathédrale de Sens pendant le XIIe siècle tout entier et qu'il fut employé notamment pour la consécration des archevêques de Sens. Nous savons donc que le rituel romain fut suivi pour la consécration du premier archevêque d'Upsal. Et il n'est pas impossible, qu'Eskil a lu la prière de la consécration: *Deus honorum omnium* dans ce magnifique manuscrit même, qui se trouve à Stockholm probablement depuis le règne de la reine Christine.

Anm. De kyrkohistoriska omständigheter, som föranledde Uppsala ärkesätets uppkomst, skildras af docenten K. B. Westman i hans af Kyrkohistoriska Föreningen i anledning af 750-årsminnet utgifna arbete: »Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidehvarf till Innocentius III:s.»

Nathan Söderblom.

Hvem var den egentlige opphofsmanden till den berömda s. k. Skytteanska skolan i Lycksele?

Den Skytteanska skolan, som af kännare anses ha varit till stort gagn för lapparnas kristna fostran, grundades på vår store hjältekonungs befallning i K. bref, dat. Alt-Stettin d. 20 juni 1631. Detta bref har visserligen förut en gång (1851) efter en i Uppsala U. B. förvarad kopia varit tryckt på svenska, af A. R. Hasselhuhn, i hans arbete: »Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark», Sundsvall 1851. Men som denna åtminstone till omfånget tämligen obetydliga doktorsafhandling (ett litet häfte om 24 sidor) numera är svårtillgänglig, återges det här i det följande¹ (bil. II) i enlighet med en af Pär Sparre vidimerad i Riksarkivet förvarad [närmare hvarest skall i det följande meddelas] kopia, som jämförts med och befunnits i hufvudsak så godt som ord för ord lika med Riksregistraturet d. 20 juni 1631 [fol. 415^v—416]. Enligt detta bref tillsätter den äfven för lapparnes väl nitälskande konungen sin forne lärare, den utmärkte Johan Skytte till en »*directorem* öffuer en Scholas anrettende i Lappmarken, huilken *Schola* wij tillstå honom at anrätta vthi Wma [= Umeå] Lappmark till en begynnelse eller *fundament* till Lapparnes vnderwissning, Effter som han och sielff vnderdånigst hafuer lofuat Dertill hafua all mödo ospar[dh], Så widt gudh dertill sin nåde förlänandes warder» — — — — Till skolans underhåll anslog konungen kyrkotionden (ej »kronotionden» såsom Anjou uppgifver²) från Umeå socken. Skytte visade sig i framtiden äfven efter sin store konungs död ha »all mödo ospard», när det gällde att främja den lappska skolans väl. Då anslaget befanns otillräckligt för skolans vidmakthållande, hopbragte Skytte en för den tiden ganska betydlig penningssumma: »5000 Dr godt silfvermynt»³ dels genom egna gåfvor, dels genom

¹ I latinsk öfversättning finnes brefvet tryckt hos JOANNES BAAZ I Senior, *Inventarium Ecclesiae Sveogothorum, Lincopiae* 1642, s. 786, 787 och i tysk öfvers. hos J. SCHEFFERUS, *Beschreibung von Lappland*, s. 84.

² L. A. ANJOU, *Svenska Kyrkans Historia ifrån Upsala möte år 1593 till slutet af Sjuttonde århundradet*, Stockholm 1866, s. 322.

³ K. Br. d. 5 nov. 1634. Jfr ANJOU a. a., s. 322¹.

att förmå andra att skänka penningar till det goda ändamålet. En inträngande, längre skriftlig maning att »till skiuta och förhiellpa» »i synnerhet till den Lappske Scholans uprättelse» finnes i kopia af anonym hand med påskrift »*Relation* om Lapparnas religion, Guds tjenst och tillstånd A:o 1634» s. 155 ibland »Svenske Ecclesiastike Handlingar 1600—1649» i Riksarkivet (se bil. IV). Det är sannolikt, att denna »*Relation*» tillkommit och utsändts på Skyttes initiativ, och har den måhända i hög grad vunnit ingång hos den tidens offervilliga människor och bidragit till den nyss nämnda stora summans hopbringande. De penningar, som på grund af nämnda »*Relation*» ev. kunde gifvas, »skole», står det i slutet af densamma, »uti de förnämligaste Städer i Rijket uti god förwarning *deponerade* blifwa.» Enligt Anjou (a. a. s. 322) mottog kronan de 5.000 dr s:mt »emot förbindelse att derför erlægga åtta procent ränta och anvisade till denna ränta kronouppbörden af $32\frac{7}{32}$ mantal i Umeå socken.» Denna ränta belöpte sig till o. 400 dr s:mt årligen.¹ Enligt K. Br. d. 20 juni 1631 skulle »*directionen* seden framgent hoss wälbe:de Her Johan Skytte och hans *posteritet* blifua». Bengt Skytte innehade också i enlighet härmed skolans högsta styrelse efter sin fader.² Det var därför ej underligt, att den nya undervisningsanstalten för de försummade lapparna fick namnet den »Skytteanska skolan». Såväl äldre som nyare förf. inom detta område uppgifva emellertid äfven, dels att den Skytteanska skolan är en slags fortsättning af Piteå skola för lappbarn, till hvilken af Gustaf Adolf genom skrifvelse af d. 24 febr. 1619 anslogs tionde-spannmålen från Piteå socken, dels att Johan Skytte var den egentlige grundaren af den skola, som bär hans namn.³ T. o. m. en så modern specialist på lappar-

¹ E. W. B[ERGMAN], Anteckningar om Lappmarken i Histor. Tidskr. 1891, s. 216.

² ELOF HALLER, Svenska Kyrkans mission i Lappmarken under Frihetstiden. Akadem. Afh., Stockholm 1896, s. 8, 9.

³ Så i »*Biographiskt Lexicon* öfver Namnkunnige Svenske Män». Femtonde Bandet, Upsala 1848. Art. Skytte, Johan, s. 12; [JAC. FREDR. BIBERG], Hernösands Stifts Historia och Herdaminne, I—III, Hernösand 1876—1879, se III, s. 178; E. W. B[ERGMAN], a. a. i Hist. Tidskr. 1891, s. 216, skrifver om skolan i Piteå; »första uppräntningen till den ännu existerande s. k. Skytteanska skolan»; JACOB FELLMAN, Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, I—IV, Helsingfors 1906, se II, s. 347 o. III, s. 25: »Den första skola för Lappska barn grundlades af Gustaf Adolf år 1619 i Piteå. Där undervisades lappbarnen på sitt eget språk. Deras förste lärare var här Nicolaus Andreæ Rehn, som för sådant ändamål på konungens befallning utgaf böcker

nas historia som Elof Haller skrifver i sin handling (1896): »Han [Gustaf Adolf] satte några lappgossar under information af kyrkoherden i Piteå Nicolaus Andreæ; detta blef upphofvet till den s. k. Skytteanska skolan».¹ Af det följande synes framgå, att förf. också anser Gustaf Adolf och Johan Skytte som skolans grundläggare. Åtminstone nämnes intet om den man, som, enligt hvad vi i fortsättningen skola finna, bör tillskrifvas äran af att vara skolans första upphof. Samme förf. uttrycker sig emellertid vida korrektare och försiktigare senare (1902) i sin artikel om Lapparna i »Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche»², där det bl. a. står: »Gustav II Adolf vollführte das Werk seines Vaters, und unter seiner Regierung wurde die Skytteanische Schule zu Lycksele eingerichtet (1631), so genannt nach dem Reichsrat Johann Skytte, welcher der Schule eine grössere Geldsumme schenkte»³ — — — —

Det förhåller sig nu emellertid så, att något samband mellan Piteå-skolan och den s. k. Skytteanska icke är uppvisbart. Piteå-skolan hade ingen framgång och upphörde snart.⁴ Upphofvet till *den s. k. Skytteanska skolan är hvarken att söka i Piteå-skolan eller närmast hos Johan Skytte utan hos OLAUS PETRI NIURENIUS, magister och kyrkoherde i Umeå*. Beviset härpå lämnar ett bref från Johan Skytte »Af Dorpt den 26 Juli 1631» jämte en i brefvet nämnd och detsamma bifogad kopia af Olaus Niurenius' till Johan Skytte insända, odaterade beskrifning med titel »*Lapparnas Ymkelige Hedendoms Lägenheet och Leffuerne i denne werdennes tidh, sampt medell och förslag, huru dhe ifrån sådan Hedendom kunne förhielpes på lappska*. På grund af samme konungs patent, dat. Stettin d. 20 Juni 1631, blef dock denna, söderom lappgränsen belägna skola år 1632 förflyttad till Lycksele, inom lappmarkens område, och den består där ännu.»

¹ ELOF HALLER, a. a., s. 8, r. 2—4 uppifrån.

² Elfter Band, herausgegeben von D. ALBERT HAUCK, Professor in Leipzig, Leipzig 1902, s. 282—283, 30—35.

³ På liknande sätt uttrycker sig en annan modern fackman: K. B. W[IKLUND, prof.], i sin artikel »Lappar» i Nordisk Familjebok, s. 1205 i Band 15 af Ny Rev. Uppl., Stockholm 1911. Kanske är Hallers senare riktigare beskrifning om Skytteanska skolan en frukt af den opposition hans lektorsafhandling på denna punkt lär ha mött vid disputationen från Fakultetsopponentens, dåvarande Doc. H. Lundströms, sida, som icke var okunnig om Niurenii betydelse tack vare finnen K. R. Melanders uppsats.

⁴ Kyrkoherden i Piteå NICOLAUS ANDREÆ (Rehn), som hade denna skola sig anbetrodd, uppges af J. QVIGSTAD und K. B. WIKLUND, Bibliographie der Lappischen Litteratur, Helsingfors 1899, s. 16 och 136, ha dött redan 1628 och ej 1635, som E. W. B[ERGMAN], a. a., s. 216, m. fl. uppger.

igenom Gudz nådige wälsignelse etc. Originallet af Johan Skyttes nyssnämnda bref jämte kopian af Niurenii relation och den förut omnämnda, af Pär Sparre vidimerade kopian af det till Livland sända, säkerligen förkomna originallet af K. Br., dat. Alt-Stettin d. 20 juni 1631, hade förf. glädjen finna under forskningar i annat ämne i Riksarkivet bland — Livonicasamlingen, där man just ej väntar finna ärenden rörande lapparna i Sverige. Dessa för kännedom om lapparnas historia i allmänhet och för Skytteanska skolan isynnerhet beaktansvärda handlingar återgifvas i det följande tryckta *in extenso* (se bil. I och III). Om Olaus Niurenus och lappskolan skriver Johan Skytte äfven i ett senare bref till Rådet, dat. »Af Dorpt den 8 Octobris Anno 1631», hvilket undertecknad funnit i original i samma samling. Mig veterligt hafva de icke förut varit tryckta eller ens kända af nordiska författare på området.¹ Anjou vet dock genom Baazius af, att Niurenus var skolans styresman, men kallar honom oriktigt O. *Bjurenus*.² Den finske förf. K. R. MELANDER är mig veterligen den ende, som åtminstone i tryck (tyvärr på finska) sökt med stöd af i finska arkiv förvarade källor visa, att Niurenus var den egentlige anläggaren af Lyckseleskolan, äfvensom dess förste organisatör och styresman.³

¹ Utom hos i det föregående nämnda författare har jag förgäfvets sökt finna någon antydning om Skyttes ofvannämnda bref eller Niurenii relation och viktiga roll vis à vis Skytteanska skolan bl. a. hos TH. NORLIN, Svenska Kyrkans historia, Lund 1864, 1871; »Handlingar rörande Skandinaviens Historia», Delar 1—40, Stockholm 1816—1865; *Historiska Handlingar*, Delar 1—24, Sthlm 1861—1912; EMIL HILDEBRAND och CARL GRIMBERG, Ur Källorna till Sveriges Historia under Nyare Tiden I 1520—1721, Sthlm 1911; EDGAR REUTERSKIÖLD, »Källskrifter till Lapparnas Mytologi» i Bidrag till Vår odlings häfder 10, Sthlm 1910; EDGAR REUTERSKIÖLD, De Nordiska Lapparnas Religion, N:o 8 bland Populära Etnologiska Skrifter, Sthlm 1912; J. QVIGSTAD, Kildeskrifter til den Lappiske Mythologie. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1903 N:o 1, Trondhjem 1910; m. fl.

² ANJOU skriver: »Intyg om detta förhör [examen i Lyckseleskolan år 1634] af några män tillkallade från Umeå af skolans styresman, kyrkoherden i Umeå O. Bjurenus (hvilken ock sjelf utgaf en katekesförklaring för Lappska ungdomen) hos Baazius p. 802 sq». ANJOU a. a. not 2 s. 323.

³ K. R. MELANDER, *Tietoja Lyksälän lappalaiskoulun perustamisesta* i »Historiallinen Arkisto, X, Helsingissä 1889», s. 106—117. Han skriver bl. a.: »Mutta Piitimen koulu ei tahtonut oihein menestyä; etc. s. 109, 110, som enligt mig af en finsk historiker godhetsfullt meddelad öfvers. lyder ungefär så: »Skolan i Piteå hade ingen framgång. Den upphörde efter någon tid, sedan dess grundläggare dött. Större framgång hade en annan skola, som senare inrättades i Umeå lappmark, således i det egentliga Lappland. Den anlades egentligen af kyrkoherden i Umeå Niurenus, som förmodligen

Enligt de nu i Riksarkivet funna och i det följande tryckta handlingarna har den s. k. Skytteanska skolan tillkommit på följande sätt.

Johan Skytte erhöll den 20 Nov. 1629 Kungl. fullmakt att vara generalguvernör öfver Livland, Ingermanland och Karelen.¹ Han anträdde den långa resan till sitt nya, väldiga verksamhetsområde landvägen. Anländ till Umeå sammanträffar han med dess herde »Mester Oloff» och gripes af hans i liffulla färger gjorda framställning af lapparnas sorgliga tillstånd i andligt afseende och hans säkerligen redan då uttalade förslag att råda bot mot det onda.² Uppmuntrad af Skyttes välvilliga intresse — om det skett på Skyttes direkta uppmaning eller ej, framgår ej med visshet af källorna — sänder Niurenus senare till Skytte i Livland sin skriftliga redogörelse om »*Lapparnas Ymkeliga Hedendoms Lägenhet och Leffuerne*» etc., hvori han synnerligen kraftigt — måhända med någon ensidig öfverdrift — beskriver lapparnas grofva okunnighet, afgudereri, trolldom och djäfvulsdyrkan. Den sistnämnda synes knappast stå tillbaka för vissa hinduers i våra dagar: »Många hafue tuenne och de värste tree onda tienst andar». I en annan afdelning skildrar han i korthet lapparnas husliga och »politiska» lif. Här säges bl. a., att deras missgärningar (särskildt deras trolldom) sällan komma i ljuset eller bli bestraffade. Äfven om de bli tagna på bar gärning »rädes *politici* dem för rädoga [af rädsla för lapparnas förtrollningskonster?] straffa som sig borde». I den sista afdelningen framställer Niurenus sina förslag till lapparnas förhjälpande ur hedendomsväsendet. Han berömmar visserligen, att kyrkor uppbyggts för lapparna, och att några lapp-pojkar hållits till lärdom i Uppsala och Piteå. Men dessa gossar anser han snart bli allt för afvanda från det mödosamma nomadlifvet för att bli till verklig nytta, ja, de »döö flux sin koos, när dhe åter skulle skicka sig efter Lapparnes Leffuerne, hålla sig ifrån badande och annan lust» etc. Om lapparna skola få dugliga lärare, anser han ingen annan utväg möjlig, än att en skola grundas i själfva Lappmarken, och att eleverna få den diet, som de förmög-

i slutet af dec. 1629, då Johan Skytte reste genom nämnda ort, gjorde denne för bildningen varmt intresserade man uppmärksam på det Lappska folkets bedröfliga andliga tillstånd, i det han uppmanade honom att anlägga en skola, i hvilken Lapparna skulle undervisas på deras eget språk». — Såsom af de nu funna källorna framgår, är denna framställning alldeles riktig.

¹ Riksregistraturet i R. A. s. d.

² Se Skyttes br. d. 26 juli 1631.

nare lapparna bruka, samt utvecklar vidare sin skólplan. En ganska kunnig »*præceptor*» säger sig N. redan ha i Umeå Lappmark. Själf erbjuder han sig bli inspektör och några gånger om året examinera rektor och disciplar. Om elevernas föda, kläder, böcker m. m. har han praktiska förslag och slutar med en hjärtlig bön, att Gud, i hvilkens hand saligheten står, måtte uppväcka kraftiga medel till lapparnas undervisning och förbättring sitt namn till ära »mig och andre deres lärare till et got samwet».

Denna af verklig samvetsnöd och nitälskan om lapparnas sanna väl tydligen framsprungna Olaus Niurenii skriftliga vädjan förklingade ej ohörd. Johan Skytte skickar gripen häraf bref här-om jämte kopia af Niurenii relation till sin store konung. Skytte skrifver till Rådet, att han »icke vthan störste medymkan hafuer kunnet gåå förbij at gifue H. K. M:t sådant tilkänna». Det är såsom svar härpå och med gillande af »Mäster Olofs» förslag Gustaf Adolf från Alt-Stettin utfärdar sin förut nämnda kungliga fundations-skrifvelse af d. 20 juni 1631 för lappskolan i Umeå Lappmark. Sitt förtroende för Niurenius och sin nitälskan om den nya skolans väl visar Skytte i sina båda bref till Rådet d. 26 juli och 8 okt. 1631. I det första säger han sig vilja bruka Mäster Olof såsom Inspektör för skolan och beder Rådet gifva Skyttes till N. utsände budbärare bref till landshöfdingen [i Norrland], att han måtte bistå N. att — om så påfordras med »tienlige medel» — skaffa upp till »Skolmestare» i den nya skolan en eller två »Lappedrenger», som studerat i Uppsala och nu sägas uppehålla sig i Piteå. Af Skyttes senare bref till Rådet (d. 8 okt. 1631)¹ framgår, att Rådet gick Skyttes begäran kraftigt till mötes, hvarför Skytte uttrycker sin tacksamhet. Han omnämner därjämte, att han antagit sig direktionen öfver lappskolan, »at hielpa dädh vsla folkedh förmedelst gudz nåde och bijståndh ifrån deres hednesche och Barbarische wäsende, Såsom och at beflijta migh der om, at den klagan må blifua afschaffat, som DOMIANUS DE GOIS [DAMIANUS À GOËS] Enn Portugalesk Riddare för någre åhr seden hafuer giordt vthi en Book, cui titules: *de deplorando Statu Lapponum*».² — Skytte anbefaller än en gång lappskolan åt Rådets nitälskan under sin egen »fiärran frånvaro» och ber dem stödja Niurenius.

¹ Original i »Gen.-guvern. öfver Livland och Ingermanland Johan Skytte till Rådet 1630—1633» bland Livonicasaml. i Riksarkivet.

² Den här åsyftade bokens titel var: *Deploratio lapponiæ gentis ad Paulum Papam* (påfv. Paulus III) tom III Lovanii 1544. Jfr E. W. B. i Hist. Tidskr. 1891, s. 211.

En jämförelse mellan Niurenii beskrifning öfver »Lapparnas Ymkelige Hedendoms Lägenheet» etc. och den anonyma insamlingsvädjan: »Relation — — — A:o 1634», måste borttaga all den tveksamhet, som förut kunnat råda, och hvaråt Anjou ger uttryck¹, huruvida Relationen 1634 verkligen afser Lyckseleskolan. Relationen är nämligen med undantag af sista delen, som utmynnar i förslag om och inbjudan till penningmedels anskaffande för lappskolans underhåll, helt och hållet grundad på Niurenii beskrifning, där den icke så godt som ord för ord refererar Niurenii. Det måste därför vara ställt utom allt tvifvel, att Relationen A:o 1634 afser lappskolan i Lycksele, ehuru detta icke uttryckligen utsäges i densamma. Synnerligen starka skäl synas ock föreligga att anse Johan Skytte såsom denna »Relations» kompilator. Åtminstone har den, med all sannolikhet tillkommit och utsändts i hans namn.

I Riksarkivet äfvensom i Kungl. Biblioteket i Stockholm finnas afskrifter af en Olaus Petri Niurenii tillskrifven längre beskrifning i 23 kap. öfver lapparnas seder och tillstånd. Denna, som begagnats af JOHANNES SCHEFFERUS i hans verk »Lapponia», tryckt på latin i Frankfurt år 1673², har visserligen åtskilligt gemensamt med Niurenii här återgifna, till Skytte insända beskrifning t. ex. ifråga om faran af lapppynglingarnas förvekligande, då de komma bort från sitt fäderneärfda lif till skolor i Uppsala m. m. Men den erbjuder dock flere olikheter, är mycket mer utvidgad och uppenbarligen af betydligt senare datum. Dess titel är: »**Lapplandia seu Descriptio Orbis illius Arctoi, quem in remotissima Scand(t)iae seu Sveciae parte Lappi inhabitant Authore OLAO PETRI NIURENIO**». Detta efter den i Riksarkivet numera bland »Manuscriptsamlingen» förvarade handskriften. I den i Kungl. Biblioteket med signum »D. 62 i Ant. Arkivets katalog» bevarade handskriften står efter »Niurenio» namnet »Plantino» tillagdt. Olaus Petri Niurenii kallade sig dock icke Plantinus. Detta namn har tydligen tillskrifvits efter N:s död af hans son ZACHARIAS, som jämte Olaus Petri Niurenii öfriga barn togo sig namnet PLANTINUS eller PLANTIN, och som insände denna handskrift till »Illustriss, Dni Cancellari», d. v. s. troligen MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE, i dec. 1654 blifven Uppsala universitets kansler. Niurenii *Lapplandia* har för första

¹ ANJOU, a. a., s. 323.

² Därjämte utkommo tre (3) *engelska* upplagor, 1:sta 1674, 2:dra 1704, 3:dje 1721, en *tysk* i Frankfurt 1675, en *fransk* i Paris 1678, en *holländsk* 1682, men — ingen på svenska. Jfr E. REUTERSKIÖLD, a. a., De Nord. Lapparnas Religion, s. 12.

Kyrkohist. Årsskrift 1914.

gången utgifvits i tryck i svensk öfversättning efter det sistnämnda manuskriptet af prof. K. B. Wiklund i »Svenska Landsmål och Svenskt Folklif» utg. af J. A. Lundell, XVII, 4, Uppsala 1905, s. 1—23. Flere kapitel saknas dock i denna öfversättning, bl. a. kap. 22, som bär öfverskriften: »De Religione quid hoc seculo actum», d. v. s. enligt K. B. Wiklunds rubrik: »*Vad under detta århundrade gjorts för deras religion*». Som detta kapitel berör lappskolan i Lycksele och aldrig förut varit tryckt, öfverlämnas det härmed (bil. V) åt trycket enligt den i Riksarkivet förvarade handskriften jämförd med den ofvannämnda i Kungl. Biblioteket befintliga.

I kap. 23 »*De exercitijs Religionis modernis*», af K. B. Wiklund delvis återgifven i svensk dräkt under rubriken: »Om deras nuvarande religionsutövning», stå några utsagor åtminstone i skenbar strid mot Niurenii till Skytte insända beskrifning och vittna i alla händelser om, att Niurenii »Laplandia» är af betydligt senare datum än den Skytteska inlagen. En glädjande förändring till det bättre synes under den tid, som förflutit mellan dessa skrifers affattande, ha inträffat med lapparna och kan måhända förklara de skenbara motsägelserna. I Niurenii inlaga till Skytte säges (såsom förut antydts), att lapparnas svåra trolldom m. m. sällan kommer i ljuset och, om det sker, ändå blir ostraffad till följd af vederbörande myndighets rädsla.¹ Niurenii, Skyttes och Rådets nitälskan synes ha burit frukt åtminstone i en strängare lagskipning, som på lapparnas dåvarande låga ståndpunkt hade fog för sig och i alla händelser hörde tiden till. Ty i Lapplandia kap. 23 heter det härom: »Afgudadyrkan och annan trolldom och besvärjelser, varmed de förut befläckt sig ock lemnat sig i onda andars våld, försvinna ock förminskas nu för tiden för var dag, varför Gud vare lovad. Detta sker från deras sida icke i följd av gudsfruktan ock förmaningar, vilka hittills icke kommit dem till del i synnerligen rikt mått, utan i följd af skräcken för straff ock för överheten, vilken icke lemnar dem ostraffade, som ertappas med besvärjelser ock andra dylika skändliga ting.» — — —²

Svårare att förklara är dock den motsats, som råder om de olika utsagorna rörande lapparna och uppståndelsetron. I sin inlaga till Skytte skrifver Niurenii (1 mom. 6): »Alle andre tronnes Articklar tro de [lapparna] nogorledes, så länge een säger dem och

¹ Se mom. 2: »Om Lapparnes Leffuarne».

² Se K. B. WIKLUNDS öfvers. i a. a. s. 23.

de minnas, Men Vpståndelsen ifrån the dödha wela dhe ey troo, och fast än dhe iacka sig troo, Neka dee dhen lickuell för den som dhe betro sig seya före». I »Laplandia» kap. 23 däremot står raka motsatsen: »Ingen annan trosartikel ha de så lätt att tro på ock antaga, som den om de dödas uppståndelse. Själarna ha de visserligen förut på något sätt trott vara odödliga, framför allt emedan de genom sin trolldom igänkänt sina avlidnas själar i underjorden ock sagt sig där känt igen flera av lapparne än av bönderna. Detta är kanske skälet till att de i hemlighet begrava elddon, båge och pilar med den döde, emedan de äro vissa om att han efter uppståndelsen skall återtaga sitt förra levnadssätt. Men då de höra, att ingen har behov av något sådant i det andra livet, uttrycka de sin glädje häröver.»¹ Antingen har en ökad närmare kännedom under de år, som ligga mellan de båda manuskriptens författande, förändrat Niurenii först uttryckta åsikt om lapparnas uppståndelsetro, eller också har måhända framlämnaren af »Laplandia», sonen Zacharias Plantin, gjort något eget tillägg i sista kapitlet.

Till sist några biografiska notiser om Olaus Petri Niurenus. Han föddes 1580 i Njurunda i Medelpad och tog sitt namn af sin hemsocken. Fadern var kyrkoherden i Umeå, Petrus Olai Gestricius. N. blef student 1599, magister i Helmstedt (Braunschweig) 1607, rektor vid Gefle skola samt kyrkoherde i Hille prebendepastorat 1610. Här inträffade det egendomliga, ja troligen enastående, att fyra (4) bröder efter hvarandra innehade samma viktiga ämbete. Ty efter Olaus Petri Niurenus kom brodern Magister ERIK P. N. 1619—23 (död såsom kyrkoherde i Umeå 1661) och efter honom brodern mag. NILS P. N. 1623, som slutligen fick till efterträdare brodern JOAN P. N. 1625 (död såsom kyrkoherde i Njurunda 1641). De 4 brödernas fader, Petrus Gestricius, säges också hafva innehaft platsen någon tid², men skall år 1577 ha blifvit afsatt åtminstone från rektoratet i Gefle, då han vägrade antaga Johan III:s liturgi.³

Olaus Petri Niurenus blef efter att år 1611 speciminerat i Uppsala under den berömde professorn, sedermera biskopen Johannes Rudbeckius⁴ år 1619 utnämnd till kyrkoherde och år 1623 till prost i Umeå. Död såsom sådan 1645.

¹ Enl. K. B. WIKLUNDS a. öfvers. »Svenska Landsmål» XVII, 4, 1905, s. 23.

² I. GRAPE, Svenska Lappmarkens Herdaminne, Umeå 1853, s. 32.

³ FANT & LÅSTBOM, Upsala Ärkestifts Herdaminne, Band II, s. 57.

⁴ C. A. GOTTLUND, Historiska notiser angående Kurckska ätten, Helsingfors 1862, s. 97 not. 43.

Gift först med ärkebiskop Kenicii dotter Barbara och efter hennes död med en dotter till prosten Zacharias Jonæ i Själevad, hade han i första giftet 2 söner och i det senare 7 söner och 3 döttrar. Barnen kallade sig, såsom förut nämnts, PLANTIN. Många af dem blefvo dugande och framstående män. Flere af Olaus Petri N:s afkomlingar följde hans vackra exempel i fråga om befrämjande af lapparnas väl. Af sönerna blefvo PEHR kyrkoherde i Bollnäs, JOHAN borgmästare i Wiborg, ZACHARIAS lektor i Hernösand 1652, kyrkoherde i Offerdal i Jämtland 1672, prost (död 1688)¹, NILS prost i Luleå, ERIC kyrkoherde i Umeå, ANDERS häradshöfding i Västerbotten och DANIEL räntmästare i Wiborg. Af döttrarna blef MARGARETA gift med kyrkoherden i Skellefteå, mag. Pehr J. Linnerius och MAGDALENA gift med prosten i Skellefteå, Nils Lundelius.

Olaus Petri Niurenii kännedom om lapparna inskränkte sig icke till nomaderna i Umeå Lappmark. Han hade såsom följeslagare åt sin svärfader i första giftet, ärkebiskop KENICIUS, på dennes visitationsresor fått tillfälle att se äfven de nordligare trakterna af Lappland och norden. I kap. 11 af »Laplandia» säger han sig t. ex. hafva besökt Torneå den 24 juni 1616, förmodligen på en sådan visitationsresa.¹ I slutet af sin till Skytte före juli (år 1631) insända, förut omnämnda (bil. III) inläga skrifver N. om »*Bibliotheca*»: »Yttermehra will till dette förehafuande böcker och papper såsom a. b. c. d. böckren opå Lappeske Psalmböcker, Handböcker Jtem *Margarita Theologica* som är på Suenska, heller någon annan *author* förtolckas på lapska som enfaldeligen och igenom spörssmåhl förklarar på Lapska grunden till Saligheeten, huru de kunne blifue Vthsatte på Lapska will iag wähl finne medell till, allenast någon wille hålla omkostnan på trycket». Sitt här gifna löfte uppfyllde N., ty förutom en i Stockholm år 1632 på svenska utgifven katekes: »Eenfallige och korta spörsmål öfwer wåre Christelige hufwud styckior och trones artiklar, uti wår lilla Catechesi, enfalligen stält för ungdomen i Lappmarchen af O. P. N.», utgaf han 1633 också en lapsk katekes: »Same nolmay **Catechesis** /Thet är: Wår Christeligha Hufwudstycken eller Troos Artiklar /medh D. M. Luth. förklaring vppå Lappespråk förvändt/ Och bestält til at tryckias med Lappeske Scholans eghen bekostnadt. *Procurante O. P. N.* Tryckt vthi Stockholm/ åhr 1633».² Af ordet

¹ K. B. Wiklund a. a. i Svenska Landsmål, s. 4.

² J. QVIGSTAD und K. B. WIKLUND, Bibliographie der Lappischen Literatur, Helsingfors 1899, s. 16,

»procurante» framför O. P. N., äfvensom af språket antages (nyss a. a.), att Niurenus icke själf öfversatt denna af honom utgifna katekes, utan möjligen kyrkoherden i Piteå, NICOLAUS ANDREÆ. Titeln anger, att Lapska skolan själf hade medel att bekosta tryckningen.

Redan 1631 tillsatte Johan Skytte, som nämnts, Niurenus såsom *inspektör* för den under bildning varande lappskolan i Umeå lappmark.¹ Visserligen hann väl skolan, som var i verksamhet troligen redan 1632² och åtminstone år 1634³, icke uträtta så synserligen mycket under sin upphofsmans lifstid, såsom det klagas i kap. 22 af »Laplandia». Men den blef »utgångspunkten för missionsarbetet i Lappmarken»⁴ och har sedermera under årens lopp säkerligen varit till oberäknelig välsignelse för våra nordliga nomader. Den s. k. Skytteanska skolan är, såsom bekant, ännu i verksamhet, sedan den i sept. 1867 på grund af Kungl. bref d. 13 sept. 1865 förflyttades från Lycksele till *Tärna* kapellförsamling af Stensele lappmarks pastorat.⁵

Ernst Lundström.

Bilaga I.

Johan Skytte till Rådet 26 juli 1631.

Wälborne Herrar, tilförlåtelige synnerlige godhe wänner, Näst begärligh wälferdz önschan, och alt mehra godt som Jag förmå, medh Gudh alzmechtig tilförenne. Kan Jag eder wänligen icke förhålla, at såsom eder Jcke kan wara okunnigdt, huru såssom dädh vssla folked Lapparna, alt ifrån Werldennes begynnelsse och intill denna dagh, så godt som hedninger Lefuet hafue, Ty oansedt dem nu öfuer 100 åhr, är Gudz ordh och Ewangelium worded på Swenska predikat och seden på deres språk vttholkad, Så hafuer dädh dok ringe frucht kunnat hoss dem schaffe, vthan vthi afguderj och widskepelsse alt framhårdad, Jaa dädh Gudh bättre sielffue dieffwulen tilbeded, Effter som Kyrkieherden Mester Oloff [Niurenus] j Wma [Umeå], när Jag

¹ Se bil. I.

² I. GRAPE, a. a., s. 32.

³ Enl. det af BAAZIUS a. a. s. 802 f. anförda examensprotokollet.

⁴ HALLER a. a. s. 9.

⁵ [Jac. FREDR. BIBERG], Hernösands Stifts Historia och Herdaminne, III, s. 178.

för halfft annat åhr seden reste hijt till Liflandh migh muntligen berettede, så wäl som nu sedermera deres wäsende schriffteligen hafuer tilkänna gifuit, så at dädh är gräseliget till at höra och läsa, Effter som j gode Herrer af fölliende hans schriff Cz Copia wijdare hafue till at ehrfara. Hwarföre Jag icke vthan störste medymkan hafuer kunnet gåå förbij at gifue H. K. M:t sådant tilkänna.

Och såssom H. K. M:t till at hielpa dem till rätta och salighetenes kunskap, Icke hafuer ogillad de Förslagh som Mester Olof vthi samma schriff införer; Altså hafuer H. K. M:t af synnerlig Ynnest och Nåde bewilliet, at en *Schola* vthi Lappmarken på dedh sättet Vprettés motte, Och migh till en *directorem* der vthöfuer förordnadh, Och till dess bättre fortgång och *Scholans* vnderhållande, der till Nådigst *deputeret* och förlänt Wma Kyrkietijende, vthi hwilken Lappmark man och achtar till en begynnelsse eller *fundament* samma *Schola* förordna, Effter som j vthaf denne *Copia* hafue till at förnimma. Den aldrå högste gudh han gifue här till sin wälsignelsse, at samma wärk motte winna en önschlig *effect*, hans gudomlige namn till prijs och ähre [-o?], och wår allernådigeste Konung och Herre till et Odödeliget namn. Och aldenstundh Jempte en Jdkesam flijt och godh *Inspection*, kräfuer ochså assistens så af Landzhöfding:n dersammesteds, såsom Befalningzmännen öfwer Lapm[ar]k[en], till at drifua och komma samma wärk vthj *esse*. Derföre begerer Jag ganska wenligen och wäluilligen, at j gode Herrer techtes meddele denne min vthschickade (hwilken iagh till Mester Oloff såsom Jag till *Inspector* achtar at bruka hafuer afferdigat) breff till Landzhöfding:n, at han på min eller Mester Olofz anfordran wille handen rekia, och här vthinnan all godh befordran bewijsa, Serdeles at en eller två af de Lappedrenger som vthi Vbsala hafue *Studeret*, och nu skole hafue sit tilholdh j Pithe, måge dijt förordnes, hwilke man för språket[s] schuldh, både till at afsettie Böcker af Swenschan och in på lapscho, och älliast nu j förstonne till Skolemestare achtar bruka låtha, at om de til äwentys godwilligdt icke wille sig inställa, at Stådhållaren då bruka låther tienlige medel dertill. Jagh förmodar at såssom dette werked icke skal eder gode Herrer obehaga, effter som Jag weet huadh nijt och kerlek J till gudz ordh hafuen och dragandes warde, altså twiflar iag och inthet om edert bijståndh vthi dette wärkedz fortsättiande, Vthi hwad hälst som eder *assistens* kräfues och fordres kan.

Befallandes eder godhe Herrer här med och altid vnder gudz milda *protection* och all begärlig wälmågo ganska wenligen och wäluilligen. Af Dorpt den 26 Julij 1631

Eder godhe Herrer för en trogen och tjänstwillig Wänn altidh

Johan Skytte

[Tryckt efter original bland bref från »Gen.-Guvern. öfver Livland och Ingermanland Johan Skytte till Rådet 1630—1633» i *Livonica* i R. A., Stockholm.]

Bilaga II.

Wij Gustaff Adolph etc. Göre witterliged, at ehuru wäl wår högt-
 ärade Salige Her Fader (Högloflig j åminnelssse) Konung Carl den Nij-
 ende, så wäl som wij, seden wij igenom gudz nådige försyn, äre kompne
 till den Konungzlige Regeringen vthöfuer wårt käre Fäderneslandh
 Sverige, hafue winlagdt och befästat [»beflijtet» i Riksreg.], at de
 wåre widt j Norlanden besitne Vndersåthere måtte blifue Vnderwiste j
 Booklige konster och vnderrettede om deres Siälss salighet. Så hafuer
 däd dok Lekwäl alt hærtill för de swåre [»stoore» i Riksreg.] krigz
 Beswär skuldh, som både högstbe:de wår S. Käre Her fader, så wäl
 som wij hafue warit med belastade, Jcke kunnet winna den framgång
 som wij gerne hade åstunded och sedt. Män så hafue wij icke destе
 mindre, Icke weled vnderlåthe, till at wijdare låtha der med fortfara,
 förmedelst nogen nijtälschande Mans till wår Christelige *Religion*,
 och de Boklige Konsterns *direction*. Och fördenschuldh för godt funnit,
 dertill at förordna, Effter som wij och j detta brefz krafft förordne
 wår och Sweriges Rijkes tro Man, Råd, *General Gouverneur* j Liflandh,
 Ingermanland och Carelen, Oss elschelig Edel Wälborne Her Johan
 Skytte Friherre till Duderoff etc. till en *directorem* öffuer en Scholas
 anrettende j Lappmarken, huilken *Schola* wij tillstå honom at an-
 rätta vthi Wma Lappmark till en begynnelssse eller *fundament* till Lap-
 parnes Vnderwissning, Effter som han och sielff vnderdånigst hafuer
 lofuat dertill hafua all mödo ospar[dh], så widt gudh dertill sin nåde
 förlänandes warder. Huilken *direction* seden framgent hoss Wälbe:de
 Her Johan Skytte och hans *posteritet* blifua skall. Och på dädh dhe
 personer, som både skola *informera* samma Lappar så wäl som de der
 Lust hafua till at öfua sig j boklige konster, måge hafua nogot wist
 at tilgå, af huilket de theres åhrlige vppehälle hafua måge, Så hafue
 wij af gunst och nåde, vndt och effterlåthed, Som wij och j dette
 wårt brefz krafft, vnne och effterlåthe till samma Schola all den kyrkie-
 tijnde som åhrligen faller aff Wma Sochn, seden all tilbörliг af-
 kortning är affdragen. Hwilken Kyrkietijende wälbe:de Her Johan
 Skytte och hans posteritet, medh sampt huadh mehra Jnkompster
 de sielfue förmedelst sin flijt och försigtighet dertil bringa kunne,
 skola hafua macht at anläggia på samme *Schola*, effter som de befinna
 sielfua bädst och nyttigast. Dok oss och effterkommande Konungar
 högste *dispositionen* förbeholdne [»förbehollen» i Riksreg.]. Till ytter-
 mere wisso hafue wij dette med egen handh vnderschrifuid, Som gifuit
 är j Alten Stetin j Pomeran den 20 Junij år 1631

Gustauus Adolphus
 L. S.

Witnar Jag vnderschrifuen, at denne *Copia* lyder ordh ifran ordh
 medh sielfue *originalet*

Pär Sparre
 m. p.

[Tryckt sålunda efter vidimerad afskrift, bilagd Skyttes såsom Bil. I ofvan tryckta bref. Afskriften är så godt som ord för ord lika — ortografien här och där undantagen — med K. Br. 20 juni 1631 i *Riksregistraturet* fol. 415^v—416.]

Bilaga III.

Lapparnas

Ymkelige Hedendoms Lägenheet och Leffuerne j denne werdennes tidh, sampt medell och förslag, huru dhe ifrån sådan Hedendom kunne förhielpes igenom Gudz nådige wälsignelsse etc.

I.

Om derass Gudztienst i denna tidh. Lapparne hafue aldrig någon tidh hafft Gudz salig giörande Kun- schaph, heller medell, mehre ännu, vthan hafua af ålder warit grofua trulkarlar, och ännu i denne tidh hafua gemeenskaph med de onda andar, aldra wärst ähr, hafua een anda sig till försuar emot annor trul- dom. Mange hafue tuenne, och dhe värste tree a[o-?]ndatienst andar, De hafua ännu i denne tidh sina af Gudar [= afgudar], Stummar [Stenar? l. stammar?], och trä, på huilke dhe ofta ofra Reens Horn, diur huffuuden och inelfuer för lycka till godh Jacht och fischerij etc.

1. Huru ofta för dem Predickas. Gudsztiensten medh Predickande, Sacramenternas Vthschieff- tande, sampt ächtafolkz wigning, beuises dem allenast om winteren tuenne resor, Nyåhrstidh och Wårffrudagztidh Ey heller kan dädh oftare skee, ty de liggie så fierran ifrån huar andra i wille öknen, Bärg, Siögar och Morass, at dhe ey oftere kunne församlas. Till *Exempell* ähr Vma Lapmark som är den minsta, hafuande widh pass — 130 huss- håldh eller *familier*. Den begynnes 13 myll åfuan Vma kyrkio, och sträckier till västre hafuet i Norrige i Wester, Norr och Söder, Ifrån Iemptelandh till Skellofte älf, föga annat än mit Vthj Norbåtn, Huar hafuandet widh be:te Fiäldh, men länger Norr fast widere, dette ähr illa at dhe få så sällan tienst Men fast wärre ähr dädh, at ingen prest- man finnes som dem Gudz ordh kan Predicka i deres eget Moders- spräck, vthan allenast på Swenscha och Finska. Her Nielss i Pitho Salig, begynte wäll Lappesck Predicka, Män döden giorde ända der- opå, Ey heller hafua dhe nogon tidh haft Predickantenr af sina egna, eller på sit eget tungemåhl, derföre kunna dhe ey Gudh rät som andre Christne, ey heller wete grunden eller medell till sine siäler saligheet, och huadh een dem säger. dädh ena åhret om Gudh, wete dhe andre åhret int[et] när dhe blifua tillfrågade

2. Om Cat- chessmum. Sina fäm Christendoms stycker, kan hela Vngdomen på Swen- scha i Vma Lapmarck, annorstädes antingen fåå eller inga, doch på Finscha allenast nogre fåå articklar, och eij mehra, wettandes eller förståendes huadh de Lähra, än tahletrasten heller een Papegoya. ty oansedt somblige af dem (doch icke alle) kunna Suenska håller nogodt förstå och illa tahla, så är dädh ey mehra än huadh som faller

i dageligt taall och huusshandlingar, Men *phrases Scripturæ* och tronnes Articklars ordh förstå dhe intz[et].

Altarens *Sacrament* meddeles dem, Men huar nogon skulle komma, som *examinerade* dem, willandes wette af dem huadh de vnder Brödh och wijn bekomma, heller huadh nytto dermz[edh] ähr, samt huadh hörer till wärdigheeten, skall man ey finna een iblandh hundrade. I Norre Lapmarkerne som det wete, doch meddelandes dem vthan förhöör i sine Christendoms stycker *Sacramentet* huilket är owerdigt. 3. Om Altarens Sacrament.

Döpelsens *Sacrament* tillfogas dem och så, Men icke oftare döpes deres barn än på förbe:de tyder, Lefua dhe till den tiden så äret [= är det] got, Lefua de intz[edh] så döo dhe odöpte, och aldrig är dem vnderwist om nöddop, för än i min tidh, derföre är een partt af barnen åhrs gamble, halft åhr, een part och der Vnder, så man råder icke wähl medh de stoore, när man dem döpa skall. 4. Om Döpelssen.

Dhe siucke iblandh Lapparne, besökies aldrig i fiälden med tjenst och altarens *Sacramente* vthan döo sin koos oschriffade, otröstade och oaflöste, den onda anden som sina så anfechtar, är näst med sina lögnen, gör sit till saken, så at hon blifuer wiss opå deres Siälar. 5. Dhe siukes besöckelsse.

Alle andre tronnes Articklar tro de nogorledes, så länge een säger dem och de minnas, Men Vpståndelssen ifrån the dödha wela dhe ey troo, och fast än dhe iacka sig troo, Neka dee dhen lickuell för den som dhe betro sig seya före. 6. Om Vpståndelssen.

Här Vthaf kan man see lapparnes ymkelige lägenheet, än nogot folkz på iordenne, dädh besta är med dem, at dhe tro presterne och hafue ey någre *principia* emot den Christelige Lähran. Höra wähl till, alle vndra på lährona, doch icke sådanne lust hafuandes dertill, såsom den, såssom derigenom will vndfly heluetis fördömsse.

2.

Om Lapparnes Leffuerne.

Lapparne liggia winter och Sommar i koyer, Kåll Påluner af walmar vthan huuss håller Bastugur aldeles, ofta sit Lågre omwäxlandes I Födan, Vthan Ööll och Brödh, Lefuandes mz[edh] Fogell Fisch och Köt, af allehanda Creatur, föga än alt Vthan Salt Nogot brödh, Miöll och Brenwyn hafua de icke j förrådth till at hålla lifuet medh, när Fogell fisch och andre Wildiur ey wanka, och deres egne Renar äre onyttige till at slachte. Råå och Röör hafua dhe sig emellan, föra alle sine tråtor fram för Lagh och ting. Och dem blifuer laghskepat, dhe ähre heemligit folck och samhällige, Och deres missgerningar komma sällan j liuset vnder Peen och Straff, synnerligen deres truldom Oansedt dhe blifua stundom bahre åtagne rädes *politici* dem för rädoga, straffa som sig borde, Och så länge så går till får ey Gudz andarum. Vthlagorne är dem så lindrade så at de dheraf icke hafua orsack till at klaga, *plura in tractatu de lapland: alias.* Vita domestica. politica.

3.

Om förslagh och medell huar igenom Lapparne kunne komma Vthur såden hedendom.

Requisita conversionis. Klart är af alle *Historier* at ingen *Nation* eller folck i werden, är nogon tidh kommit till rätta Gudz och Saligheetenes kunschaph, för än de hafue fådt lärare, af sin egen barn, och läran på sit eget tungomåhl, den nåden är Lapperne ännu aldrig wedersfahren till denne dagh; ty är deraf klart, at dhe ähre aldrig kompne till den fulla, Christelige trona. Öfuer älendigheet, alla som nogot förmå, böhr hafua medh lydande [= medlidande]. Dedh Kyrkior ähre till dem Vpbygde, och någre Poickar till Lärdom hållne, somblige i Ubsala, somblige i Pitho nu i desse åhren, är högdt till at berömma Men rätte medlen hafuer felat, ty de olärdaste och oschickelige prester är till deres omwendelsse beskedde¹, poickerne som lära skulle, och komme lapparne till vnderwissning äre med diæt och Lefuerne så afwante ifrån Lappe-Lefuerne, at dhe ähre Obequemlige till at lefua j marcken hoss dem, och nödige reessor fulfölia, den som wänies widh warma huuss, Brödh och Ööll förtära, i gode Sengiar liggie, han drager nödigt till Lappe Lefuerne, Och den hundh man trugar till Skogen bijter ej många diur, Föllier och deraff, at dhe flux döo sin koos, när dhe åter skulle skicka sig efter Lapparnes Lefuerne hålla sig ifrån badande och annan lust dricka watn och rök äta eense Såfuell, ränna på Skydor, liggia som een hundh i Snö och Kåia om Winteren, der vthstå köldh och frost, Häller om Sommaren gåå i Regn, öfuer morass, tiär och Måssar till sine åhörare (dät af nöden är) fördraga mygh och Kranckor [knott?], så at dhe må äta een Leffuandes vph om Sommaren, gifuandes dem owanom och owantunn [?] roo huarken dagh eller natt, Strax een dette icke kan vthstå som een annan Laph, är han odogzse till deres lärare, ty skall han besökia och till foot wandra till de siuka långan wägh, Så och döpa deres Barn, Item Predicka för nogre *familier* isänder som liggia på 30 myl weg (huilket ähr af nöden) moste han dette kunne vthstå. Eliest kan ey oftare Gudz ordh dem predickas. Och dette kan eller will ingen Swensch vthstå fast än mit i Lapmarken wore huss och alle nöttorffter lycka [= lika] som på bygden, så will doch lickuehl ingen tyt [dit] ifrån sina. Och om än nogon wille och kunne dädh giöra, Så förmår liekuähl ingen owan, winter eller sommar öfuer 40. eller 50. Ia 100 myl in vthj öknen till foot, och göra dem all gudztienst, der fyra eller fem *familier* [Hdsk: *fämalier*] kunne komma tillhopa, huilket om icke skeer blifua dhe hedninger Ewinnerligen. Will man och denne Widheeten vndfly, Så moste een gora [= giöra] allestedes Järlås [?] gäldh, det är *pastoratet* till huarion 5 eller 6 Familjer at *pastoratet* kan blifua tiugu eller 30 myl wägZ till dädh minsta i widden, heller och mindre sombligestedz euar som lapparne kunna tätare boo i somblige marker, Så will dertill rät

¹ Troligen = utbeskedde af *utbeskedha* (part. pret.-beskedt) v. *bestämma*, *tillerkänna* (K. F. SÖDERWALL: Ordbok öfver »Svenska Medeltids-språket», Lund 1906, II, s. 872.

månge Präster och så stoor vmkostnadt till deres Vppehälle, at icke heela Cronones ränthor af Lappemarken kunne förslå till halfparten. Och för än Lappen gifuer presten een Fisch öfuer hanss wahna, för är han vthan Prest till Ewig tidh, ty de hafua ringa råd och inge[n] willia dertill, suelte och mäst sielfua stundom som hundar. Derföre ähr besluthz[et], at mz[med] mindre Lapmarken försöries mz[med] prester af deres egna, som kunne deres ressor Vthstå, och fahra omkring i sin betrodde lapmark till huar och een komma de aldrig till nogon saliggiörande gudzkunskaph.

Conclusio

Skole Lapparne nu försöries med bequemlige lärare [finnes] ingen annan Vthwegh (som iag tenkie kan) än at Skolan *funderes* Rät Vph i Lapmarken sampt Vngdomen vphålles medh den diæt och tåring som rickaste lappar lefua medh, Och dädh först begynna mit i Vma och Ångermanne Lapmark, der hållandes i förstonne een heller två *præceptores* till otte eller 10 poikar, huilket är nogh i förstonne. Een *præceptorem* dertil hafuer iag i Vma Lappem[ark], som igenom min Vmkostnadh är kommen så widt, at han temmelig wäll kan läsa och schrifua, Såsom och gifua got beschedh på alle sine Christendoms stycker opå Swenscha, dät han wäll kan thala och förstå. Och om een till behöfues till förbe:dhe poikar. Kan ransakas hoss dem som H. K. M:tz hafuer een tid låth[it] *Instruera* i Pitho Sokn om icke någon af dem är dertill tienligen. Dette är nog i förstonne, till dess man kan fåå tienlige personer och görs icke behoff lära dem *Studera latin* i förstonne, vthan wäll lähra sina hufuudhstycken, Så at dhe kunne stå een Suensk *examen theologicam* vth, Så hafuer den Wördige herren Erkiebispen låfuat wya dem till presten. Sedan kan i dhe fyre större Lapmarkerne lagas på samma sätt så myket at heela Lapmarken kan af dem fåå bådhe *Rectores Scholarum* och *pastores*.

Requisita
Scholæ Rector.

Inspector öfuer denne *Scholan*, tilbiuder iag igenom gudz nåde mig willia blifua, at någre gånger om åhret *examinera rectorem et discipulos*, huadh dhe vthrätta, huru dhe blifua vphåldne, då rätte och betre, huadh som feelar etc.

Inspector.

Alt dette ähr fåfengt, med mindre Gudh Vpwäker Öfuerheeten heller nogon annan merkeligen och nyttälschande, som härtill ståår vmkostnaden till Löhn och Vppehälle, till lärare och Läriungar, Lapparne sielf hafua huarken willien eller machten dertill.

Rummet till *Scholan* wil wara vthj Fiället der bädst fischery wore och godh Reenbeet, at dhe finge vnder sig till vppehälle, så godt fischery och stoor Reenhoph, som den Rickaste laph i fiället hade.

Loci commoditas.

Dertill will och Miöll, Brödh, och Brennewyn, som dhe kunne hafua i förråd, när Fischery och annat feeler på synnerlige tider om åhret, och som de rickaste lappar hafua. Walmar och Reenschin till deres wanlige Sängkläder, Item Walmar till dagelige Kläder, och Engelsk till hederskläder, när Lapparne församblas om åhret. Blifue dhe Wäll håldne efter Lappewyss, fåå de lust dertill, sampt andre gifue sine barn gerne dertill, huilket härtill ey skedt är vthan när iag hafuer welat tage deres poikar till at låte lära och kläda medh min vmkostnadt, hafuer iag dem ey blifuet mechtig för än iag skaffade

Victualia.

Vestes.

Bibliotheca.

mig H. K. M:tz breef at dhedh mz[med] wäldh göra, dädh andra gerna göra och kåsta många Penninger på. Dette är et stoort Barbary. Yttermehra will till dette förehafuande, böcker och papper såsom a. b. c. d. bökren opå Lappeske Psalmböcker Handböcker Jtem *Margarita Theologica* som är på Suenska, heller någon annan *author* förtolckas på lapska som enfaldeligen och igenom spörssmåhl förklarar på Lapska grunden till Saligheeten. huru de kunne blifue Vthsatte på Lapska will iag wähl finna medell till, allenast någon wille hålla omkostnan på trycket.

Punitis in contatione.

Hwadh meer härtill hörer, kan man wydere och till pricka beschriffua, när det kommer i werket, wille nu Gudh dem så wälsigna, at dette med *Scholan* och prester ginge för sig fort, Och Öfuerheeten wille dertill strängdt straffa låta, truldomen, och *Officererne* som af räddoga det försummat, hafua härtill, dertill strengeligen hålla Såsom och gifue *Sententzier* och Lagh, efter huilken dhe kunne straffade bliffua, som trulla i hiäll annarss renar och boskaph.

Ähr iag fuluiss deropå, at Lapparne skulle visserligen ifrån diefulen, äwen som andre Christne till herren gudh omwende warda, Såsom och Lära wägen till ewiga saligheeten, huilket härtill icke skedt ähr, thz[= thät] iag *protesterer* opå, och skiuther till een *visitation* och *examen* iblandh Lapperne, tå skall rönes huadh iag här införer, Och huem som annorledes berättter, är intz[= intet] annat än bedreyery och förgylning. Dhe hafua sin opbördh och tionde af Lapparne, men Lapperne ähre ey betre än hedninger, vndantagandes Christendomen som öfuer deres barn (doch få) kommen ähr. Och om förehäres at j hastigheet ey mehra kan Vtrettes, så seer man till gamble Lapparne, för huilka i 50 åhr wäll predickat ähr, äwen såm nu skeer, så skall man finna dem lyka goda, och aldrig blifua betre för än medlen blifuer förbättre etc.

Gudh Alzwoldig, I huilkens handh all salighz [salighet] ståår, vpwekie nu härtill alle kraftige medell hans namn till ähre, mig och andre deres lärare till et got samwet, och dem sielfue till vnderrättelse, förbettring och Ewige saligheet *amen* och än Amen i Jesu Namn

Olaus Niurenus

A tergo: »Copia Vthaf M: Olofz Schrifft j Wma, om Lapparnes wäsande och Lefuerne» och på sidan: »Insent. Stockh. den 27 Aug. 1631».

[Tryckt efter bilaga till Johan Skyttes bref till Rådet, dat. »Dorpt den 26 Julij 1631».]

Bilaga IV.

Relation om Lapparnas religion, Guds tienst och tillstånd A:o 1634.

Det är mångom utan twifwell wäl witterligit, uti hwad blindhet och afguderij Jnwånarena uti Lappmarken swäfwä, de der alldrig hafwa någonsin för denna tiden haft guds saliggörande ord eller kund-

skap, utan af ålder och första upphof varit grofwe Trullkarlar, och än i närwarande tid, hafwa gemeenskap med de onde andar, så att hwar i synnerhet till det minsta hafwer en ande sig till beskiärm emot de andras Trulldomb; många af dem hafwa två: och de allra grofwaste lappar wäl tre af berörde andar, sig till tjenst. Dess förutan hafwa de jämwäl än sine afgudar och afgudastoder, hwilkom de offra reen: horn, åtskillige diurs hufwud och inelfwer, der med att öfwerkomma lycka på Jakt och Fischerij.

Guds tjensten med Predikan och *Sacramentens* utdelande, samt Hionelags wigning, förrättes hoos dem allenast om vinteren, twenne resor om Ny åhret och wåfferdags högtiden [= Vår Frudagens = Marie Bebåd. d. 25 Mars] i Fastan; Ordsaken hwij det icke oftare skee kan, är, att de wistas så fierran i från hwar andra, och igenom willmarck, Berg, Siöar, Träsk och Moras äre widt afskilde. Till ett *Exempel* will man allenast införa Uhmeå lappmarck, den minste ibland de andra, som består nästan af 130 huushålds familier, och begynnes 13 mihl ofwan för Uhmeå kyrckia, och sträcker sig in till wästra Hafwet i Wäster, såsom och uti Norr och Söder ifrån Jämteland in till Skiellefteå Elf, föga annat än mitt i Norrbotn; Det är nog till beklagandes, at hoos dem så sällan Gudstienst förrättes; men fast meera måste man deröfwer qwida, att ingen Predikant finnes, som någorlunda kan för dem Predika Guds ord, undantagandes på Swenska och Finska, hafwa ej heller någonsin hafft Predikanter af sitt egit folck, eller hört på sitt egit tungomåhl Predikas, för hwilken ordsak skull de ej heller, såsom andre Christne, rätteligen känna Gud, eller weta någon grund eller medel till deras Siäls salighet: Och hwad som dem det ena åhret om Guds ord förhålles, weta de der om det andra åhret allzintet besked gifwa, när de blifwa tilfrågade.

Altarens Sacrament warder dem wäl tilldehldt: men om man dem förhöra eller tillfråga wille, hwad de under bröd och wijn undfinge, eller hwad de hade der för nytta af, och om dess wärdighet, så skulle man bland hundrade Lappar icke finna en, som det wet eller förstår. Dopsens *Sacramente* blifwer dem och så meddelt, doch icke oftare än på föresagdan tid. Hinna deras barn så länge lefwa, at de kunne undfå dopet, är det godt; hwar och icke så dö de odöpte. Elljest äre de om nöddoop altzintet underrättade: En dehl af deras barn blifwa åhrs gamle, en part half åhra och der under, så att man med dem som till mogen ålder komne äre hafwer till att skaffa, när de döpas skole. Dem siukom hoos dem, uti Lappfiellen, besökias eller gifs alldrig någon reda med tröst och *Sacramente*, utan döo sin koos oskriftade, otröste och oaflöste, ty den onde anden, som dem då anfäckt, gör med sine Lögner sin högste flit, at blifwa förwissad om deras Siäl.

The andre Trones *articklar*, ställa de någorlunda Tro till emedan som sådant dem förhålles, och de kunne fatta i minnet, men de dödas upståndellse willja de ingalunda tro.

Här af kan man skåda, att lapparnes tillstånd är i så måtto ömkeligare, än något folcks under Solen. Och ändoch Sahl. och Höglöfl. Konung Carl den Nijonde för en rimlig tid sedan, hade uti ett lof-

ligit upsåt, denne usle och eländige *nationen* at bispringa, och förhielpa dem ifrån deras wantro och Trulldomb, der uti de alt för mycket insänckte woro, och till guds sanna kiännedom wisa och ledsaga. Hwar uppå någre af lapparne försände tå alla redo sine Barn till *Stockholm*, Upsahla och *Piteå*, som till en wid den Norrländske Siökanten belägligan ort, der uti den Christelige läran att blifwa *informerade*, hwilke sedan de andre lapparne uti gudstiensten öfwa och vägen till saligheten wisa skulle. Hwar med syntes wäl¹ i begynnelsen till ett godt wärk ett godt ämne: dock kunde det likwäl icke nå eller winna den *effect*, som man wäl förmodat hade. Hälst emedan sådane afwante sig ifrån deras brukelige lefnadssätt till en annan diet; till warme stugor, till bättre spijs och blöta sängar (sic!), och fördenskull icke åstundade att komma till Lappmarcken igen: Således aflopp detta goda *intent[ion]* förutan någon fruckt. Och ther the än dit kommit hade, så hade de om det Lappländska wäsendet föga kunnat giöra sin flit, utan för den ringa tillredningen, jämwäl [för] andre *incommoditeter* skull, måste döo sin koos.

Wij wele saken något närmare angripa. Emedan nu utöfwer hela jordenes kretz ingen *Nation* warit hafwer (det man af *Historierne* nogsamnt betyga kan) som till guds och salighetenes kiännedom kommen är, med mindre han hafwer hafft lärare och Predikanter af sine egne barn, och uti egit modersmähl, hwilken nåde de fattige Lappländare alt in till närwarande dag icke hafwer kunnat wederfaras; Är man fördenskull uppå Sahl. och Höglöfl. i åminnelse Kongl. May:tts fordom wår allernådigste Konungs och Herres nådigste anordning och befallning, så som och effter Hans Kongl. May:tts här under bifogade brefs lydellse², så wäl som der till förordnade *Deputat* [penninganslag], förorsakat och till sinnes fördt, förmedelst guds gudomelige bijstånd, berörde, wärck sålunda, företaga och fortsättia, att kyrkior och *Scholor*, skulle uti sielfwa Lappmarcken blifwa uprättade, der ungdomen uti guds frucktan och dess sanskyllige kännedom skall blifwa uptucktat och underwist. genom hwilken anordning man förmodar de arme lappar (utöfwer hwilkas eländighet alla de, som gud med god förmögenhet wälsignat hafwer, et Christeligt medlidande draga skole) till den rena läran kunne förde warda, hwar de sålunda, såsom sagdt är, sine egne Predikanter och lärare, uti deras egit tungomähl, jemte deras uppehälle och andre *Commoditeter*, niuta kunde, som med guds ordz Predikan och andre Kyrkio *Ceremonier* bewisa dem sin tienst, hwar till ingen ringa bekostnad behöfwat will, på det någre wisse *familier* måge till sammans hafwa sine wisse präster, alldenstund de äre widt åtskiljde, så att Prästerne måste offta, både om winter och Sommar, gå ifrån den ena *familien* till den andra till fotz, genom Moras och Sumpige orter, öfwer 40—50: ja wäl 100 mihlar, det wäl en annan *nation* till att *præstera* wara omöijeligt. Kan ej heller

¹ I Hdskr. ännu ett »wähl» tillagdt.

² Någon bilaga finnes ej.

annorlunda skeep, än att de många Präster till tahlet hafwa måste, så framt de continuerl. och ewärdel. icke willja blifwa hedningar.

Och alldenstund mehrbete *province* är ganska widt begrepen, som sig till många hundrade mihlar utgrenar, och till detta wäl meente wärcks fortställande, ett fast större förslag äskas will. Lapparne och desslikest sielfwe et så eländigt och oförmöget folck äre, at de icke uti det ringaste förmå, sine Predikanter uppehålla, och så Barbariske, at de fast hellre alt framgent willje wara dem förutan, än att de hafwa om dem någon åhåga, hwarigenom de seent eller alldrig, till Guds kiännedom komma kunde; måst än vidare hoos andre gudfrucktige och rättsinnige människior, om yttermehra bistånd anhållas, de fattige Lappar till bästa: Och det så mycket mehra alldenstund man effter bem:te Kongl. förordning hafwer allaredo der till giordt et godt och lycksahligt inträde, hwar till och gud den alldrahögste hafwer låtit sin milda wälsignellse påskina, i det att en god dehl Lappar, hafwa willigt sine barn der till gifwit.

Och på det de till deras nödtorfft med kläder och uppehälle, samt *information* måge thess bättre och beqwämligare blifwa försörgde; Hwarföre uppå det man till berörde Christel. wärcks fortsättiande måtte komma till ett anseenligt *Capital*, will man hoos Kongl. M:ts, både andelige och werdzlige trogne undersåtare öfwer hela Riket, fliteligen hafwa anhållit, at de af Christelig kiärlek och bewåg till de arma Lapparnes Christendomb, omwändellse och Salighets befordring, wille uplåta sine milda händer, och effter hwars och ens förmågo och ämne till berörde *Capital* något till skiuta och förhielpa, der emot förmodandes af gud den alldrahögste en rikelig wedergällning.

Desse penningar eller *Capital*, som till detta wärck, och i synnerhet till den Lappske *Scholans* uprättellse utfästas kunde, skole uti de förnämligaste Städer i Rijket uti god förwarning *deponerade* blifwa.

Detta hafwer man den Christelige läsaren welat för ögon ställa, och till den ändan, at de willfarande Lappars ömkelige wäsende, måtte utj ett bättre och lycksaligare tillstånd försatt och förändrat, och i synnerhet guds Rjkes och hel. Ewangelij *defension* och förkofring meer och meer fortplanterat blifwa; Här med will man hafwa den Christelige Läsaren under guds gudommelige *protection* till all andelig och lekamlig wälfärd troligen befallat. *Datum*

[Tryckt efter anonym Copia s. 155 i »Svenske Ecclesiastike Handlingar 1600—1649» 2, I 2 ur »Prästeståndets Arkiv» i Riksarkivet.]

Bilaga V.

Laplandia

seu

Descriptio Orbis illius Arctoi, quem in remotissima Scandtiæ Seu Sveciæ parte LAPPI inhabitant Authore OLAV PETRI NIURENIO.

CAP. XXII.

De Religione quid hoc Seculo actum.

Quamdiu Pontificia hisce terris viguit religio, nomen [»*neminem*» enligt K. Bibl. tydl. det rätta] convertendi ab idolatria Lappos unquam fecisse periculum, ipsi Sveciæ Pontifices [palam] testantur. Patescit inde zelus eorum fucatus, quo in Episcoporum inauguratione Episcopi jurejurando ituros se ad remotissima[s] gentes convertendas Romæ perfide devinciunt. Jacobus Ziglerus in sua aquilonari Geographia culpam tardatæ conversionis in antistites rejicit septentrionales. Olaus Magnus Episcopus autem eam ab eis remove satagit non paucis verbis, modumque alliciendi et conservandi eos in vera religione satis probabilem adducit. Sed nec is nec [neque] ejus antecessores ea in re aliquam operam et oleum perdiderunt. Postquam tandem Dei gratia Lutheranæ illuxit Religionis lux et lampas, Magistratusque et Clerus quodammodo conversionem sunt aggressi, ille severissimis mandatis: hic concionibus assiduis, non in Lappica lingua, quam nemo calluit, sed Svecica, quam Lappi perperam intellexere, remque se præclare gessisse autumavit. Præfecti Lapporum pastoribus eorum ob pretiosarum pellium coëmptionem suspectis, ne sæpius, quam semel in anno visitent et informant, acriter facessunt negotium. Uterque tamen, vana spe Magistratum supremum de religionis progressu sollicitum, quasi magnos in cognitione Dei et mediorum Salutis facerent passus, et coeca expectatione turpiter lactavit. Tandem detecta hac fraude et fallacia, *Carolus IX* in excelsa memoria Rex rem penitus introspicit aliaque media arripit idonea severius. Tempia in singulis Marchiis ædificanda, et cuilibet Marchiæ pastores præficiendos, Regioque sumtu sustentandos et clementer et diligenter procuravit. Ratus eo pacto, et quidem verissime, Evangelii lucem Lapporum animas aliquando Dei auspicio probe illustraturam. Verum enimvero cum lingvam peregrinam parum ad rem facere et proficere comperit, publi Lapporum ad discendum linguas et artes sufficiens in Academia Upsaliensi Regia largitur stipendium. Sed optime cogitata non bene semper co[e]dunt, bonæ(que) idntentioni non semper optatus respondet eventus. Moritur in peregrino loco, aëre et victu pars maxima, pars autem reliqua supervivens, meliore victu et amictu adsveta, [assueta], ad deteriores redire, patriæque inservire prorsus detrectavit. Natura enim meliora amat, et deterioribus non facile, nisi erraverit, sese mancipat. Fefellere cum hæc omnia, ecce Deo benedicente, majore zelo et prudentia *Gustavus Magnus* Rex noster (in pia et sempiterna apud nos memoria), rem aliter urget, alios scilicet substituens, ne ut antea factum tam vehementi aëris et victus mutatione perirent, aliquot annos in vicinia seu scola Lappiæ proxima Pithensi Regiæ [regio] aluit [stipendio], postea ita pedentium [pedetentim] assvefactos peregrina aura, in Academia tamdiu sustentavit, quoad tres ministerio fungi Ecclesiastico censerentur digni et idonei. Quilibet horum sua jam in assignata Marchia Lappis in Lappica lingua Verbum Dei dili-

genter et sincere proponunt, Sacramentaque fideliter administrant. — Hac difficultate feliciter eluctata, Regia Majestas et experientia melius edocta, nullam gentem in terris priusquam concionatores ex propriis liberis propriaque consequenter lingua fuisset [fuerit] adepta, ad veræ religionis cultum et cognitionem unquam pervenisse, in ipsa Laplandia scholam introduci judicavit opere pretium et necessarium, in qua suo coelo et aëre fruerentur, quave non avito suo desvescerent victu, quave suæ adsvetæ [assuetæ] vitæ tædio non asficerentur, sed melioris vitæ ignari, quia ignoti nulla cupido, aliam nunquam concupiscerent, sed semper apud suos sympatriotas manerent, eos emendarent jugiter, operamque darent sedulam, ut veri Dei cognitionem, quam in Schola didicerunt, per linguam vernaculam propagarent. Favit coeptis amplius clementia Dei singularis, qui huic Regio, pio, et prudentissimo animo et conatui addidit calcar per Senatorem, Illustrem et Generosum Baronem, Dominum Johannem Skytte de Grönsö et Elfvesjö etc.

Equitem auratum, ut ei a piissimo et clementissimo Rege et Scholæ Lappicæ fundatio et directio pro sua celsitudine et posteris interveniente Regio diplomate committeretur in perpetuum.

Inclutus et Generosus Fundator rectorque non deside cura confestim applicat operi manum, sategitque, ut brevi temporis' curriculo Scholæ reditum annuum, ut nervum rerum gerendarum, tam ex propria, quam aliorum ope octingentis thaleris Sveticis magnifice redderet [ad] auctum et loclupetatum. Non est adhuc (quod dolendum est) in gente barbara ille animus, ut vel ob verbi divini amorem, vel eruditionis alicujus desiderium, quicquam velint in priorum institutionem liberorum impendere. Imo nec beneficium sibi agnoscunt hoc pacto præstitum. Tamen ex Regia et magnifica fundatoris et directoris munificentia juventuti eorum victus et amictus, liberum Hospitium, Bibliotheca necessaria, [informatores omniaque vitæ et studiorum necessaria] gratis suppeditantur. Sponte tamen Filios adhuc disciplinæ non offerunt scholasticæ. Verum Magistratus, si modo aliquos habeat, eorum delectum instar militum mandare necesse [necessum] est. Et ut hac in re se præbeant benevolos, ab illustri Rectore admissum est, parentibus porrigere munusculum, qui hac in re se Magistratui non sibi falso sentiunt inservire Ô inscitiam et barbariem.»

[Tryckt efter kopia i Riksarkivet i Stockholm (Signum: Ur »Manuscriptsamlingen: Niurenii Laplandia») jämförd med en i Kungl. Biblioteket förvarad handskrift (Signum: »D. 62 i Ant. Arkivets katalog»). Tillägg eller olikheter i det sistnämnda manuskriptet anges inom [].

Karl XII i den mystiskt-separatistiska profetians ljus.

I Kyrkohistorisk Årsskrift för år 1902 har professor HERMAN LUNDSTRÖM under rubriken *Karl XII — Messias, en i utlandet omkring 1718 omfattad trossats* publicerat en intressant uppsats, i hvilken han redogör för en af några radikalpietister i Rostock hyllad åsikt, att den svenske hjältekonungen skulle varit Messias. Professor Lundström har äfven velat gifva en förklaring till uppkomsten af denna trossats. Det är ju också ett egendomligt faktum, att Karl XII, under hvilkens regering de pietistiska riktningarna voro så strängt förföljda i Sverige, just inom dessa kretsar blifvit föremål för en sådan dyrkan. Enligt Lundström var det konung Karls upphöjda personlighet — hans okufliga mod och viljestyrka jämte hans uppriktiga gudsfruktan och stränga sederenhet, hans omutliga sanningskärlek och starka, i handling ådagalagda rättfärdighetskraf — som låg till grund för denna radikalpietisternas religiösa dyrkan af honom. Därtill bör ännu, enligt Lundström, en annan omständighet beaktas, nämligen den svenske konungens uppträdande som protestantismens beskyddare i de katolska länderna, framförallt genom hans inskridande vid freden i Altranstädt år 1706 till förmån för de evangeliska i Schlesien. Att denna förklaring, speciellt hänvisandet till det intryck Karl XII:s uppträdande som protestantismens beskyddare gjorde, motsvarar verkliga förhållandet, torde följande blad vara ägnade att bekräfta på samma gång de bevisa, att dessa kiliastiska åsikter om den svenske hjältekonungen varit hyllade i vida kretsar bland radikalpietisterna icke blott i Tyskland utan äfven i Sverige och Finland och redan så tidigt som 1710, ja till och med året efter freden i Altranstädt eller 1707.

I.

Den man, hvilken såvidt känt varit den förste, som i Finland och Sverige hyllat och utspridt apokalyptiskt-kiliastiska åsikter om

Karl XII, är magister PETTER SCHÄFER i Åbo, den kände förkäm-
pen för radikalpietismen i Finland i dess tidigaste skede. I relativt
vida kretsar gällde denne man för en profet, som blifvit utkorad
att för sin samtid tyda tidens tecken, hota de ogudaktiga med Guds
domar och varna de troende för Babels fall och bereda dem till
att emottaga det tusenåriga riket. Den 20 januari år 1707 med-
delade han ledamöterna i Åbo hofrätt, att han ville aflägga sin tros-
bekännelse. Denna sin afsikt kunde han visserligen icke förverk-
liga, emedan han genast togs i fängsligt förvar, men hans skrift-
ligt affattade »trosbekännelse», i hvilken han åter omfattade de
mystiskt-separatistiska åsikter, hvilka han tidigare hyllat men åter-
tagit, kom dock till öfverhetens kännedom. Schäfers vidlyftiga
bekännelse, som sönderfaller i tre delar, är hufvudsakligen en an-
klagelseskraft, i hvilken han utslungar bittra domsutsagor öfver
land och folk samt öfver kyrkan och hennes biskopar och präster,
förkunnande Babels fall och det tusenåriga rikets inbrytande.
De i trosbekännelsen ingående profetiska utsagorna tangerar icke
sällan konung Karls person och låta honom alltid framstå såsom
ett af Gud särskildt utkoradt utomordentligt redskap. Så säges
redan i inledningen till trosbekännelsen, att Karl XII är ett bevis
på, att Gud ännu vid denna tid verkar »extra ordinarie» samt att
konungen har en utomordentlig kallelse och uppgift att fylla. Men
först i bekännelsens tredje del, där Schäfer, efter att ha skildrat
domens fasor, öfvergått till en framställning af Guds barns befri-
else och seger, hänförs utsagorna mera ingående till konungens
person. Och nu först framställas hans betydelse och ställning i
de apokalyptiskt-kiliastiska händelsernas gång i klarare och be-
stämdare dager: »Så hör nu Herrans ord tu store konung: så säger
Herren härskarornas Herre: jag har utsedt dig til ett hämdesvärd,
fördärfvelsens qvast, och till en fördärfvelsens hammar öfver mycket
Folck och många Rijken, att förrätta min wredes willja på oly-
diga Barn: Tu äst then andra och sidsta Yngling, den iag upväckt
hafver uti mit nijt igenom dig at göra jorden darrande och des
inbyggare bäfvande: Så hör nu Herrans röst tu Konung Carl den
Tolfte och store, den iag af moderlifvet har utwaldt och kallat
til det wärck, deruti tu står. Tu måste gå tijt iag sänder dig, at ut-
rätta thet iag befaller dig: Om tu blifwer i mina vägar, at tu Her-
rans wärck intet gör försummeliga, ej heller spar at utgiuta Syn-
dares blod med thet Svärd iag i tina händer lagt; Så will iag gå för
dig, säger Herren, och will bereda vägen för dig, och tina fiender,

ehwarest tu wänder wänder (sic!) tig emot them, intet skola förmå, ej mera härefter än här til att stå emot tig — — — — Men wet thet, at tin förmåga och starkhet intet hinner at hielpa tig, utan hans är krafft och starkhet, som tig kallat hafwer, att förätta et så stort hämdewärck öfver den blodskyldige jorden.»

»Märk än ytterligare, o store konung, hvad äfwen af samma Herrans mun förkunnas tig: nemligen at tu är satter till en Sohl, och til en stor Magnet-Stierna i Norden, och sidst för et teckn och allmän Säjare (sic!) uppå den vijda Europens Regements himmel, der efter alle thess Regenter större som smärre måste, de wilja eller ej, rätta sig, ställa sina anslag, och, märck, märck, måste sidst gifva sig vundna, för tine alt framgent segrande Wapn, med hvad mera som deraf hänger, thet tig, O Konung, än bör wara förborgat, at tu kant hålla tig, innom lag och mått, och efter handen lära skicka tig, uti Guds Extraordinarie och öfwer mennisklige vägar, värck och förrättningar, hvilka tina tilstundande och mycket högt upstigande doch afmätte Regements förrättningar och omskiften innom 7: — 14: och 21: åhr från åhr 1700 räknade, iag måste hålla inne med, uti de stycken som mig bekanta äro, på thet at både förwetenhet såsom och förmäthenhet intet måga hindra på tig loppet och framgången af Guds bestämda, uträknade och afwägne wärk, under, domar och krafter. Så är Guds heliga willja til tig, O Konung, så framt tu skall hinna til den föresatta högheten, af thet högsta ämnade wälde: at tu de rättfärdiga och troгна, som äro stolpar för tit värck och Regemente, älskar, hägnar och ährar: wetandes at den som ährar Gud, honom ährar Gud igen, men then som förachtar Gud uti de fromma, han skall sannerligen komma på skam, thet ware sig konung eller underåte.»

Sedan vänder Schäfer sig till alla Guds barn, hvarhelst de än vore spridda i den allmänna förvirringen, och förkunnar dem:

»Sij then tijden och stunden, then fadren har satt uti sin macht at uprätta Israëls rijke, then samma har han gifvit oss att weta nu vara förhanden, nemligen wederqwickelsens tid för Herrans ansichte, att han vill sända Herran Jesum Christum til oss, om hvilken härtil är förkunnat och predikat Thy thet böra wij weta, af Guds beskrefne ord, emot sanningenes bespottare: at Herren har sig förbehållit, en stor allmän ankomst och uppenbarelse här på jorden, hvilken skall vara uti hela välsignade 1000:de åhr, efter den helige Andas wittnesbörd uti Johannis uppenba-

relse Bok i thet 20:de Cap. beskrefwen.» Och sedan Schäfer med mystiskt-teosofiska drag gifvit en skildring af den i den kiliastiska tidsåldern skeende utomordentliga materiella och andliga förnyelsen, förutsäger han judafolkets upphöjelse med följande ord: »[Judarna] komma til deras land igen efter Guds oryggliga ord och löfte Och Herrans tjenare David skall wara theras konung, och en allmän alla konungars konung och alla Herrars herre öfver hela werlden, en rätt sannskylldig och *legitimerad*, deras efter köttet egen och [för]nämste Herre, *Messiae och Christi vicarius* och ståthållare här på jorden och Guds högtälskeliga folk, skola såsom Herrans egne och [för]nämsta medarfwingar och Guds barn sätas sig till bords wid strömmar och öfwerflödigheter at Guds huses rika håfvar, Guds lag och lära i Jerusalem och Zion. — — — — — Hädan skola sedan droppar af Guds nådes smulor bryta ut, och breda sig öfver hela jordenes ansichte, til alt folck, språk och tungomåhl, och skola så hinna til oss Japhets efterkommande här i nordlanden, at de trogna — — — skola blifva med Abrahams i högre mått uphöjde och uppenbarade välsignelse, at wij bo i fridshusom och stolt ro, högre up än i the förra Sems hyddor och Guds anda skall med ymnogare gåfvor uppenbara sig och hvilas (sic!) andra gången hos oss i Nordlanden: hvilket iag såsom för werlden förborgat hemlighet, äfven som alt thet förra förkunnar och gifver til kiänna af Herrens sanfärdiga Mun Ord och Anda. Och är en dehl thet samma thet wij tilsammans¹ för 17: åhr uppenbarade — — — Och den sanning, som inom 18: åhr är förkunnat, ehuru thet är skiedt igenom swaga och för werlden förachtade wärcktyg, så at den är förtrampat och undertryckt af the stolte, så har doch nu omsider den — — — fåt segra och behålla öfwerhanden, uti och genom sanningens barn. Ty rätt måste doch blifwa rätt, och thy skola alla rättfärdiga tilfalla. Och Guds förkunnade nya nåd skal upgå här i Norden, här i denna staden Åbo och i dessa länder, sedan Guds wredes eld gåt öfver dem, — — — och skall uppgå, säger iag, såsom sohlen uti sin uppgående krafft.»

Dessa Schäfers profetiska utsågor, hvilka till sin allmänna art äro karakteristiska icke blott för Schäfers egen utan i allmänhet för hans talrika samtida profeters och profetissors förkunnelse, låta alltså konung Karl framstå såsom ett Guds utomordentliga redskap för den kiliastiska förnyelsen. Och om än konungen icke

¹ Näml. med Ulstadius, Ulhegius och Lithovius.

direkte upphöjes till värdigheten af en Messias, så höja sig dock den profetiska åskådningens linjer öfver det mänskliga måttet. Men siaren afbryter fullföljandet af dessa linjer ända till deras spets och lämnar så afsiktligt möjligheten för de mest öfverjordiska perspektiv.

Under sin fängelsetid följer sedan Schäfer med spändt intresse Karl XII:s öden såsom hans dagboksanteckningar från nämnda tid nogsamt visa.

År 1711 fick Schäfer en särskild anledning att på nytt utveckla och framställa sina tankar om konung Karl. Honom öfverbringas nämligen då en förfrågan från Sverige genom majorskan Gustava Ekegrön (= Ekegren) eller, såsom han själf uttrycker sig, »från rikets höga, hvilken anhåller om ett tredje råd och besked om Karl XII:s rike, regering och äktenskap». Det skriftligen affattade svaret, som Schäfer, efter att omsorgsfullt genom bön, fasta och meditation ha förberedt sig, afgaf, bestod af flere relativt utförliga skrifvelser: utom utdrag af utsagorna om konung Karl i 1707 års »bekännelse», två skrifvelser, af hvilka den ena hade rubriken »Vigselring» eller »Ring». Hvad dessa skrifvelser innehållit, det har Schäfer icke anförtrott sin dagbok, men en allmän antydning få vi därom genom utsagorna i bekännelsen samt de tankar om Karl XII, hvilka Schäfer i annat sammanhang här och där, om ock blott helt kort och antydningssvis, nedskrifvit i nämnda dagbok. Så t. ex. heter det redan ett par veckor förrän nyssnämnda förfrågan öfverbragts honom, att han känner, att emellan konung Karl och honom själf existerar ett sådant förhållande, att deras »tillstånd, egenskaper och öden äro likadana, om ock ämbetet och personen skilja». Och ett år därefter anförtror han under en lång bön åt Anna Wargentins sina »hemliga egenskaper» samt sitt förhållande till såväl konungen som prinsessan Ulrika Eleonora. Beträffande sin egen lifsuppgift säger han, att han och hans »fader», Ulstadius, äro såsom Aron och Moses utsedda att »utföra det heliga folket ur Egyptens andliga trældom». Härvid torde vikten läggas på ordet »andliga». Schäfers tanke går nämligen såsom det vill synas ut därpå, att såväl konung Karl som han själf vore Guds utomordentliga och utvalda redskap till att tillintetgöra »Babels» tyranni och att utföra det heliga folket till frihet samt att de hvardera just i denna egenskap hade att genomgå likadana upphöjelser och förnedringstillstånd: men att olikheten dem emellan bestode däri, att den ene, näml. konungen, vore kal-

lad att befria ur det *yttre* tyranniet, då däremot Schäfer själf vore utkorad att tillintetgöra det *andliga* tyranniet.

Som en motsats till denna apokalyptiskt-kiliastiska bild af Karl XII:s ställning och betydelse framstår i Schäfers profetiska åskådning tsar Peters personlighet i bilden af en »oäkta Nebukadnezar», hvilken är satt uteslutande till ett hämnens verktyg. Alldeles dunkel och fantastisk förblir Schäfers föreställning om något slags mystiskt äktenskapsförhållande, i hvilket prinsessan Ulrika Eleonora och Schäfer skulle stått till hvarandra och hvilket han i sin dagbok mer än en gång men alltid blott ytterst kort och i förtäckt ordalag omnämner såsom en särskild gudomlig hemlighet i den kiliastiska konstellationen.

Än en gång, och nu efter det Karl XII återkommit till sitt land, har Schäfer såsom fånge på Gefle slott nedskrifvit sina profetiska tankar om konungen. I juli 1717 har han nämligen till sin vän och gynnare häradshöfding Abrahamson i Stockholm skrivit ett bref, däri han uttalar sig om »närvarande tidens tillstånd samt om deras förändring», hvilket bref »förnämligast angått hans H. K. M». Och en månad senare har han tillsändt samme vän i Stockholm ett nytt bref, däri han åter upprepar hvad han i det föregående brefvet anfört samt därtill »upptäcker något som angår Eders Kongl. Maj:ts höga person, och är af stor angelägenhet». Dessa Schäfers utsagor har Abrahamson omedelbart meddelat konungen. Abrahamson säger sig handla i enlighet med Schäfers åsikter och tydligt är, att man, såsom Abrahamsons bref till konungen samt den af honom till förmån för Schäfer inlämnade nådeansökan utvisa, gjorde sig förhoppning om, att konungen af de honom meddelade brefven skulle finna anledning till att befria Schäfer ur hans långa fångenskap.

Hvad dessa sista utsagor om Karl XII innehållit, därom har man ingen annan kännedom än hvad Abrahamsons nämnda skrivelser till konungen meddela. Af desamma framgår dock, att utsagorna af år 1717 ansluta sig, äfven de, till de tidigare, speciellt till de i Schäfers »bekännelse» tio år förut ingångna profetiorna.

Bland de Schäferska papperen å riksarkivet i Stockholm finnas dock ännu ett par denna sak belysande dokument. Det ena är en lyckönskan, som Schäfer till julen år 1715 tillsändt kamrer E. Wolcker och »alle fromme som frukta Gud och älska, tala och göra sanningen och rättfärdigheten»; det andra är en till häradshöfding Abrahamson adresserad skrifvelse, som Schäfer efter Ul-

rika Eleonoras tronbestigning och i anledning af hennes då afgifna regeringsförsäkran i juni 1719 skrifvit. Ur det förstnämnda dokumentet framgår, att Schäfer ännu i slutet af 1715 fasthöll vid sin tro på, att Karl XII såsom Guds synnerliga redskap vore under hans utomordentliga beskydd och att konungens förnedring ännu skulle genom en Guds underbara ledning förvandlas till upphöjelse i likhet med hvad Schäfer trodde om sitt eget lifs kommande skickelser. I den senare skrifvelsen gifver han luft åt en bitter känsla af besvikenhet såväl beträffande den nya härskarinnan som den aflidne konungen. Och i ljuset af de domsutsagor, som Schäfer här utslungar, träda tydligt i dagen de förhoppningar, hvilka Schäfer och hans trosfränder ställt på såväl konungen som hans krönta systers väntade inskridande till förmån för »de troendes» rättfärdiga sak. I inledningen till skrifvelsen yppar Schäfer anledningen till de däri förkunnade domsutsagorna. Det var den af prinsessan före kröningen afgifna försäkran om, att de religiösa och kyrkliga förhållandena i riket skulle bibehållas såsom förut. Om prästerna, som yrkat på denna försäkran, säger Schäfer, att han icke förundrar sig öfver deras öfvermod, men väl öfver deras dumhet, då de lära: *religio cogi non potest*, och dock vilja uppehålla det religiösa tvånget i riket. Och öfver drottningen utropar han dessa domsord: »Tu Fru Drottning Ulrica Eleonora, är lagder på en wåg, är wågen och alt för lätt wichtig äst Tu och funnen, för Herren tin Gud, som tin anda i sin Hand hafver». Längre fram, efter att ha förkunnat såväl drottningens som rikets fall, bestyrker Schäfer sanningen af sina förutsägelser genom en hänvisning till den aflidne konungens öden med följande karakteristiska ord: »Jag går härmed så wähl igenom: såsom med min Betygan, hos Konung Carl den XII:te och store, om hans förestående Tatis och ÖdesMähl eller Regements Afwäxlingar. Tron mig säkert, M[in] H[erre]: Att Konungen hade i sinnet at fördärfwa mig, och at låta en hård Domb gå öfwer Mig: om Han hade haft den ringaste Framgång mot min Betygan öfwer Konungens företagande. Men efter Herre Konungen intet lydde och trodde Guds dens Alrahögstes Röst och h. Wilja af mit förkunnande; utan förachtade min Ringhet, och höll Mig, Jag wet inte för hwad? Ted iag här will lämbna onämbt! Som för mig ofelbart berättades och Herre Konungen ted Intryck tagit och fådt af mine förföljares Berychtande och andel. (?) Angifwan. Så skiedde ted — At Herre Konungen fick Tron (?) i händerna af en bedröflig utgång: Som al-

tijd är och har varit alla dårars och owijsas skade och — — — (?) Amen. O! Om Konung Carl den XII:te och store, hade nu, ter han är, Frijhet til et Waal? Huru begirrigt skulle Han anamma, den då förelagda och af Gud, genom des swaga Wårck-Medel tilbudne Rättelsen och Kallan? Men ted Wilkor och Tillfälle är Honom i Ewighet betagit och förment.»

Visserligen låta dessa ord den aflidne hjältekonungen liksom hans, efterträdarinna framstå såsom för lätt funna och öfvergifna; men på samma gång kastas genom dem ett sista skarpt ljus öfver de öfverspända förhoppningar, hvilka af Schäfer och hans trosfränder hysts om »Karl XII och store».

II.

Har det då funnits de, hvilka omfattat Schäfers egendomliga kiliastiska tankar om Karl XII? Visserligen råder intet tvifvel, att det fanns relativt många — icke blott inom kretsen af Schäfers egentliga trosfränder utan äfven utom densamma — såväl i Finland som i Sverige, hvilka betraktade Schäfer som profet och därför lyssnade till hans läror. Men å andra sidan synas till och med hans närmaste trosfränder, såsom hans dagboksanteckningar antyda, hyst tvifvelsmål just beträffande hans tankar om konung Karl. Att emellertid dessa apokalyptiskt-kiliastiska trosatser om Karl XII vunnit anklång i de mystiskt-separatistiska pietistkretsarna i Sverige, därom hafva vi dock i behåll några mycket intressanta dokument. Å Kungl. biblioteket i Stockholm förvaras nämligen tvenne handskrifna häften, hvilka innehålla en samling af profetiska utsagor från 1500- och 1600-talen jämte kommenterande förklaringar. Den största och viktigaste delen af dessa anteckningar består af utdrag ur Kristoffer Koterns profetior: en refererande kommentar med rubriken: *Uthur Chr. Cotteri underliga uppenbarelser, som togo sin begynnelse A:o 1619 ock sin ända d. 6 Octob. 1624. Kort Uthtag.* (Signum i K. B.: E[ngeströmska] S[amlingen]: B X 1, 65), samt en samling af ordagranna citat med inflikade korta förklarande glosor med rubriken: *Extract Om desse Sidste Tidens Tillstånd af Christopher Kotern Eller des Wisionibus Anno 1616 etc.* (Signum i K. B.: E. S.: C—VI, 1, 16). Till dessa tvenne relativt omfattande anteckningssamlingar ansluter sig s. 9 i sistnämnda häftet en samling profetior blott på några sidor under rubriken: *Extract af Johan Kregels Visionibus*

Ifrån Åhr 1625 etc. samt s. 105 ff. i förstnämnda häftet spridda citat ur uppenbarelser och profetior af *Theophrastus Paracelsus*, *Joannes Latocinius*, *Paulus Grebner*, *von Sneberg* m. fl.

Kristoffer Kotern, hvilkens profetior tillika med den böhmiska sierskan Christina Poniatovas och den mähriske profeten Nikolaus Drabicks' förutsägelser utgäfvos i tryck af Amos Comenius i Amsterdam 1616 under titeln *Lux e tenebris novis radiis aucta*, var en garfvare från Sprottau i Schlesien. Koterns lefnadsöden och hans profetiska verksamhet äro jämförelsevis vidlyftigt beskrifna af Gottfrid Arnold i hans bekanta Kirchen- und Ketzerhistorie med ledning af den af Comenius i hans nämnda publikation gifna relationen. Kotern hade uppträdt som profet från och med året 1616 midt under för den evangeliska befolkningen i Böhmen, Mähren och Schlesien så svåra tider. Hans förkunnelse hade väckt uppmärksamhet icke blott bland de från Böhmen och Mähren flyende prästerna och lekmännen, utan äfven bland regerande furstar. Hans syner och förutsägelser meddelas bland andra äfven åt Fredrik V, denne olycklige pfalziske kurfurste, som sedan kröntes till Böhmens konung. På befallning af kurfursten af Brandenburg underkastades Kotern i Berlin förhör. Superintendenten Pelargius kom, efter att först hafva misstrott Kotern, till det resultat, »det Gud hade sändt sin ängel för att uppenbara hvad som snart skulle ske». Men år 1626 blef Kotern af en kejserlig kommissarie fängslad, då han återvände från en resa i Böhmen, och hölls nu i sträng fångenskap. Utsatt för offentlig skymf och landsförvisad, flydde Kotern sedan öfver till kurfurstendömet Sachsens område och lefde där, underhållen af adelsfamiljer, ända till sin död 1647.

De förhållanden, under hvilka Kotern och hans samtida profeter i Schlesien verkade, liknade dem, i hvilka de i slutet af århundradet bland de franska hugenotterna verkande s. k. Cevennesprofeterna lefde. Så var ock den profetiska förkunnelsen på hvartdera hållet till sina allmänna drag lika, om ock de enskilda tidshistoriska dragen afveko från hvarandra. På hvartdera hållet är udden i den profetiska förkunnelsen densamma: ned med Babel (d. ä. Rom)! och ned med det världsliga välde, hvaraf Rom understödes. Å andra sidan förkunnades i profetiorna såväl på det ena som andra hållet en underbar snar förlossning och seger åt de för sin tros skull förföljda och lidande protestanterna.

Koterns profetiska verksamhet tog sin början den tiden

(1619), då Fredrik V kröntes till Böhmens konung och efter det Kotern kommit i personlig beröring med honom.

Koterns profetior äro helt och hållet genomträngda af en apokalyptisk-kiliastisk stämning. Detta framträder äfven i formen: de apokalyptiskt-profetiska bilderna — solen, månen och stjärnorna; lejonet, vargen och ormen; kronan, svärdet o. s. v. — äro äfven hos honom de vanligaste symbolerna, hvilka komma till användning. Men det dåvarande tidshistoriska läget, i synnerhet de politiska constellationerna, sedda ur en religiös synpunkt, skymta äfven tydligt fram i detta profetiska bildspråk. Än riktas den efter räddning spanande profetens blick på Fredrik V, hvars kröning till konung hälsas med stora förhoppningar, än åter vändes den mot nordén, därifrån — efter slaget vid Hvitaberget — man väntar räddningen för de evangeliska.

Men nu har man, såsom de till den svenska öfversättningen af Koterns profetior bifogade förklaringarna utvisa, i början af sjuttonhundratalet tillämpat dessa profetiska utsagor på Karl XII. Och i ljuset af desamma framstår nu denna konung såsom ett af Gud utkoradt utomordentligt redskap, och alla hans växlande öden te sig såsom hundra år tidigare förutsagda. Genom den svenske hjältekonungen skall nu, enligt profetiorna, Gud efter växlande segrar och nederlag plötsligt förvandla »dessa sista tidens tillstånd» till »Gudz församlings» slutliga seger. Såsom Guds församling fordom blifvit frälst genom ett lejon, så skall den äfven nu genom ett lejon varda hulpen och förd till seger. Genom lejonet af Juda har den blifvit frälst och »i sin *jordiska* nöd hulpt till seger genom lejonet från nordén». På den tid, då dessa profetiska samlingar jämte de förklarande anmärkningarna uppkommo, såg det visserligen ut, såsom ur kommentarerna framgår, som om »lejonet från nordén» hade varit lamslaget och oförmöget till att bringa hjälp: den »saxiske» [d. v. s. altranstädter] »freden», genom hvilken den nordiske konungens segrar och makt jämte de förföljda evangeliskas befrielse syntes hafva blifvit beseglad, hade genom »dhen Södre Sohlens» [d. ä. den ryske tsarens] »eenwijsheet och ambitieuse tankar» blifvit omintetgjord, och omsider hade »den Södre Sohlen» eller ryssen genom sina »falska och obeständiga Segerstrålar» så fördunklat »dhen nor[di]ska Sohlen» (d. ä. — konungen af Sverige!) och »vår rättfärdiga Saak» »till en tijd så aldeles förmörkat, at man har börjat i hela Europa och äfven här i Sverige om vår Saak att twifla» — såsom det heter

i utläggningen. Men oaktadt nederlaget vid Poltava och konung Karls landsflykt till Bender är det enligt kommentatorns öfvertygelse ingen orsak till att förtvifla. Alla dessa motgångar vore blott »ett frestelses moln». I Koterns profetia hette det ju i anledning af Fredrik V:s nederlag: »Nord skall lösas från sine band, hvilket är krönt med en träfaldig Crona, Tolamodz crona, kierleekz crona, böön och hoppz crona; och det skarpa glimande ock strimmande Euangeliska Swerdet, som skiär genom lijf ock siel: och thette Leionet anførtrot» — — Och uttydningen af dessa ord, säger kommentatorn, är, om också »temmeligen konstit», gifven omedelbart i det följande: »det bundna Leijonet är Fredrik med sin slächt och afkombst som wid åhretz utläpp skall lösa sig från banden» — — Men just på grund af dessa ord anser kommentatorn, att denna löftesrika profetiska syn bör tillämpas på »then i Tyskaland förolyckade Pfaltziska Familien begynandes sin betydelse på Then olycklige *Fredrick* och stanandes på then i Turkiet lika som bundene Konungen af Swerie». I synnerhet i Karl XII har denna profetia nått sin fullbordan. Detta anser kommentatorn framgå utomordentligt tydligt däraf, att i den tyska grundtexten af profetian, där det talas om befrielsen af det bundna nordiska lejonet, ordet Bender användes, hvilket ju bokstafligen motsvarade namnet på orten för konung Karls landsflykt i Turkiet. Därtill kommer att i samma kapitel af Koterns profetia ingå orden: »och vijd then tijd skall wara ett barn af 28 åldersåhr och dess amma skall vara i Österlandet och dhenna skall göra underliga gierningar: Alt detta», säger kommentatorn, »faller in på H. Kongl. Majjt Kong Carl den XII vijser tilfyllest om den omtalde österländiska anman. Ty Österlandet har verckelig[en] i åhr warit hans amma, hans ålder af 28 åhr slötz ock i Junii månad.» Hvad därtill i profetiorna nämnes om »de merckeli[ga] månaderne *Sept. Novemb. Octob.*», det vill utläggaren öfverlämna åt tiden att förklara. Men klart är det för honom, att enligt profetiorna konung Karl skall som ett lejon plötsligen från sitt gömställe taga ett långt »utsprånk» eller som en ung herde tappert gifva sig i strid med »stora jägare och dhe blinda biörnar», hvilkas välde Herren skall tillintetgöra. Han skall då vara »det öfvermåttan frijmådiga Leionet, som falska wäder, dhett är rychten och omdömen, dhe där utgår utur dhen stora drakens mun, skola sökia hindra och fast hålla, warandes dhe ännu i dhen inbillning at kunna kasta stora berg öfwerända. Men 13 stormwäder skola upwäxa, stussa

i hoop och sammanfoga sigh, och desse 3 wäder skola inblåsa utj Leionet — — — — Lifzens anda, detta skall skie gienom dhens högstens krafft.» Efter fem månader eller i oktober skall lejonet återigen väckas till lif, och under de fem följande månaderna skall det rusa på vilddjuret och emot sina vedersakare Amalek och Agag. Då skall det ej »finna någon roo, för än det hafer utgutit de mächtigas blod och theras macht sönderbrächt och theras nätt sönderrijfwit, thermedh skall Gudh then allsmächtige wijsa ögon-skijnligen sin macht och sin rätt, som han af begynnelsen har haft at af och åter sättia Konungar, hwilcket» — anmärker kommentatorn — syftar klarligen »på konungarna *August* och *Stanislaus*».

Med många benämningar och bilder framställes sedan i kommentaren den hjälp, hvilken den åter till lifvet väckte och nu segerrikt och omotståndligt kämpande nordiske lejonkonungen skall bringa de evangeliskas rättfärdiga sak. Såsom Moses skall han »utföra Edoms barn ut[ur] dhet babyloniska Fängelset; men dee skola (står dher)¹ så mycket mer blifwa plågade, doch måste dhe äntel[igen] blifwa utförde medelst Gudz mächtige högra hand sedan Moses har fått lijf igen. I 23 Cap. står äfwen at then förstockade Pharao har slept en gång Edoms barn, men begynt at förfölja them å nyo, hwilcket alt» — säger kommentatorn — »gifwer oss tydel[ig] anwijsning på det slut, som 1708 [gjordes] emellan Konungen i Sverge och Kaiseren angående S[ch]lesiska religions Friehten, hwilcket sluut likwäl sedan förspörjes wara til många deelar rubbat, och S[ch]lesierne å nyo hårt tvingade i sin Gudztienst.» Eller skall nordens hjältekonung likasom Elias »uptända en outsläckelig krigzeld, som skulle brenna och rensa alt och slachta Skrymtare». Denne Elias har redan en gång slagit till, men sedan varit tvungen att fly; men han skall komma igen »och slå i 2 dagar, 4 dagar och $\frac{1}{2}$ dag». Eller framställes konung Karl i skepnaden af »ett Leijon, hwilcket Gudh förer utur dhen nordiska Skogen till att sönderslita dhe Påwiskas utsatta nätt». Medan katolikerna sjunga »Fredzcantillener» och meddela hvarandra goda lyckobådande budskap, komma från östan och nordan likasom otaliga gräshoppor nedfallande på dem, och söderns kraftiga armar skola icke förmå hindra det. Dessa för katolikerna glada underrättelser, säger kommentatorn, äro budskapen från Poltava, och »Fredzcantillenerne syfta in på dhet roop, som i åhr har gådt om en almen Fred, om hwilcken äfwen många har slagit stora wade. Om dhetta alt»

¹ Näml. i profetian.

— säger kommentatorn — »säijes här på många ställen, att Gudh leer åt dheras fåfänga Fredztraktater.»

* * *

Hvilka upplysningar stå att erhållas om uppkomsten af ifrågavarande profetiska samlingar? Den första upplysningen härom gifves i företalet till den refererande kommentaren. Däri ingår nämligen följande anmärkning angående samlingen af profetiorna: »Allenast angående H. Kongl. May^{tt} af Sverige Kong Carl den XII. om hwilckens öde det lyckelige så wäll som missfällige och bägges sluut dher finnes, så tydeliga afwisningar, at man i anlädning af ett sundt betrachtande ey annars kan, än det in på högtbemelte Konung lämpa, utgifwit på Tyskan, och sedan af en svensk öfversatt på sitt språk.»

Att sluta af denna anmärkning härstammar alltså tillämpningen af den apokalyptiskt-kiliastiska profetian på Karl XII från Tyskland. Och ur innehållet i de kommenterande förklaringarna framgår tydligt, att det, såsom professor Lundström alldeles riktigt i sin förutnämnda uppsats antager, just är freden i Altranstädt, hvilken i synnerhet gifvit de mystiskt-separatistiska kretsarna i Tyskland anledning till den förhoppningen och öfvertygelsen, att Karl XII vore ett Guds utomordentliga redskap till att störta Babels tyranni och skaffa rättvisa åt de troendes rättfärdiga sak. Att den, som till svenskan öfversatt profetiorna och de kommenterande anmärkningarna, icke nöjt sig med att blott ordagrant öfversätta, är icke blott antagligt, utan är det ock på somliga ställen uppenbart, att han till de kommenterande anmärkningarna gjort egna tillägg. De randanmärkningar, hvilka här och där bifogats i kommentarens marginal, äro antagligen senare gjorda antingen af öfversättarens eller, hvad troligare är, af någon läsares hand. Tiden för uppkomsten af ifrågavarande samlingar kan med lätthet noga bestämmas. De tidshistoriska hänvisningarna samt tillämpningarna förutsätta nederlaget vid Poltava och konung Karls vistelse i Bender under Turkiets beskydd, om hvars bistånd man syntes kunna hysa förhoppningar. Och det i kommentaren gifna meddelandet, att konung Karl i föregående juni månad fyllt 28 år, begränsar afgjort tiden för uppkomsten af kommentarsamlingen till år 1710. Den svenska öfversättningen har omedelbart därefter verkställts antingen samma år eller i början af det följande. Denna tidpunkt — de närmaste åren efter slaget vid Pol-

tava — då den största spänning i sinnena var rådande i Sverige, var naturligtvis särdeles ägnad att framkalla och sprida dylika profetiska utsagor och låta dem väcka genklang i sinnena. Denna omständighet bestyrkes äfven af de förfrågningar angående Karl XII, hans rike och öden, hvilka enligt Schäfers dagboksanteckningar just vid denna tid gjorts honom. Sommaren 1710 förfrågar sig nämligen grefve Liewen första gången hos Schäfer om hans tankar angående krigets gång och rikets öden. Och följande år i augusti kommer Kristina Ekegren (Ekegrön) öfver från Sverige för att af fången i Åbo slott be om »råd och besked» angående konung Karls regering och rikets öden.

Ett bidrag till kännedomen om de ifrågavarande profetiska samlingarnas spridning gifva några anteckningar i Schäfers dagbok. Den 8 september 1711 säges det i dagboken: att hans systerson Carl Hasselqvist öfverbragt åt honom flere skrifter bland dem äfven Christ. Koterns och Joh. Kregels förutsägelser. Bredvid dessa anteckningar har Schäfer på marginalen i dagboken utsett invid Koterns namn årtalet [1]616 och invid Kregels namn årtalet [1]625. Ledsamt nog har Schäfer icke anförtrott sin dagbok några som helst tankar om dessa skrifter. Men oberoende häraf kunna dessa korta dagboksanteckningar gifva någon upplysning. För det första synes därur framgå, att Schäfer genom Hasselqvist erhållit just de samma samlingarna af de Koternska och Kregelska profetiorna, hvilka här varit i fråga, och i hvilkas rubriker äro angifna de af Schäfer antecknade årtalen 1616 och 1625.

Hvarifrån har då Schäfer eller rättare Hasselqvist erhållit dessa profetiska samlingar? Svaret härpå gifves visserligen icke direkt i Schäfers dagbok. Men man torde knappt taga miste, om man antager, att det icke varit en slump att vid samma tid, som Schäfer genom fru Ekegren emottog nämnda förfrågan, dessa profetiska skrifter råkade i hans händer. Synbarligen voro dessa profetior jämte de i en bestämd riktning gående uttydningarna kända och uppmärksammade i de pietistiska kretsar, från hvilka förfrågan till den som profet aktade fången i Åbo gjordes. Att Schäfers egna tidigare apokalyptiskt-kiliastiska profetior voro ägnade att inom hans vänkrets göra dessa nya profetior eller rättare sagdt gamla profetior i ny tillämpning uppmärksammade, är lika naturligt som att dessa å sin sida voro ägnade att befästa Schäfers rykte som profet. Och detta de profetiska utsagornas samman-

träffande har naturligtvis vid detta spännande och uppskakande tidsmoment varit ägnadt att inom vissa, kanske icke så alltför begränsade, kretsar i Sverige och Finland stärka förtroendet till Karl XII:s person och kallelse och låta hans hjältegestalt framstå förklarad af glansen från den apokalyptiskt-kiliastiska för att icke säga den messianska glorian.

Martti Ruuth.

MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Liturgisk ordning vid svenska biskopsvigningar under 1700-talet.

Vid mitt besök i Linköping med anledning af Spegel-jubileet den 17:de april 1914 fick jag äfven tillfälle till ett par timmars studium i det oskattbara stiftsbiblioteket. Jag hade därvid glädjen bl. a. finna nedan meddelade båda redogörelser för det sätt, hvarpå biskopsvigning ägt rum i Upsala domkyrka under 1700-talet. De båda handskrifna ritualen tillhöra de Benzelska samlingarna och påträffades i volymen T. 67, där de äro upptagna under n:is 121 och 122. Möjligheten synes icke utesluten, att det första kan härröra från Erik Benzelius d. y. I hvarje fall lärer väl sannolikt han vara den, som låtit ombesörja dessa ur mer än en synpnkt intresseväckande uppteckningar.

Vid våra underhandlingar i Upsala hösten 1909 med de engelska biskoparna och deras assistenter gjorde sig saknaden af tillförlitliga kulthistoriska arbeten rörande svenska förhållanden rätt kännbar, ehuru det är fullt förklarligt, att våra forskare känt sig dragna till mera centrala uppgifter än t. ex. utforskandet af det sätt, hvarpå biskops- och prästsvigningar i äldre tider blifvit förrättade, och liknande eller därmed i samband stående frågor. Men på dessa spörsmål lägga som bekant i England icke blott kyrko- och kult-historici af facket stor vikt, utan äfven kyrkomännen i allmänhet inom the church of England. Kunskapen om dessa ting är ock betydligt allmännare inom den engelska än inom den svenska kyrkan. Säkert skulle man i Englands prästerliga kretsar öfverallt kunna ge besked på rätt invecklade liturgiska spörsmål, men här bland oss erhöles man antagligen ganska sväfvande svar exempelvis på frågan: huru gammalt är bruket af mäss-kläder och biskopskåpor i Sverige? En rätt utbredd föreställning torde sålunda vara, att

detta bruk upphörde vid reformationstiden för att återupplifvas först under Gustaf III:s tid samt särskildt, att biskopskåpor då åter kommo i användning efter att i sekler hafva hängt obrukade eller ha legat undankastade i domkyrkornas skräpkamrar. Säkerligen har också denna mening haft sin dryga andel i motivet till den icke sällan framträdande motviljan mot den liturgiska dräktens användning. Nedan meddelade aktstycken ådagalägga dock, att både mäss-hakar och biskopskåpor användes i Upsala domkyrka år 1725 och helt säkert äfven vid andra tillfällen under samma århundrade och detta långt före Gustaf III:s regeringstid.

Ceremonielet från 1700-talet visar sig för öfrigt i sina grunddrag tämligen nära sammanfallande med 1571 års K. O:s *Sett til at ordinera en vahld Biscop* å ena sidan och det än i dag gällande och följda å den andra. Märkligare afvikelser i sistnämnda hänseende äro följande.

För det första torde böra nämnas, att medan numera den biskop, som skall invigas, först framför altaret iklädes sin skrud med undantag af mäss-skjortan, skedde detta 1725 redan i sakristian före den egentliga aktens början. Vidare och för det andra föll »ordinandus» vid samma tillfälle vid aktens början på knä nedanför trapporna till högaltaret »hafvande framför sig en armstol och inunder ett rött kläde». Han förblef i knäböjande ställning ända till dess ärkebiskopen vid slutet af sitt invigningstal uppmanade honom att »komma upp till altaret», hvarvid han reste sig och trädde upp och fram till altarskranket, där han ånyo föll på knä. För det tredje användes 1725 *symbolum Nicænum* såsom uttryck för vår allra heligaste tro, medan numera vid dessa tillfällen liksom vid prästvigningar *symbolum apostolicum* läses. Slutligen må ock såsom en fjärde observation — viktigare och mera intressant än någon af de föregående — antecknas, att ännu så sent som 1725 användes vid biskopsvigning en bön ur 1571 års kyrkoordning. Detta faktum utgör ju ett märkligt och påtagligt vittnesbörd om de genom sek-lerna sig sträckande efterverkningarna af den gamle Lars Petris livsverk. Ehuru 1571 års K. O:s auktoritet såsom ren kyrkolag varit tämligen omtvistad och själfve konung Gustaf II Adolf vid ett tillfälle kunde skrifva till det vid riksdagen församlade prästerskapet om kyrkoordningens saknad af auktorisation från konungamaktens sida (den af prästerna åberopade kyrkoordningen hade de själfva »samsatt» o. s. v.), trots detta och liknande inkast fortfor 1571 års K. O:s *kyrkliga* auktoritet icke minst på de kultiska och pastoral

områdena att vara orubbad. I Upsala mötes beslut är den *expressis verbis* häfdad. Icke ens 1686 års kyrkolag har kunnat vålla någon principiell förändring i detta förhållande, ehuru naturligtvis icke få detaljbestämmelser i den gamla K. O. blifvit upphäfdade. För så vidt Upsala mötes beslut än i dag hör till vår svenska kyrkas bekännelseskifter, bör icke häller 1571 års kyrkoordnings i detta mötes beslut legaliter grundade auktoritet inom Sveriges kyrka underskattas särskildt då fråga är om riktlinjerna för vår national-kyrkliga utveckling och den anda, i hvilken denna bör gå. Icke minst borde denna af en äktluthersk, folklig och svensk anda uppburna urkund studeras af dem, som hafva att revidera eller utarbета agendariska formulär och föreskrifter. Vid en revision af kyrkohandboken synas exempelvis särskildt 1571 års K. O:s sköna böner böra komma i betraktande.

Den vid biskopsvigningen år 1725 använda, ur 1571 års K. O. hämtade bönen, som äfven var afsedd för prästvigning, lyder *mutatis mutandis* så:

O ewige och barmhertige Gudh, käre himmelske Fader, tu som genom tin elskelige Sons wårs Herres Jesu Christi mun til oss sagdt haffuer: Säden är mykin och arbetarena äro fåå, bider för then skul sädennes Herra, at han sender arbetare i sina sädh, med hwilken ordh tu förstå later, at wij rettsinniga och troгна lärare icke annars äro allenast af tinne milda hand bekomma kunne, therförè bidie wij och nu tigh aff alt hierta, at tu werdigas nådeliga see til thenna tin tienare, hwilken wij til tina dienst och biskops ämbete vthwaldt och taghit haffue, giffuandes honom then Helga Anda, at han troliga och kraffteligha vthretta må titt helgha werk, lära och straffa medh all sachtmodigheet och lärdom, på thet titt helga euangelium må bliffua ibland oss ewinnerliga, reent och oförfalskat och bära oss salighetennes och thes ewiga liffzens frucht. Genom tin Son, Jesum Christum, wår Herra. Amen.

Slutligen må erinras om, att den ärkebiskop, som fungerade vid 1725 års biskopsvigning, var d:r MATTHIAS STEUCHIUS, som då redan var mer än 80 år gammal. Till biskop i Västerås stift invigdes vid detta tillfälle värmländingen d:r SVEN CAMÉN, hvars kortvariga episkopala verksamhet vunnit ett mycket godt eftermäle.

I.

Sättet at inwiga en biskop,

brukadt af Ärchiebisk[open] Steuchio wid Dr Camens inwigning i Upsala dom. III post Trinit. 1725.

På predikstolen bland the andra böner före *Fader vår* lästes *mutatis mutandis* thet wanliga formulairt för presternas wigning.

Effter sluten gudztienst med wälsignelsen, söngs hymnus:¹

Emedlertid kledde på Ärchiebiskopen och ordinando chorkåpår, som ock messhakar på 2:ne prester. När sista versen söngs, gingo the vtur sacristian. Först the 2 prester, sedan ordinandus, ther effter Archie Biskopen, sist Theologiæ Professores och effter them Notarius Consistorii.

Ordinandus föll på knä nedan för trapporne af altaret, hafwande för sig en armstol och invnder ett rödt klede.

Ärchie Biskopen började sitt tal om embetes werdighet vtaf Pauli tal til presterna i Epheso Actor. 20 v. 28: *Så haf:r nu acht på Eder etc.* och kortel[igen] utförde, hwad som fordras, nembl. en laglig kallelse, ett redeligt vpsätt, stadighet i lära och lefwerne. Lempade det sedan til ordinandum och bad honom komma op til altaret.

Tå stod han vpp af knäen och föll åter på knä för altarskrancket. Så vpläste theologi i ordning the wid prestwigning wanliga Pauli ord ex Epist. 1 ad Timoth., ad Tit. och Act. cap. 20.

Sedan befaltes Notarius läsa op Kongl. fulmachten.

Ther på eeden.

Ther effter vthade ordinandus *confessionem fidei suæ sive symbolum Nicænum*. När then war sluten, tog Archiebiskopen fullmachten och ger honom. Sedan lades af Archiebiskopen och Theologi hendera på honom, medan *Fader vår* lästes. Ther effter läste A[rchie] Episcopen bönen, som står i g[am]l[a] kyrkioordning fol. 68: *O ewige etc.* Sedan förmaningen: *Gack och fød Christi hjord etc.*; vidare *Herren wälsigne tig och beware tig etc.*

Sist söngs: *Nu tacker Gud alt folck. . .*

II.

Ordinatio Episcoporum.

- I. Ornatus et Processus. Messkläder. Præeunt prester. Sequuntur ordinandi, ordinator et theologi.

¹ Lakun i orig.

2. Ordinatoris locus: altaret. Ordinandorum gålfwet utom altaret.
 3. Situs: Ordinator på knä. Ordinandi stå.
 4. Surgit ordinator et brevi oratione institutum explicat.
 5. His absolutis accedunt propius til stolar. Ordinandi litet ifrån altaret.
 6. Läses bönnern.
 7. Framkallas ordinandi til altardisken.
 8. Præleguntur a theologis dicta.
 9. Fullmachterna läsas vp.
 10. Juramenti formula prælegitur.
 11. Ordinandi läsa sin trosbekännelse.
 12. Siunges: *O Du Helige Ande kom.*
 13. Ordinator et theologi lägga handen på hufwudet och läsa *Fader vår.*
 14. Läses den andra bönen.
- NB. Wid sista biskopswigning skedde så, at äfwen ordinandus föll strax på knä wid stolen nedan för altaret.

Ldm

Prästerskapets underdåniga anhållan vid 1647 års riksdag om konkordiebokens konfirmerande och antagande såsom symbolisk bok.

Nedanstående märkliga aktstycke, som nog någon gång förut varit aftryckt efter mer eller mindre otillförlitliga afskrifter i för öfrigt numera rätt svårtillgängliga tryck, återgifves här efter det i riksarkivet, prästeståndets arkiv volymen J. 2. N:o 222 förvarade originalet.

Wij effterschreffne biscopar och presterskap, som på denne rickzdagh här i Stockholm hafua församblade varit, gøre witterligt, att wij för oss och våra medhbrödher som hemma äre, hälst dhe som i denne tijdz religions controversier något förfarne äre, att wij haffue hållit och ännu hålle librum concordiae för vår rätte religions regel och kännemärcke och den oförändrade Augsburgeske bekennelssens ytterligare förklaringh, der medh wij vår eenigheet medh våre religions förvanter och rättsinnige luteraner inrijkes och uthrijkes betyghe, och skilia oss ifrån the hemlighe calwinister, som under den Augsburgiske bekännelssen sigh skyla, och sigh nu i mång land och städher insmygha, så wäll som ifrån andra nyupkomna kättare, hwadh namn de haffua kunna. Hwarföre wele ock wij hoos H. K. M:t vår allernådigeste Drottningh uthi underdånigheet anhålla, att H. K. M:t wille nu för sin cröningh dett samma confirmera, wisserligha förmodhades, att samptlighe Rijckzsens rådher och ständer göra ett medh oss, och hoos H. K. M:t anhålla, at bekomma här uppå H. K. M:t nådhige försäkringh, på det icke allena presterskapet, uthan alla ständer samptligha måge hålla bemäلتte librum concordiae för sin rätta troosbekennelsse och libro symbolico. Dett man

hoppas lända Gudz församblingh till säkerheet och mångom
till rättelsse och undervijssningh.

Actum Stockholm den 27 Martij Åhr 1647.

Johannes Canuti Lenæus
Upsaliensis

Andreas Johan. Prytz
Lincop.

Jonas Magni
Scharensis.

E:pi et consistorii Aboensis
nomine

Johan Matthie
Ep. St.

Olavus Laurelius
Arosiensis.

Martin Stodius

Petrus Jonæ
Sudercopiæ.
Gothus, Ep. Wiburg.

Foannes Baazius
Eps. Wns.

Ericus Brunnus
S. S. Theol. Professor
in Acad. Upsaliensi.

Nicolaus Eschilli.
S. Calm.

Samuel Enander
Pastor Sudercop. et p. t.
Notarius Publ. m. p.

Olavus Svenonis
Pastor Scarensis.

Samuel Drysenius
Past. Wastensis.

Ericus Svenonis Scriberus
P. et P. Hedimo-
rensis.

Andreas Tolstadius
Gymn. Stocholm.
Lect., p. t. Notarius publicus.

Nicolaus Langelius.
Lect.

Laurentius Ristelius.
Lect. Lincop.

Gunno Brynolph-Bluttherus
P. et P. in Öhr.

Ericus Ivari
P. et P. in Alzeke.

Laurentius Andreæ
K., P. Gielstadensis m. p.

Martinus Nicolai Holm.
Past. Offwansiöensis.

Gunmundus Andræ.
P. in Söderhampn.

Laurentius Fohannis.
P. Solethensis.

M. Thomas Jacobi
P. i Niuren

Meo et Reverendi Magistri Ar-
vidi Tideri nomine subscribo

Ericus Andreæ.
Upl. P. in Örslösa

Olaus Ch. A. Sch.
Ups. Rector.

Benedictus Petri Komstadius.

Nomine R. Magistri Julini
Pastoris Nycop. subscribit

Benedictus K.

Israel Starbeckius.
D. A. Theol. Lector i Calmar.

Johannes Petri Arbogiensis.
G. L. L. in Gymn. Aros.

Hermannus
p. i Lima.

Daniel Boetij.
p. i Kila.

Gustavus Nic. Lodigius.
pastor i Himmeta.

Daniel Foh. Westhius.
pastor i Berg.

Gudmundus Barzelius.
Pastor in Ekeröö.

Ericus Martini Wendalius.
pastor Borstillensium.

Meo et M. Jonæ Benedicti Kius-
andri Lectoris Theol. Stregnesis
nomine subscripsi

Foannes Elai Terserus
Theol. Professor in Acad. Aboensi.

Hinricus Böizman
Phil. Pr. Lect. Gymn. Wiburg.

Laurentius Oldengreen.

Sch. Mar. Correct.

Andreas Hoffmannus

T. M., Phys. Lector in Gymn. Wex.

Georgius Petri

p. Neohelsinforsensis.

Concordiam accrescere et librum
concordiæ regia autoritate confir-
matum iri exoptat.

Laur. Billichius

Past. Philipstadiensis.

Georgius Oscengius

past. in Frijdelijdh suo et Synner-
boensium nomine merito subscribit
M. P:ria.

Petrus Girs

P. in Pyttis, Manuppria

Laurentius Typæus

pastor i Östra Nykyrkia.

Dominus Benedictus

p. in Sandhem.

Andreas Haquini

p. in Acklingæ.

Jacobus Brennerus

Cronebyensis. Nomine Cleri Ori-
entalis Bothniæ et proprio M. Ppria.

Philippus Bononius

P. in Lochnewij.

Samuel Josephi

p. in Limmingåå.

Ldm

Kungl. Maj:ts instruktion af år 1650 för pastor primarius i Stockholm.

Nedan meddelade instruktion är tryckt efter det i riksarkivet förvarade originalkonceptet (Sign. »Catal. p. 169). Förgäfves skall man där liksom i våra kyrkorättsliga källor och öfriga äldre handlingar leta efter det relativt moderna uttrycket om pastor primarius såsom »biskops vederlike». Anakronismen blir icke mindre därför, att man på senaste tiden börjat använda denna beteckning äfven om de af Gustaf Vasa tillsatta ordinarierna, ehuru de voro så långt ifrån att i socialt och kyrkorättsligt afseende vara verkliga »vederlikar» till biskoparna; att de snarare äro att jämföra med de *tyska* superintendenterna och vissa af våra prostar. Det var just därför som Gustaf Vasa älskade att tillsätta ordinarier, något som ju ingick såsom ett viktigt led i hans målmedvetna sträfvan att alldeles afskaffa biskopsämbetet inom svenska kyrkan. Öfverhufvud taget synes detta tal om pastor primarius såsom »vederlike» mindre lyckadt och ganska missvisande, enär *pastor primarius* saknar den episkopala vigningsrätten likaväl som de teologiska fakulteternas *professores primarii* i Upsala och Lund liksom fordom äfven i Åbo, ehuru i öfrigt i äldre tider jämställda med den förstnämnde.

14 Martij 1650

Kongl. Maj:ts

Instruction

För Pastore primario och Præside Ordinario i Stockholm, höglärde Doctore Erico Emporagrio, öfwer någre serdeles ährender, som Kongl. May:t håller nödigt och

nyttigt, at tagas aff honom j acht och wärckställigt göras. Actum Stockholm den 14 Martij 1650.

Efftersom Kongl. May:t är j förfahrenheet kommen, och fast ogerna förnimmer, att någon disorder och oskickeligheet dageligen sigh inritar Uthj Församlingarne, så wäl här j sielfwe Staden som j Förstäderne, den der icke obilligt bör j tijdh, förmedelst någon hälssosam Stadga och förordning botas och affskaffas, eftersom Kongl. May:t sielff åligger, för sitt dragande höga konungzlige kall skuldh, sådant Uthj alt görligit att remediera och afhielpa. Derföre och på det att Wälbem:te Pastor primarius och Consistorij Præses, skall må, desto säkrare och Uthan hinder och förtreet förrätta sitt ämbete, dy hafwer högstbem:te Kongl. May:t för skähligt, nödigt och nyttigt ansedt, att låta interimswijs författa för Pastore primario och Præside Consistorij denne Instruction, och honom der medh till widhare förordning framdeles, försij och beware.

Till thet Första, Skall Pastor Primarius och Præses Consistorij, icke allenast för sin Persohn predika j sin ombetrodde Församling, Gudz reena ordh, och rätt Uthdeela Sacramenten, förandes derjempte sielff ett oförargeligt lefwerne; Uthan hans plicht och åhåga skall och wara att hafwa ett wakande öga på alle dee andra Församlingars här j Staden Lärrare och åhörare, att och hoos dem icke mindre all ting skickeligen må tillgå. Moste förden skull vnder tijden, när så kan omträngia och behooff göras, hålla en inquisition, och med samptlige Consistorialibus rätta hwad feehl som finnas kunne: Och j fall slijka feel wore af den beskaffenheet, att den j detta Consistorio icke rättas kunne, då föra dem till Archiebiskopen, och tillijka med honom dem afhielpa.

Till thet Andra, Och på det att Pastor primarius skall må kunna sådant medh så mycken större autoritet j wärcket ställa och förrätta; dy skole Presterne j dee andre Församlingar j Staden och Förstäderne, Pastores så wäl som Diaconi, hålla näst Archiebispen, honom för deras Præside och Förman, bewijsandes honom all tillbörlig respect och lydno, och honom niuta låta all den frijheet, förmån och rättigheet, som hans Antecessores för detta vthj hwad thet hälst wara kan, nutit hafwa.

Till thet Tridie, Alle andra Präster som wistas här j Staden, skola j lijka motto så wijda de sigh här oppehålla, ehwad de tienavnder krigzstaten, Admiralitetet eller annor dienst hafwa, höra och lyda vnder Præsidis och Consistorij Stockholmensis inspec-

tion till lärdom och lefwerne, och sigh intet Understå något j Församlingen att göra, Uthan Præsidis, Consistorij och ordinariorum Pastorum wetenskap och tillåtelse. Serdeles skall han medh Consistorio arbeta der på, att Uthj alla Församlingar medh Gudz tiensternes tijder, Ceremonier, Sånger och Predikningar, holles så myckit skee kan, een enigheet. Ähr någon som sätter sigh här emoth och sigh fördristar annorlunda att göra, den skall ställas, för Consistorio och tillbörligen plichta. Här medh skole dee och wara skyllige att wijsa på anfordran Consistorio sina kallelsser, och beskeed gifwa, af hwad orsaak dee här j Staden wistas och sigh förhålla.

Till thet Fierde, Consistorium Stockholmense skall icke mindre här effter, än för detta af ålder, hafwa samma rättigheet, anseende och Myndigheet som andra Consistoria j Rijket nu hafwa, och ingen Uthan Archiebisen allena, Vndergifwin wara, huilcken blifwer som förr warit hafwer, den förnembste Præses, hwilckom och, när så omtränger, skall göras räkenskap, och till honom dee saker aff Consistorio refereras, som hans Censur behöfwa. Men Præses Ordinarius blifwer primarius Pastor.

Till thet Fempte, Uthj Archiepiscopi frånwahru, skall ingen hafwa macht att holla Consistorium, vthan primarius Pastor som Ordinarius Præses ähr; Han skall hafwa macht att sammankalla ordinarios Assessores, som ähre Pastores Ordinarij Ecclesiarum j Staden och j Förstäderne, ibland hwilcke och för denne tijdh, och till wijdare Kongl. May:ts förordningh framdeles, skall sittia j sitt tillbörlige respect och ställe een aff Kongl. May:ts Hoff Predikanter. Och skall ingen af desse hafwa macht att försittia kallelssen Uthan laga förfall, det han j tijdh skall tillkänna gifwa.

Till thet Siette, Ordinarius Præses skall och hafwa macht effter föregående Consistorij betänckiande, att citera den brotzhige, eller andre strijdande parter, optaga och proponera alla ährender, inhempta Assessorum röster och betänckiande, sakerne effter afsagde Sentens, afskieda och till execution föra, så och de brotzhige på brukeligt sätt näfssa och straffa.

Till thet Siuende, Alla kyrckiosaker som förefalla j Staden och j Förstäderne, större och ringare, skola höra Vnder detta Consistorij ransakningh och Censur. Så skole och dee Causa som förefalla j Kongl. Maij:ts Hoff församling, till wijdare Kongl. Maij:ts betänckiande, och så dijt lända. Och skall ingen lofligit wara att vnderslå eller nederläggia någon saak som bör j Consis-

torio optagas, ehwad hon är ringare, eller mehra af wicht och wärde.

Till thet Ottonde, Alle bref, Citationer, Missiver, dommar och andre skrifter, skall ordinarius Præses medh Notario vnder-skrifwa; Men dee aldrawichtigeste, de andra Assessores jempte honom. Och moste enkannerligen hwad wichtigt är j Consistorio opläsas, för än thet extraderas, och dersammastädes vnderskrifwas.

Till thet Nijonde, Præses med Consistorio skall må fråga efter dem, som boo Uthj någon wiss kyrckios Cretz, och dochlijk wäl egenwilligt hålla sigh till andre Församblingar, förfarandes af hwad orsak det skeer, och så lagandes, att sådant icke tillåtes aff någon flättia och fögo orsak, icke eller tillåtandes ätt någon må ställa sigh in j den Församblingh, der han språket icke wääl förstår.

Till thet Tijonde, Primarius Pastor skall och wara Scholernes och Gymnasij Inspector, jempte andra som wederbör, rättandes och lämpandes all tingh effter Scholæ ordningen, och handh der öfwer hållandes, att alla saker måge blifwa effter bem:te Ordningh practicerade. Såsom och hafua noga Opsicht på alle Scholers och Gymnasij ord: inkompster och deres åhrräckningar, så lagandes att bemelte inkompster rett anlagde och hanterade blifua. Och moste alle som detta widkommer och angår, honom der före erkiänna, och j alt skähligit, lydno bewijsa.

Till thet Elloffte, Och på det desto bättre medh informationen må tillgå, och tienlige persohner till Lährare kieste och antagne blifwa, Så skall här effter ingen antagas till någon Læreienst, antingen j Scholerne eller Gymnasio j de högre eller nedrigare platzer för än de hafwa angifwit sigh hoos Pastorem primarium och de andre Inspectores, och af dem tienligh pröfwat, de der och j denne saak skole j acht taga, hwadh Scholæ ordningen förmäler. Effter som dee alla som wederbör skole wara förpflichtade, så nogast som skee kan att föllia den effter så Uthj Gymnasio som Trivial och barne Scholerne. Jcke eller skole Capellanerne Uthj nogordera Stadz Försambling blifwa kallade eller instälte Uthan föregående Consistorij och Pastoris loci och församblingens wet-skap och gott finnande. Och der Ordinarius Præses med de andre Inspectoribus finner nödigt, att någon som antagas skall, må förr examineras, än han fullkombligen till ämbetet förordnat blifwer, skall thet stå dhem fritt, och den som platzen begärrar, eller någon annan, skall sigh dervthinnan intet förwägra.

Till thet Tolffte, Thet gifwes och här med Pastori primario macht, att hafwa tillijka medh Stadz Magistraten öga på löpare-Prester, Studenter och andre som liggia här i Staden, antingen wid privat otijdigh information, eller aff annat tillfälle, och göra många præjudicia medh lijkgånger, Begrafningz, Bröllops- och Nyåhrsskrifter och andre sätt, så lagandes, att de anten gå i Scholan och Gymnasio, eller förbiudas göra någon aff ordinarijs meen Uthj någon action.

I det öfrige, skall Pastor primarius sigh rätta effter Gudz ord, kyrkio ordningen, och all lofligh sedwahna, låtandes sigh wara anlägit och befalat, att Uthj alla saker må ordent- och skickeligen tillgå. Gör någon honom Uthj sine ämbetes stycker så stoort meen och inpass, att han nödgas sigh der öfwer beswära hoos Kongl. May:t, då will Kongl. May:t med nåde höra och optaga hans beswär, och Uthj alt skähligt, räckia honom handen till slijka beswärs affhielpande. Här alle som detta angår och widkommer, hafwe sigh hörsambligest att effterrätta. Actum ut Supra.

A tergo: Instruction för Doct: Erich Emporagio öfwer någre serdeles ährennder. Christina.

Ldm

Ett litet bidrag till hedbergianismens historia i Sverige.

Nedanstående bref från den bekante F. G. HEDBERG i Finland till en svensk bonde i Hälsingland har ställts till mitt förfogande af numera pastor SIXTEN DAHLQUIST. Det synes vara förtjänt af offentliggörande, hvadan det här återgifves efter en af numera kyrkoherden, teol. kand. A. J. Wallén och stud. E. H. Söderholm vidimerad afskrift af originalet, till hvilket jag icke lyckats få tillträde.

Kinuto prostgård den 12 December 1881, från Fredrik Gabriel Hedberg till Hemmansegaren John Johnsson, min värderade broder i Christo *Jerfsö, Sjövastä*.

Nåd och frid af GUD Fader genom vår Herre JEsus Christus!

Välsignad vare GUD, som oss välsignat hafver med all andelig välsignelse i de himmelska ting genom och i Christus JEsus, vår Herre!

Med dessa ord vill jag begynna svaret å Johnssons skrifvelse till mig af den 12:te sistförflutna november. Ty hufvudsumman af all andelig lärdom eller Christelig visdom är dock allenast detta: *att känna GUD, såsom vår försonande, nådige Fader, och att känna den Han sändt hafver JEsus Christus*, för oss död och uppstånd den, medelst Evangelii Ord oss uppenbarad, i sakramenterna meddelad, genom tron, af den Hel. Andes verkan annammad till salighet. Ja, utom allt tvifvel är *detta sjelfva hufvudsaken*, hvarpå vår salighet beror; *detta allena*, och *intet annat*, ty detta, *allenast »detta är evinnerligt lif: att känna Dig, allena sannan GUD, och den Du sändt hafver, JEsus Christus»*, — betygar *Han sjelf*, som aldrig ljuga kan.

Därföre dristar ock Aposteln skrifva till den Galatiska kyrkan eller församlingen (som ingalunda var i allo berömvärd, men der

dock döpta och troende själar funnos) sålunda: »*I ären alle* (neml. som tro) *GUDs barn genom tron på Christus JEsus; ty I; så många, som döpte ären till Christum, hafven eder iklädt Christum.*» Gal. 3. Och ehuru till denna församling hörde dels sådane, som förut hade varit *Judar*, dels också sådane som förut varit verkliga *hedningar* eller Greker, af hvilka de förra genom falska apostlars tillskyndelse ville uteslutande hålla sig för GUDs folk, och föraktade de andre, som intet visste af Mosis lag och voro oomskurne, kullslår Herrans apostel denna falska berömmelse samt betygar, att *de alla*, som döpte äro till Christum och på Honom tro, *icke äro söndrade i honom*, utan tvärtom *förenade till en lekamen i Honom.* »*Här är icke Jude eller Grek*» o. s. v. säger han (v. 28) *utan alle ären I en i Christo JESU.*»

Detta allt måste utan gensägelse gälla äfven om förhållandet emellan de Christum döpte och på Honom verkligt troende, såväl inom den *Svenska kyrkan*, som inom *deras Samfund*, hvilka *separerat* eller *skiljt sig ifrån densamma*. Äfven till dem beggedera (nemligen de verkligt troende GUDs barn inom dem begge) heter det med rätta: »*I ären alle GUDs barn genom trona på Christum JESUM; ty I så många som döpte ären till Christum hafven eder iklädt Christum: Här är icke Jude eller Grek*» o. s. v. det är, här försvinner all annan åtskilnad; »*Alle äre I en i Christe JESU.*» Eller måste vi väl med Aposteln fråga: »*Männe Christus vara söndrad?*» Männe den ena prestens dop, då det skett enligt Herrans befallning och i densamma Treenige GUDens högtlofvade namn, vara bättre eller kraftigare, *än den andras?* — Männe icke den samme Herren Jesus Christus nådeligen gifver sig *hel och hällen, odelad och ostympad*, så väl åt den ene som den andre, ja, utan åtskilnad åt *Alla, som verkligen tro eller förtrösta på Honom?* Säger Han icke sjelf, att »*hvar och en som tror på Honom, skall icke förgås, utan få evinnerligt lif.*» *Ja så är det i sanning: »Här är ingen åtskilnad, allesamman äro de»* (i sig sjelfva) »*syndare, och hafva intet att berömma sig af inför GUDI, och varda rättfärdiga utan förskyllan* (utan den minsta egen förtjenst) *af Hans (blotta) nåd genom den förlossning, som i Christo JEsu skedd är.*» Rom. 3: 23 o. 24.

Den svenska kyrkan har, likasom den finska, af ålder (1593, vid mötet i Upsala) offentligen bekänt sig och bekänner sig än till »*GUDs rena och saliggörande ord*», sådant det i den Heliga Skrift innehålles samt i den lutherska kyrkans bekännelseskrifter

utlägges, derföre hon också bär namnet af *evangelisk luthersk kyrka*.

Likväl är det sannt och af många den Svenska kyrkans egna lärare *numera erkänt*, att den inom densamma ännu begagnade, så kallade Lindblomska katekesen,¹ äfvensom den än gällande Handboken och Psalmboken beklagligen innehålla många emot kyrkans offentliga bekännelseböcker stridande falska lärosatser, — *hvilka måste blifva afskaffade*. Och det var i grund af detta förhållande, deraf många troende Christna samveten besvärades, som äfven jag för 30 år tillbaka, till följd af deras enträgna anhållan, gaf dem det rådet att hos det Kungliga Majestet i underdånighet anhålla derom att få i dessas församlingar begagna *de äldre*, renläriga böckerna (katekes, handbok och psalmbok), samt sedermera, enär sådant *icke bifölls*, ansåg dem berättigade att, för samvetets skull, hellre afsöndra sig ifrån statskyrkan, än i strid emot tron och samvetet godkänna eller begagna de dem sålunda påtvingade, af orätt lära besmittade böckerna. Men då jag väl insåg, att hvarje separation hade med sig sina särskilda frestelser och faror, — varnade jag derjemte *på det allvarligaste*, att icke genom denna afsöndring *gifva köttet tillfälle*: hvarken till en *falsk frihet*, att hylla någon från den Lutherska kyrkans tro och bekännelse afvikande lärdom, såsom i de Baptisters eller andra sekters villfarelse; — ej heller å andra sidan, till att sjelfva *upppblåsas öfver sin renlärighet* och sålunda besmittas af de fari-seers surdeg, jag menar: falla i denna djefvulens snara, att *i hjer-tat yfvas öfver sin och den egna hopens Christendom*, men deremot *förakta alla andras, som icke höra till samma hop*.

För sådan orsaks skull straffar ju ock Paulus de Korinter, sägande: »Ho framsätter dig? Eller *hvad hafver du, det du icke undfått hafver?* Hafver du det undfått, *hvi berömmar du dig då, likasom du det icke undfått hade?* 1 Cor. 4: 7. Ja, då de i grund af djupare insigt i läran eller till följd af högre andans gåfvor såge föraktligt på sina medchristna eller tvistade med dem om företrädet, tillropar han dem: »*I ären ännu köttslige; ty medan ibland eder är nit och kif och tvedrägt, ären I icke då köttslige och vandren efter menniskosätt* (och således *ej i Christi ande?* Ty Jesus Christus var *icke så till sinnes*. Han var den *eviga GUDs sanning sjelf, GUDs väsens rätta afbild och Hans härlighets sken*», likväl aktade Han icke

¹ Brefskrifvaren var alltså okunnig, om att denna den s. k. Lindblomska »utvecklingen» redan år 1878 blifvit utbytt mot en annan.

för rof att Gudi jemlik vara — ville icke, så att säga, ensam sola sig sjelf i sin gudomliga renhets och klarhets ljus och låta de i otro, villfarelse och synder förmörkade menniskorna umgälla hvad de så väl hade förtjenat, *den ene så väl som den andre*; utan *Han ville hellre sjelf förnedra sig*, afsägende sig hela GUDs herrlighet, iklädande sig vårt arma kött och blod, ja ännu mer, underkastande sig våra synder, vår dårskaps och blindhets dom, i den allra nesligaste död på förbannelsens träd, såsom af alla menniskor och (till en tid) af Gud sjelf öfvergifven. *O under öfver alla under!!* Sådant har den eviga kärleken, ja *Ende Sonen sjelf* för oss syndare *alla lidit*, i den djupaste förnedring och i den ödmjukaste lydnad för sin Fader; derföre hafver ock Gud upphöjt Honom högt öfver alla englar och furstadömen i himmelen, och satt Honom *åt hela sin församling till ett hufvud öfver all ting*.

Men då vi nu genom dop och tro äro vordne *Hans lekamens lemmar*, böra vi också hörsamma den Apostoliska församlingen (Phil. 2: 1—5). »*Är nu någon förmaning när eder i Christo, är någon tröst i kärleken, är någon Andens delaktighet, är någon hjertlig kärlek och barmhertighet, så uppfyller min glädje: att I ären ens till sinnes, lika kärlek hafvande, endräktige samhällige: att intet sker med kif eller efter fåfäng ära, — utan med ödmjukhet räkne, hvar den andre yppigare än sig. Hvar och en vare så till sinnes som och Christus JEsus var.*»

Måtte den Svenska kyrkan allt mer reformera sig sjelf på sin bekännelses rena grund, och snart införa förbättrade med Lutherska läran och GUDs sanna ord öfverensstämmande församlingsböcker (katekesen, psalmboken, handboken). Måtte så alla de, som JEsus Kristus kär hafva och på Honom i sanning tro kunna, villigt ansluta sig till henne för att i en tro och en Ande mota alla den yttersta tidens otrosstormar och villfarelse! Det önskar och beder af allt hjerta en ringa Herrans tjenare i Finland.

Fredrik Gabriel Hedberg.

Ldm

De äldsta kända påfvebrefven för Östra Aros.

Bland den långa rad af påfvebref rörande Sverige, som utfärdades af Honorius III under biskop Bengts af Skara vistelse i Rom vintern 1220—21, äro två hittills otryckta. Då Diplomatiets första band utgafs (1829), voro de okända i Sverige och kommo alltså icke med där. För svenska forskare blefvo de tillgängliga genom P. A. MUNCHS i slutet af 1850-talet verkställda, i Riksarkivet förvarade afskrifter ur Vatikanarkivet. Deras innehåll finnes angifvet i PRESSUTTIS *Regesta Honorii III* (Vol. I, 1888).

Båda brefven gälla »ecclesia S. Marie de Arosia»; det ena är ett skyddsbref för denna kyrka och dess besittningar, ställdt till dess »rector», prästen »Symon»; det andra är ett aflatsbref, meddelande 20 dagars aflat åt dem som besöka samma kyrka på den heliga jungfruns födelsedag (8 sept.).

Det finns två kyrkor, som kunna benämnas »Mariakyrkan i Aros»: den ena är Västerås domkyrka (STYFFE, *Skandinavien under unionstiden*, 3. uppl., s. 313), den andra stadskyrkan i Östra Åros, det senare Upsala. AMBROSIANI har uttalat sig för det förra alternativet (i uppsatsen: *Anledningen till biskop Bengts af Skara Romfärd 1220—21*, i *Bidrag till Sveriges Medeltidshistoria*, tillägnade C. G. Malmström, s. 6). Men goda skäl kunna anföras för det senare. Namnet Aros användes ofta äfven om Östra Åros; se t. ex. DS 51 (1164—67), 259 (1231) m. fl. st. Ett skyddsbref för en domkyrka och dess besittningar bör vara ställdt till en biskop, jfr DS 74 (1178), 96 (1185). Afgörande är uppräknningen af kyrkans besittningar; namnen på åtskilliga af dessa kunna — såsom af fil. lic. OSKAR LUNDBERGS här nedan meddelade undersökning framgår — identifieras i Upsalas närhet.

Brefven få därigenom det intresset att vara de äldsta bevarade urkunder, som gälla det nuvarande Upsala, 10 år äldre

än den hittills som den äldsta ansedda, DS 259 (1231), ett gåfvo-bref af konung Knut Långe, hvilket också gäller Mariakyrkan. Denna kyrka låg vid Östra Ågatan och Bredgränd och nedbröts på 1500-talet.

Brefvens ordalydelse är följande:

I.

Rom (Lateranen), 5 jan. 1221.

Skyddsbref af Honorius III för Mariakyrkan i Östra Åros och dess besittningar, ställdt till dess kyrkoherde Simon.

Regest. Honor. III, an. 5. f. 70. ep. 357. efter afskrift af P. A. Munch i RA. Jfr Pressutti, Reg. Hon. III, n. 2957.

Honorius etc. dilecto filio Symoni presbytero Rectorj ecclesie Sancte Marie de Arosia, Salutem etc. Sacrosancta Romana ecclesia deuotos et humiles filios ex assuete pietatis officio propensius diligere consuevit, et ne prauorum hominum molestiis agitentur eos tamquam pia mater sue protectionis munimine confouere. Eapropter dilecte in domino fili tuis supplicationibus grato concurrentes assensu, personam tuam cum omnibus bonis que impresentiarum rationabiliter possides. aut in futurum iustis modis prestante domino poteris adipisci sub beati Petri et nostra protectione suscipimus. Specialiter autem ecclesiam sancte Marie de Arosia. marcam unam et soldos decem quos habet in villa que dicitur *Sala*. Vnam marcam et duos solidos quos habet in villa de *Setune*. Quatuor solidos quos habet in villa de *Moruhe*. Duos solidos et dimidium quos habet in villa *Wlertune*. Vnum solidum quem habet in villa de *Malinun*. Duos solidos et dimidium quos habet in villa de *Wentebrun*. Tres soldos quos habet in villa de *Fekebi*. Vnum solidum et dimidium quem habet in villa de *Scoulfe*. Vnum solidum quem habet in villa de *Stangbi*. Quatuor solidos et dimidium quos habet in villa de *Bonuste*. Nouem solidos quos habet in villa de *Vpsta*. Decem et octo denarios quos habet in *Vlfum*.¹ Vnum soldum quem habet in villa de *Sourbj*. Vnum solidum quem habet in villa de *Myrebi*. Quatuor solidos quos habet in villa de *Engebi*. et alium redditum lignorum quem habet in nemore ipsius ville. ac alia bona tua sicut ea omnia iuste possides et quiete, tibi et per te predictae ecclesie tue, auctori-

¹ eller *Vltum*.

tate apostolica confirmamus. et presentis scripti patroconio(!) [communimus]. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre protectionis et confirmationis infringere. Siquis autem hoc attentare presumpserit, indignationem omnipotentis dei ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se nouerit incursum. Datum Laterani. Non. Januar. pontificatus nostri anno Quinto.

II.

Rom (Lateranen), 18 jan. 1221.

Aflatsbref af Honorius III för Mariakyrkan i Östra Åros.

Regest. Honor. III, an. 5. f. 70. ep. 356. efter afskrift af P. A. Munch i RA. Jfr Pressutti, Reg. Hon. III, n. 3003.

Honorius etc. Vniuersis Christi fidelibus ad ecclesiam beate Marie de Arosia in festo Natiuitatis ipsius accedentibus Salutem etc. Cum totum pertineat ad gloriam laudis Christi quicquid digne ac sollempniter eius impenditur genitrici. dignum est ut quibus eiusdem virginis partus extitit salutis exordium. natiuitatis eius uotiuā sollempnitas aliquam gratiam tribuat specialem. Jnde est quod de ipsius virginis meritis et beatorum apostolorum Petrj et Pauli auctoritate confisi, omnibus deuote ac pie in sollempnitate predicta ecclesiam de Arosia constructam in honore ipsius virginis uisitantibus viginti dies de iniuncta sibi penitentia relaxamus. Datum Laterani. XV. kal. Febr. pontificatus nostri anno Quinto.

Knut B. Westman.

* * *

Sala. I Vaksala socken, Ulleråkers härad (ägorna lagda under Upsala stad enligt J. Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, Sthlm 1719, s. 9). En jordlott i Sala tillhörde också enligt förteckning af 1344 (DS 5, s. 304) domprosteriet i Upsala, till hvilket Vårfrukyrkan utgjorde annex.

Setune. *Sätuna*, by med samma belägenhet som föregående; likaledes afhyst. Äfven 1344 hade domprosteriet jord härstädes.

Moruhe. Fördärfvad namnform, som sannolikt afser nuvarande *Morga*, gård i Alsike socken, Ärlinghundra härad, som äldst 1303 nämnes *in morghæ* (DS 2, s. 397). Härför talar att domprosteriet 1344 här ägde jord.

Wlertune. *Ultuna* i Bondkyrko socken, Ulleråkers härad. Domprosteriet hade jordbesittning här äfven 1344.

Malinun. Fördärfvad namnform, sannolikt att ansätta som ett ursprungligt *Malmum*; 1344 ägde domprosteriet också jord *in malmum*, hvarmed afses *Malma*, by i Bondkyrko socken, Ulleråkers härad.

Wentebrun. Nuvarande *Väntbrunna*, by i Balingsta socken, Hagunda härad.

Fekebi. Fördärfvad namnform, sannolikt ett ursprungligt *Eekebi*, afseende någon af de i Upsalatrakten på flera håll förekommande byarne med namnet *Ekeby*.

Scoulfe. Ovisst hvad härmed afses.

Stangbi. Sannolikt nuvarande *Stångby*, gård i Vaksala socken och härad. Nämnas äldst 1454 i *Stangby* (Upsala stads privilegier, utg. af C. M. Kjellberg, Ups. 1907, s. 14).

Bonuste. Vpsta. Ovisst hvad härmed afses.

Vlfum (Vltum). Man kan gissa på felskrifning, uppkommen därigenom att skrifvaren hoppat från ett *u* till ett annat i **Vlfu(a-vadhu)m*, vid hvilket för öfrigt föga sannolika förhållande kunde afses *Ulfva* i Bälinge socken och härad på gränsen till Gamla Upsala socken.

Sourbj. Representerar väl ett fornsvenskt *Sørby* (motsvarande fornnorska *Saurbýr*, hvarom se O. Rygh, Norske gaardnavne, Indl., s. 73). Med oviss belägenhet.

Myrebi. Engebi. Afse någon af de i Upsalatrakten flerstädes förekommande byarna med namnen *Myrby* och *Ängby*.

Oskar Lundberg.

In memoriam.

D:r Anton Christian Bang †.

Det nya året, 1914, hann knappast inbryta, innan biskopen öfver Kristiania stift, d:r A. CHR. BANG, kallades hädan. Med honom gjorde icke blott hans fädernesland och den norska kyrkan, utan jämväl hela den kyrkohistoriska vetenskapen, särskildt i nordens tre länder, en mycket kännbar förlust. Med smärta mottogs också i Sverige underrättelsen om den utmärkte kyrkohistorikerns bortgång.

Bang var »Nordlands»-barn. Han föddes på gården Sigerstad den 18:de september 1840. Om sina föräldrar och barndomsminnen har han i sina »Erindringer» (Kria 1909) meddelat älskliga och fängslande drag, tecknade mot bakgrunden af vild, storslagen Väst kust-natur samt af faror och hårdt arbete fylldt sjömans- och folklif. Vid tio års ålder upplefde han hvad han kallar »et mærkeligt, for ikke at sige afgjørende Vendepunkt i sin (o min) Udvikling». Och han fortsätter: »Det staar for mig saa, at intet, absolut intet af hvad der senere har mødt mig, har havt tilnærmelsesvis den Betydning for mit indre Liv og for hele min Fremtid, som det jeg fik opleve og gennemleve i Tiaarsalderen. Det var en ligefrem Vækkelse.» På sitt karakteristiska vis berättar han själf om denna tilldragelse: »En i Aurdals Prestegæld i Valdres født Boghandler M. Urdal, som i nogle Aar havde været bosat paa Lillehammer og der drevet sin Forretning, havde fattet den Beslutning at flytte til Tromsø med hele sin ret betydelige Beholdning af Bøger i raa Materie. Han kjøbte da Hest og Vogn og kjørte sit tunge Læs af Bøger til Trondhjem, hvor han solgte Vogn og Hest og kjøbte en for Øiemedet passende Staverings-Baad, leiede et Par sjøvante Mænd og satte afsted nordover. Det gik bra, til han var kommen udenfor vor Gaard, då slog en Braatsjø ind over Baaden med den Følge, at hele hans Bogbeholdning blev gennemvaad. Han

lagde til Land og fik af min Moder laane alle de Rum, som var skikket til at tørre alle Bøger i, Pakbod, Baadnaust, Stabur og Stueloft. Der blef de trykte Ark hængt op paa Snorer for efter en Uges tid at nedtages i tørret Tilstand og pakkes sammen. Atter blev da Baaden lastet, og Boghandleren drog sin Vei, og der var intet andet efter ham, end et eneste trykt Blad, der indeholdt Begyndelsen til en Fortælling om, at en Søn af en Fisker havde drevet det til at blive Hofpredikant hos en eller anden Fyrste.

Det er mig umuligt at skildre det Indtryk, som alt dette gjorde paa mig. Det var et Blik ind i en for mig hidtil fremmed Verden; det var en ligefrem overvældende Opdagelse, at der gaves saa mange Bøger, hele Baadladninger af Bøger. Ved dette Syn ind i Bøgernes Verden slog det ned i mig som et Lyn, at did ind maatte jeg, koste hvad koste vilde, at der var Væien, jeg var skabt til at gaa, og Livet, som var værd at leve; og jeg mindes endnu den rædsomme Følelse, der greb mig, at jeg ligefrem vilde gaa tilgrunde, om jeg ikke naaede frem til dette Maal.

Og saa tog da min Ungdoms Lidelseshistorie sin Begyndelse.»

Ja — »Ungdoms Lidelseshistorie»! Af Bangs »Erindringer» kan man sluta till den bittra sanning, som ligger bakom dessa ord. Först under sommaren 1858 kunde Bang få tillfälle till inträde i Tromsö lärareseminarium, som han med största heder genomgick. Under stora försakelser och arbete såsom huslärare och undervisare i en flickskola i Kristiania lyckades han dock sköta sina egna studier med den framgång, att han med högsta mogenhetsbetyg (Laud) aflade studentexamen med klassiska språk eller examen artium år 1862. Om sin studietid vid universitetet säger Bang bl. a.: »Min Studietid var en i vort Aandslivs Historie frugtbar og lykkelig Tid. Der var Vækkelse og Liv og Livsens Væxt paa alle Omraader. Theologien og Kirkelivet havde indgaaet Fostbroderskab med hverandre for giensidig at paavirke hverandre, at befrugte hverandre. Ingen vil nu kunne gjøre sig noget Begreb om, hvilken Indflydelse det teologiske Fakultet udøvede rundt om i Menighederne, eller i hvilken Grad Professorerne CASPARI og JOHNSON var omfattet med Ærbødighed og Høiagtelse af det kristne Folk i vort Land.» Vårterminen 1867 aflade Bang sin teologiska ämbetsexamen och i början af

det följande året praktisk-teologisk och blef efter erhållen ordination anställd såsom »Personelkapellan» i Grans pastorat på Hadeland. Sin prästerliga gärning började han »med Frygt og Bæven men ogsaa med Glæde og Frimodighed». Efter en nitisk verksamhet som kapellan blef Bang år 1874 anställd såsom pastor vid Gaustads asyl för sinnessjuka. Med kärlek och pastoral visdom ägnade han sig åt de sjukas tjänst, men fick dock på denna plats tid och tillfälle till att återupptaga sina vetenskapliga studier. Han skötte dem med den framgång, att han efter aflagdt disputationsprof fäste den teologiska fakultetens i Kristiania uppmärksamhet vid sig. Den 1 jan. 1880 anställdes han nu såsom lärare i kateketik vid universitetets praktisk-teologiska seminarium. Därmed hade han, såsom han själf säger, »paa en Maade ligesom faaet den ene Fod indenfor Universitetets Dør». Så utkom år 1883 hans »Udsigt over den norske Kirkes Historie efter Reformationen». Förslag väcktes vid stortinget om upprättande af en e. o. professur i teologi vid Kristiania universitet med särskild förpliktelse för innehafvaren att föredraga Norges kyrkohistoria. Då den opopulära Selmerska regeringen framlade förslaget, föll det såsom från början dödsdömdt. Men det följande årets vänsterregering lyckades med glans drifva saken igenom. »Statsminister JOHAN SVERDRUP betragtede det aabenbarlig som en Æresag at faa sat igjennem et Forslag, som den tidligere Regjering havde faaet forkastet. Han støttede derfor sin Kirkeminister paa det mest energiske, idet han hævdede Kirkehistoriens store Betydning for Samfundet med en tilsyneladende saa stor Sagkyndighed, at man — som en Stortingsmand senere sagde til mig — kunde være tilbøielig til at tro, at han ikke havde bestilt noget andet i hele sit Liv end at studere Kirkehistorie. Og naar han udbrød: 'Kirkehistorien, Hr President, er snart vækkende, snart belærende, men altid manende', saa var dette vistnok en tom Floskel, men denne Floskel øvede dog sin Virkning. Og af end større Virkning var vel de Ord, hvormed han sluttede: 'Jeg skulde ønske, at jeg hafde to Stemmer at lægge ind for denne Sag'.» — Så gick det till, att den professur upprättades, hvars förste innehafvare blef Bang. Professorsåren 1885 — 1893 har han betecknat såsom de obetingadt lyckligaste af sitt lif. Med hänförelse och framgång ägnade han sig åt sin forskare- och undervisaregärning. Bland hans på gedigen

och omfattande källforskning grundade arbeten må, förutom det redan nämnda, här erinras om hans grundläggande verk öfver den store väckelsepredikanten HANS NIELSEN HAUGE, — ett verkligt standard work — hans *Julian den Frafaldne, Kirken og Romerstaten indtil Constantin den store Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen*, »*Den norske Kirkes Geistlighed i Reformationsaarhundredet*», *Dokumenter og Studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker, I, II. Kirkehistoriske Smaastykker m. fl.* Genom dessa arbeten och i spridda tidskrifter nedkastade forskningsresultat har den begåfvade forskaren icke blott fört fram sitt eget lands kyrkohistoria, utan äfven inverkat befruktande och lifvande på grannlandens. Samma flärdlösa rättframhet och enkla uppriktighet, som utmärkte honom såsom människa, kännetecknade honom ock som vetenskaplig författare. Raskt och utan omsvep sökte han sig fram till själfva kärnan i företeelserna. Den kritiska förmågan var ej ringa, men kanske större dock den kombinatoriska. Ehuru hans antaganden och kombinationer ofta på ett slående sätt bekräftades af senare forskningsresultat, kunde de dock någon gång måhända hafva tålt vid en något starkare luttring i själfkritikens brinnande ugn, innan de släpptes ut i en kall och kritisk värld.

Den 2 maj 1893 blef Bang kyrkominister och ådrog sig såsom sådan till den grad den »regerande» stortingsmajoritetens missnöje, att den passade på att honom själf till straff och andra till varnagel indraga hans professorstjänst vid universitetet. Vid hans afgang från statsrådsämbetet var alltså denna reträttplats stängd. Men — såsom han skrifver — »Gud ske Tak, Kirkens Dør stod mig aaben». Det förutvarande statsrådet antog en komministers ringa villkor, men blef snart därefter, efter föregånget val, år 1898 utnämnd till biskop i Kristiania.

Men kyrkohistorien blef han trogen äfven i sitt nya kall — och i den mån det var honom möjligt, fortsatte han med forskning på detta fält. — Och nu är han borta — den fromme prästen, den hänförde forskaren, den varme patriot, den trofaste vännen. Den, som skrifver dessa rader, känner sig stå i en obetalbar tacksamhetsskuld till den hänsofne för den rika välvilja, hvarmed han från första stund omfattade hans vetenskapliga sträfvanden, samt för aldrig svikande personlig vänsfasthet.

Väl är det bekant, att inom vissa kretsar i vårt land väckte

Biskop Bangs år 1905 intagna ställning — förklarligt nog för resten — verklig förstämning. Men manne icke äfven här gäller det ordet *tout comprendre, c'est tout pardonner?* Man jämföre för öfrigt vår egen ärkebiskop LAURENTIUS PETRI NERICIUS' förhållande i en liknande situation, år 1568. Likhetsmomenten i de båda till tid och rum så skilda biskoparnas tankekedjor äro slående — men det är icke för dessa utan för några missförstådda utsagor i öfrigt, som äfven Lars Petri varit föremål för klander. Bådas resonemang bottnade helt och hållet i gammalluthersk åskådning. Måhända hafva båda dessa biskopar varit vida renare karaktärer, än klandrarne ana. För egen del har antecknaren i hvarje fall den uppfattningen, att biskop Bang var en ärans man, en utmärkt vetenskapsidkare samt lika flärdfri och oskrymtad i sitt offentliga lif som i sitt enskilda. Att han därtill var sin kyrkas trogne, uppriktige och hängifne tjänare bör ej förminska hans heder. Välsignelse öfver hans minne! Med tanken på hvad denne präktige Nordlands-son med sådan uppfriskande sälta och kraft i sitt väsen och hela sin gärning var och gaf, icke minst på det kyrkohistoriska området, faller ett ord af Goethe i sinnet: *Der einzige Nutzen der ganzen Geschichte ist der Enthusiasmus.*

In memoriam.

D:r Holger F. Rørdam †.

Den 13 maj 1913 afled sognepresten i Kongens Lyngby i Danmark, filos. och teol. d:r HOLGER FREDERIK RØRDAM. Han var född den 14 juni 1830 och hade alltså vid sin död uppnått den höga åldern af nära 83 år. Alltifrån 1857 var han den ledande kraften i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, hvilket under hans ledning också varit ett så ädelt och manande föredöme för vår svenska *Kyrkohistoriska Förening*.

I de danska och norska nekrologer, som vi fått tillfälle se, prisas — förvisso utan öfverdrift — den bortgångnes järnflit. Man måste också i själfva verket häpna öfver hans enorma produktion, och detta oaktadt han var stadd i prästerlig tjänstgöring oafbrutet från 1860 ända till sin död. Ingen må därför mena, att han försummade eller vanvårdade sitt prästerliga kall. »Hans kaldsgjerning — säger en kompetent bedömare — var ham ingen bisak — han roses som en nidkjær prest — men allikevel fandt han tid til en overmaade omfangsrik produktion paa kirkehistorisk og historisk omraade.» Främst verkade han såsom utgifvare. Särskildt har han i Selskabets for Danmarks Kirkehistorie publikation »Kirkehistoriske Samlinger» framlagt ett så värdefullt och betydligt källmaterial, att studiet af dansk kyrkohistoria har — såsom professor J. Oskar Andersen träffande framhållit — nära nog för alla tidsskedens vidkommande vunnit nytt land och större säkerhet. Frånsedt »samlingarnas» båda första band bära alla de följande 24 Holger Rørdams namn såsom utgifvare. Vid 2:dra och 3:dje bandet af »Ny kirkehistoriske Samlinger» hade han visserligen till medarbetare sin broder, den sedermera såsom Sjællands biskop bekante D:r T. Skat Rørdam. Men för öfrigt har han, såsom redan antydts, icke blott under 56 år varit redaktör för Selskabets

publikationer, utan med ungefär hälften själf bidragit att fylla volymerna med aktstycken och afhandlingar.

Bland hans kyrkohistoriska arbeten för öfrigt må här särskildt erinras om »Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen» (1859—63). Två stora samlingsverk till Danmarks historia härröra från Rørdam, nämligen »Monumenta historiæ Danicæ, historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16de Aarh.» i 4 band (1873—87), och en fortsättning af detta ståtliga urkundsverk utkom 1891—98 under titel »Historiske Samlinger og Studier» (3 band). På litteraturhistoriens (särskildt 1500- och 1600-talens) område satt han inne med stora kunskaper. Redan hans specimen för den filosofiska graden får af kompetenta bedömare vackert vitsord. Denna afhandling handlade om »Historieskrifningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen. I. Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel.» Rørdams mest bekanta historiska arbete är »Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621» i 4 band (1868—77), hvartill sluter sig ett slags fortsättning »Fra Universitetets Fortid» (1879), utgifven i anledning af Köpenhamns universitets jubelfest.

Tyngdpunkten af Rørdams författarskap ligger emellertid på det biografiska området. Han har skrivit en utomordentlig mängd biografier — de räknas i hundratal — i omfång varierande från den volyminösa biografien öfver »Anders Arreboes Levnet og Skrifter» (2 band 1857) ända till korta uppsatser. Naturligtvis var han anlitaad såsom flitig medarbetare i såväl »Kirkeleksikon for Norden» som för »Dansk biografisk Leksikon». I det sistnämnda har ingen annan medarbetare lämnat flere bidrag än han, och professor Joh. Steenstrup beräknar, att Rørdams artiklar skulle tillsamman tagna ungefär fylla ett helt band af verkets 19. I Videnskapsselskapet i Kristiania yttrade ordföranden inom den historisk-filosofiska klassen, bibliotekarien d:r A. KJÆR den 19 sept. 1913 några minnesord öfver D:r Holger Rørdam, hvilka delvis legat till grund för det ofvan meddelade. D:r Kjærs vackra slutord skulle förlora på att icke ordagrant återgifvas: »Det er sagt om Rørdam, at han har utført et kæmpearbejde ved siden av sin embedsgjerning. Dette var naturligtvis kun mulig for en mand som tidlig var blit en lærd i stor maalestok paa sit felt. For den der ved arbejder som hans hadde været henvist til at tilegne sig kundskaber for anled-

ningen, vilde det snart ha stoppet op. Professor Steenstrup har ogsaa uttalt om Rørdam at naar han kunde gjøre hvad han har gjort, var det fordi han 'som ingen anden hadde kundskap om de haandskrevne samlinger i vore biblioteker og arkiver'. Men endnu en betingelse maatte til: en stor og ubrutt arbeidskraft. Og Rørdam var saa lykkelig at faa beholde denne til det sidste. Det i vaar utkomne hefte av 'Kirkehistoriske Samlinger' er næsten helt — paa nogle faa sider nær — fyldt av utgiveren selv. Et av hans arbeider der har titelen 'Norske Kirkesager fra Foreningstiden' (væsentlig aktstykker). Med dette hefte fik den gamle prest avsluttet den 5te række av sit tidsskrift, før han, tæt paa 83 aar gammel, la sig til den sidste hvile.

Han hadde brukt sin dag vel.
Vi skylder at ære hans minde.»

Red. af K. Å. får för sin del hjärtligt instämman i dessa ord och erinrar sig därvid med vördnad och tacksamhet särskildt den från hvarje konkurrensvädrande småsinthet fria och oförställda välvilja, hvarmed Selskabet for Danmarks Kirkehistorie ledande man från första början omfattade och följde den svenska systerföreningen och hennes sträfvanden.

Underrättelser.

— I *Fornvännen*, meddelanden från K. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien för år 1912 under redaktion af d:r EMIL EKHOF, s. 71 ff., har pastor MATS ÅMARK skrivit en intressant uppsats om *Sveriges äldsta kyrkoklockor*. Den äldsta kända urkunden rörande kyrkoklockor i Sverige går så långt tillbaka som till 800-talet. I ett fragment af ett bref från ärkebiskop Rabanus Maurus af Mainz till den från vår äldsta svenska kyrkohistoria bekante Gauzbert, som af själfve Ansgarius vigdes till svensk missionsbiskop, påträffar man nämligen bl. a. följande ord: »Mitto vobis unam gloggam et unum tintinnabulum.» — Den äldsta säkert daterbara svenska kyrkoklockan fanns ända långt in på 1700-talet i Barkarö kyrka inom Västerås stift. Hon nedsmältes vid en eldsvåda 1771. Enligt arkivaliska uppteckningar hade hon inskriptionen: »Anno milesimo nonagesimo primo, hilf Maria.» Denna alltså år 1091 gjutna klocka anses ha varit Europas äldsta daterade kyrkoklocka.

— I samband med att »*Selskabet for Danmarks Kirkehistorie*» mistat sin mångårige ordförande och utgifvare af dess »*Samlinger*» kastar styrelsens nye ordförande professor d:r J. OSKAR ANDERSEN i senast utkomna häfte af Selskabets publikationer en tillbakablick på Selskabets verksamhet allt ifrån nov. 1848, då inbjudan till dess bildande utgick. Såsom mål för sin verksamhet satte sällskapet ursprungligen, för det första att i »*Samlingarna*» utgifva dittills otryckta kyrkohistoriska dokument och aktstycken, vidare och för det andra att besörja ett förnyadt utgifvande af äldre visserligen förut tryckta, men svåråtkomliga källskrifter till dansk kyrkohistoria samt slutligen att uppmuntra framkomsten af och utgifva själfständiga kyrkohistoriska afhandlingar och framför allt en sammanfattande framställning af Danmarks kyrkohistoria.

Sedermåra upptogs såsom en fjärde uppgift för Sällskapet att genom afhållandet af möten rundt om i landet bidra till att sprida

upplysning om den danska kyrkans så väl allmänna utveckling som lokalhistoria. I alla dessa riktningar har ock samfundet varit verksamt under de gångna åren. De mycket besökta och säkert i hög grad gagnarika mötena, som länge hade särskildt statsanslag, ha emellertid af ekonomiska skäl måst upphöra. Bland själfständiga kyrkohistoriska arbeten, som hafva sällskapet att tacka för sitt utgifvande, må erinras om L. HELVEG's stora verk öfver den danska kyrkans historia, L. KOCH's »Den danske Kirkes Historie i Aarene 1801—1817» och S. M. GJELLERUP's »Biskop Jens Dinesen Jersin». Det senast utsända häftet af sällskapets publikationer vittnar väl taligt om, att just denna punkt på dess ursprungliga program kommer att äfven för framtiden fasthållas. Detta 192 sidor dryga häfte utgör en del af första »Halfbind» till L. KOCH's nya arbete »Op-lysningstiden i den danske Kirke 1770—1800».

Sällskapets hufvudförtjänst har emellertid hittills legat på urkundsutgifvandets område eller i »Samlingernes» publicerande. Emellertid hafva just på denna punkt betänkligheter blifvit resta. Man har särskildt från ledamöternas sida höjt klagomål öfver, att sällskapets ursprungliga syfte blifvit uti ifrågavarande afseende så strängt fasthållet eller att Samlingarna med andra ord blifvit så godt som uteslutande materialiesamling. I och med redaktörsskiftet påtänkas också vissa förändringar i sättet för »Samlingernes» redigering. Så tänker man börja upptaga anmälningar och granskningar af utkommande dansk kyrkohistorisk litteratur, liksom äfven omnämna viktigare verk rörande de andra nordiska ländernas kyrkohistoria. »I det hele kan der — meddelar professor J. OSKAR ANDERSEN i sin i nämnda häfte intagna rundskrifvelse till »Medlemmerne af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie» — være Grund til paa de nævnte Punkter at følge den Ordning, som Prof. Dr. Lundstrøm med stor Dygtighed har gennemført for det fortræffelige svenske 'Kyrkohistorisk Årsskrift', som han nu i 14 Aar har utgivet». Under åren 1914 och 1915 komma emellertid sällskapets publikationer att utgöras af L. Kochs nämnda arbete.

I sin nämnda »Paa Styrelsens Vegne» utfärdade rundskrifvelse meddelar slutligen prof. d:r Andersen, att följande personer ingått såsom nya ledamöter i »Selskabets» styrelse: nämligen fil. doktor ELLEN JØRGENSEN, fil. doktor JOH:S LINDBÆK, fil. doktor L. MOLTESEN samt professorn fil. d:r HANS OLRİK. Kvarstående äldre ledamöter i styrelsen äro, förutom prof. J. OSKAR ANDERSEN, teol. prof. V. AMMUNDSEN, teol. lic. M. FENGER samt prost L.

KOCH. — Måtte det nu förunnas vår systerförening att under sin nya ledning fortfarande framgångsrikt verka för sina ädla och höga syften samt sålunda gå en gagnarik och i allo lyckosam framtid till mötes!

— K. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens hedersledamot frih. C. C:SON BONDE, dess arbetande ledamot och förutvarande sekreterare, f. riksantikvarien HANS HILDEBRAND samt akademiens utländska ledamot professor J. HAMPEL i Budapest hafva under år 1913 aflidit. — Till hedersledamot har under samma år invalts generallöjtnant J. G. BJÖRLIN samt till arbetande ledamöter professor O. VON FRIESEN och f. lektorn T. A. SÄVE.

— Riksarkivarien har afgifvit yttrande med anledning af frågan om *förflyttning af landsarkivet i Vadstena till Linköping*, för hvilket ändamål stadsfullmäktige i sistnämnda stad erbjudit att kostnadsfritt upplåta byggnadskvarter samt därjämte öfverlämna ett kontant bidrag af 75,000 kr. till byggnadens uppförande.

Riksarkivarien säger sig därvid på det kraftigaste beklaga, om framställningen utan vidare afvisas. Förhållandet är, att landsarkivet i Vadstena väl har kunnat bereda tak öfver hufvudet och vård åt arkivalier, som förut till god del varit vanvårdade, men har i öfrigt aldrig kunnat och lär icke heller i framtiden kunna fylla de andra uppgifter, som böra ställas på ett landsarkiv.

Linköping intager däremot en helt annan ställning. Staden torde redan nu få anses vara den förnämsta kulturella medelpunkten i östra delen af det gamla Göta land. Utom universitetsstäderna torde icke någon landsortsstad i Sverige erbjuda så goda förutsättningar för arkivmaterialalets begagnande som Linköping.

Af betydelse för ett eventuellt flyttningsbeslut torde frågan blifva, huruvida lokalerna i Vadstena slott kunna få någon annan användning. Riksarkivarien har i detta afseende tänkt sig, att de kunde användas till en reservdepå för nyare räkenskaper och andra akter från de centrala ämbetsverken. Behofvet af en sådan depå blir mer och mer kännbart.

Beträffande de skäl, som anförts af magistraten i Linköping emot förslaget, anför riksarkivarien, att det för ett samhälle, så betydande som Linköping, vore väl värdt att göra de uppoffringar, som satts i fråga och som väsentligen komma att lindras genom kapten Westmans donation.

Riksarkivarien hemställer, att k. m:t måtte preliminärt mottaga stadsfullmäktiges i Linköping anbud. Därjämte anhålles, att

k. m:t måtte uppdraga åt öfverintendentsämbetet att ofördröjligen verkställa erforderliga undersökningar af den erbjudna tomten samt att låta uppgöra skiss till landsarkivbyggnader i samråd med riksarkivarien, äfvensom kostnadsberäkningar.

— Teol. professorn i Erlangen d:r TEODOR HERMAN FRIEDRICH KOLDE afled vid 63 års ålder i december 1913. En af Europas främste reformationsforskare har härmed gått ur tiden. Hans produktion utmärktes af en sällsynt stilistisk finhet för att icke säga konstnärlighet.

Det arbete, hvarmed han egentligen »slog igenom», var väl det verkligt betydande inlägget: *Die deutsche Augustinerkongregation und Johann von Staupitz* (1879). Hans hufvudverk är dock hans omfattande biografiska verk öfver *Martin Luther* (2 band 1884—1893). Bland hans öfriga skrifter må här erinras om *der Kanzler Brück und seine Bedeutung für die Entwicklung der Reformation* (1874); *Luthers Stellung zu Konzil und Kirche bis zum Wormser Reichstage* (1876); *Walther von der Vogelweide in seiner Stellung zu Kaisertum und Hierarchie* (1877); *Friedrich der Weise und die Anfänge der Reformation* (1881); *Analecta Lutherana, Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Luthers* (1883); *Luther und der Reichstag zu Worms 1521* (Andra uppl. 1883); *Luthers Selbstmord* (Andra uppl. 1890); *Noch einmal Luthers Selbstmord. Erwiderung auf Majunkes Schrift* (1890); *Die Heilsarmee* (1885); *Die älteste Redaktion der Augsburger Konfession* (1906) samt en monografi öfver *Edward Irving* (1901). Professor Kolde var dessutom sedan 1893 verksam såsom utgifvare af *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*. Kolde har redan fått en skicklig biograf i sin efterträdare, prof. d:r HERMAN JORDAN, som utgifvit en förträfflig lefnadsteckning öfver honom: *Theodor Kolde, ein deutscher Kirchenhistoriker. Mit Koldes Bildnis* (Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuch. 1914. Pris M. 4,50, bunden M. 6). Själf sammanfattar Jordan på annat ställe (*Die Theologie der Gegenwart* 1914, s. 245 ff.) resultatet af sitt arbete och karakteriserar den bortgångne sålunda: »Ein Leben, begonnen in der Enge kümmerlicher äusserer Verhältnisse, führte unter harten Entbehrungen des Studenten und des Privatdozenten schliesslich zu den Erfolgen eines vielgehörten Universitätslehrers und weitbekannten Gelehrten. Es ist ein äusserlich schlichtes Leben, das zu zeichnen war, aber dadurch von weitergehendem Interesse, dass eine charaktervolle Persönlichkeit mit ausgeprägten Zielen und Anschauungen zu schildern war. Koldes eigenartige Persön-

lichkeit ist ein neuer Beweis dafür, wie das Luthertum immer neue eigenartige Typen hervorbringt. Ein Lutheraner durch und durch fest am Bekenntnis haltend, jeder kulturellen und wissenschaftlichen Engherzigkeit völlig fernstehend, aufgehend in wissenschaftlicher Arbeit und doch verständnisvoll für das Leben seiner Zeit, mit starker Neigung zu konservativen Beharren in Sitte und Ordnung und doch — hierin, aber auch nur hierin den Bahnen des Erlanger Hofmann folgend — politisch durch und durch liberal, kirchenpolitisch konsequent den Grundsatz der Zugehörigkeit zu keiner einzigen Partei befolgend, doch zu starker Kritik am kirchlichen Gegenwartsleben und an den kirchlichen Einrichtungen neigend. Innerhalb der Geschichte unserer kirchenhistorischen Forschung kann man ihn nach der materiellen Seite einen der erfolgreichsten Reformationsforscher nennen, sowohl auf dem Gebiete der allgemeinen Forschung hinsichtlich Luthers, als auch der bayerischen Kirchengeschichte; nach der formalen und methodologischen Seite aber wird man Kolde den entschiedenen Anwender Rankescher Gedanken auf die Kirchengeschichte nennen können und einen selbständigen Fortführer der Reuterschen Schule. Aller modernen Geschichtsphilosophie abhold, sucht er den Kreis der Quellen und des stofflichen Wissens möglichst zu erweitern, weniger der Ideengeschichte zuneigend als der Geschichte der Ereignisse und Personen. Die Reinheit des Wollens und die Klarheit der Ziele trat dem Biographen Koldes bei der Arbeit immer wieder entgegen, und wenn er sich mit den letzteren auch keineswegs identifizieren konnte, so glaubt er sich nicht zu täuschen in der Empfindung, dass der Charakterkopf eines deutschen Historikers, der hier zu zeichnen war, uns ein treues Bild der politischen, wissenschaftlichen, kirchlichen und religiösen Geschichte der letzten 50 Jahre bietet.»

— Den 27 juli 1914 afled i Gammelstad prostens teol. d:r JAKOB ALBERT ENGLUND i den höga åldern af 81 år. Såsom författare har han företrädesvis varit verksam på det kyrkohistoriska området. Så utgaf han år 1876 en lefnadsteckning öfver *Lars Levi Læstadius* och år 1889 *Framstående kyrkans män från Väster- och Norrbotten*. Flere värdefulla bidrag af hans hand gömmer ock den för flera år sedan upphörda Theologisk Tidskrift. I sammanhang härmed må en liten notis i K. Å:s årg. 1912 »Svensk kyrkohistorisk bibliografi» rättas. Där uppgifves nämligen sid. 198 riktigt, att E. Curtelius' teckning af Carl Eric Læstadius blifvit recenserad dels i K. Å. dels ock i Kyrklig Tidskrift 1910 årg. 16 s. 166—168 af märket J. A. E.

Denna signatur betyder emellertid icke, såsom a. st. i K. Å. uppgifves och såsom ju närmast legat till hands att förmoda, biskop J. A. EKLUND i Karlstad, utan däremot den nu hänsofne d:r J. A. ENGLUND i Gammelstad.

— Ett nyutkommet arbete, som i den utländska facklitteraturen får mycket beröm, är d:r PAUL WAPLER's på det bekanta Deichertska förlaget i Leipzig utgifna stora monografi öfver den berömde Erlanger-teologen J. VON HOFMANN — en af 1800-talets mest inflytelserika teologiska vetenskapsmän, hvilken särskildt genom Uppsala-teologien indirekt utöfvat ett betydande inflytande äfven inom vår kyrka. Waplers bok, som bunden kostar 10 mark, har titeln: *Johannes von Hofmann, Ein Beitrag zur Geschichte der theologischen Grundprobleme, der kirchlichen und politischen Bewegungen im 19. Jahrhundert. Mit Hofmanns Bildnis.*

— I *Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1886* (Tjugufemte delen, 1912—1913. Sthlm 1914) har biskop BILLING tecknat bilden af en af vår kyrkas verkliga stormän: *Henrik Schartau*. Om denna minnesteckning yttrar docenten FREDRIK BÖÖK (Sv. Dagbl. 4/10 1914) några ord, som visa hur äfven en modern svensk litteraturhistoriker förmår att på den märklige mannens personlighet och lifsgärning anlägga synpunkter, från hvilka en hög uppskattning af bådadera äro följdriktig och naturlig. Han skrifver:

»Gottfrid Billings 'Minne af prosten Henrik Schartau' ger icke alltför många nya bidrag till Schartaus biografi, men skildringen af den store predikanten och själasörjaren har en klar, enkel och strängt allvarlig ton, som väl harmonierar med föremålets karaktär. Med all sin trånghet och torka [!] är Schartau en utomordentligt fängslande figur, märkelig icke bara ur historisk synpunkt som en af de inflytelserikaste religionslärare Sverige ägt, en af dem som format folksjälén och ända in till det ögonblick som är förblifvit en levande kraft, utan betydande och intressant i sig själf. Den nyktra, mot allt slags känslösvall fientliga förståndsmässigheten är hos honom förenad med en psykologisk skarpblick och ett intresse för inträngande sjäslig analys, som hos oss är lika sällsynt på det religiösa området som inom litteraturen. I romantikens tidsålder intar han en egendomlig särställning, utmärkt genom utpräglad rationalism [ordet här tydligen användt — icke i bemärkelse af vulgär-rationalism utan i motsats mot materialism, alltså ungefär = filosofisk rationalism-idealism. *Anm. af Red. för K. Å.*] och sedlig rigorism, och hans inflytande på svenskt fromhetslif blef säkerligen

djupare och varaktigare än både Geijers och Wallins. Ingen stor religionslärare, knappast ens Calvin, har med så obeveklig följdriktighet utdömt och underkänt hela det estetiska lifvet — med Schartaus starka misstro mot allt stämnings- och känslolif var en sådan ståndpunkt helt naturlig — och denna hans tendens har säkerligen sammanfallit med ett kärft och buttert drag hos svensk allmoge. Svenska akademien har med tillbörlig fördomsfrihet sett bort från denna Schartaus afvoghet mot det odlingsområde, som Gustaf III:s skapelse har att särskildt vårda, och gifvit honom plats bland sitt galleri af stora minnen — det är också ett slags ridderlighet mot motståndare, och passar väl samman med stilen i hela volymen.»

— I Språkvetenskapliga Sällskapets Förhandlingar 1910—1912 har docenten SVEN TUNBERG i Uppsala skrivit en synnerligen intressant uppsats med titel: *En romersk källa om Norden vid 1100-talets början* med *Efterskrift*. Förf. fäster först och främst uppmärksamheten vid en lista öfver biskopar direkt lydande under den påfliga stolen, tydligen härrörande från påven Calixtus II:s regering, d. v. s. från tiden omkring år 1120. Ungefär samtidig är emellertid en annan utförligare lista, som kan betecknas såsom det första utkastet till en universalförteckning öfver den katolska kyrkans provinser. Det är denna förteckning, som förf:n i sin lilla afhandling närmare undersöker och kommer bl. a. till det resultat, att listan för Sveriges vidkommande anger Sveriges stiftsindelning vid denna tidiga punkt af Sveriges kyrkohistoria och skulle de dåvarande biskopsstiften enligt förf:s slutresultat vara *Skara, Linköping, Eskilstuna, Strängnäs, Sigtuna* och *Västerås*. Är detta riktigt, och goda skäl tala ju för att så är, så ha vi vunnit en märklig upplysning om en mycket tidig, ehuru förut okänd stiftsbildning af mycket öfvergående art, med Eskilstuna såsom biskopssäte. Men icke nog härmed: »vi kunna äfven med stöd af dessa upplysningar flytta Strängnäs och Västerås biskopsstifts historia ett halft århundrade tillbaka».

I fråga om *Eskilstuna* såsom kyrklig hufvudort under den tidigare medeltiden i Sverige yttrar förf:n: »Den äldsta svenska medeltida traditionen ger också åt Eskilstuna den kyrkliga ställning, som här [d. ä. i den föreliggande provinsförteckningen från omkr. 1120] skulle afses, då den nämligen sätter orten i direkt samband med missionsbiskopen Eskils verksamhet. I Eskilstuna finna vi äfven inom kort 'den helige martyren och biskopen Eskils kyrka' [DS 839 (1231)], och här grundlägges i början af 1200-talet ett

hospital af Johanniterorden. Den allra senaste tidens arkeologiska forskningar gifva dessutom vid handen, att Eskilstuna under 1000-talet varit en blomstrande handelsplats, och att den kringliggande bygden i stor utsträckning varit kristnad och kyrkligt organiserad redan under 1000-talets andra hälft. Samtliga tillgängliga källors vittnesbörd stämma sålunda förträffligt öfverens med ett antagande af Eskilstuna såsom under den äldsta kristna tiden i Sverige säte för en svensk biskop.

Med antagandet af en begynnande, ehuru sedermera ej fortsatt stiftsbildning omkring Eskilstuna låter sig måhända ett annat förhållande sammanställas. I början af 1170-talet utfärdar påfven Alexander III ett bref till biskop Vilhelm i Strängnäs, genom hvilket han — i enlighet med hvad som tidigare skett af svenske konungen, ärkebiskopen samt påflige legaten ärkebiskop Eskil i Lund — särskildt bekräftar Strängnäs stift i dess besittning af Nerike. [Förf. hänvisar i en not till det bekanta brefvet i DS 58 samt därjämte JAFFE's Regesta II, n:r 12111 o. s. v.] Då Eskilstuna-trakten sedan gammalt stått i liflig förbindelse med Nerike, torde den förmodan ligga nära till hands, att Nerike en gång lydt under biskopen i Eskilstuna och att det är en sista yttring af dess tidigare till Strängnäs biskopsstol själfständiga ställning, som genom ingripande från såväl konungens som påfvens sida i slutet af 1100-talet definitivt undertryckes.»

— I Castellamare di Stabia i Italien afled den 24 mars 1914 förste bibliotekarien vid riksbiblioteket i Stockholm fil. d:r BERNHARD LUNDSTEDT. Född den 11 juni 1846 förvärfvade han den filosofiska lagern i Uppsala 1875. Redan då hade han emellertid sedan två år tillbaka såsom e. o. amanuens tillhört den institution, som han sedan skulle ägna sin mannaålders gärning! I hela fyrtio år verkade han såsom biblioteksman. År 1884 blef han innehafvare af ordinarie anställning, 1900 utnämndes han till bibliotekarie, 1909 till förste bibliotekarie och erhöll år 1913 afsked med pension. Hans mest betydande bibliografiska arbeten äro *Katalog öfver Finspongs bibliotek* med historisk inledning 1883 och den omfattande tidningshistoriken *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi* (3 delar. 1895—1902). Med oskrymtad sorg och djup saknad hafva d:r L:s många vänner bland kyrkohistoriens idkare och vänner i vårt land mottagit underrättelsen om hans bortgång. Själf en uppriktig kyrkans vän och personligen varmt religiös — en trofast vän och beundrare af d:r J. C. BRING vid Ersta — omfattade han med största

välvilja alla och en hvar, som han trodde kunna komma att gifva något bidrag till att sprida ljus öfver vår kyrkas framfarna öden. Outtröttlig att i den mån det var honom möjligt bistå med råd och dåd i fråga om behöfliga källors uppletande och önskvärd litteraturs anskaffande, sökte han ock vid de unga kyrkohistoricis utlandsfärder genom upplysningar och rekommendationer på allt sätt för dem lätta vägen till främmande arkiv och bibliotek. Framför allt var han Italia-vän och ägde många förbindelser där nere. Lifligt intresse hade han ock för att utländska källor till Sveriges historia, namneligen kyrkohistoria, måtte tillgodogöras. Ett utslag af detta intresse var hans arbete för att en särskild svensk forskare måtte sändas till Rom med uteslutande uppgift att för Sveriges räkning tillvarataga Vatikan-arkivets skatter. Den svenska Kyrkohistoriska Föreningens bildande hälsade han med största glädje och ingick för egen del från första stund i föreningen såsom ständig ledamot. Då år 1907 det stora minnet af Karl XII:s och Sveriges inskridande till förmån för den betryckta protestantismen skulle firas, var d:r Lundstedt säkerligen mera verksam än någon annan svensk man för att den ståtliga minnesvården på Altranstädts borggård verkligen blef rest. Lifligt erinrar sig den, som skrifver dessa rader, hur jublande glad han blef öfver, att bidraget från Uppsala då var så pass betydande, som det verkligen blef — relativt större än från någon annan ort i Sverige. Med innerlig glädje hälsade han ock alla bemödanden att låta den svenska historiens och kyrkohistoriens erfarenheter och lärdomar komma folkets breda lager till godo och beklagade ej sällan, att man vid ståtliga minnesfester i vårt land syntes hellre vilja tala i »tungomål» eller söka komma med utomordentliga synpunkter och svårfattliga, lösryckta sinnrikheter, som knappast kunde senteras ens af ett fåtal, än enkelt, klart och lefvande framställa det stora minnets innebörd och manande förpliktelse på ett sådant sätt, att det mera omedelbart kunde omsättas i lefvande kraft i själfva folkorganismen. Vältaligt vittna d:r Lundstedts vackra testamentariska förordnanden till förmån för fromma och vetenskapliga ändamål om de ädla syften, som besjälade honom. Många ha också skäl till tacksamhet mot honom. Välsignelse följe hans minne i spåren.

— *Förhandlingar vid Svenska Filolog- och Historikermötet* i Göteborg den 19—21 augusti 1912 hafva utkommit (1913) under redaktion af professor OTTO LAGERCRANTZ. Ehuru till följd af ogynnsamma tillfälligheter någon sektion för kyrkohistoria icke kom till

stånd, bjuda förhandlingarna åtskilligt af både kyrkohistoriskt och allmänt religionshistoriskt intresse. »Ur dessa synpunkter mer eller mindre direkt eller indirekt lärrika äro bl. a. följande referat och afhandlingar: ERIK BRATE, *Vqluspá*; GÖSTA THÖRNELL, *Olaus Magnus som författare och latinsk stilist*; OSCAR MONTELIUS, *Kristus-monogrammet*; HJALMAR KYLÉN, *Swedenborgs betydelse för svensk religionsfilosofi*; WILHELM GÖDEL, *Bokvården i Sverige under reformationstiden, Ett kapitel ur den fornsvenska litteraturens proveniens*; TOR E. KARSTEN, *Spår af fornnordisk tro och kult i östsvensk folktradition*. Af alldeles särskildt intresse för den arbetande kyrkohistorikern är emellertid diskussionen *Om publikationen af historiska urkunder*, inledd dels af förste arkivarien SEVERIN BERGH, Stockholm, dels af riksarkivarien V. A. SECHER, Köpenhamn. Ehuru ämnets formulering var så vidsträckt, att diskussionen skulle hafva kunnat röra sig om så väl principerna för utgifningen som önskemål rörande publikationernas innehåll, så gäfvö de båda inledarne ämnet en till förmån för själfva den brännande frågan förvisso lycklig begränsning. Icke på någon annan punkt torde för öfrigt de principiella meningsskiljaktigheterna inom mötet ha framträdtt så starkt, som just i denna fråga. Striden stod och står mellan historici och språkvetenskapsmän. Från sistnämnda håll gjordes gällande (t. ex. af doc. JÖRAN SAHLGREN), att en språkman ej är »betjänt af historikernas ofta godtyckligt normaliserade texter, en historiker bör däremot kunna tillgodogöra sig ett bokstafstroget aftryck». Från detta håll restes krafvet »att trycka det, som i handskrifter föreligger, just det och ingenting annat». Förgäfves erinrades här emot från motsatta hållet, att en sådan grundsats kan »vid första påseende förefalla mycket enkel, men möter vid tillämpningen vissa svårigheter och medför stora olägenheter för läsaren». De båda inledarne exemplifierade denna sats med flere detalj-påpekanden, som dock, att döma af referaten, från motsatta sidan lämnades obemötta, för så vidt ej ett uttalande, sådant som ett (Förhandl. sid. 179) af doc. Sahlgren meddeladt skall räknas dit, då han säger: »Ett arbete sådant som 'Svenska riksrådets protokoll' har ju, oaktadt alla normaliseringar, inga som helst förutsättningar att bli populärt. Dess läsekrets bör t. ex. lika väl kunna förstå *wijdh* som *vid*, *szåssom* som *såsom*». Med anledning häraf har Hist. Tidskrift, på förste arkivarien d:r S. BERGHS anhållan, gjort följande, rätt så pikanta erinran, nämligen, »att hvarken *ij* eller *dh* ändras vid redaktionen af Svenska riksrådets protokoll, att *sz* (*ss*) i början af ord ej före-

kommer i manuskripten till rådsprotokollen (sådant är karaktäristiskt för en tidigare period), samt att ss inuti ord ej förenklas vid redaktionen».

Doc. Sahlgren har emellertid härvid sökt göra gällande, att han icke afsett att uttala sig om normaliseringen i »Svenska riksrådets protokoll», men tillika beklagat, att hans yttrande erhållit den föreliggande formuleringen.

För vår del kunna vi ej annat än med allt eftertryck understryka de synpunkter, som under diskussionen med framgång häfdades främst af de båda inledarne men ock af prof. SAM CLASON och docenten HELGE ALMQUIST och som i hufvudsak förut gjorts gällande af förff. sådana som G. WAITZ, *Wie soll man Urkunden ediren* (v. SYBELS Hist. Zeitschr. Bd IV); EMIL HILDEBRAND, *Om äldre handskrifter återgifvande i tryck* (Hist. Bibl. V, 19), och E. BERNHEIM, *Lehrbuch vom historischen Methode* VON SICKEL och H. BRESSLAU i *Monumenta Germanica Historica* o. s. v. för att blott nämna några få namn på detta område. Det förefaller verkligen, som om den lättköpta och obefogade kritik, som från ovederhäftigt håll understundom riktas mot utgifvare af historiska urkunder, allt för ofta berodde på vederbörandes okunnighet om, att historici här röra sig på ett område, där de tack vare en lång erfarenhet och genomreflekterade principer verkligen befinna sig på mycket fast mark. Hyperkritik är icke — såsom begynnaren förmenar — någon sorts finare kritik, utan — såsom t. ex. Bernheim riktigt framhåller — en kritik, som grundar sig på okunnighet om alla de för sakens riktiga bedömande nödvändiga faktorerna.

— Under titel *En dagbok från 1600-talet* (Sthlm, Norstedt 1913, 99 sid.; pr. kr. 1,50) har major E. BRUNNSTRÖM utgifvit delar af en af kyrkoherden i Forsheda ANDREAS BOLINUS (f. 1642, † 1698) författad dagbok för åren 1666—97, en »resebok» med iakttagelser från förf:s vistelse i Tyskland 1666—70 jämte beskrifningar af åtskilliga orter och trakter i Sverige, ett utkast till personalier öfver honom själf m. m. Ehuru utgifvaren har nöjt sig med att endast i utdrag återgifva den föreliggande handskriften och genom referat af enligt hans mening mindre viktiga partier sammanbinda det hela, saknar publikationen icke sitt intresse och värde, äfven ur lokal-kyrkohistorisk synpunkt. Särskildt må härvid antecknas, att några eljest ej lätt funna notiser om vissa kyrkliga personer här äro att hämta. För allmän kulturhistoria intresserade personer kunna

i hvarje fall med nöje läsa den gamle kyrkoherdens anteckningar, sådana de föreligga i denna lilla publikation.

— Professor LUDVIG STAVENOW har i egenskap af dåvarande rektor vid Göteborgs högskola såsom programskrift publicerat en essay om *Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieförskrifning* (Göteb. 1913), som Hist. Tidskr. träffande karakteriserar såsom »präglad lika mycket af synpunkternas rikedom och finhet som af formens knappa klarhet».

— I Historisk Tidskrift (Årg. 33, 1913) har docenten EM. LINDERHOLM gifvit en synnerligen lärorik och värdefull utredning om *De stora trolldomsprocessernas upplösning i Sverige*.

— *Finska Kyrkohistoriska Samfundets protokoll och meddelanden* innehålla ofta synnerligen värdefulla och intressanta bidrag, som icke böra lämnas opåaktade af den svenska kyrkohistoriens idkare och vänner. Såsom exempel bland många andra må här nämnas följande uppsatser och undersökningar: H. RÅBERGH, *Åtgärder för bevarandet af det religiösa och kyrkliga sambandet mellan det s. k. Gamla Finland och Svenska Finland efter freden i Nystad* (Årg. 1909/10, tr. 1911, s. 206 ff.); A. NEOVIUS, *Om uppkomsten af Finlands äldsta regala gäll* (ibidem s. 173 ff.); J. W. GUSTAFSSON, *Kyrkliga förhållanden bland svenskarne i Reval vid slutet af 1600-talet* (årg. 1911, tr. 1912, s. 260 ff.); J. GUMMERUS, *Minnen af Sankt Henrik i England* (på finska Årg. 1911, tr. 1912, s. 313 ff.), *Drag ur gudstjänsten i Åbo domkyrka vid medeltidens slut* (på finska Årg. 1912, tr. 1913, s. 60 ff.), A. NEOVIUS, *Biskoparnes i Finland itinerarier intill år 1527* (ibidem s. 17 ff.) o. s. v.

— I Hist. Tidskrift (1914, h. 3, s. 73 ff.) lämnar d:r P. O. VON TÖRNE en intessant *Öfversikt af i Finland under år 1913 utkommen historisk litteratur*. Förf:n fäster därvid bl. a. uppmärksamhet dels vid en kyrkohistorisk akademisk afhandling, ventilerad i Helsingfors och författad af d:r G. NIKANDER med titel: »*Jakob Tengström såsom akademisk lärare och biskop intill 1808* (Helsingf. 1913), dels vid en förtjänstfull undersökning af samme förf. i Finsk Tidskrift, benämnd *Andliga strömningar i Åbo under den gustavianska tiden i deras samband med 1808 års finländska politik* (Årg. LXXV, s. 309 ff.). Här söker förf:n ådaga-lägga, »att de nya filosofiska idériktningar, som vid sekelskiftet gjorde sig gällande, särskildt subjektivismen och evdämonismen, måste hos den dåtida generationen verka upplösande på plikt-begreppen och försvagande på ansvars känslan och såmedelst

kännbart bidrogo till framalstrande af de bedröfliga företeelser, vi från denna tid känna i Sverige och Finland».

— Den i svenska kyrkohistoriens historia sällsynt ryktbare Petrus Bång har blifvit föremål för en förtjänstfull monografi af en finsk forskare d:r A. SIMOLIN, som år 1912 utgifvit en afhandling om 259 s. med titel: »*Petrus Bång. Biografisk Studie*». Förf:n betecknar sin hjälte såsom en af Finlands »ogensägligen intressantaste och trots allt mest betydande och mest sympatiska personligheter under det sjuttonde århundradet».

— Professor ANDREAS BRANDRUD i Kristiania har börjat utgifva en populärt affattad framställning af *den kristne kirkes historie* med talrika illustrationer. Boken, som utkommer på H. Aschehoug et C:ies förlag i Kristiania, beräknas komma att omfatta omkring 14 häften à 60 öre. Arbetet afser att gifva »et någenlunde kortfattat men dog samlet overblik over den hele kristne kirkes historie fra aposteltiden til vore dage». Verket, som vänder sig så väl till de teologiskt bildade som till den stora allmänheten, är tydligen värdt all möjlig uppmärksamhet äfven i vårt land, då förf:n, att döma af de nu utkomna häftena, synes väl skickad att gå i land med sin svåra uppgift.

— Tvenne franska forskare P. FIEL och A. SERRIÈRE ha utgifvit ett litet arbete i svensk kyrkohistoria, benämndt: *Gustave III et la rentrée du catholicisme en Suède d'après des documents inédits*. Paris 1913. Bokens källmaterial utgöres nästan uteslutande af den år 1783 hitsända apostoliska vikarien, abbé Oster's brefväxling med propaganda-kongregationen i Rom. Träffande anmärker d:r A[rnol]d B[ra]tt i Hist. Tidskr. (1914, s. 215), att Oster's verksamhet erbjuder »den egendomliga anblicken af en missionär, som gynnas af dem han skulle omvända [d. ä. Gustaf III och andra af Sveriges framskjutna, »toleranta» personer] och motarbetas af sina egna trosfränder» [d. ä. de katolska makternas beskickningar i Stockholm]. Oster's sträfvanden för katoliseringen i Stockholm misslyckades, och boken slutar med att konstatera, att Sveriges katoliker i våra dagar icke äro flere än på Gustaf III:s tid.

— *Kyrkolagskommittén 1824—1846, en historisk och kyrkorättslig studie* är titeln på en 380 sidor diger afhandling, som den 23 mars 1914 ventilerades vid Göteborgs högskola för vinnande af filosofisk doktorsgrad. Författarens namn är OSCAR HIPPEL. Hans gedigna förstlingsarbete utgör tydligen ett välkommet bi-

drag icke blott till den svenska kyrkorättsutvecklingens belysning, utan både indirekt och direkt äfven till svenska kyrkans historia. Vid disputationens bedömande anförde professor LUDVIG STAVENOW till Lärarerrådets protokoll bl. a. följande uttalande: »Licentiat HIPPEL's afhandling behandlar ett ämne från ett hittills föga bearbetadt område, den svenska kyrkorättens. Härvid har undersökningen koncentrerats kring de betydelsefulla försöken under förra seklets förra hälft att åstadkomma en revision af den gamla kyrkolagen — ett arbete, som visserligen ej nådde sitt hufvudsyfte, men som, utom det att det i enskilda fall ledde till resultat, i det att till kommittén remitterades särskilda reformfrågor, dock lämnade några synnerligen betydande och observerade förslag till ny kyrkolag, hvilka för kyrkliga reformer i det följande städse måste i någon mån beaktas. Därjämte utgjorde detta arbete otvifvelaktigt den viktigaste grenen af tidens kyrkliga reformsträfvanden, och i detsamma speglas tidens olika uppfattningar af förhållandet mellan kyrka och stat. Ämnet griper därför djupt in i de samtida kyrkliga och kyrkopolitiska idéerna och deras utveckling och har i detta fall en central betydelse. Det är otvifvelaktigt förenadt med betydande svårigheter just på grund af denna sin centrala karaktär, och det måste betraktas såsom en förtjänst hos författaren att hafva upptagit ett dylikt ämne och att utan föregångare och förarbeten hafva genomfört beträffande detsamma en ingående vetenskaplig undersökning. Källforskningen synes mig förtjänstfull. Det är flera års ingående forskningar, som ligga bakom författarens framställning. Arkiven och biblioteken hafva noggrant anlitats och genom studium af en mängd viktiga brevsamlingar har författaren kunnat rikligen belysa viktiga punkter af sin framställning.

Äfven framställningen äger i det hela förtjänsten af en god disposition och ett klart framläggande af det väsentliga. Särskildt skulle jag vilja framhålla skildringen af den ombildade kommitténs arbete under Hartmansdorffs och Heurlins ledning såsom afhandlingens hufvudparti, medan den första afdelningen den ursprungliga kommitténs arbete och förslaget af 1828 pedagogiskt synes mig mindre ingående och inträngande behandlad. Möjligen kan man anmärka på en viss bredd i framställningen. Otvifvelaktigt skulle i flera fall en koncentrerung varit af värde. Ibland tar stilen en subjektiv prägel och resonemangen förefalla någon gång något oklara och omogna. Äfven den korta historiska in-

ledningen är rätt tunn. Men förtjänsterna äro öfvervägande, och under fortgången af arbetet har författaren tydligen mer och mer förmått att behärska det vidlyftiga materialet. Nu kan visserligen sägas, att ämnet är af den speciella beskaffenhet, att det rätteligen mer hör under teologisk fakultets bedömande än den filosofisk-humanistiska. Författaren har dock velat i främsta rummet vinna en historisk skildring af kommittéarbetets gång under inverkan af de växlande idéströmningar och de i kyrkligt afseende bestämmande personligheter, som under skilda perioder af det långvariga reformarbetet påtryckte detsamma sin prägel. Och då licentiat Hippel här bedrifvit historiska studier och aflagt filosofie licentiatexamen samt själf inlämnat denna afhandling, beträffande hvilken han från början, redan vid valet af ämne, stått i kontakt med mig såsom sin lärare, med begäran att den skulle bedömas såsom prof för filosofie doktorsgrad, har jag ej tvekat att för min del bedöma densamma ur denna synpunkt.»

— Den 15 december 1914 ventilerades inför Karlstads domkapitel en på omfattande källforskning grundad afhandling af pastor ERNST HJ. J. LUNDSTRÖM, benämnd *Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621—1680* (Ups. 1914. Almqvist & Wiksell). Efter att ha framhållit, att förf:n behandlar det intressanta ämnet »på grundvalen af nya och i många hänseenden särdeles förtjänstfulla forskningar», yttrar professor CARL HALLENDORFF i en anmälan i Svenska Dagbladet om detta arbete bl. a. följande:

»Här är icke platsen att redogöra för innehållet i denna vackra afhandling, framhäfva dess goda uppslag eller eventuellt påpeka någon detalj, som verkar historiskt mindre lyckad. Summan är, att boken bör uppmärksammas som ett betydande försök att rikta det nutida Sveriges kännedom om fädernas arbete bland balter, liver och letter. Kyrkans väckande, undervisande och fostrande inflytande gick då oundgängligen hand i hand med statens omsorg att sätta försvarsväsendet i skick och värja gränserna, att bygga upp en fast förvaltningsform och att återupprätta det förfallna domstolsväsendet. Ehuru förf. enligt sin uppgift begränsat sig till den kyrkliga sidan, lämnar han dels i texten, dels och framför allt i de omfångsrika bilagorna rikhaltiga bidrag äfven till flera andra sidor af styrelsearbetet. Det kan utan tvekan sägas, att de spridda dragen låta skymta hufvudlinjerna af ett regeringssystem, som

med uppriktigaste nitälskan och äfven afsevärd framgång sträfvat till de nyförvärfvade områdenas lyckliga förkofran på alla områden.» — Karlstads domkapitel har också visat sig väsentligen dela professor Hallendorffs mening om detta arbete, då det för pastorexamen aflagda disputationsprofvat erhöill högsta betyget (laudatur) för såväl författandet som försvaret.

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen.

Publikationer 1900—1909.

Se *Systematiskt Register till Kyrkohistorisk Årsskrift med bilagor årgångarne 1900—1909*, utarbetadt af GUSTAF WALLI. Upsala 1910.

Publikationer 1910.

I: 11. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Elfte årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1910. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: EMIL LIEGREN, J. O. Wallins ungdomsutveckling, betraktad med hänsyn till hans senare verksamhet. H. LEVIN, Bidrag till Visby stifts historia. H. LUNDSTRÖM, Ur själfbekännelser från början af förra århundradet. NAT. BECKMAN, Hvem har döpt Olof Skötkonung? I. COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. VII. Till frågan om Vita Katharinæ's tryckår och Strängnäsmissalets tryckort. VIII. En Upsalabokbindare år 1519. IX. Till de första föreläsningarnas historia vid Upsala universitet. A. B. CARLSSON, En bön af Axel Oxenstierna »öfver alla ens egne och gemene åligganden». I. COLLIJN, Johannes och Olaus Magnus i Upsala Universitets bibliotek förvarade bref till Johannes Dantiscus.

II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Andra serien. Strängnäs stift. Andra häftet. Upsala 1910. Pris i bokh. 2 kronor. (Denna urkundsamlings *första serie*, innehållande *Synodalakter från Upsala ärkestift 1526—1800*, var fullständigt utkommen år 1908.)

Publikationer 1911.

I: 12. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Tolfte årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1911. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: ALB. HAUCK, Motsatser inom den senare medeltidens kyrkobegrepp. E. LINDERHOLM, Om norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen. H. LUNDSTRÖM, Äkta martyrakter från de första århundradenas kristendomsförföljelser. III. Apollonis martyrium. N. BECKMAN, Ett par ord om Skara biskopskrönika. K. B. WESTMAN, Sveriges kyrka och Englands, ett kommittébetänkande. ISAK COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. X. Manuale Upsalense 1487. XI. Canonbildens i Missale Upsalense 1513. XII. Brasks »Keyserlige mandata». XIII. Den i Stockholm år 1628 tryckta ryska katekesen. J. RUDBECK, Frågor eller spörsmål öfver vår kristendoms eller katekesens hufvudstycken.

II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets utgång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Andra serien. Strängnäs stift. Tredje häftet. Upsala 1911. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer 1912.

I: 13. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIII:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1912. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HERMAN NEANDER, Den ortodoxa kyrkan i Grekland. G. WESTLING, Kyrkans verksamhet och resultatet däraf i Linköpings stift under biskop Filenius' tjänstetid 1761—1780. NAT. BECKMAN, Ärkestiftets äldsta kalendarium. OLOF BERGSTRANDH, Det kristliga och kyrkliga lifvet inom Hernösands stift under 1800-talets förra hälft. HERMAN LUNDSTRÖM, Ett förslag från 1700-talets början om närmare förbindelse mellan Englands och Sveriges kyrkor. I. COLLIJN, Bibliografiska Miscellanea. XIV. Psalterium rituale Upsalense. Stockholm, omkr. 1487. XV. Smärre bidrag till Hans Brasks sista lefnadsår. XVI. Ett bidrag till det s. k. Würzburgsbibliotekets historia. YNGVE BRILIOTH, Om ett vittnesförhör angående visitationerna i Linköpings stift hållet år 1328.

Bilaga:

HERMAN LUNDSTRÖM. Fynd och forskningar. Kritiska utflykter på den svenska kyrkohistoriens område. Första häftet. Upsala 1912. Pris i bokh. 2 kr.

Innehåll: I. Hvem har döpt Sveriges förste kristnade konung? II. En medeltida, hittills obeaktad likvorist-fråga. III. Om äktheten af Johan III:s berömda tal till Smålands och Ölands prästerskap på Borgholms slott den 28 april 1588.

Publikationer 1913.

I: 14. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIV:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1913. Pris i bokh. 5 kr.

UTGIFNA SKRIFTER

Innehåller bl. a.: JOHNNY ROOSVAL, Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi. H. D. HALLBÄCK, Några ord om Olof Lambatungas dödsår. GOTTFRID CARLSSON, Några anteckningar om de teologiska studierna i Upsala under universitetets första tillvaro. G. WESTLING, Den religiösa ställningen inom Linköpings stift under 1800 talet. ALEXANDER RYDBERG, Peter Murbecks lif och verksamhet i Stockholm (med 2 porträtt). YNGVE BRILLOTH, De svenska medeltidsbiskoparnes visitationes liminum ss. apostolorum. HERMAN LUNDSTRÖM, Biskopsvigningen i Upsala domkyrka år 1575. HERDER BLOCK, Till de kyrkliga förpliktelseernas och invigningarnas historia i Sverige. HERMAN LUNDSTRÖM, Constitutiones in Nycopensibus comitiis a clero sancitæ svetice. Nycopiæ 1611. KNUT B. WESTMAN, Två handskrifter af Birgittas revelationer.

Till redaktionen insända skrifter:

The Augustana Theological Quarterly, tidskrift för teologi och kyrkliga frågor, redigerad af E. NORELIUS och N. FORSANDER. 16:de årg. 1914. Rock Island Ill. U. S. A.

Bibelforskaren, tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom, utgifven af ERIK STAVE. 31:ta årg. 1914. Pris 5 kr.

Bulletin, paraissant tous les deux mois. Etudes, Documents, Chronique littéraire. Utg. af Société de l'histoire du Protestantisme Français. 64:de årg. Libr. Fischbacher. Paris. Af denna intressanta tidskrift, som lämnar värdefulla meddelanden om den franska marty- och kyrkohistorien, utgifvas numera årligen sex dubbelhäften. Prenumerationspris inom Frankrike 10 fr., utom detta land 12,50 fr. Prästmän utom Frankrike erhålla tidskriften till samma låga pris som infödde fransmän eller 10 fr. pr årg.

Teologisk Tidskrift (finsk, tvåspråkig). Utg. af G. G. ROSENQUIST m. fl. 19:de årg. Helsingfors 1914. Pris pr årg. 9 finska mark jämte postbefordringsafgift.

Teologisk Tidskrift (dansk), utg. af J. O. ANDERSEN och F. E. TORM. 14:de årg. Kphmn 1914. Pris pr årg. 8 kr.

For Kirke og Kultur, utg. af C. BRUUN og TH. KLAVENESS. 21:sta årg. Kristiania 1914.

Norsk Teologisk Tidskrift, 15:de årg. 1914.

Kirkehistoriske Samlinger, utg. af Selskapet for Danmarks kirkehistorie ved H. F. Rørdam 1914.

Erik Dahlberghs Dagbok (1625—1699). För första gången fullständigt efter de i Upsala och Stockholm bevarade originalmanuskripten utgifven med inledning af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala och Stockholm. Almqvist & Wiksells Boktr.-A.-B. (i distribution). 1912. Pris 20 kr.

Af detta verk, hvars billiga pris af sakkunnige anmälare framhållits, ligga, enligt hvad distributörerna meddela, ännu några få exemplar kvar osålda. Vi erinra därför om detta enastående tillfälle att förvärfva en bok, som från alla vederhäftiga håll fått ett så varmt mottagande. Så hälsar Aftonbladets sakkunnige anmälare »med glädje denna sena litterära och patriotiska tacksamhetsgård åt minnet af den store patrioten Erik Dahlbergh. De här reproducerade präktiga porträtten, reproduktioner af hans kartor och andra teckningar, vignetter m. m. af hans hand — alltsammans gör boken som sagdt till ett värdigt *monumentum ære perennius*, som vi önska må söka sig väg till så många svenska hem som möjligt — särskildt nu vid juletid, då förvisso ingen vackrare och gedignare boknyhet kan tänkas på julbordet. Den utgör en skatt af bestående värde för all framtid och borde få tränga ut åtskilliga enkronas, 50-öres och 25-öres volymer äfven ur jämförelsevis blygsamma bibliotek.» Samme anmälare inleder sina väl skrifna rader om detta verk med följande ord: »Obetingadt främsta platsen bland allt, som på sista tiden utkommit af historisk litteratur i vårt land, tillkommer den ståtliga volymen med ofvanstående titel. Den är, kan man säga, en sen tacksamhetsgård åt hela vår storhetstids kanske renaste hjälteminne» o. s. v.

I *Historisk Tidskrift* häftet 4, årg. 32, sid. 307 ff., framhålles, hur läsaren gripes af den korthuggna och flärdlösa och dock pregnant framställningen, särskildt i dagbokens tidigare partier. »Och det är väl just denna flärdlöshet, denna motvilja för att obehörigt skjuta den egna personen i förgrunden, denna blygsamhet dock så skild från själfunderskattning, som framför allt ger antecknaren bland tidens män hans säregna prägel».

Kyrklig tidskrift, 1914. Utg. af E. BERGLUND. Skara 1914.

Vår lösen. Utgifven genom kyrkliga frivilligkåren i Upsala. 5:te årg. 1914.

Kristendomen och Vår tid. Utgifven af F. HALLGREN, S. STERNER, O. LEVAN och M. PFANNENSTILL. Årg. IX. Lund 1914.

Julhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift. 1914.

Nionde årgången. Skara 1914. Pris kr. 1:25.

Sluter sig värdigt till föregående årgångar.

Julhälsningar till församlingarna från prästerna i Göteborgs stift, 1914. Göteborgs stiftstidnings förlag, Göteborg 1914. Pris kr. 1:25.

Karlstads stifts julbok. 1914. Karlstad. A.-B. Värmlands läns tidnings Boktr. 1914. Redaktör: Kyrkoherde Th. Ekelund, Karlskoga.

INSÄNDA SKRIFTER

Bland det myckna goda i dessa julhälsningar hafva bidragen af J. SUNDLER, J. A. EKLUND, H. FL. RINGIUS, CARL S. LINDBLAD, LENHARDT, G. M. HULTGREN och icke minst G. LIZELL särskildt tilltalat utgifvaren, som dock därmed icke önskar på något sätt antyda något mindre fördelaktigt omdöme om de många andra bidragen.

Från Ev. Fosterlandsstiftelsens Förlag:

Korsblomman. Kristlig Kalender för 1915. Femtionde årgången.

Redigerad af EFR. RANG. Sthlm 1914. Pris 1: 50.

Varde ljus! Missionskalender för 1915. Tjugutredje årgången.

Redigerad af JOH:S LINDGREN. Sthlm 1914. Pris 1: 25.

Frideborg. Folkkalender för 1915 af B. WADSTRÖM. Fyrtionde årgången. Sthlm 1914. Pris 1: 25.

MARGARETA LENK, Femton år i Amerika. Från tyskan av E. Willén. Sthlm 1913. Pris 1: 25.

Andaktsbok för studerande av Pastor KARL SCHREINER i Kristiania. (Luthersk Bogmission). Övers. Pris hft. 30 öre. 1913.

Litet om kristlig barnuppföstran av Pastor TH. FREIBOW. Från norskan. Pris hft. 30 öre. 1913.

J. THULIN, Lifsbilder ur kärlekens värld II. III. Adolf Stöcker. IV. Fredrik von Bodelschwingh. Pris hft. 1: 75. Sthlm 1913.

JACOB B. BULL, Hans Nielsen Hauge. Bemyndigad översättning från norskan av Signe Lyth. Pris hft. 2: 50. 1913.

A. VOLLMAR, Vid Julgranen. Fem berättelser. Från tyskan av E. Willén. Pris hft. 1: 25. 1913.

JOH. RINMAN, Söndagsskolan. Pris hft. 1 kr. Sthlm 1913.

ANNA VON ROTHKIRCH, Småfolk. Några iakttagelser inom barnpsykologiens område. Pris hft. 40 öre. Sthlm 1913.

J. GREVE, Om tron och dess betydelse för människans andliga liv. Från norskan. Pris 50 öre. Sthlm 1913.

FREDRIK LUNDGREN, Bibliska studier. Pris hft. 50 öre. Sthlm 1913.

Mrs F. SEAMER, En liten gatsopares historia. Översättn. fr. engelskan. Pris 25 öre. Sthlm 1913.

W. O. VON HORN, Herren är min sköld. En berättelse från Ryssland och Sibirien. Från tyskan. Pris hft. 1 kr. Sthlm 1913.

INSÄNDA SKRIFTER

D:r JOH. WARNECK, Femtioårig mission bland Batakerna på Sumatra. Bem. översättn. fr. tyskan av J. V. Lodenius. Pris hft. kr. 2: 50.

Biskop J. C. RYLE, Tror du? Bem. översättn. av B. H. Pris 25 öre. Sthlm 1913.

O. NORDENSTAM, I religiösa ämnen. Pris hft. 75 öre. Sthlm 1913.

Från Sv. Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag:

R. LANNÉR, »Låten barnen komma till mig!» Pris: del I hft. kr. 1: 50; del II hft. kr. 1: 50; kompl. hft. kr. 2: 75; inb. kr. 3: 50.

I. THOMASSON, Kyrkoåret och barnen. Pris: hft. I & II à 75 öre, III—V à 60 öre, VI 80 öre; kompl. hft. kr. 3: 75; inb. kr. 4: 50.

H. ÖRTENBLAD, »Föd mina lamm!» Pris hft. I—IX à 40 öre.

K. HULT, Johannes Rudbeckius. Pris hft. 50 öre.

K. SUNDELIN, J. A. I. Sundelin. Pris hft. 75 öre.

C. EDQUIST, Zakarias Lindmark. Pris: hft. kr. 1: 25, kart. kr. 1: 50.

J. A. EKMAN, Tal vid kyrkl. tillfällen. Pris hft. kr. 2: 75.

O. WÅGMAN, Psalmer i original, bearbetning och översättning. Pris hft. 75 öre.

En julbok till församlingarna från Stockholms Prästsällskap. Pris hft. kr. 1: 50.

E. RYDBERG, Söndagshelgden. Pris hft. 25 öre.

O. HEDBERG, Industriarbetare. Pris hft. 30 öre.

E. BJÖRCK, Bibelstudium till uppbyggelse. Pris hft. 60 öre.

H. AKSELSSON, Helgjuten kristendom. Pris hft. 15 öre.

Boken om söndagarna. Pris hft. kr. 1: 25, inb. kr. 1: 75.

Missale för Svenska kyrkan. Pris inb. i klotb. kr. 3: 50, i skinnb. kr. 5: —, skinnb. m. guldsn. kr. 6: —.

Hymnarium för Svenska kyrkan. Pris inb. i klotb. kr. 13: —, i skinnb. kr. 16: —.

J. KÄLLANDER, Församling och tro. Pris i klotb. kr. 6: —, i skinnb. kr. 7: 50, i skinnb. m. guldsn. kr. 8: 50.

N. LÖVGREN, Katarina Elisabet Posse. Pris: del I—III à 75 öre, kompl. hft. kr. 2: 25, kompl. inb. kr. 3: —.

En del af dessa skrifter hafva ett rent kyrkohistoriskt innehåll och alla kunna sägas hafva äfven ett historiskt intresse, för så vidt de äro uttryck för det kyrkliga lifvet inom våra dagars svenska kyrka. Missalet och hymnariet äro storartade arbeten, i hvilka tvifvelsutan ytterst värdefulla kyrkomusikaliska skatter äro samlade.

Biskop Lövgrens bok om friherrinnan Posse kommer säkert att mottagas med intresse af vidsträckta kretsar. Men hvarför får ej den celebra öfverstinnan *Malla (Magdalena) Silfverstolpe* behålla sitt allbekanta förnamn utan här benämnas *Amalia*? Kyrkoherde EDQUISTS teckning af Zacharias Lindmark är förtjänstfull och synnerligen läsvärd. Den lilla minnesteckningen öfver prosten Sundelin är ock tacknämlig. J. A. EKMANS tal vid kyrkliga tillfällen utgöra en för den framlidne ärkebiskopens många vänner mycket kär publikation.

Från J. A. Lindblads förlag, Uppsala:

CECILIA BÅÅTH-HOLMBERG, Charles G. Gordon. En lifsbild. Sthlm 1913. Pris hft. kr. 2: 50.

— —, Sol och sommar. Sthlm 1913. Pris kr. 3: 75.

— —, Hemma i Sverige. Sthlm 1914. Pris kr. 3: 75.

KARL FRIES, John R. Mott, en ledare för världs rörelser. Göteborg 1914. Pris kr. 2: —.

D:r och Fru HOWARD TAYLOR, Hudson Taylor i unga år eller historien om en själs tillväxt. I sammandrag av Emma Beskow. Sthlm 1913. Pris hft. kr. 2: —, klotb. kr. 3: —.

E. MELANDER, Drottning Sophia. Några minnesblad. Sthlm 1914. Med talrika illustrationer. Pris hft. kr. 3: —, klotb. kr. 4: 75.

Professor PAUL SEIPPEL, Adèle Kamm. Översättning från franskan av Aline Cronhielm. Pris hft. kr. 1: 50, kart. kr. 2: —.

IAN MACLAREN, Vid den blommande rosenbusken. Översättning från femtonde engelska upplagan av Märta Lindqvist. Sthlm 1914. Pris hft. kr. 1: —, kart. kr. 1: 50.

— —, Kate Carnegie. En kulturbild från Skottland. Översättning från engelskan av L. Blommert. Sthlm 1914. Pris hft. kr. 1: —, kart. kr. 1: 50.

Professor F. BETTEX, Naturvetenskap och Kristendom. Sthlm 1913. Pris kr. 2:75.

HALL CAINE, En kristen. Översättning av V. Emanuelsson. I två delar à kr. 1:— pr del för hft. ex., klotb. kr. 3:50. Sthlm 1914.

— —, Den eviga staden. Översättning från engelskan av Hanna Östberg. I två delar à kr. 1:— pr del för hft. ex., klotb. kr. 3:50. Sthlm 1914.

ERNST HJ. LUNDSTRÖM, Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Almqvist & Wiksells Boktr.-A.-B. (i distribution). Upsala & Stockholm 1914.

Svensk Kyrkotidning. Årg. 1914 utg. af E. MEURLING. Upsala 1914.

Sveriges Kyrkliga Folktidning (julnummer) utg. af AXEL JONSSON. Stockholm 1914.

B. G. JONZON Ljusdals kyrka. Minnesskrift med anledning af kyrkans restaurering år 1914. Tryckt i Ljusdal 1914.

En liten, i det hela ganska tilltalande tillfällighetsskrift, i hvilken rätt utförligt redogöres för kyrkobyggnadens, inventariernas och kyrkogårdens tillstånd med ty åtföljande historiska notiser. Under afdelningen »Ljusdals kyrkogård» möter ock en beskrifning af den under senare hälften af 1700-talet uppförda klockstapeln samt de i denna upphängda klockorna. Det lilla häftet om inalles 62 sid. förutom innehållsförteckningen innehåller därjämte en »Series pastorum» samt en redogörelse för »kyrko-restaureringen 1914». I fråga om förutvarande pastorer och komministrar i Ljusdal nöjer sig förf:n i det hela med ett tämligen magert namn- och årtalsregister. De enda undantagen bland kyrkoherdarne gälla blott två, af hvilka den ene omtalas ha varit »omtyckt tillfällighetspoet» och den andre får erkännande för »punktlighet, ordningssinne och ett noggrannt iakttagande af tid». Ett något fylligare herdaminne hade emellertid säkerligen kunnat lända sockenborna till gagn och uppbyggelse, ehuru de förmodligen äro mycket tacksamma äfven för hvad de fått veta om kyrkobyggnadens och mobiliernas öden m. m., som ju dock hör till församlingens *yttre* historia.

Det hela afslutas med ett skaldestycke af märket B—t J. Ur detta poem, benämndt »Sommarnatt i klockstapeln», må här som prof ett par versar återgifvas:

»Himlahvalfvet glöder i
norr som ett eldhaf af strandlösa vågor,
strandlös längtan föder i
sinnen, tända af eviga lågor.

Kyrkohvalfven hysa den
längtan, af fäderna murad i stenen,
fädernas grafkors lysa den
segrande frid öfver hvitnade benen.»

Stjärnan från Betlehem. Illustrerad jultidning för barn och ungdom utgifven på föranstaltande af Svenska kyrkans missionsstyrelse. 1914. Pris 15 öre.

En både vackert illustrerad och innehållsrik publikation, som förvisso förtjänar den vidsträcktaste spridning.

A. KOLMODIN. Svensk Missionstidskrift. Årg. I, 1913, och II, 1914. Sex häften årligen. Prenumerationspris är 3 kr. för hel årgång.

Tidskriftens uppgift är att söka främja en grundligare och allsidigare kännedom om missionen, särskildt den svenska. Tidskriften kommer därför att lämna utredande artiklar om missionens grund, motiv, nödvändighet och mål; vidare om de svenska missionernas historia och nuvarande ställning, om missionslivets teknik, om sätt och metoder för väckande och stärkande af missionskärleken inom hemlandet och missionsarbetets utförande samt de olika mer eller mindre svårlösta problem, som möta särskildt på våra svenska missionsfält på grund af det religiösa, sedliga och sociala tillståndet i de folk, bland hvilka våra missionärer verka, och därmed sammanhängande religionshistoriska och religionsfilosofiska spörsmål. Dessutom vill tidskriften lämna fortgående meddelanden från de olika svenska missionsfälten och fästa uppmärksamheten på missionslitteratur, särskildt den på vårt språk utkommande.

Svensk Missionstidskrift har alltså satt såsom sitt mål att vilja tjäna alla de olika missionsorganisationerna i vårt land och blifva ett organ, där deras arbetare kunna mötas och lära känna och respektera, ja älska hvarandra såsom medarbetare i en gemensam öfverväldigande uppgift.

Såsom medarbetare har Red. lyckats förvärfva ledande personligheter inom de olika svenska missionsorganisationerna, ett stort antal missionärer från olika svenska missionsfält och andra för de frågor, Svensk Missionstidskrift kommer att behandla, intresserade.

Sveriges Ungdom. Organ för den kyrkliga ungdomsverksamheten. Redaktion: Pastorerna H. AKSELSSON och O. NYSTEDT. Årg. 1914. Sthlm, Tryckeri-A.-B. Fylgia. Kostar vid prenumeration på posten pr årg. kr. 1: 35.

Senaste årg. innehåller bl. a. flere artiklar, som visa ett berömvärdt bemödande å de båda redaktörernas sida att låta Sveriges kyrkohistoria tala till de unga och gifva dem något af det bästa, hon har att gifva: fördjupad kärlek till »fädernas kyrka i Sveriges land».

Tillkomme ditt rike. Julbok utgifven på föranstaltande af Svenska kyrkans missionsstyrelse, år 1914, nionde årg. Upsala, L. Norblads bokh. i distribution. Pris: häft. kr. 1:25, i klotb. kr. 1:75.

Af innehållet må här endast framhållas biskop HJ. DANELLs sympatiska artikel: »*Ärkebiskop Johan August Ekman, några minnesord i stridstider inför bilden af en fridens man.*»

Från det Steenska förlaget i Kristiania:

Hans Nielsen Hauge av JACOB B. BULL. I billig folkeutgave, omtrent halvparten av den tidligere pris. Kr. 3: — heftet, inbundet i originalbind efter tegning av Th. Holmboe kr. 3:80.

Förlaget medsänder följande meddelande, som vi gärna återgifva, då vi önska boken största möjliga spridning äfven i vårt land.

»Hans Nielsen Hauge är den første betydelige indvarsler av vor folkeaands opvaagnen til ny frihet og selvstændighet. Neppe i hele vor historie findes en mand der i den grad som han har levet i overensstemmelse med sit livs grundprincip og sat livet konsekvent og frygtløst ind paa sin gjerning, han staar i denne henseende som et lysende eksempel for alle tiders nordmænd.

Naar dertill kommer, at hans i skjønneste og ædleste forstand romantiske livssaga paa hvert blad bærer bud fra ægte normannaaand og vidnesbyrd om de bedste nationale særkjender i vor folkekarakter, anser vi tiden at være inde til atter at mindes hin merkelige bonde fra Tune, som satte hele vort land i bevægelse og vakte aandelig liv og materiel foretagsomhet i et folk, som var fortvilelsen og selvopgivelsen nær. Saameget mere, som de livsværdier, for hvilke han satte sit liv ind, netop nu gaar en ny prøvelses og lutringstid imøde.

Hans Nielsen Hauges navn staar skrevet med ildskrift i vort lands historie. Ingen som studerer tiden omkring 1814 og den nationale og religiøse gjenopvaaknen kommer forbi ham. De interessanteste folkepsykologiske spørmaal, de dybeste problemer i vor politik og vor kultur blir forstaaelige, naar man ser dem i lyset av Hans Nielsen Hauges gjerning.

Hans personlighet interesserer like saa sterkt som de store reformatorers. Vi ser de typiske grundlinjer hos ham. Fra barndommen

av er han en udpræget religiøs natur, han grubler altid og kjæmper svære sjælekampe. Derfor lever han stille og indadvendt, og er aandelig oprevet og ensom, indtil gjennebruddet kommer.

Da vaakner alle kræfter hos ham. Han drar ut for at forkynde Guds lære, kjæmper mot den daarlige kristendom og lider forfølgelse og had; hvor han kommer hen vækker han ved sin forkyndelse et liv, der er alvorlig og inderlig præget av hans egen dyptsøkende, milde og faste personlighet. Han blir forfulgt av baade den geistlige og verdslige øvrighet, straffes gang paa gang og sidder mange aar i fængsel.

Et træk er det, som særtegner ham som norsk og som norsk bonde. Han taper aldrig livets virkelighet av syne. Han er praktisk, er handelsmand i det store, forstaar sig ypperlig paa jordbruk, forretninger og fabrikanlæg.

Derved faar han midler til omfattende religiøs virksomhet og til at hjælpe sine venner.

Om dette dramatiske spændende liv, denne høist interessante personlighet har Jacob B. Bull skrevet en bog, som er emnet fuldt værdig.

Bulls talent, som altid er mandig og kraftig har i dette verk faaet en ganske særegen charme ved den ærbødighet og beundring, han nærer for Hans Nielsen Hauge selv og den varme sympati hvormed han ser paa Haugianernes liv og virksomhet.

Derfor er fortællingen om Hans Nielsen Hauge blit en usædvanlig bok. I billeder og optrin, klare, varme, levende, former han Huges liv og gjerning ut for os. Barneaarene paa gaarden i Tune, fromheten og mildheten hos den stille sky gut, hans grublerier og sjæleangst, den vidunderlige dag, då han finder sin Gud, hans virksomhet som prædikant, hans fængsling og hans lidelser, hans sterke fædrelandskjærlighet, alt er fremstillet klart og gripende.

Boken virker med en magtfuld spænding, og den taler med et dypt og stille sprog til vort hjerte.

Aftenposten: Er man som et av tidens barn nødt til ogsaa at drikke av problemernes ofte saa grumsede kilder, er det deilig engang imellem at komme til den klare bæk.

Det er folkeopdragende i almen forstand at læse saadanne bøger som denne.

Maatte den finde stor utbredelse!

HERMAN LUNDE.

Morgenbladet: Og hermed være da Bulls bok om H. N. Hauge paa det bedste anbefalet; den vil sikkert erobre sig en stor læsekreds inden alle samfundslag.

Biskop dr. BANG.

Kristianssunds Posten: Et monumentalt verk fra vort folks sterkeste gjennebrudstid.

Til Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag fra Huges sønnesøn:

Jeg maa faa lov til at uttale for dem min glæde over boken: Hans Nielsen Hauge av J. B. Bull, og til at takke Dem for Deres befatning med den. Ved dens digteriske fremstilling træder min bedstefars billede frem klart, sandt, værdig. Hvor rigtig er ikke det væsentlige ved ham opfattet og fremstillet, og hvor er ikke det hele billede

sandt og anskuelig tegnet. Som boken grep mig tror jeg den vil gripe læserne i almindelighet og gi dem langt mere end nogen timers god underholdning.

Ogsaa dens særdeles smukke utstyr har glædet mig.

Deres ærbødige HANS NIELSEN HAUGE.»

Die Entwicklung des Christentums zur Universalreligion. Von Professor Dr. KARL BETH. 344 Seiten. Brosch. Mk. 5:50, in Originalleinenband Mk. 6:—. Verlag von Quelle & Meyer in Leipzig. 1913.

Neue Kirchl. Zeitschrift in Verbindung mit Prof. D. Dr. v. ZAHN, Erlangen, und Präsident des Oberkonsist. D. Dr. H. v. BEZZEL, München, hrsg. von Kirchenrat Prof. D. ENGELHARDT, München. A. Dreichert'sche Verlagsbuchhandl. Inh. Werner Scholl, Leipzig. Preis pro Quartal M. 2:50.

Die »Neue Kirchliche Zeitschrift« hat ihren 24. Jahrgang abgeschlossen, der wiederum ein fesselndes und lehrreiches Bild der kirchlichen Gegenwart bietet. An der Spitze steht die »Zeitbetrachtung« des D. Dr. VON BEZZEL, Präsidenten des bayerischen Oberkonsistoriums, wichtig und wuchtig, tief und weitblickend; im letzten Heft beantwortet Geheimrat Professor D. Dr. VON ZAHN die Gegenwartsfrage: »Warum müssen wir am Bekenntnis festhalten?« mit dem bekannten feinen Verständnis der Schrift und Kirche. Neben diesen Patronen der Zeitschrift finden wir noch 3 Männer des Kirchenregiments, 12 Universitätsprofessoren, 14 Pastoren und 3 Schulmänner als Verfasser der Abhandlungen dieses Jahrganges. Altes und Neues Testament, Gestalten der Kirchengeschichte wie Luther und A. H. Francke, Ausland und deutsche Jahrhundertfeier, das Amt der Kirche und der Religionsunterricht der Schule werden behandelt, selbst die Philosophie gestreift. Vor allem aber werden die modernen Streitfragen der Theologie und Kirche in zahlreichen Artikeln vom systematischen Gesichtspunkt aus beleuchtet: die letzten zehn Jahre deutscher Kirchengeschichte, das moderne Element in Dogmatik und Predigt, die Bekenntnispflicht der Geistlichen, die religiöse Bedeutung der Rechtfertigungslehre, des Wunderglaubens und des Dogmas überhaupt, die dreisten Behauptungen eines Drews und die marktschreierische »christliche Wissenschaft«. Weder Einseitigkeit des Inhaltes noch Einseitigkeit der Richtung lässt sich also von der Neuen Kirchlichen Zeitschrift behaupten, während Liebe zur Wissenschaft, Schrift und Kirche das die Verschiedenen Beiträge einende Band ist. So ist wohl zu erwarten, dass die Neue Kirchliche Zeitschrift in

ihrem nun kommenden 25. (Jubiläums-) Jahrgang nicht alt und arm, sondern reif und reich dastehen werde.

Umsomehr ist diese Erwartung berechtigt, als bereits, wie die Voranzeige der Neuen Kirchlichen Zeitschrift mitteilt, für den Jubiläumsjahrgang neben dem Eingangsartikel des Präsidenten VON BEZZEL und den Beiträgen der Erlanger Fakultät folgende Abhandlungen zugesagt sind:

Volkskirche, Volksseele, Volksseelsorge, Volksmission. Von Prof. D. MAHLING in Berlin. — *Gegenwärtiger Stand und künftige Aufgaben der Palästina-Forschung.* — Von Prof. D. SELLIN in Kiel. — *Altägyptischer und jüdischer Pessimismus.* Von Prof. D. HERMANN in Rostock. — *Zur religionpsychologischen Methode.* Von Prof. D. PFENNIGSDORF in Bonn. — *Vom jungen Luther.* Von Prof. JOH. VON WALTER in Breslau. — *Der Charakter des evang. Erzbischofs von Borowski.* Von Prof. D. UCKELEY in Königsberg. — *Die theologische Stellung Kählers.* Von Prof. D. WEBER in Bonn. — *Die Aufgaben des evangelischen Predigtamts in der Gegenwart.* Von Oberhofprediger SCHOLZ in Gotha. — *Psychologie der männlichen Jugend.* Von Pastor BÖTTCHER in Schmölln. — *Sektenstudien.* Von Pastor STOCKS in Kaltenkirchen.

— — Jahrgang 1914. Inhalt des 3. Heftes:

Die Genesis der Versöhnungslehre Johannes von Hofmanns. Von Oberlehrer Lic. Dr. P. WAPLER, Magdeburg. — Die Aufgaben des evangelischen Predigtamtes in den Gemeinden der Gegenwart. Von Oberhofprediger SCHOLZ, Gotha. — Das Problem der Bergpredigt. Von Pastor H. KÜHN, Gössnitz, S.-A.

— — Jahrgang 1914. Inhalt des 5. Heftes:

Psychologie der männlichen Jugend. Von Pastor BÖTTCHER in Schmölln, S.-A. (Schluss). — Die jüngste Phase des Neukantianismus in der Theologie. Von Prof. D. DUNKMANN in Greifswald. — Aus alten Handschriften von Luther und über Luther. Von Prof. Dr. BÖHMER in Marburg (Hessen).

Die Neue Kirchliche Zeitschrift hat im Jahre 1914 ihren fünfundzwanzigsten Jahrgang beendet. Wer der Kurzlebigkeit so manches Unternehmens auf diesem Gebiete oder der Unbeweglichkeit anderer ehrwürdig gewordenen Zeitschriften gedenkt, wird der Lebendigkeit und Frische der Neuen Kirchlichen Zeitschrift gern seine volle Anerkennung zollen. Mit Recht urteilt neuerdings ein Rezensent von ihr: »Weder Einseitigkeit des Inhalts noch Einseitigkeit der Richtung lässt sich von ihr behaupten, während Liebe zur Wissenschaft, Schrift und Kirche das die verschiedenen Beiträge einende Band ist.»

Einen vollen Ueberblick über ihre Darbietungen gibt das soeben erschienene Registerheft 25 Jahre Neue Kirchliche Zeitschrift. (I. Mitarbeiter u. ihre Beiträge. 45 S. II. Systematischer Teil. 32 S. III. Namen- u. Sachregister. 45 S. IV. Bibelstellen. 3 S.) Gesamtumfang 8¹/₄ Bog. Preis: M. 3: — apart, f. Abnehmer der Zeitschrift M. 2: —.

Die Titel der Aufsätze wie ein besonderes Stichwortregister zeigen, dass kaum eine Frage des theologischen und kirchlichen Lebens der letzten 25 Jahre unbesprochen geblieben ist und zwar stets so, dass bleibende Werte geschaffen wurden. Wir könnten es uns wohl denken, dass mancher Besitzer der N. K. Z. erst durch das Registerheft sich voll des Schatzes bewusst wird, den er besitzt und sich zu seinem häufigeren Gebrauch anregen lässt. Besonders interessant sind für Freunde der Theologieggeschichte die Biographien der ca. 220 Mitarbeiter, welche die N. K. Z. zu den ihren zählen durfte. Mit grosser Sorgfalt sind die oft schwer erreichbaren Notizen zusammengestellt, die nicht nur in das äussere Leben, sondern zum Teil auch in die geistige Entwicklung — durch Angabe der von ihnen bearbeiteten Themata — hervorragender Theologen im praktischen oder theologischen Amt, aber auch kirchlich interessierter Juristen, Philosophen und Philologen hineinleuchten.

Unverändert in ihrem Umfange, aber bemüht, auf den Ernst der Zeit durch Blicke in ihre tiefsten religiös-sittlichen Wurzeln einzugehen, wird die Neue Kirchliche Zeitschrift in ihr zweites Vierteljahrhundert eintreten. Sie hat auch in ihm noch Arbeit zu tun und dem Evangelium der Reformation in Wissenschaft und Kirche Bahn zu brechen.

Die Theologie der Gegenwart herausgegeben von Professor D. R. H. GRÜTZMACHER in Erlangen, Prof. Dr. G. GRÜTZMACHER in Heidelberg, Prof. D. H. JORDAN in Erlangen, Prof. D. SELLIN in Kiel, Prof. D. UCKELEY in Königsberg, Prof. D. WOHLLENBERG, in Erlangen. — Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Inh. Werner Scholl. 1913. — Preis pro Jahr M. 3:50 (für Abonnenten der Neuen Kirchlichen Zeitschrift M. 2:80).

Mit dem soeben ausgegeben umfangreichen neutestamentlichen Heft wird der 7. Jahrgang dieser wohlfeilen Zeitschrift komplett. Man wird kaum ein Unternehmen nennen können, das in ähnlicher Weise dem Bedürfnis des Theologen dient, der auf dem laufenden mit der wissenschaftlichen Arbeit der Gegenwart bleiben möchte, ohne doch die Fülle der Neuerscheinungen auch nur annähernd von sich aus überblicken zu können. (Der Text dieses Jahrgangs umfasst 320 Seiten, das Inhaltsverzeichnis führt ungefähr 350 besprochene Schriften auf. Bei einem Gesamtumfang von 330 Seiten beträgt also der Bogenpreis dieser literarischen Rundschau nur 17 1/2 Pfg.)

Mit besonderer Freude begrüssen wir die dem letzten Heft beigegebene Mitteilung der Herausgeber und des Verlegers:

Die auch in diesem Jahre wieder fortgeschrittene Verbreitung der »Theologie der Gegenwart« hat bei den Unterzeichneten den Wunsch hervorgerufen, die Zeitschrift noch brauchbarer und praktischer auszugestalten. Infolgedessen soll — *ohne jede Preiserhöhung* — im Jahre

1914 alle *zwei* Monate ein Heft mit besonderem Register erscheinen. Für diese *sechs* Hefte ist folgende Reihenfolge in Aussicht genommen:

1. *Systematische Theologie* (erscheint Anfang Januar).
2. *Praktische Theologie* (erscheint Anfang März).
3. *Alttestamentliche Theologie* (erscheint Anfang Mai).
4. *Kirchengeschichte I* (Alte Kirche u. Mittelalter) (erscheint Anfang Juli).
5. *Kirchengeschichte II* (Reformation u. Neuzeit) (erscheint Anfang Sept.).
6. *Neutestamentliche Theologie* (erscheint Anfang November).

Am Schluss wird wieder ein Generalregister folgen.

Man kann tatsächlich den Theologen, Pfarrern, Religionslehrern usw., vor allem denen, die fern von einer Bibliothek im Pfarramt sich wissenschaftlich auf dem Laufenden halten wollen, nichts Besseres an die Hand geben, als diese kritisch sichtende Jahresrevue. — Mit besonderer Spannung sehen wir dem neuen Jahrgang entgegen.

Prof. D. SELLIN bietet uns hier mit rühmlichster Sachkenntnis, Gründlichkeit und Sachlichkeit einen klaren Überblick über den Ertrag der alttestamentlichen Forschung und Wissenschaft des letzten Jahres. Je zahlreicher die Einzeluntersuchungen sind, die auf diesem Gebiet erfolgt sind, desto mehr bedarf man einer sicheren Führung. Sellin bietet uns dies in vortrefflicher Weise, so dass auch dieses Heft der »Theologie der Gegenwart« Jedem, der sich mit den in Betracht kommenden Arbeiten zu beschäftigen hat, sehr gute Dienste leistet. Die »Theologie der Gegenwart« kann ich überhaupt jedem Pfarrer nur aufs wärmste empfehlen. Da bekommt man einen Einblick in das Schaffen und Ringen unserer heutigen Theologie und das, was sie bleibend Wertvolles zutage gefördert hat. Und gerade das, was da S. auf atl. Gebiete jährlich bietet, ist überaus klar und lichtvoll und behandelt den weitsichtigen Stoff in geradezu mustergültiger Weise.

Prof. D. A. UCKELY bespricht in dem soeben ausgegebenen 2. Heft auf 76 Seiten die neuste praktische Theologie in vornehmer ruhiger Objektivität, die jedem Standpunkt unparteiisch gerecht zu werden weiss und zieht auch Grenzgebiete, die für Leser aus dem Laienstande wichtig sind, mit herein, wie z. B. Mission, kulturelle Kolonialprobleme. Jugendpflege, moderne Pädagogik u. ä. Dem Theologen dürfte die Charakterisierung der bedeutsamsten Predigtpublikationen des letzten Jahres, sowie die eingehende Erörterung der Arbeiten über den Konfirmandenunterricht besonders willkommen sein, ebenso auch die Vorführung bedeutender wissenschaftlicher Arbeiten über Gottesdienst und kirchliches Leben nach der Seite ihrer historischen Entwicklung hin.

G. JÖECKE (superintendent i Lützen). *Der Schwedenstein*. Magdeburg 1914.

En liten, af den varmaste beundran för Luther och Gustaf-Adolf genom-
andad skrift, som egentligen är särtryck ur *Zeitschrift für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen*.

Från Augustana Book Concern, Rock Island, Ill., U. S. A.

Förhandlingar. New York-Konferensen. Fyrtiofjärde årsmötet hållet i Warren, PA. Den 22—26 april 1914. Tr. Aug. Book Concerns tryckeri 1914. Rock Island, Ill.

Förhandlingar. New England-konferensens andra årsmöte hållet i Auburn, Rhode Island den 15—19 april 1914. Ibidem 1914.

Société d'Histoire Ecclesiastique de la France.

La *Revue d'histoire de l'Église de France* a déjà quatre ans d'existence. L'intérêt croissant qui s'y attache, le désir souvent exprimé par nos abonnés d'établir entre eux des liens plus étroits, enfin le souci d'assurer son lendemain nous font un devoir de donner à cette entreprise une base plus étendue et plus solide par la constitution d'une *Société d'histoire ecclésiastique de la France*.

Cette Société se propose de rapprocher les personnes qui s'intéressent à l'histoire religieuse de la France, de leur procurer les moyens de se réunir, d'échanger leurs idées, de se renseigner sur l'objet propre de leurs études, et de promouvoir des travaux sérieux et impartiaux.

Ce projet est plus qu'une promesse. Un Comité composé d'historiens éminents s'est constitué pour aider à la formation de cette Société. Au nombre des premiers adhérents, appelés à former son Conseil d'administration, sont: Mgr BAUDRILLART, recteur de l'Institut catholique de Paris; — M. BOUDINHON, directeur du «Canoniste contemporain»; — M. le comte BOULAY DE LA MEURTHE; — Mgr BOUQUET, évêque de Chartres; — Mgr DE CARSALADE DU PONT, évêque de Perpignan; — M. CHATELAIN, de l'Académie des Inscriptions; — M. Ulysse CHEVALIER, de l'Académie des Inscriptions; — Mgr DUCHESNE, de l'Académie française et de l'Académie des Inscriptions; — M. FAGNIEZ, de l'Académie des Sciences morales; — M. le comte DE FRANQUEVILLE, de l'Académie des Sciences morales; — M. GOYAU, agrégé de l'Université; — M. IMBART DE LA TOUR, de l'Académie des Sciences morales; — M. JOLY, de l'Académie des Sciences morales; — M. JORDAN, professeur d'histoire du Moyen âge à la Faculté des Lettres de Paris; — M. LACOUR-GAYET, de l'Académie des Sciences morales; — M. DE LA GORCE, de l'Académie des Sciences morales; — M. le comte DE LASTEYRIE, de l'Académie des Inscriptions; — Mgr PÉCHENARD, évêque de Soissons; — M. PISANI, professeur d'histoire de la Révolution à l'Institut catholique de Paris; — M. SICART, curé de Saint-Pierre de Chaillot, à Paris; — M. THÉDENAT, de l'Académie des Inscriptions; — M. VALOIS, de l'Académie des Inscriptions; — M. VIOLLET, de l'Académie des Inscriptions; — M. le

marquis DE VOGÜÉ de l'Académie française et de l'Académie des Inscriptions; — M. WELSCHINGER, de l'Académie des Sciences morales.

* * *

La *Société d'histoire ecclésiastique de la France* aura pour organe la *Revue d'histoire de l'Église de France*, et le programme de cette revue, sans cesser d'être le même, obtiendra ainsi une réalisation nouvelle et plus complète.

Rappelons quelles en sont les grandes lignes.

Faisant appel à toutes les collaborations, pourvu qu'elles soient strictement scientifiques, la *Revue* publie des «articles de fond», des «mélanges», parfois des «documents» concernant l'histoire ecclésiastique de la France, des biographies d'évêques ou de personnages qui ont joué un rôle important, comme des études sur les évêchés, les ordres religieux, les grands mouvements d'idées enfin qui peuvent faire connaître plus complètement le passé de notre Église.

Un «bulletin critique» et de nombreux «comptes rendus», signés par des érudits compétents, tiennent le lecteur au courant des œuvres historiques relatives à l'Église de France.

Le bibliographie des ouvrages d'histoire générale ne saurait complètement satisfaire la curiosité du public érudit. Le mouvement historique, pour être justement apprécié, réclame également la connaissance des travaux parus en province. Si les savants n'ignorent pas les ouvrages publiés par les grandes maisons d'édition, ils sont renseignés de façon moins satisfaisante sur le travail qui s'accomplit à l'écart dans les revues et les sociétés d'histoire locale. Pour combler cette lacune, nous faisons une large place au dépouillement analytique des périodiques d'histoire régionale. Rédigées périodiquement pour chaque province par des spécialistes, ces «chroniques» relèvent tous les articles d'histoire, et plus spécialement ceux qui intéressent l'histoire religieuse de la France. Cette recension est complétée, au point de vue ecclésiastique, par une «revue des périodiques» dont le champ d'études n'est pas restreint à une région déterminée. Puis, à la fin de chaque volume, un index des noms et des matières mentionnés dans nos analyses permet de retrouver facilement les travaux signalés au cours de l'année écoulée.

Enfin, des «notes», des «informations», et la liste des «livres nouveaux» renseignent sur le mouvement historique en France et à l'étranger.

* * *

Ainsi comprise, notre Société, indépendamment des services qu'elle doit rendre à tous ceux qui s'intéressent à l'histoire religieuse, ose se flatter de faire quelque chose de plus et de mieux que de venir grossir le nombre des groupements déjà existants. Elle espère, en effet, pouvoir créer un centre d'activité scientifique, un milieu capable de féconder le travail du chercheur isolé, et fournir à tous la collection la

plus précieuse d'informations que l'on ait encore réalisée en France au service des études d'histoire ecclésiastique.

A titre d'indication, voici quelques extraits des Statuts projetés:

La Société aura son siège à Paris. Le Conseil, composé de trente membres, choisira dans son sein le Bureau et les Commissions. Les Sociétaires seront convoqués en assemblée générale. Les Statuts et la Liste des membres adhérents seront publiés à la suite de la première assemblée constitutive.

L'adhésion à la *Société d'histoire ecclésiastique de la France*, avec une cotisation annuelle de 15 francs, donne droit au service de la *Revue*.

Toutes les communications doivent être adressées à M. VICTOR CARRIÈRE, directeur de la *Revue d'histoire de l'Église de France*, 212, rue de Rivoli, Paris.

UNIVERSITY OF MINNESOTA
wils,per arg.14

Kyrkohistorisk arsskrift.

3 1951 001 346 523 Y